

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Л.В. ВІКТОРОВА
Н.Т. ТВЕРЕЗОВСЬКА
М.В. МИХАЙЛЧЕНКО
Г.М. РЖЕВСЬКИЙ

ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

*Навчальний посібник для студентів ОС «Бакалавр»
спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка»*

Київ – 2017

УДК 374:58:272
ББК 74.100
В 26

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Вайнола Р.Х.** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Стасюк В.В.** – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
- Харченко С.В.** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та класичної мов Національного університету біоресурсів і природокористування України

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 4 від 22 листопада 2017 р.)

- В 26** **Вікторова Л.В.** Основи соціалізації особистості [текст] : навч. посібник для студентів ОС «Бакалавр» спеціальності 6.010106 «Соціальна педагогіка» / Л.В. Вікторова, Н.Т. Тверезовська, М.В. Михайліченко, Г.М. Ржевський. – К. : «ЦП «КОМПРИНТ», 2017. – 475 с.

ISBN 978-966-929-701-3

У навчальному посібнику розглядаються теоретичні та методичні основи соціалізації особистості. Розкрито основні поняття, надано визначення особистості, її ролі в суспільстві. На основі концепцій розкрито підходи до сутності особистості. Показано роль сім'ї як фактору соціалізації особистості.

УДК 374:58:272
ББК 74.100

ISBN 978-966-929-701-3

© Л.В. Вікторова, Н.Т. Тверезовська,
М.В. Михайліченко, Г.М. Ржевський

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	6
1.1. Зміст і завдання курсу. Сутність процесу соціалізації людини	6
1.2. Соціалізація як соціально-педагогічне явище	24
1.3. Загальна характеристика основних теорій, моделей, етапів, фаз, соціалізації	37
Розділ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	64
2.1. Соціалізація як процес опанування культурного досвіду суспільства	64
2.2. Вплив засобів масової інформації на соціалізацію особистості	102
2.3. Духовний розвиток особистості. Вплив релігії на соціальне середовище	118
2.4. Субкультура як механізм соціалізації. Девіантна поведінка і злочинність у процесі соціалізації	153
Розділ 3. СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОВІДНИЙ ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	172
3.1. Традиційність як спосіб буття людини	172
3.2. Етнізація як складова процесу соціалізації	191
3.3. Соціальні групи як головні інститути соціалізації	212
3.4. Соціальні ролі особистості як головні інститути соціалізації ..	241
3.5. Природне та соціальне середовище як умова соціалізації	309
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА.....	347
4.1. Сім'я та її вплив на соціалізацію особистості	347
Розділ 5 ВПЛИВ ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩА НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ (Г.М. Ржевський)	366
4.1. Інтернет як нове соціальне середовище	366
ГЛОСАРІЙ	427
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	442

ВСТУП

У сучасних реаліях все більшої значущості набувають такі життєві цінності, як державна незалежність, демократичний розвиток, національно-культурне відродження, свобода слова, участь у житті суспільства й ухвалення рішень, свідомий вибір сфери успішної життєдіяльності.

Підрастаюче покоління налаштоване на реформаторські зміни в країні й відчутно долучається до їх реалізації; українська молодь стає повноправним учасником міжнародного молодіжного співтовариства, по мірі можливості інтегрується у глобальні економічні, політичні, гуманітарні процеси.

Водночас процес духовно-морального та соціального розвитку молоді ускладнений такими негативними явищами, як: зростання проявів бездуховності, підліткової дезадаптації, правопорушень, наркоманії, алкоголізму, показників суїциду дітей; поширення асоціальних моделей поведінки (мобінг – групове насильство, булінг – насильство з боку неформального лідера тощо), ризикованих захоплень, пов'язаних з потребою самоствердження (зачепінг, рюфферство, дігерство, небезпечні для життя квести); недостатній рівень медіа-культури та безпеки дітей в мережі Інтернет.

І тут головна роль відподиться соціалізації як процесу інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Це є процес розвитку людини від індивідуального до соціального під безпосереднім чи опосередкованим впливом таких факторів соціального середовища, як сукупність ролей і соціальних статусів, соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі й набути конкретного статусу; система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві й унаслідуються молодшими поколіннями від старших; соціальні інститути, що

забезпечують виробництво й відтворення культурних зразків, норм і цінностей та сприяють їх передачі й засвоєнню тощо.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства, засвоюючи звичаї, традиції і норми певної соціальної спільноти, відповідні способи мислення, властиві даній культурі, взірці поведінки, форми раціональності та чуттєвості.

Розділ 1

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Зміст і завдання курсу. Сутність процесу соціалізації людини

ПЛАН

1. Мета та завдання навчальної дисципліни «Основи соціалізації особистості»
2. Генеза понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»
3. Характеристика структури особистості
4. Погляди науковців на особистість

Ключові слова та поняття: людина; індивід; індивідуальність; особистість; структура.

1. Мета та завдання навчальної дисципліни «Основи соціалізації особистості». Метою навчальної дисципліни «Основи соціалізації особистості» є формування у майбутніх соціальних педагогів системного знання про сутність, механізми, види, фактори соціалізації особистості, вікову детермінацію соціалізаційних процесів, теоретичні підходи та концепції соціалізації.

Основні завдання вивчення дисципліни «Основи соціалізації особистості»:

- вироблення системи знань про сутність, механізми, види, фактори соціалізації особистості, вікові особливості становлення людини, її самоствердження та самореалізації в соціумі, вітчизняні й закордонні концепції соціалізації;
- набуття умінь і навичок зі створення умов для успішної соціалізації особистості;
- сприяти успішному розгортанню життєвого потенціалу студентів;
- розвивати творчі нахили, культивувати професійно важливі особистісні якості майбутніх соціальних педагогів.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні *знати:*

- сутність теорії соціалізації особистості, основні категорії та поняття;
- вітчизняні й закордонні концепції соціалізації;
- соціально-педагогічні та соціально-психологічні механізми соціалізації особистості;
- класифікацію факторів соціалізації особистості (мікро-, мезо-, макро-, мегафактори);
- специфіку впливу різних факторів соціалізації на становлення особистості;
- види соціалізації особистості;
- вікову детермінацію соціалізаційних процесів;
- чинники віктимізації особистості;
- складові успішної соціалізації особистості.

вміти:

- аналізувати соціально-педагогічні ситуації на мікро-, мезо-, макро-, мегарівнях;
- розпізнавати проблеми, спричинені ускладненнями процесу соціалізації;
- розв'язувати соціально-педагогічні ситуації та задачі, використовуючи положення теорії соціалізації;
- запобігати віктимізації особистості;
- створювати умови для успішної соціалізації особистості.

2. Генеза понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»

Поставивши запитання: що таке людина? – ми хочемо запитати: чим людина може стати, тобто чи може людина стати господарем власної долі, чи може вона «зробити» себе саму, створити своє власне життя?

Антоніо Грамші

Говорячи про особистість, найчастіше мають на увазі окрему конкретну людину. Але крім поняття особистості існує ціла низка близьких понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість. У

повсякденній мові ці поняття часто вживаються в одному і тому ж значенні, але в науці позначають різні речі.

З одного боку – людина (лат. homo) – жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Говорячи про людину, можемо розглядати її як вищий щабель еволюції на Землі, і як складну систему, що з'єднує природне й соціальне, фізичне й духовне, спадкоємне й життєво придбане.

З іншого – людина – родове поняття що вказує на приналежність до людського роду, вищого рівня розвитку живої природи на нашій планеті Як жива істота людина підкорюється основним біологічним і фізіологічним законам, як соціальна – законам розвитку суспільства

Відмінними рисами людини, які визначають її унікальність у Всесвіті, виступають: свідомість, здатність мислити і здатність до здійснення вільного вибору, приймати відповідальність за власні дії; наявність моральних суджень. Описуючи людину, відмічають її біологічну непристосованість, відсутність спеціалізації її органів для якого-небудь конкретного простого тваринного існування, здатність створювати знаряддя праці і користуватися ними та вогнем, дар мови, пластичність поведінки. Невідомо жодної іншої істоти, яка має вищі емоції, традиції, здатність мислити, стверджувати, заперечувати, рахувати, планувати, фантазувати, знає про свою смертність, кохає в справжньому сенсі цього слова, має почуття гумору, здійснює свої задуми, відтворює наявне і створює щось нове. Людина вивчає і змінює як навколишній світ, так і самого себе, розбудовує культуру і створює власну історію. Сутність людини, її походження і призначення, місце у природі є основними питаннями філософії, релігії, науки і мистецтва.

Зрозуміло, що в кожній людині формуються свої, особливі ціннісні орієнтації, мотиви поведінки, соціальні установки, інтереси та ін. Але лише виявляючи серед них типові, характерні для більшості груп людей, можна виявити дії певних тенденцій, наявність закономірностей, що у свою чергу дозволить зробити ті

або інші умовиводи й видати рекомендації як теоретичного так і практичного характеру.

Розрізняють чотири підходи до розгляду терміну людина:

- людина розумна як біологічний вид;
- людина як щось, що виходить за рамки живого світу і в значній мірі протистоїть йому;
- людина як людство в цілому;
- людина як індивід, особистість.

Отже, *людина* – це, насамперед, біологічна істота, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати. З іншого боку, людина – істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність.

Кожна конкретна людина – це унікальний, неповторний індивід. Разом з тим він – універсальний, тому що завжди є істотним індивідом. Адже кожна людина залежить від соціальних умов, середовища, у якому живе, людей, з якими спілкується й взаємодіє.

Словом «*індивід*» позначається людина як одиничний представник чогось цілого (біологічного роду чи соціальної групи), тобто людина з усіма її характерними ознаками.

Індивід завжди є членом певної соціальної спільності (усвідомлює він це чи ні), що не скасовує його індивідуальності.

Індивід є особистістю остільки, оскільки у відносинах з іншими, йому подібними, у рамках конкретних соціальних спільнот він виконує певні функції, реалізує у своїй діяльності соціально значущі властивості й якості. Тому поняття особистості й по своїй природі, і по суті, і по характеру уявляється, насамперед, соціологічним, на відміну від понять «людина» і «індивід», що мають соціально-філософський зміст.

Отже, поняття «індивід» характеризує окрему людину.

Багатозначний термін «*індивідуальність*», навпаки, означає щось особливе, специфічне, що відрізняє цю людину від усіх інших,

включаючи як природні, так і соціальні, як тілесні (соматичні), так і психічні, як успадковані, так і набуті, вироблені в процесі онтогенезу¹ властивості, тобто це її неповторні індивідуальні особливості. Задоволення людини наслідками своєї праці, становищем у суспільстві, взаємовідносинами з іншими людьми значною мірою пов'язане з можливістю розвитку і реалізації індивідуальних рис характеру.

Таким чином, індивідуальність виявляється у здібностях людини, основних потребах, інтересах, рисах характеру і почутті власної гідності у світобаченні, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів в індивідуальному стилі діяльності, типів темпераменту.

Поняття *«особистість»* слугує для характеристики соціального в людині. Особистість можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, які здобувають під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп, до яких належить людина або у життєдіяльність яких вона включена.

Формування цих якостей і властивостей багато в чому опосередковано біологічними особливостями індивіда. Однак вирішальна роль у процесі становлення особистості належить соціальному впливу, величезній кількості соціокультурних факторів, що вводять людину в соціальний світ.

Кожна людина є особистістю, оскільки через систему своїх соціальних якостей вона виражає риси даного суспільства, соціальних груп та інших соціальних форм. Однак рівень розвитку особистості може бути різним.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок про характеристики особистості, де головним буде виступати соціально типове, що характеризує її включеність у суспільство, соціальні групи, організації, інститути. З цієї точки зору особистість досліджується за її участю в економічному житті, тобто увага звернена на трудову діяльність людини (інтерес до праці, його змісту, характеру, результату, установка на працю тощо). З погляду

---

¹ Онтогенез – індивідуальний розвиток, на відміну від філогенезу, що позначає історичний, родовий розвиток організмів

політичного життя цікавить, насамперед, людина-громадянин. Включеність особистості в духовне життя розглядається крізь призму культури (хоча в інших випадках остання виступає як «мірило» особистості). Все це, становить умови буття особистості в суспільстві.

Таким чином, *особистість* – системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин. Інакше кажучи – це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію у суспільстві, виконує певні соціальні ролі. Отже, поняття особистості теж багатозначне. З одного боку, воно означає конкретного індивіда (особу) як суб'єкта діяльності, в єдності його індивідуальних властивостей (одиничне) і соціальних ролей (загальне). З іншого – особистість розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих у ньому соціально значущих рис, що утворилися в процесі прямої і непрямой взаємодії даної особи з іншими людьми і роблять її, в свою чергу, суб'єктом праці, пізнання і спілкування.

Таким чином, кожна особистість є унікальною, неповторною і саме у цьому виявляється її самоцінність, право на суспільне визнання, шанування гідності.

Порівнявши поняття «особистість» та «індивід», зазначимо, що особистість є результатом розвитку індивіда, найбільш повним втіленням його людських властивостей (див. рис 1.1).

Багатство індивіда як особистості зумовлене сукупністю його зв'язків з іншими членами суспільства, активною життєвою позицією. Особистість у суспільстві перебуває під постійним впливом: економічних, політичних, культурних, національних інших факторів, виступаючи водночас як об'єкт і як суб'єкт суспільних відносин.

На активність життєвої позиції людини впливають політичні відносини: наскільки вільно вона може реалізувати свої політичні права, брати участь у виборчих кампаніях, відкрито обговорювати проблеми суспільного життя.

Рис. 1.1 Піраміда понять

Особистість перебуває також під впливом культурних відносин. Переважаючі в суспільстві культурні норми та цінності через систему установ освіти і засоби масової інформації впливають на формування психіки особистості, її світогляду, соціальних установок. При цьому особистість у своїй практичній діяльності може або спиратися тільки на систему сталих норм та цінностей або послідовно провадити в життя нові прогресивні ідеї.

На психіку особистості впливає і психологія тієї соціальної групи, до якої вона належить: сім'я, навчальний або виробничий колектив тощо. Позитивний або негативний досвід, взаємовідносини з іншими членами соціальної групи формують відповідну систему внутрішніх установок особистості: щодо суспільства, праці, людей, власних якостей. Водночас, особистість, як свідомий індивід, вибирає при цьому той чи інший спосіб життя.

3. Характеристика структури особистості. Структурний аналіз особистості являє собою одним із головних завдань соціальної педагогіки. Структура складних явищ, а до них безумовно відноситься й особистість, являє собою сукупність, ієрархію, і певну взаємодію різних елементів. Будь-яка структура має певну стійкість, але разом з тим, вона піддається різним змінам – прогресивним і регресивним – аж до розпаду, який характеризується поняттям

деструкції. Деструктивні явища у структурі особистості приводять до різного роду відхилень, що отримали назву девіантної поведінки.

Соціальна структура особистості включає сукупність об'єктивних і суб'єктивних соціальних властивостей індивіда, які формуються і функціонують у процесі його діяльності, під впливом тих соціальних груп, спільнот, об'єднань, до яких індивід належить. Звідси важливою характеристикою соціальної структури особистості є її діяльність, що розуміється як самодіяльність, і як взаємодія з іншими людьми, і фіксується поняттям «суб'єкт діяльності». Аналіз структури особистості без аналізу форм її діяльності неможливий.

На основі цього, в соціальній структурі особистості можна виділити такі елементи:

- спосіб реалізації у діяльності соціальних якостей, які проявляються у способі життя і таких видах діяльності: як трудова, суспільно-політична, культурно-пізнавальна, сімейно-побутова. При цьому працю необхідно розглядати як центральну, значущу ланку структури особистості, яка визначає всі її елементи;
- об'єктивні соціальні потреби особистості. Особистість – органічна частина суспільства, тому в основі її структури лежать суспільні потреби. Іншими словами, структура особистості детермінується тими об'єктивними закономірностями, які визначають розвиток людини як суспільної істоти. Особистість може усвідомлювати або не усвідомлювати ці потреби, але від цього вони не перестають існувати і визначати її поведінку;
- здібності до творчої діяльності, знання, навички. Саме творчі здібності і відрізняють сформовану особистість від індивіда, який знаходиться на стадії формування як особистості (деякі залишаються на цій стадії все своє життя). Причому творчі здібності можуть проявлятися не обов'язково в таких сферах діяльності, які по своїй природі потребують творчих особистостей (науки, мистецтва), але і в таких, які, на

перший погляд, творчими не назвеш (робота у сфері трудової діяльності та ін.). Отже, творчість – основна відмінна риса людини як особистості;

- рівень засвоєння культурними цінностями суспільства, тобто, духовний світ особистості;
- моральні норми і принципи, якими керується особистість.

І, останнє, переконання – найбільш глибокі принципи, які визначають основну лінію поведінки людини. Переконання пов'язані з усвідомленням особистістю своїх об'єктивних (існуючих незалежно від свідомості) потреб, створюючих, так би мовити, ядро структури особистості.

Всі ці структурні елементи в тій чи іншій мірі притаманні кожній особистості, яка по-своєму приймає участь у житті суспільства, володіє знаннями, чимось керується.

Структура особистості багатогранна. До її найхарактерніших компонентів відносяться:

- скерованість – вибіркоче ставлення людини до дійсності;
- можливості – сукупність здібностей, яка забезпечує успіх діяльності; характер;
- самоуправління.

Особистості притаманна цілісність, оскільки вона є сукупністю соціальних властивостей.

До основних елементів структури особистості відносяться: соціальні статуси і ролі, спрямованість, соціальна активність (потреби, цінності тощо) (див. рис. 1.2).

Джерелом активності людини виступають потреби – внутрішній психологічний стан людини, відчуття нестачі чогось. Цей стан регулює активність, стимулює діяльність, спрямовану на здобуття того, чого не вистачає. Задовольняючи власні потреби, людина створює нові умови, які обумовлюють виникнення нових потреб.

Отже, потреби є засобом розгортання діяльності людини. Потреби людини утворюють систему, що має ієрархічну будову.

Американський соціальний психолог А. Маслоу – засновник ієрархічної теорії потреб розділив їх на:

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

інтегрованість особистості у соціальне середовище (статус, ролі)

спрямованість особистості (домінуюче соціально зумовлене ставлення до соціальної дійсності, що оточує людину)

соціальна активність особистості, здатність до саморегуляції поведінки, життєвий контроль

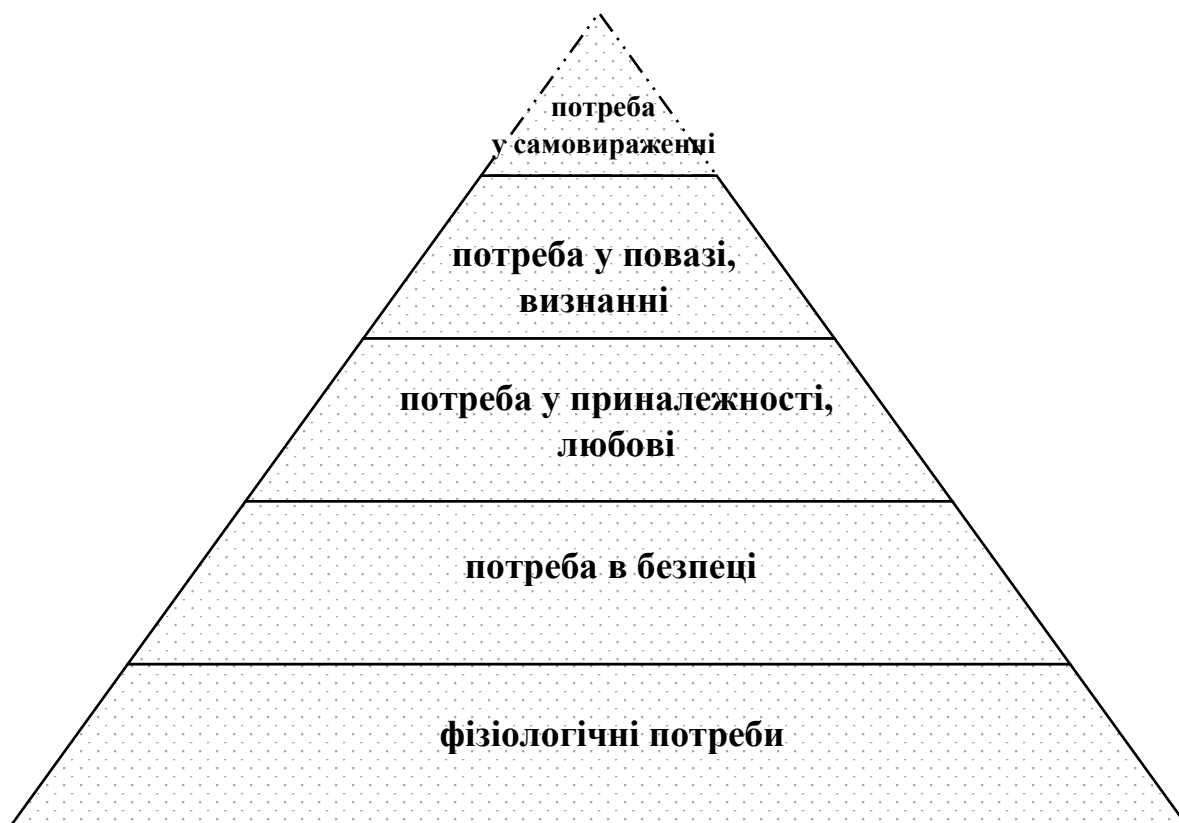
Рис. 1.2. Структура особистості

1) потреби в їжі, воді, одязі, повітрі, теплі, сексі тощо;
2) потреби у захисті від фізичної і психологічної небезпеки;
3) потреби відчувати причетність до подій (соціальні);
4) потреби поваги з боку оточення (начальників, підлеглих), визнання, самоповаги;

5) потреби у реалізації своїх можливостей (самовираження) (див. рис. 1.3).

Потреби формуються під впливом умов життєдіяльності людини, залежать від реальних можливостей людини і суспільства. Вроджені потреби є підконтрольними, підпорядкованими соціальним. Людина, задовольняючи свої потреби, не тільки зважає на свої можливості, але й вирішує питання щодо «дозволеності» бажаного з огляду на моральні вимоги. Потреби більш високого рівня стають актуальними для людини у міру задоволення ним, хоча б частково, потреб нижчого рівня. Пріоритет соціальних потреб над

природними, вітальними підтверджений багатьма іншими дослідженнями.

Рис. 1.3. Піраміда потреб (за А. Маслоу)

Потреби людини бувають неусвідомленими (потяги) та усвідомленими. У процесі усвідомлення потреб у людини формується інтерес до діяльності, який трансформується у мотив з врахуванням ціннісних орієнтацій особистості. Фіксація потреб у формі ціннісних орієнтацій, усвідомлення реальних можливостей їх реалізації, а також визначення конкретних способів та засобів їх досягнення – усе це необхідні складові процесу адекватного відображення потреб у свідомості людини, формування мотивів до діяльності.

Інтерес – конкретна форма усвідомленої потреби, реальна причина діяльності особистості, спрямованої на задоволення цієї потреби.

Цінності особистості – відносно стійке та соціально обумовлене ставлення особистості до об'єктів духовного та матеріального світу, уявлення людини про найбільш значущі, важливі цілі життя та діяльності, а також засоби їх досягнення.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку в особистості і поділяються нею. Основою для визначення мети діяльності людини є ціннісні орієнтації – орієнтації особистості стосовно соціальних цінностей. Саме вони, закріплені життєвим досвідом, спрямовують діяльність, регулюють поведінку особистості. Ціннісні орієнтації є продуктом соціалізації індивіда. Сформована система ціннісних орієнтацій особистості забезпечує її становлення як активного суб'єкту соціальної діяльності.

Соціальна активність розпочинається з формування у людини стану готовності до діяльності, що виникає внаслідок відображення дійсності, певних її об'єктів у свідомості відповідно до потреб та інтересів особистості, її ціннісних орієнтацій. Цей стан людини, що передує конкретним виявам її активності, називається спрямованістю особистості (рис. 1.4).

СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ		
ідейно-політична	соціально-культурна	моральна

Рис. 1.4 Риси спрямованості особистості

Як суб'єкт соціальних відносин особистість характеризується соціальною активністю, здатністю впливати на оточення, змінюючи його і себе. Причому активна діяльність особистості лише тоді є продуктивною, коли вона узгоджується з культурними надбаннями суспільства.

У структурі соціальних властивостей людини можна виділити загально соціальні риси, що характеризують її як продукт суспільного розвитку, а також такі властивості, які відображають входження людини до складу певних соціальних спільностей – етнічних, професійних, статевих, вікових тощо. Індивіди, які включені у процеси соціальної взаємодії, наділені безліччю різноманітних властивостей, виявити та дослідити які практично неможливо. Отже, коли мова йде про особистість як члена

суспільства, якоїсь спільноти, мають на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей.

Особистість характеризують такі ознаки: розумність – визначає рівень інтелектуального росту; відповідальність; свобода (прийняття самостійних рішень); особиста гідність; індивідуальність, несхожість а інших.

Особистість має дуалістичну природу, де перетинаються біологічне та соціальне, індивідуальне та групове, вроджене та набуте. З одного боку, особистість є результатом розвитку неповторної індивідуальності людини; з іншого – це соціальна якість індивіда, його суспільне обличчя, що сформоване в результаті соціалізації, тобто засвоєння соціальних цінностей.

4. Погляди науковців на особистість. Розуміння особистості як соціального явища детально обґрунтовано ще К. Марксом, який вказував, що «сутність «особливої особистості» становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість» [4].

Американський філософ, психолог, соціолог Дж. Мід стрижнем особистості вважав самосвідомість – як результат соціальної взаємодії, в ході якої індивід навчився дивитися на себе як на об'єкт, очима інших людей. Тим самим особистість трактувалася як об'єктивна якість, яку людина набуває в процесі соціального життя.

В. Кремень у новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається, разом з оточуючою її соціокультурною системою... Особистість – це неповторне – не тільки в межах обмеженого цілого, але й загалом, у принципі – людське створіння, унікальний мікрокосм, ... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження, завданням якого є утворення, «побудова» ... цього «унікального людського мікрокосму» [3, с. 138-139].

Визначення поняття особистості, на думку В. Бехтерева, пов'язане в науці з великими суперечностями, про що свідчать різні погляди і думки, залежно від напрямів дослідження психіки. На його думку, під особистістю слід розуміти як об'єднуючий, так і спрямовуючий початок, що керує думками, діями, вчинками людини. Тобто особистість як поняття містить у собі, окрім внутрішнього об'єднання та координації, ще й активне ставлення до навколишнього світу, що ґрунтується на індивідуальній переробці зовнішніх впливів. Відповідно до цього, в особистості виділяються як суб'єктивна, так і об'єктивна сторони. Суб'єктивні переживання особистості завжди виявляються через певну низку об'єктивних явищ.

Особистість за С. Рубінштейном – це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. «В якості власне особистісних властивостей з усього різноманіття властивостей людини зазвичай виділяються ті, які обумовлюють суспільно значущу поведінку або діяльність людини, – писав С. Рубінштейн. – Основне місце в них займають система мотивів і завдань, які ставить собі людина, властивості її характеру, що зумовлюють вчинки людей (тобто ті їх дії, які реалізують або висловлюють ставлення людини до інших людей), і здатності людини, тобто властивості, що роблять її придатною до історично сформованих форм суспільно корисної діяльності» [6]. Отже, особистості характерний такий рівень психічного розвитку, який дозволяє їй свідомо керувати власною поведінкою і діяльністю.

Суть особистості, за К. Роджерсом, виражає її самосвідомість, суб'єктивність, здатність діяти свідомо і відповідально.

О. Леонт'єв визначає особистість як сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних видах діяльності.

К. Платонов дає визначення особистості в розрізі людини як носія свідомості.

Б. Анан'єв особистість розглядає суб'єкт суспільної поведінки та комунікації. З точки зору А. Петровського особистість – це людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного

перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатне до трудової діяльності.

Як суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт соціальних відносин та історичного процесу, що виявляє себе у спілкуванні, діяльності, поведінці, визначає особистість В. Ганзен.

С. Максименко визначає особистість як форму існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ [2].

Особистість з точки зору психології – це сукупність вироблених звичок і уподобань, психічний настрій і тонус, соціокультурний досвід та набуті знання, набір психофізичних рис та особливостей людини, її архетип, що визначають повсякденну поведінку і зв'язок з суспільством і природою. Також особистість спостерігається як прояв «поведінкових масок», вироблених для різних ситуацій та соціальних груп взаємодії (див. табл. 1).

Німецький педагог та засновник «педагогіки особистості» Г. Гаудіга (1860-1923) особистість розумів як результат взаємовпливів вродженої індивідуальності й культурного середовища.

М. Фіцула вважає, що особистість – це людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного [7, с. 58-70].

Розуміння особистості людини як актора, що виконує у своєму житті певну роль, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події, є дуже плідотворним та надає нові можливості для вирішення багатьох проблем сучасної теоретичної персонології вважає П. Горностай [1].

Один із засновників сучасної російської соціологічної школи І. Кон поняття особистості позначає людським індивідом як члена суспільства, узагальнюючи тим самим інтегровані в ньому соціально значущі риси.

З точки зору соціології особистість – це інтегральна (цілісна) сукупність соціальних властивостей людини, що формується та ви-

Визначення особистості психологами

№ пор.	Прізвище, ім'я психолога	Тлумачення
1	Бехтерев В. (1857-1927)	об'єднуючий і спрямовуючий початок, що керує думками, діями, вчинками людини
2	Рубінштейн С. (1889-1960)	сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи
3	Роджерс К. (1902-1987)	виражає її самосвідомість, суб'єктивність, здатність діяти свідомо і відповідально
4	Леонтьєв О. (1903-1979)	сукупність суспільних відносин, що реалізуються в різноманітних видах діяльності
5	Запорожець О. (1905-1981)	окрема людина, оскільки вона є членом суспільства, займає певне становище у суспільстві та бере ту чи іншу участь у житті суспільств
6	Платонов К. (1906-1984)	людина як носій свідомості
7	Ананьєв Б. (1907-1972)	суб'єкт суспільної поведінки та комунікації
8	Амосов М. (1913-2002)	сукупність природжених і набутих якостей інтелекту, що надають людині її індивідуальність
9	Петровський А. (1924-2006)	людина як суспільний індивідуум, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою і здатне до трудової діяльності
10	Ганзен В. (1927-1997)	суспільний індивід, об'єкт і суб'єкт соціальних відносин та історичного процесу, що виявляє себе у спілкуванні, у діяльності, в поведінці
11	Дусавицький О. (1928)	є особливий орган у структурі психіки індивіда, що відповідальний за прийняття рішень та їх наслідки
12	Максименко С (1941)	форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ

дозмінюється протягом усього життя у результаті складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників її розвитку, активної взаємодії із соціальним середовищем.

Це поняття виражає належність людини до певного суспільства, певної історичної епохи, культури, традицій. Тобто особистість виявляє себе тільки в суспільних відносинах.

📖 Література:

Основна

1. Горностай П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П.П. Горностай. – К. : Интерпресс : ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Максименко С.Д. Психологія особистості : Підручник / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.
3. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г. Кремень. – 2-е вид. – К. : Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.
4. Маркс К. Критика гегелівської філософії права / Карл Маркс // Зібрання творів. – Т.1. – С. 242.
5. Лозниця В.С. Основи психології та педагогіки: основні положення. Навчальний посібник / В.С. Лозниця. К. : ЕксОб, 1999. – 303.
6. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии: В 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – Т.2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – С. 119-120.
7. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології та педагогіки. Навчальний посібник / О.М. Степанов, М.М. Фіцула. – 3-тє видання, доповнене. – К.: Академвидав, 2012. – 528 с.

Додаткова

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Культурно-историческое понимание развития человека / Александр Асмолов. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл : Издательский центр «Академия», 2007. – 528 с.
2. Балея С. Особистість / С. Балея // Бібліотека ліцейна філософічна. – Т. 5. – Львів, 1939. – 36 с. (Польською мовою).
3. Васянович Г.П. Ноология особистості : Навчальний посібник для студентів і викладачів / Г.П. Васянович, В.Д. Онищенко. – Львів. : Сполом, 2007. – 312 с.
4. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Газен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.

5. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії : Монографія / І.А. Зязюн. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – 608 с.
6. Костюк Г.С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах / Г.С. Костюк // Избранные психологические труды. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с. – С. 76-85.
7. Маноха І.П. Психологія потаємного «Я» / І.П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001. – 448 с.
8. Основи соціальної психології : Навчальний посібник / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Н.В. Хазратова та ін.; За ред. М.М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
9. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти : науково-методичний посібник / В.В. Рибалка. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – 428 с.
10. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : Навчальний посібник / В.В. Рибалка. – Одеса : Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
11. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості / Т.М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с.

Запитання для самоконтролю

1. В чому полягає мета вивчення дисципліни «Основи соціалізації особистості»?
2. Розкрийте сутність поняття «особистість»
3. Чим відрізняється людина від особистості?
4. Схарактеризуйте структуру особистості
5. Які цінності притаманні особистості?
6. Розкрийте погляди науковців на особистість.
7. Які риси особистості поєднуються в характері?
8. В яких стосунках між людьми найповніше виявляється характер особистості?
9. Які компоненти можна виокремити в структурі характеру?
10. Які риси характеру особистості є типовими, а які – нетиповими?
11. У чому виявляється акцентуація характеру особистості?
12. Як поєднуються в характері природні та соціальні чинники?

13. Яким є механізм формування властивостей характеру?
14. Як пов'язані між собою характер і темперамент?
15. Якими є умови формування характеру?

1.2. Соціалізація як соціально-педагогічне явище

ПЛАН

1. Зміст поняття «соціалізація»
2. Основні фактори та види соціалізації особистості
3. Використання засобів соціально-педагогічної діяльності як важливий компонент здійснення соціалізації особистості

Ключові слова та поняття: соціалізація; фактори; види; особистість; засоби; соціально-педагогічна діяльність

1. Зміст поняття «соціалізація». Поняття «соціалізація» (лат. *socialis* – суспільство) все більш використовується як наукова категорія представниками широкого спектру наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. В американській і французькій соціології це поняття з'явилося наприкінці ХІХ ст. і пов'язане з іменем американського соціолога Ф. Гіддінгса (1855-1931 рр.)

Соціалізацію як процес, за допомогою якого люди навчаються ефективно брати участь у соціальних групах визначає Т. Шибутані. Особистість соціалізована, коли вона здатна брати участь у погоджених діях на основі конвенціональних норм.

Г. Андрєєва під соціалізацією розуміє двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого – процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків завдяки його активній діяльності, активному включенню в соціальне середовище.

Соціалізація включає три взаємозалежних процеси:

- 1) соціальна адаптація – це активне пристосування до умов середовища за допомогою засвоєння/асиміляції зовнішніх вимог і зміни/акомодації власних реакцій;
- 2) індивідуалізація – активне пристосування особистості до власних особливостей у формі самопізнання, самоприйняття і самореалізації;
- 3) соціально-психологічна інтеграція – поступове ускладнення, упорядкованість і узгодження інтрапсихічних компонентів і функцій у відповідності з вимогами соціальної реальності.

Кожне суспільство, держава, соціальна група виробляють у своїй історії велику кількість позитивних і негативних, формальних і неформальних санкцій – способів навіювання і переконання, приписів і заборон, заходів примусу і тиску аж до застосування фізичного насильства, способів вираження визнання, отримання знаків відмінності, нагород. За допомогою цих способів і заходів поведінка людини і цілих груп людей приводиться у відповідність із прийнятими в певній культурі зразками, нормами, цінностями.

Джерела теорії соціалізації намічені в працях Г. Тарда, який описав процес освоєння особистістю цінностей і норм через соціальну взаємодію. Наслідування, за Г. Тардом, виступає принципом, що лежить в основі процесу соціалізації, причому він спирається як на фізіологічні потреби й бажання, так і на соціальні фактори (престиж, покірність і практична вигода).

Типовим соціальним відношенням Г. Тард визнавав відношення вчитель – учень. У сучасних поглядах на соціалізацію такий вузький підхід уже переборений. Соціалізація визнана частиною процесу становлення особистості, у ході якої формуються найбільш загальні її риси, що проявляються в діяльності, регульованою рольовою структурою суспільства. Навчання соціальним ролям протікає у формі імітації. За Т. Парсонсом, загальні цінності й норми освоюються індивідом у процесі спілкування з іншими, у результаті чого нормативні стандарти входять у структуру потреб особистості. Так відбувається

проникнення культури в мотиваційну структуру індивіда в рамках соціальної системи. Соціалізатору треба знати, що механізмом пізнання й засвоєння цінностей і норм є сформульований З. Фрейдом принцип задоволення – страждання, що приводиться в дію за допомогою винагороди й покарання; механізм містить у собі також процеси гальмування (витиснення) і переносу. Імітація й ідентифікація того, кого навчають, спираються на почуття любові й поваги (до вчителя, батькові, матері, родині в цілому тощо).

Соціалізація супроводжується вихованням, тобто цілеспрямованим впливом вихователя на учня, орієнтованим на формування в нього бажаних рис. Соціалізація як частина формування особистості може бути найчастіше суперечливою стосовно лінії виховання, вибраної вихователем. Остання може бути продиктована поданнями про образ людини, що панує в даній культурі. І. Кон виділяє в європейській культурі принаймні чотири образи, що направляють виховний процес у суспільствах, в основі яких лежать такі ідеї-домінанти, що характеризують природу людини:

- ідея первородства гріха (християнський погляд на природу людини). Педагогіка заснована на вигнанні з людини гріховності, споконвічно властивій їй. Звідси впливає й ідея порятунку, очищення душі, але під впливом прикладів Христа, канонізованих святих. Педагогіка, заснована на такого роду поданнях, досить репресивна, діє погрозами, покараннями й обіцянками винагороди на тому світі;
- ідея природної детермінованості долі людини, логіки й лінії її розвитку в особистість. Генотип зізнається фактором, що визначає самоактуалізацію особистості. Звідси – принцип зведеного виховання, висновок про те, що генотип виявиться, незважаючи на будь-які педагогічні зусилля й регуляцію факторів середовища, що впливають на становлення особистості. Продуктом такої педагогіки, що дезертирує, звичайно є особистість без стійких ціннісних і нормативних орієнтирів;

- ідея педагогічної детермінованості особистості. Людина представляється чистою дошкою («*tabula rasa*»), на якій вихователь може начертати будь-які письмена. Такий образ людини сприяє сваволі вихователя, відриву від життя й веде, як правило, до формування особистості, що слабо орієнтується в життєвих ситуаціях;
- ідея детермінованості розвитку особистості лише середовищем, її культурою. Заснована на ній пасивна педагогіка нівелює особистість, не може активізувати індивідуальність.

Досить широке поширення в нашій країні одержали астрологічні подання про долю людини, її характер і лінії поведінки. Такі подання носять не науковий, більше того, антинауковий характер. Але якщо система очікуваної поведінки від особистості ввійде в практику сімейного виховання й міжособистісних експектацій (очікувань-вимог), то через два-три покоління астрологічний погляд на природу людини можна буде оцінити як виховний фактор.

В умовах економічного розкріпачення людини, плюралізму ідеологій і волі совісті найбільш прийнятним представляється принцип виховання, відповідно до якого людина є те, що вона сама зробила із себе. Цей погляд екзистенціалізму перевірений емпіричним шляхом: дослідження Н. Лапіна показали, що такого погляду при оцінці своєї особистості дотримуються підприємці, які нараховують 10-15% від числа респондентів.

Науковий погляд зводиться до розуміння того, що активна й розвинена особистість є результатом гармонії генотипу, умов середовища, педагогічних впливів людини на свою особистість. Заснована на ньому педагогіка вимагає високого мистецтва від соціалізатора.

1. Треба знати стадії моральної соціалізації дитини. Л. Колберг установив, що існують три рівні соціалізації (як свідчить І. Кон, їхня реальність перевірена емпірично в 32 країнах): доморальний, конвенціональний і моральний. Доморальний рівень характерний для

взаємин дітей і батьків, заснованих на зовнішньої парі страждання – насолода, конвенціональний – на принципі взаємного віддавання. Моральні рівні характеризується тим, що вчинки особистості починають регулюватися совістю (за З. Фрейдом, суперого, що формується під впливом культури середовища). Л. Колберг пропонує розрізняти на цьому рівні сім градацій аж до формування особистістю своєї системи моралі. Багато з людей у своєму розвитку не доходять до морального рівня. У зв'язку із цим у ряді партійних програм з'явився термін «моральний прагматизм», що означає, що необхідно боротися за триумф морального закону в ділових відносинах людей. Суспільство поступово скачується до рівня ситуаційної моралі, девіз якої: морально те, що корисно в даній ситуації.

2. Треба знати стадії розвитку особистості в цілому. Дитинство характерно тим, що дитина хоче бути як усі. Тому більшу роль грають наслідування, ідентифікація, авторитети (інші значущості). Підліток уже відчуває свою індивідуальність, що веде до появи прагнення бути, як всі, але краще всіх. Енергія самоствердження виливається у формування сміливості, сили, прагнення виділитися в групі, не відрізняючись у принципі від усіх. Підліток досить нормативний, але у своєму середовищі. У цьому віці енергія самоствердження індивідуальності, що прокидається, стає соціально значущим фактором: рух бойскаутів, піонерський рух, рух хіпі говорять самі за себе.

3. Юність уже характеризується прагненням бути не таким, як усі. Виникає чітка шкала цінностей. Прагнення виділитися будь-що-буде часто веде до нонконформізму, йти всупереч суспільній думці. Батьки в цьому віці вже не є авторитетами, що безумовно диктують лінію поведження. Юність розширює свої обрії бачення й розуміння життя й світу найчастіше за рахунок заперечення звичного батьківського побутування, формує свої субкультуру, мову, смаки, моди. Полове дозрівання теж сприяє бунтарству, породжуючи прагнення до зняття заборон у регуляції полових відносин, установлених у даній культурі.

4. Стадія справжньої дорослості, соціальної зрілості характерна тим, що людина вже переступила незрілі способи бути особистістю: це значить, що вона затверджує себе через суспільство, рольову структуру й систему цінностей, вивірену культурою. Значимим для неї стає прагнення продовжити себе через інших – близьких, групу, суспільство, навіть людство. Але людина може взагалі не вступити в цю стадію. Для позначення людей, що зупинилися у своєму розвитку, не придбавши якостей соціально зрілої особистості, існує поняття інфантильність, що означає затримку в розвитку на якомусь рівні. Інфанти, якщо в нього не вистачить енергії й бажання працювати над своєю особистістю, може залишитися таким назавжди: йому ніхто й ніколи не буде довіряти серйозні, відповідальні ролі й справи.

5. Треба знати основи майстерності педагогічного впливу на людину. Людська культура в цьому питанні виділяє три типи відносин до іншої, необхідних для формування парубка:

а) повчання прикладом – приклад дає модель поведінки, освячена культурою («Життя святих», «Життя чудових людей» та ін.);

б) повчання знаннями – передача знань формує обґрунтовану манеру поведінки й картину світу, що дозволяє орієнтуватися в ньому;

в) повчання в труднощі, що виробляють майстерність виходу зі складного становища.

Американські дослідники доводять, що парубок, який мав у пору свого дорослішання наставника, краще й швидше досягає своїх життєвих цілей. Зрозуміло, що незнання незручно вийти за свої власні межі й що перехід від незнання до знання завжди здійснюється за допомогою іншої людини. Але недостатньо мати вчителя, наставника. Л. Сенека говорив: щоб вийти зі стану нещастя, потрібно звернутися до турботи про самого себе. Антична філософія знала термін «стультус» («дурень»), що позначає людину, яка не вміє управляти собою в процесі особистісного розвитку. «Стультус» – той, хто розкиданий, хто дозволяє себе захопити, хто нічим не

займається, хто пускає своє життя на самоплив і не направляє свою волю ні до якої мети. Його життя тече безпам'ятно й безвольно. Це той, хто без кінця міняє своє життя, відкритий будь-яким впливам ззовні, сприймає чужі подання некритично, при цьому відбувається змішання об'єктивного змісту подань із відчуттями, із усякого роду суб'єктивними елементами психічного життя.

Це не дивно, тому що будь-яка людина в якомусь ступені «стультус». Античні філософи, як наставники молоді, сформулювали ці застереження, щоб більш чітко позначити контури негативного в розвитку особистості, прагнучи спонукати юність до ефективної самоорієнтації. Новий час до цих порад додав лише розуміння того, що справжньою метою людини розумної є мистецтво управляти собою для самореалізації й що це мистецтво не зводиться до примітивного індивідуалізму (егоїзму), оскільки в турботі про себе необхідна присутність іншої, її втручання.

При соціалізації особистості часто відбувається не тільки освоєння рідної культури, але й продуктів інкультурації.

Цей термін позначає процес вrostання особистості в іншу культуру й необхідний для того, щоб зрозуміти структуру й природу так званої маргінальної особистості, тобто особистості, що сформувалася на стику двох і більше різних культур, одна із яких може бути рідною. Особистість, що формується в таких умовах, природно, вбирає в себе елементи різних культур; цей процес особливо прискорюється за допомогою масових комунікацій, накрапувати контактів міжособистісного й міжгрупового характеру. Тим часом реальність найчастіше говорить про те, що люди, які виростили на стику культур, як правило, відрізняються більше раціональним баченням світу, можуть оцінювати відстале й передове у своїй і чужій культурах. Дослідження показують, що багато видатних діячів держав, науки, мистецтва й військової справи або були дітьми представників різних культур (націй), або формувалися в середовищі, просоченої духом накрапувати співіснування.

В умовах конфліктності культур маргінальна особистість – це індивід, що, засвоївши багато цінностей двох або більше конфліктуєчих соціокультурних систем, типово випробовує дискомфортні почуття й часто проявляє поведінку, котра перетворює її у свого роду анафему для всіх систем.

2. Основні фактори та види соціалізації особистості. У процесі соціалізації особистості діють умови, котрі називають факторами. З відомих вивчені далеко не всі, а знання про ті, які досліджувалися, досить мізерні й нерівномірні. Більш-менш вивчені умови або фактори соціалізації об'єднують у чотири групи.

Перша – мегафактори (від англ. «мега» – «дуже великий») – космос, планета, світ, які в тій чи іншій мірі через інші групи факторів впливають на соціалізацію всіх жителів Землі.

Друга – макрофактори (від англ. «макро» – «великий»), що впливають на соціалізацію країни, етносу, суспільства, держави.

Третя – мезофактори (від англ. «мезо» – «середній»), які дозволяють виділяти групи людей за: місцевістю і типом селища, в яких вони живуть (регіон, село, місто); приналежністю до слухачів тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення тощо); належності до певних субкультур.

Як прямо, так і опосередковано на соціалізацію впливають мезофактори через четверту групу – мікрофактори. До них належать фактори, які безпосередньо впливають на конкретних людей – сім'я, сусіди, групи однолітків, виховні організації, різні громадські, державні, релігійні, приватні і контролюючі соціальні організації, мікросоціуми.

З мегафакторів соціалізації варто зупинитися на таких:

– планета – поняття астрономічне, що означає небесне тіло, близьке за формою до кулі, яке отримує світло і тепло від Сонця і обертається навколо нього по еліпсу. На планеті Земля у процесі історичного розвитку утворилися різні форми соціального життя людей, що її населяють;

– світ – поняття в цьому випадку соціолого-політологічне, що означає сукупне людське співтовариство, що живе на нашій планеті;

– органічний взаємозв'язок планети і світу пояснюється тим, що світ виник і почав розвиватися в природно-кліматичних умовах. У результаті розвитку засобів масової комунікації став можливим вплив планети і світу на процес соціалізації, тому що засоби масової інформації дозволяють людині, сидячи вдома, бачити, як живуть люди в будь-якій точці земної кулі. Тим самим розширилися межі дійсності, наслідком чого стала зміна у сприйнятті життя.

До макрофакторів соціалізації відносять країну і етнос.

Країна – феномен географічно-культурний. Зазвичай територія, на якій розташована будь-яка країна, що виділяється за географічним положенням, кліматичними умовами і має свої чіткі межі. Країна може мати повний чи обмежений суверенітет, іноді вона перебуває під владою іншої країни.

Етнос – історично сформована стійка сукупність людей, що мають спільний менталітет, національну самосвідомість і характер, стабільні особливості культури, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень.

Особливості психіки і поведінки, пов'язані з етнічною приналежністю людей, складаються з двох складових: біологічної і соціально-культурної.

Роль етносу як чинника соціалізації людини впродовж її життєвого шляху, з одного боку, не можна ігнорувати, а з іншого – не слід і абсолютизувати.

Під вітальними особливостями соціалізації маються на увазі способи вигодовування дітей, особливості їхнього фізичного розвитку тощо. Найбільш явні відмінності спостерігаються між культурами, що склалися на різних континентах.

Вплив етнокультурних умов на соціалізацію людини найбільш суттєво визначається тим, що прийнято називати менталітетом.

Важливим мезофактором соціалізації є регіон.

Регіон – частина держави, що є цілісною соціально-економічною системою, яка має спільність економічного,

політичного і духовного життя, спільне історичне минуле, культурну і соціальну своєрідність.

У регіоні відбувається залучення людини до соціуму, тут формуються, зберігаються і змінюються норми способу життя, а також відбувається розвиток і збереження культурних і природних багатств. Регіональні умови впливають на соціалізацію, маючи при цьому різний характер, в залежності від характерних особливостей регіону.

Вплив на соціалізацію в масштабах регіону передбачає, що законодавча і виконавча гілки влади, як мінімум, цілеспрямовано вирішують поставлені перед ними завдання.

Міграція сільських жителів у міста відбувається протягом тривалого часу, але все ж таки близько чверті населення нашої країни живе в селах та селищах. Своєрідність сільського способу життя пов'язана безпосередньо з особливостями праці і побуту жителів: підпорядкованістю праці природним ритмам і циклам; більш виснажливими, ніж зазвичай у великих містах, умовами праці; практичною відсутністю можливостей для трудової мобільності жителів; великою злитістю праці і побуту, трудомісткістю праці в домашньому і підсобному господарствах; невеликим вибором занять у вільний час. Життєвому укладі сільських поселень властиві елементи традиційної сусідської громади.

Різні альтернативи, що надаються міським способом життя, створюють жителю міста потенційні можливості для індивідуального вибору в різних сферах життєдіяльності. Відзначимо лише деякі з них, найбільш суттєві для соціалізації підростаючих поколінь.

По-перше, місто надає величезну кількість альтернатив, будучи своєрідним «вузлом» інформації й інформаційним полем. І справа не тільки в тому, що в ньому зосереджені культурно-освітні, комерційні, інформаційні й інші організації. Джерелами інформації є архітектура, транспорт, реклама, люди та ін. Так, у місті протягом дня житель стикається з величезною масою людей.

По-друге, в місті людина взаємодіє і спілкується з великою кількістю реальних партнерів, має можливість шукати взаємодію, приятелів, друзів, коханих серед ще більшої кількості потенційних партнерів. У сучасному місті людина послідовно і одночасно є членом багатьох колективів і груп, причому територіально між собою часто не пов'язаних: місця проживання, навчання, проведення дозвілля, занять улюбленою справою можуть далеко бути один від одного. Певний час городянин може проводити поза всякими колективами і групами, серед людей, зовсім йому невідомих. Таким чином, в умовах міста хлопці отримують можливість в окремі відрізки часу існувати анонімно.

По-третє, в місті суттєво диференційовані взаємодії і взаємостосунки. Тут значно розрізняється схвалювана і несхвалювана поведінка дорослих і молоді взагалі, хлопчиків і дівчаток, підлітків і старшокласників зокрема. Спілкування між старшими і молодшими по мірі зростання дітей, як правило, стає менш інтенсивним і відкритим.

Сім'я як один із мікрофакторів соціалізації – це найчастіше об'єднана шлюбом або кровною спорідненістю мала група людей, члени якої пов'язані одним спільним побутом, взаємною моральністю і допомогою один одному; в ній утворюється сукупність норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують відносини між подружжям, батьками і дітьми, а також дітей між собою.

3. Використання засобів соціально-педагогічної діяльності як важливий компонент здійснення соціалізації особистості. Мікрофактори впливають на розвиток особистості через певних агентів соціалізації, тобто осіб, які безпосередньо задіяні у становленні і взаємодіють з особистістю.

Засобами процесу соціалізації відповідно до вікового періоду, соціального прошарку називаються способи, які сприяють формуванню особистості. До них відносять: вигодовування немовлят і догляд за ними; формування гігієнічних і побутових

умінь; стиль і зміст спілкування; органічне і послідовне залучення особистості у різні сфери життєдіяльності через пізнання, спілкування, ігри, духовно-практичну діяльність; сімейне, професійне, релігійне виховання.

Кожне суспільство і кожна країна виробляють свої позитивні, негативно-формальні і неформальні санкції – це методи переконання, внушення заборона, примус і натиск аж до використання фізичного покарання. а також системи методів визнання, відзначення і нагородження. Саме завдяки таким засобам поведінка людини і цілих груп осіб приводиться у відповідність до прийнятих у даній культурі норм і цінностей.

До формальних негативних санкцій відносять попередження, штрафи, позбавлення свободи, конфіскація майна, смертна кара. До неформальних відносять моральний осуд, незадоволення і плітки.

Література:

Основна

1. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник / П.А. М'ясоїд. – К.: Вища школа, 2000.
2. Максименко В.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія / В.Д. Максименко, В.О. Соловієнко. – К.: МАУП, 1999. – 256 с.
3. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. / Р.С. Немов. – 3-е изд. – М.: Просвещение: ВАЛДОС, 1998. – Кн. 1. – 576 с.; Кн. 2. – 496 с.; Кн. 3. – 510 с.
4. Немов Р.С. Психология: Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ, студентов пед. ин-тов и работников системы подготовки, повышения квалификации и переподготовки пед. кадров / Р.С. Немов. – М.: Просвещение, 1990. – 301 с.
5. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1997. – 632 с.
6. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии: В 2 т / С.Л. Рубинштейн. – Т.2. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – С. 119-120.

Додаткова

1. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи: модульний курс дистанційного навчання / А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола. – К.: ДЦССМ, 2002. – 164 с.

2. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка / Л.Г. Коваль – К.: Знання, 1997. – 263 с.
3. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.А. Зверєва, С.Р. Хлебик – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
4. Маркс К. К критике Гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Собр. соч. 2-е изд. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 414-415 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.marxists.org/russkij/marx/1844/philosophy_right/01.htm
5. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Л.І. Міщик – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
6. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
7. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: учеб. для студ. высших пед. учеб. завед. / Ф.А. Мустаева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2002. – 416 с.
8. Таратунский В.Ф., Таратунская Н.Ф. Задачи и упражнения по общей психологии для пед. ин-тов. – Минск: Университетское, 1983. – 176 с.
9. Трусова О.В. Психология в вопросах, задачах и упражнениях. – Самара: Изд-во «Самарск. ун-т», 1994. – 406 с.
10. Хрестоматия по психологии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Сост. В.В. Мироненко; Под ред. А. В. Петровского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1987. – 447 с.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «особистість».
2. Які процеси включає в себе соціалізація?
3. Чим супроводжується соціалізація?
4. Назвіть основні фактори соціалізації особистості.
5. Вкажіть види соціалізації особистості.
6. Чим характеризується стадія справжньої дорослості, соціальної зрілості?
7. Розкрийте сутність позитивних, негативно-формальних і неформальних санкцій. В чому вони проявляються?

8. Перерахуйте альтернативи, що надаються міським способом життя, створюють жителю міста потенційні можливості для індивідуального вибору в різних сферах життєдіяльності.

1.3. Характеристика основних теорій, моделей, етапів, фаз соціалізації

ПЛАН

1. Основні теорії соціалізації
2. Моделі соціалізації особистості
3. Види та стадії соціалізації
4. Фази та етапи соціалізації особистості

Ключові слова та поняття: соціалізація; стадії; фази; етапи; моделі; види соціалізації

1. Основні теорії соціалізації. Існуючі теорії особистості визнають людину як специфічне утворення, що безпосередньо виводиться з тих чи інших соціальних факторів. Витоки цієї позиції сягають глибини віків і зустрічаються у багатьох вчених. Проте розвинутого вигляду теорії особистості набувають у другій половині XIX – на початку XX століття (див. табл. 1.2).

Серед означених теорій можна виділити три напрями, які майже не пересікаються: біогенетичний, соціогенетичний, персонологічний.

Біогенетичний напрям базується на тому, що природним є спадкове, яке первісно обумовлює всі особливості розвитку особистості. Соціокультурні й ситуативні чинники лише накладають свій відбиток на своєрідність його протікання.

Найбільш відомою є теорія, розроблена З. Фрейдом (1856-1939), яка виникла як концепція пояснення та лікування неврозів. Самосвідомість людини він порівнював з вершиною айсбергу, вважаючи, що людиною актуально усвідомлюється лише незначна частина того, що відбувається в її душі й характеризує її особистість. Основна ж частина її досвіду і особистості знаходиться поза сферою

свідомості, і дослідити її можна лише за допомогою спеціальних процедур, які розроблені у психоаналізі.

Таблиця 1.2

Теорії особистості

Психологічна школа	Період популярності	Основоположники	Основні підходи	Техніки, які застосовують
Гештальт психологія	Початок ХХ ст.	Т.Вертгеймер В.Келер К.Левин	Ціле є більшим від суми його складових	Вивчення через сприймання
Психоаналіз	Кінець ХІХ ст. – теперішній час	З. Фрейд	Поведінка контролюється несвідомими потягами	Клінічне спостереження
Біхевіоризм	Початок ХХ ст. – теперішній час	Д. Уотсон	Зосередження лише на тому, що можна спостерігати, тобто на поведінці	Науковий експеримент, випробування
Гуманістична психологія	Середина ХХ ст. – теперішній час	Г. Олпорт К. Роджерс А. Маслоу	Зосередження на унікальності життєвого досвіду людини, її самоактуалізації	Обговорення почуттів
Когнітивна психологія	Теперішній час	У. Нейссер А. Пейвио Г. Сімон	Дослідження процесів отримання, збереження та переробки інформації мозком	Дослідження особливостей пам'яті, мислення та функціонування інформаційних процесів

В подальшому теорія особистості піднесена представниками З. Фрейда до рівня загального вчення про людину, суспільство, культуру, їх взаємодію, отримавши досить розгалужене поширення. Вона пояснює розвиток і структуру особистості ірраціональною, антагоністичною свідомістю, психічними факторами. Саме на цьому вона будує свою техніку психотерапії.

Стрижень цієї теорії утворює уявлення про вікову таємну війну між схованими в глибинах індивіда безсвідомими психічними

силами (головною серед них є «лібідо») і необхідністю вижити у ворожому цьому індивіду соціальному середовищі. Заборони з боку останнього (створюючи «цензуру» свідомості) пригнічують енергію безсвідомих потягів, завдаючи душевної травми. Однак ця енергія проривається у вигляді неврозів, снів, помилкових дій (обмовок, описок), забудькуватості тощо.

У структурі особистості згідно з З. Фрейдом, є три компоненти: «ід» (воно), «его» (я), «супер-его» (над-я).

«Ід (Воно)» – це зосередження сліпих інстинктів (сексуальних чи агре-сивних), які прагнуть негайного задоволення незалежно від ставлення суб'єкта до зовнішньої реальності. Таким чином, «Ід» – це неусвідомлювані, інстинктоподібні рушійні сили людської активності, а саме, несвідома частина психіки людини, скупчення інстинктивних потягів, або сексуальних, або агресивних, які спонукають до негайного задоволення незалежно від ставлень суб'єкта до зовнішньої реальності.

«Его (Я)» слугує пристосуванню до цієї реальності через сприйняття інформації про навколишній світ та стан організму, зберігає її в пам'яті та регулює дії-відповіді індивіду в інтересах цього самозбереження. «Его» є критичною інстанцією, що співвідносить реалізацію інстинктів з вимогами дійсності. Отже, «Я» відповідає свідомості людини, сприймання і оцінювання нею самою власної особистості та поведінки, орієнтуючись на реальність.

«Супер-Его (Над-Я)» включає моральні стандарти, заборони та заохочення, що засвоєні особистістю в більшості несвідомо в процесі виховання, насамперед від батьків. Виникаючи завдяки механізму ідентифікації дитини з дорослим (батьком), воно виявляється як совість і може викликати почуття жаху чи провини. «Супер-Его» – це інтерналізовані соціальні заборони та приписи, що перетворились у ході соціалізації в елемент структури особистості. Отже, «Над-Я» являє собою систему моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень «Я» суб'єкта. «Над-Я» керується ідеальними уявленнями – прийнятими у суспільстві нормами моралі і цінностями.

Несвідомі потяги дуже часто призводять до конфлікту між «Воно» і «Над-Я», який розв'язується за допомогою «Я», тобто свідомості, яка, діючи відповідно до принципів реальності і раціональності, прагне максимально задовольнити потяги «Воно» і водночас не відступитися від моральних норм.

Соціогенетичний напрям знайшов своє втілення в теорії соціалізації, теорії навчання, теорії ролей.

Згідно з теорією соціалізації, людина, яка народжується біологічною істотою, стає особистістю завдяки впливу соціальних умов життя.

Відповідно до теорії наuczіння, розвиток особистості відбувається в процесі наuczіння, засвоєння суми знань.

Теорія ролей виходить з того, що характер поведінки особистості та її відносини з іншими людьми залежать від системи соціальних ролей, які вона виконує.

Отже, в теоріях соціогенетичного напрямку недооцінюється значення індивідуальних природжених особливостей, а також внутрішня активність особистості як свідомого суб'єкта діяльності.

Персонологічний (особистісно-центрований) напрям вважає, що розвиток особистості відбувається за рахунок первісно притаманного їй прагнення до самоактуалізації і внутрішнього самовдосконалення. Цей напрям визначають як гуманістичний, сутність якого полягає у відмові від маніпулятивного підходу і погляді на особистість як на найвищу соціальну цінність. Згідно з гуманістичним підходом, людина може виявити своєрідність і неповторність власного «Я» лише за умови відповідної організації міжособистісних стосунків.

Зазначені напрями відбивають різні реальні іпостасі розвитку особистості, і тому надати пріоритет будь-якому з них дуже важко. Інтегрувати вищеназвані підходи до розуміння особистості дозволяє *історика-еволюційний*, в якому антропологічні якості людини і соціально-історичний спосіб життя виступають як передумови і як результат розвитку особистості. В контексті цього підходу рушійною силою розвитку особистості виступає сумісна діяльність,

завдяки якій відбувається індивідуалізація особистості. У вітчизняній психології ця теорія отримала назву теорії діяльності (Л. Виготський, А. Леонт'єв).

Теорія «дзеркального «Я» стала однією з перших в цьому напрямку (Дж. Мід, У. Джемс, Ч. Кулі). Особистість розглядається як функція, похідна від цілковито соціально зумовленого «Я» людини. Стрижнем її є самосвідомість як наслідок соціальної взаємодії, під час якої індивід навчається дивитись на себе як на об'єкт очима інших людей. Таким чином, особистість трактується як об'єктивна якість, що набуває людина в процесі соціального життя.

За цією теорією у кожного стільки соціальних «Я», скільки існує осіб та груп, думка яких його хвилює. Справжня соціальність полягає в умінні відокремлювати себе від групи та усвідомлювати своє «Я» з урахуванням думки інших щодо себе. Інші – це ті «дзеркала», в яких формується образ «Я» людини. Дзеркальне зображення складається з трьох елементів:

- 1) уявлення про те, «яким я здаюся іншій людині»;
- 2) «як цей інший оцінює мій образ»;
- 3) впливаюче з перших двох уявлень особливе почуття «Я» (гордощі чи приниження).

Дзеркальне «Я» (looking glass self) є синтезом соціального та індивідуального в людині, гарантом і одночасно результатом його інтеракції (з англ. interaction взаємодія) з соціальним середовищем. Формування «Я» проходить три стадії: прийняття ролі іншого, прийняття ролі інших, прийняття ролі «узагальненого іншого». Суспільство постає перед людиною у вигляді соціальних аспектів її власної особистості. Згідно з цією концепцією воно практично не існує за межами свідомості індивіда. Суб'єктивізм обмежує значення цієї теорії, бо вона мовби проголошує не суспільство як об'єктивний чинник, що формує особистість, а сама особистість формується через ті уявлення, що склалися в неї про суспільну думку і оцінку її поведінки.

2. Моделі соціалізації особистості. В основу кожної моделі соціалізації покладена та чи інша теорія соціалізації. Сучасний американський соціолог Н. Смелзер систематизував їх у чотири основні групи.

1. Теорія розвитку особистості (Ч. Кулі, Дж. Мід).
2. Психоаналітичні теорії (З. Фрейд, Е. Еріксон).
3. Теорія розвитку пізнання (Ж. Піаже).
4. Теорія морального розвитку (Л. Кольберг).

Поширення в західній соціології набула модель «міжособистісного спілкування», яка розглядає соціалізацію як процес і результат групового впливу на особистість, що здійснюється шляхом міжособистісного спілкування, котре відбувається відповідно до об'єктивних законів, закріплених в системі соціальних ролей. Прихильники даної моделі (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), яка називається «Я-теорія», чи теорія «дзеркального Я», думають, що особистість виростає з безлічі інтеракцій людей з навколишнім світом, у результаті яких вона навчається дивитися на себе очима інших, тобто мислить про себе як і про інших, а також розуміє поведінку інших людей.

Акцент на розвитку інтелекту, важливості оволодіння мовою в процесі соціалізації дозволяє віднести до прихильників цієї моделі і представників психологічної школи Л. Виготського. Проблема соціалізації розглядається ним у зв'язку з формуванням особистості в процесі взаємодії і взаємовпливу соціальних груп, колективів і особистості.

Однією з розповсюджених моделей, джерела якої лежать у теорії психоаналізу З. Фрейда, є розуміння соціалізації як розвитку особистісного контролю. Основна ідея, на якій побудована ця модель, полягає у визнанні людей ще від народження асоціальними, внаслідок уроджених агресивних інстинктів. Тому соціалізація носить конфліктний характер і вимагає не тільки особистісного, але і суспільного контролю.

Поряд з моделлю «особистого контролю» (З. Фрейд) і моделлю «рольового тренінгу» (Т. Парсонс) у західній соціології поширена

модель «соціального вчення», представлена більшістю різновидів біхевіоризму (Дж. Доллард, Б. Скіннер, Р. Уолтерс та ін.), яка заснована на відомій формулі «стимул – реакція». Зазначена модель під соціалізацією розуміє «модифікацію» людської поведінки шляхом «дозування» стимулів, тобто дотримання визначених пропорцій покарання і заохочення для одержання бажаної реакції (поведінки). При удаваній зовнішній привабливості і реальності подібні методи «соціальної інженерії», що цілком придатні для дресирування білих пацюків і інших тварин, навряд чи можуть бути застосовні для нормального, а не репресивного виховання людини.

І нарешті «когнітивна» модель соціалізації (Ж. Піаже, Л. Колберг, А. Маслоу та ін.) побудована на ідеї, що поведінка особистості детермінована її знаннями, сукупність яких утворює у її свідомості образ (картину) навколишнього світу. Саме ця картина світу, а не сама реальність керує поведінкою людей. Головним аспектом соціалізації при цьому виступає процес навчання мисленню, розвитку пізнавальних, моральних і емоційних структур особистості.

Дана концепція була доповнена американським психологом Л. Кольбергом, який в основу переходу від однієї стадії соціалізації до наступного поклав не тільки результати розвитку когнітивних навичок, але і здатності до розуміння і співпереживання (емпатії) почуттям інших людей. Досягнення тих чи інших стадій не пов'язується з віком, а завершальні етапи доступні далеко не усім.

Особливе місце серед прихильників когнітивної моделі займає й точка зору «гуманістичних» психологів (А. Маслоу, К. Роджерс і ін.). Ґрунтуючись на ідеї самоактуалізації особистості в процесі її дозрівання, вони вважали, що природні внутрішні сили особистості в змозі самотійно реалізувати соціалізацію індивіда, а засоби, фактори й агенти соціалізації повинні лише не заважати цим силам. Звичайно, важко погодитися з недооцінкою в цій моделі агентів соціалізації в особі соціальних інститутів, зокрема, таких як освіта і виховання. Однак у цій концепції закладені застереження від

зловживання їх можливостями для маніпулювання свідомістю людей.

Однією з найбільш популярних моделей соціалізації, положення якої актуалізуються в зв'язку із зростанням етнонаціональних проблем, є модель «інкультурації» (Ф. Боас, В. Маліновський та ін.). У ній соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини. Людина в цьому процесі бере участь як пасивний споживач, що автоматично сприймає культуру в ході свого індивідуального розвитку. Сама ж культура у цій моделі трактується як своєрідний екран у вигляді національного характеру, на який і проектується психологія індивіда.

Погоджуючись з авторами цієї концепції в тому сенсі, що в національному характері (менталітеті) дійсно закріплені стійкі психологічні риси конкретної етнічної групи, не можна прийняти їхню точку зору на розуміння соціалізації як несвідомої передачі цих рис від покоління до покоління. Не можна також не визначати взаємовпливи і взаємодії цих рис у процесі міжнаціонального спілкування, як і впливу на ці риси змін у навколишньому соціальному середовищі.

3. Види та стадії соціалізації. Розрізняють декілька *видів соціалізації*:

- стихійна соціалізація, яка відбувається у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер і результати якої визначаються соціально-економічними реаліями (вибір професії, виїзд за кордон);
- відносно направлена соціалізація – має на меті створення в суспільстві певних економічних, законодавчих і інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості;
- відносно соціально-підконтрольна соціалізація – це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який здійснюється в різних державних і недержавних організаціях

(школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо);

- більш-менш свідоме самозмінювання особи, якій притаманне самовдосконалення у відповідності до особистих задатків і у відповідності або на перекір об'єктивним умовам життя.

Соціалізація включає в себе різні *стадії*. Так, одні вчені виділяють три стадії: дотрудову, трудову та післятрудову. Інші поділяють цей процес на два етапи: «первинну соціалізацію» (від народження до зрілої особистості) і «вторинну соціалізацію», пов'язану з перебудовою особистості в період її соціальної зрілості. Розрізняють також ранню, стадію навчання, трудову, післятрудову *стадії соціалізації* [5, с.117-118].

Розкриємо їх зміст.

Так, період ранньої стадії соціалізації відбувається у межах від народження до вступу дитини до школи (батьківська сім'я, дитячі дошкільні установи).

Стадія навчання поєднує весь період юнацтва в широкому розумінні цього терміну (школа, навчально-професійні установи; вищі навчальні заклади).

Трудова стадія – охоплює весь період зрілості людини, її трудової діяльності, коли людина не тільки опановує соціальний досвід, а й активно його відтворює, впливає на середовище через діяльність.

Післятрудова – включає похилий вік, який робить історичний внесок у відтворення соціального досвіду в процесі передачі у нове покоління.

Певний інтерес для організації процесу соціалізації має положення Дж. Міда, про три стадії соціалізації.

На першій з них – імітації – діти копіюють поведінку дорослих, не завжди розуміючи її.

На другій – стадії рольових ігор – діти, виконуючи в іграх дорослі ролі, «приміряють» їх на себе, вчаться надавати своїм думкам і діям ті ж значення, що й дорослі.

На третій, завершальній стадії – колективних ігор – дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування. Оволодіння правилам рольових і колективних ігор підготовлює дітей до виконання правил гри в суспільстві, що закріплені в законах і нормах. Тим самим здобувається почуття соціальної ідентичності.

Згідно Ж. Піаже, когнітивна соціалізація проходить в кілька стадій, кожна з яких окреслюється новими навичками, що обмежують можливості навчання людини.

Перша стадія – сенсорно-моторна (до 2 років) – припускає розвиток у дітей здатності тривалий час утримувати в пам'яті образи об'єктів навколишнього середовища.

Друга стадія – передопераціональна (від 2 до 7 років) – діти вчаться розрізняти символи і значення символів, розуміти різницю між об'єктами і їх символами.

Третя стадія – конкретних операцій (від 7 до 11 років) – діти вчаться виконувати деякі дії подумки, тобто представляти необхідні дії «у розумі», без виконання їх у житті.

Четверта стадія – формальних операцій (від 12 до 15 років). Настає час навчитися аналізу абстрактних (математичних, моральних, логічних і ін.) проблем, умінню міркувати про майбутнє.

4. Фази та етапи соціалізації особистості. Процес соціалізації особистості складається з трьох фаз.

У першій відбувається адаптація індивіда, тобто освоюючи різні соціальні норми і цінності, він повинен навчитися бути як усі, уподібнитися всім, «загубити» на якийсь час свою особистість.

Друга фаза характеризується прагненням індивіда до максимальної персоціалізації, впливу на людей, самоактуалізації.

І лише в третій фазі, при сприятливому результаті, відбувається інтеграція індивіда в групу, коли вона представлена в інших своїми особливостями, а в оточуючих її людей є потреба прийняти, схвалити і культивувати лише ті її індивідуальні властивості, які їм імпонують, відповідають їхнім цінностям, сприяють загальному успіху та ін.

Будь-яка затримка на першій фазі або гіпертрофованість другої фази може привести до порушення процесу соціалізації і його негативних наслідків. Вдалою вважається така соціалізація, коли особистість вміє захистити і утвердити свою індивідуальність і при цьому інтегрована в соціальну групу. Проте важливо враховувати той факт, що особистість протягом свого життя входить у різні соціальні групи і, отже, багато разів проходить всі три фази соціалізації. Однак в одних групах вона може адаптуватися та інтегруватися, а в інших – ні, в одних соціальних групах її індивідуальні якості цінуються, а в інших – ні. Крім того, і самі соціальні групи і особистість постійно змінюються.

Дитинство. У середні століття тієї концепції дитинства, яка характерна для нашого часу, просто не існувало. На дітей дивилися як на маленьких дорослих. Твори мистецтва і письмові документи середньовіччя зображують дорослих і дітей разом в одному соціальному середовищі, що носять однаковий одяг і зайнятих переважно одними і тими ж видами діяльності. Світ чарівних казок, іграшок і книг, який ми вважаємо найбільш відповідним для дітей, з'явився порівняно недавно. Аж до XVII ст. в західноєвропейських мовах слова, що позначають молодих людей чоловічої статі – «boy» (в англійській мові), «garçon» (у французькому) і «Knabe» (німецькій) (всі три слова перекладаються як «хлопчик»), служили для опису чоловіки у віці близько 30 років, що веде незалежний спосіб життя. Спеціальних слів на позначення дітей і підлітків чоловічої статі у віці від 7 до 16 років не існувало. Слово «дитина» виражало швидше родинні стосунки, ніж вікові відмінності. Тільки на початку XVII ст. почалося формування нова концепція дитинства.

Які б визначення не давали суспільства категорії дитинства, соціалізація дітей починається на самій ранній стадії розвитку, в дитинстві, коли приблизно на 70% формується людська особистість. Варто запізнитися, як почнуться незворотні процеси. У дитинстві закладається фундамент соціалізації і в той же час відбувається найбільш незахищений її етап [4].

Більшість дітей – досить «піддатливий матеріал» в тому сенсі, що вони здатні вирости і розвинутися на дорослих людей самих різних типів. Діапазон дитячих можливостей – дивовижний. Наприклад, до четвертого року життя більшість дітей повністю освоює рідну мову. До цього часу вони вже також можуть брати участь у складних соціальних взаємодіях у відповідності з культурними моделями країни. Діти демонструють загальнолюдські реакції на дуже ранніх стадіях свого розвитку. Ще не досягши одного року, немовлята вже беруть участь у громадському житті: вказують пальчиком на різні предмети – на вітрину магазину, літак, автомобіль, картинку, бажаючи привернути до цих предметів увагу дорослих. Таким чином діти демонструють не тільки розуміння того, що інші люди можуть бачити те, що бачать вони, але також упевненість, що дорослі обов'язково подивляться на те, до чого діти проявили інтерес. До двох років лялька у дітей вже робить якісь дії, немов вона жива і діє сама по собі, тобто у дітей з'являється здатність представляти інших людей в якості незалежних агентів (або акторів). Більшість трирічних вже здатні покласти на одну ляльку виконання декількох видів діяльності, пов'язаних з роллю, що говорить про розуміння ними соціальної ролі (дитина уявляє собі, що вона лікар, і оглядає ляльку). У пізньому дошкільному віці діти набувають здатність комбінувати ігрові ролі більш складним чином (дитина уявляє, що вона – лікар і одночасно батько). Більшість шестирічних дітей можуть уявити, що вони одночасно виконують кілька ролей.

У дошкільному віці діти розглядають власне «Я» і свій розум просто як частини тіла. Проте в 6-8 років вони вже починають розрізняти розум і тіло і розуміти, що люди унікальні не тому, що виглядають по-різному, а тому що у кожної людини свої почуття і думки. Діти починають інтуїтивно приходити до визначення власного «Я» і розпізнавати відмінності між психологічними і фізичними властивостями. Число критеріїв, на підставі яких діти створюють уявлення про інших людей, постійно зростає в міру дорослішання дітей. Самий інтенсивний розвиток має місце в період з 7 до 8 років, потім темпи змін в концептуалізації сповільнюються.

Фактично відмінності між дітьми 7 і 8 років частіше бувають більш значними, ніж відмінності між 8-річними і 15-річними.

Підлітковий вік. У більшості країн підлітковий період не розглядається як соціально значущий у життєвому циклі індивіда. Хоча всі молоді люди зазнають фізіологічні зміни, пов'язані із статевим дозріванням, дітям часто доводиться брати на себе обов'язки дорослих вже у віці 13 років або навіть раніше. У міру перетворення населення європейських країн з переважно сільського в міське змінювалася і роль дітей у суспільстві. Діти вже не виконували в сім'ї значущої економічної функції, тому що робоче місце зробилося відокремленим від будинку. З плином років обов'язкове відвідування школи, закони про дитячу працю та спеціальні юридичні положення, що стосувалися «підлітків», призвели до того, що поняття «підлітковий вік» вкоренилося і стало реальною соціальною категорією.

У підлітковий період у індивідів відбуваються зміни в рості і розвитку, які можна вважати справді революційними. Після багатьох років перебування в положенні молодших і залежних від дорослих, вони несподівано порівнюються з дорослими з фізичного додавання, зростання і сили. Ці зміни супроводжуються швидким розвитком органів дітонародження, що свідчить про сексуальну зрілість. На думку неофрейдистів, наприклад Е. Еріксона, основне завдання підліткового періоду полягає у формуванні достатньо стійкої особистості. У повсякденному житті люди вступають у взаємодію один з одним зазвичай не на підставі того, які вони насправді, а на підставі власних уявлень про інших людей і самих себе. Е. Еріксон висуває припущення, що оптимальне почуття ідентичності сприймається як відчуття адекватності самому собі. Це відчуття з найбільшою очевидністю супроводжують почуття свободи власного тіла, почуття розуміння того, що потрібно «і внутрішня впевненість в одержанні очікуваного визнання від значущих в житті індивіда людей», тому для підлітків пошук власної особистості набуває особливої гостроти. Подібно акробатам, підліткам доведеться відірватися від страхування їх лонжі дитинства і, балансуючи в

повітрі, дістатися до наступної страхуючої лонжі – дорослості – і міцніше вхопитися за неї. У цей період юним людям властиво плутати свої соціальні ролі, їхні уявлення про самих себе ще недостатньо чіткі. Несформована особистість тягне підлітків до пошуку більш надійної опори, внаслідок чого вони так схильні до впливів ззовні і легко вступають у всілякі угруповання, зграї, з головою кидаються в любовні пригоди або громадські рухи [5, с. 74-80]

Погляд Е. Еріксона на підлітків узгоджується з давньою психологічною традицією, яка описує підлітковий вік як період «бурь і стресів». Учені, що займаються громадськими дисциплінами, висувають припущення, згідно з яким у західних націях перехід від дитинства до підліткового віку протікає особливо важко. При вступі в підлітковий вік хлопчики і дівчатка перестають вважатися дітьми, але вони ще не стають дорослими чоловіками і жінками. Визначення підлітків, що даються їм у суспільствах, представляються непослідовними. У традиційних суспільствах перехід до нового статусу здійснюється за допомогою чітко встановлених ритуалів посвячення в чоловіка або жінку – церемоній ініціації, що символізують перехід дітей у дорослий стан. Під час таких ритуалів підлітки можуть піддаватися неприємним, болючим і принизливим процедурам, а по їх завершенні діти проголошуються дорослими. Хлопчиків часто залякують, наносять на їхні обличчя і тіла ритуальні малюнки і надрізи; дівчаток в період їх першої менструації часто тримають в ізоляції від решти членів співтовариства. Проте завдання подібних ритуалів чітко визначені, і молоді люди знають, що якщо вони успішно пройдуть всі необхідні випробування, то стануть посправжньому дорослими. Ритуали вступу в вік статевої зрілості у видозміненій формі існують і в країнах західного світу: це церемонії «бар міцва» і «бат міцва» в Ізраїлі, церемонія конфірмації у католиків, церемонія випуску в школах і вищих навчальних закладах.

Хоча засоби масової інформації енергійно мусують тему різниці поколінь – суперечностей між підлітками та їх батьками,

проблема «розриву між поколіннями» в цілому видається занадто спрощено. Дослідження дозволяють припустити, що і родина, і однолітки мають однаково важливий вплив на життя більшості підлітків. Група однолітків надає більший вплив у питаннях формування музичних смаків і особистих пристрастей підлітка, в деяких випадках цей вплив може виявитися негативним, пов'язаний з курінням маріхуани і випивкою. Члени сім'ї впливають на підлітка більше, коли мова заходить про вибір професії, майбутні життєві цілі, фундаментальні моделі поведінки й основні життєві цінності. У багатьох випадках значна частина молодих людей не бачить причин проводити різку межу між системою цінностей своїх батьків і своїх друзів-однолітків. Частково це може бути пояснено тим, що підлітки інтуїтивно вибирають собі друзів, які поділяють погляди, які узгоджуються з поглядами членів їх сімей.

Рання зрілість, чи молодість. Останні тенденції в розвитку західного світу – зростання індустрії послуг, збільшення термінів навчання і подовження переходу індивідів у доросле життя. У деяких відносинах сучасне суспільство виробляє новий статус між підлітковим віком і станом дорослої людини: це юність – молоді дівчата і юнаки – випускники школи. Вік 16 років – самий критичний. Людина повинна вибрати тільки одну професію з 40000 занять, що існують у сучасному світі [10, с. 58-63]. Покинувши рідну домівку, молоді люди у віці близько 20 років або трохи старше можуть обрати для себе якийсь перехідний соціальний інститут, приміром службу в армії або навчання в університеті, як початок самостійного життя, або можуть влаштуватися на роботу (за умови, що зможуть її знайти), продовжуючи жити вдома. У цьому віці у молодих людей існують приблизно рівні шанси залишитися жити з сім'єю або виїхати і почати самостійне життя. Згодом вони стають менш залежними в фінансовому відношенні, вступають в нові соціальні ролі, приймають нові життєві уклади, при цьому набувають велику самостійність і відповідальність. З плином часу центр ваги в житті молодих людей зміщується в бік від їх рідної домівки.

Завдання майбутнього розвитку, що стоять перед індивідами у віці від 18 до 30 років, як правило, концентруються навколо двох головних цілей, які З. Фрейд визначив, як любов і робота. Через дружбу, сексуальні взаємини і трудовий досвід молоді люди приходять до перших уявлень про самих себе як про дорослих індивідів. В ідеалі вони виробляють здатність перебувати з іншою людиною у відносинах, заснованих на довірі, підтримці та ніжності. Вони можуть жити разом зі своїми сексуальними партнерами або одружитися і завести сім'ю. Вони можуть також закласти фундамент своєї майбутньої кар'єри або зробити кар'єру в одній області, а потім відмовитися від неї. Вони можуть також безцільно плисти по життю, що часто призводить до кризи у віці близько 30 років.

Прокладаючи собі шлях у життя в юні роки, а також у середньому і більш зрілому віці, індивіди відчувають сильний вплив вікових норм – правил, чого і в якому віці слід досягти людині. Культурний циферблат диктує, в якому віці для чоловіка або жінки найкраще закінчувати школу, визначатися в плані кар'єри, одружуватися і виходити заміж, народжувати дітей, займати високе становище, ставати дідом чи бабусею і виходити у відставку. Індивіди прагнуть налаштувати свій особистий «годинник» з цього соціального часу, і більшість людей з готовністю відзначають, які головні події відбулися в їхньому житті «раніше» соціального часу, в чому вони «спізналися», а де «впоралися вчасно». Проте в налаштуванні соціальних годин можуть спостерігатися деякі варіації. Так, чим вищий соціальний клас, до якого належить індивід, тим більше сповільнюється час настання основних життєво важливих подій, пов'язаних з віком, зокрема у молодих людей середнього класу юність зазвичай триває довше, ніж у молодих людей з робітничого середовища. Крім того, життєвий цикл у сучасному суспільстві стає більш гнучким; ряд традиційних норм і очікувань змінюється, а вік втрачає багато зі своїх звичних значень. У результаті можна стати свідками того, що соціолог Б. Нойгартен визначила як «суспільство, яке не залежить від віку» («age-irrelevant society»), в якому не існує єдиної вікової норми для прийняття на

себе якоїсь конкретної ролі. Вона зазначає, що в даний час вже не є рідкістю 28-річний мер, 30-річний керуючий банком, 35-річна бабуся, 50-річний пенсіонер, 65-річний молодий батько і 70-річний студент. Деякі психологи, наприклад Е. Еріксон, проводили дослідження з метою виділити регулярні, послідовні періоди і переходи в рамках життєвого циклу людини. Вони описують життя як послідовність етапів, що нагадує сходи, котрі складаються з ряду ступінчастих рівнів. Е. Еріксон робить основний акцент на психологічному розвитку, яке він ділить на 8 основних етапів (див. табл. 1.2). Кожен етап ставить перед індивідом унікальну задачу, сконцентровану навколо якогось кризового, або поворотного, моменту в житті індивіда, що характеризується підвищеною вразливістю і життєвим потенціалом індивіда. За теорією Е. Еріксона, криза, що загрожує людині на кожному життєвому етапі, має бути успішно вирішеною для того, щоб подальший розвиток індивіда йшов по «здоровому» шляху. Отже, має місце взаємодія між індивідом і суспільством на кожному етапі може змінити хід розвитку особистості в позитивному або негативному напрямі. Здійснюючи переходи з одного етапу на інший, кожен індивід набуває нові сили і формує автентичну особистість.

Д. Дж. Левінсон також дотримується думки про поетапний розвиток дорослого індивіда. Разом з колегами з Єльського університету було проведено дослідження з 40 чоловіками у віці від 35 до 45 років. Вчені виявили шість періодів, починаючи з віку 18 – 21 рік і закінчуючи 50 роками. На думку Д. Дж. Левінсона, першорядне завдання, що стоїть перед індивідом протягом всього його дорослого життя, полягає у вибудовуванні власної структури життя, яка не створюється раз і назавжди, а безперервно піддається модифікації і переоцінці. Перехідні періоди мають тенденцію вимальовуватися через два-три роки, а потім мають символічне значення круглих дат життя – 20, 30, 40, 50 і 60 років. У ході взаємодії зі своїм оточенням кожен індивід намічає для себе цілі, виробляє засоби для їх досягнення і переглядає базові норми.

Таблиця 1.2

Етапи розвитку особистості за Е. Еріксоном

Етапи розвитку	Психологічна криза	Домінуюче соціальне середовище	Сприятливий результат
Дитинство	Основи довіри на противагу недовірі	Сім'я	У дитини виробляються довірчі почуття до себе, своїм батькам і до світу
Раннє дитинство	Самостійність у противагу сорому, сумнівам	Сім'я	Дитина виробляє у себе почуття самоконтролю без шкоди самоповазі
Вік 4-5 років	Ініціатива в проти-вагу почуттю про-вини	Сім'я	Дитина вчиться задавати напрям і мету своїх дій
Вік з 6 років до початку періоду статевого дозрівання	Працьовитість, ре-тельність у проти-вагу відчуттю під-порядкованості, залежності	Сусіди; школа	Дитина набуває почуття впевненості у своїх знаннях і уміннях
Підлітковий період	Усвідомлення вла-сної особистості на противагу плутани-ни з соціальними ролями	Група однолітків і зовнішні групи	Індивід розвиває самоідентифікацію – ясне відчуття власного Я
Юність	Любов на противагу самотності	Друзі та партнери	Індивід виробляє здатність прагнути до досягнення конкретної кар'єри і зав'язувати тривалі близькі – дружні і любовні відносини
Дорослий	Творчий потенціал на противагу застою	Нова сім'я, робота	Індивіда починають хвилювати проблеми за межами власної сім'ї: інші люди, майбутні покоління і суспільство в цілому
Літній вік	Цілісність на противагу відчаю	Вихід на пенсію та наближення смерті	Індивід знаходить почуття задоволення прожитим життям

Деякі соціологи дотримуються думки про те, що несподівані події, що відбуваються в житті людей, роблять набагато більший вплив на їх розвиток, ніж прогнозовані переходи від одного етапу до іншого, наприклад одруження, народження дитини або вихід на

пенсію. Ці теорії поетапного розвитку ігнорують колосальні розбіжності, характерні для життєвого досвіду різних людей. Доросле життя неоднакове для чоловіків і жінок, багатих і бідних. Навіть епоха, в яку людина живе, має значення – Перша світова війна, Жовтнева революція 1917 р., колективізація, Друга світова війна, перебудова тощо. Більш того, вікові норми та «соціальний годинник» забезпечують підготовку людей до основних перехідних періодів у житті. Отже, люди зазвичай розглядають ці періоди як природний плин життя і не сприймають його як кризову або стресову ситуацію. Люди розраховують відпущений їм життєвий термін з точки зору не тільки соціального розкладу, але і життєвих подій – поворотних моментів, в які вони змінюють напрям дій або життєвий курс. Деякі подібні події пов'язані з «соціальними годинами», але далеко не всі; наприклад, серйозна травма, отримана в аварії; зґвалтування; виграш у лотерею; перехід у нову віру; життя в період після афганської війни. Одні життєві події пов'язані з факторами внутрішнього зростання або старіння, наприклад статеве дозрівання або похилий вік, інші є наслідками групового життя, включаючи війни, національні економічні кризи і революції, треті обумовлені стихійними природними явищами – пожежами, ураганами, повеннями, землетрусами або гірськими обвалами. А в деяких подіях укладений глибокий внутрішній або психологічний елемент: релігійне одкровення; розлучення з чоловіком або дружиною, і тільки смерть рідної людини.

Середній вік, або зрілість. Зрілий вік позбавлений тієї конкретики, яка властива дитинству і підлітковому періоду. Це всеосяжна і досить розмита категорія. Іноді категорія «зрілості» використовується для визначення людей у віці за 30 років, коли чоловіки і жінки приблизно вже «визначилися» зі своїми сім'ями і професійними кар'єрами. Але цей термін також використовується для позначення індивідів «середнього віку» – тих, кому приблизно від 45 до 64 років. Яке б значення ні приписувалося терміну «зрілий вік», основні цілі залишаються такими ж, що і цілі, які стоять перед

чоловіками й жінками в юності і молодості, і пов'язані з любов'ю і роботою.

Основну частину дорослого життя і чоловіки і жінки проводять на роботі. Хоча домінують економічні міркування, робота також допомагає організувати час, є сферою спілкування людини з іншими людьми, «ліками від нудьги», підтримує почуття необхідності і самоповаги. Якщо хто-то згоден платити за нашу роботу, значить, ми потрібні іншим людям і вплетені в соціальну тканину як її необхідна частина. Для все більшого числа як жінок, так і чоловіків оплачувана робота починає служити показником їхнього повноправного членства в суспільстві. У цілому задоволення від роботи прийнято пов'язувати з можливістю вільного вибору і прийняття рішень.

У віці 30 років і трохи старше чоловіки, як правило, шукають свою «нішу» в житті, «окопуються» в ній, «в'ють гніздо», а також будують довгострокові плани і приступають до їх здійснення. У 35-40 років чоловіки намагаються звільнитися від влади інших і утвердити свою незалежність. Їм часто здається, що їх начальники надмірно контролюють і тиснуть на них, не даючи діяти самостійно, що вони позбавлені творчої уяви і агресивні. Минувши 40-річний рубіж, чоловіки починають міркувати, чого вони домоглися в житті, і оцінювати результати в досягненні цілей, які були намічені ними в більш молодому віці. Вони можуть відчувати невідповідність між «тим, що я маю зараз» і «тим, чого б мені дійсно хотілося», що тягне за собою період душевних мук. У 45 років або близько того деякі чоловіки переживають так звану кризу середнього віку. Згідно існуючим стереотипам, чоловіки в цьому віці схильні до необдуманих, легковажних вчинків, за принципом «сивина в голову, біс у ребро» – вони кидають дружин заради молоденьких жінок, цілком придатних їм у дочки, залишають роботу і живуть на випадкові заробітки або перетворюються в гірких п'яниць. Проте більшості індивідів вдається справитися з цією кризою, вони поступово приводять свої бажання у відповідність зі своїми досягненнями без серйозних моральних переживань.

Хоча інтерес до розвитку зрілих індивідів підвищується, дослідження, що стосуються фаз у розвитку дорослих жінок, не так повні, як дослідження розвитку чоловіків. Але наявні дані дозволяють припускати, що жінки проходять точно ті ж етапи розвитку, що й чоловіки (дослідження Б. Левінсона), і приблизно в тому ж віці. Але хоча віковий розподіл періодів і характер завдань розвитку однакові, підходи до вирішення завдань і досягнень результатів у жінок інші. У значній мірі ці розбіжності є наслідком підвищеної складності жіночих уявлень про власне майбутнє і тих труднощів, які жінки відчують у випадках, коли від цих уявлень доводиться відмовлятися. На відміну від чоловіків більшість жінок у своїх мріях про майбутнє не ставить на перше місце кар'єру; жінкам більш властиво розглядати роботу і кар'єру як засіб захисту (страховки) на той випадок, якщо їм не вдасться вийти заміж, якщо їхній шлюб виявиться невдалим або якщо їм доведеться жити в період економічної нестабільності суспільства. У своїх мріях про майбутнє більшість жінок бачить себе в центрі вируючого життя, в оточенні улюблених і люблячих людей, особливо чоловіків, дітей, колег. Для чоловіків першочергове місце в житті мають незалежність і дух конкуренції, а жінки розглядають своє життя як засіб «впровадження» в складну мережу людських взаємозв'язків і відносин.

Літній вік, або старість. Подібно до інших періодів життєвого циклу, початок літнього віку в різних суспільствах визначається по-різному. У доіндустріальних суспільствах тривалість життя, як правило, невелика, і літній вік починається раніше. Приміром, один очевидець повідомляв, що люди племені аравак з Гайани (Південна Америка) рідко живуть більше 50 років і у чоловіків від 30 до 40 років і жінок навіть більш молодого віку «все тіло, за винятком живота, починає скорочуватиметься, жирові відкладення зникають і шкіра звисає потворними складками». Літературні пам'ятки також вказують на те, що в епоху європейського Відродження старими вважалися чоловіки у віці за 40 років. В даний час у багатьох західних країнах виникає новий поділ на «молодих людей похилого»

і «старих літніх людей». «Молоді люди похилого» – це люди, що вийшли на пенсію раніше прийнятого віку, вони бадьорі, повні енергії, отримують задоволення від звільнився часу, маючи можливість займатися громадською діяльністю і самореалізуватися в новій сфері.

Товариства розрізняються по тому, наскільки шанобливо вони відносяться до старості. У багатьох аграрних суспільствах, включаючи імператорський Китай, літні люди користувалися особливою пошаною і повагою. У жителів Північної Бірми довге життя шанували за привілей, даровану тим, хто вів праведне життя в попередній інкарнації. Люди виявляли повагу до людей похилого віку тим, що намагалися не наступати на їх тінь. Молоді жінки штучно «старили» свою зовнішність, оскільки шану і привілеї були пов'язані з віком. По контрасту з цими культурними нормами в західних країнах і в сучасній Україні самим привілейованим віком вважається молодість. Дійсно, чим старше стають люди, особливо якщо вони досягають похилого віку, тим більше поширюються на них недоброзичливі стереотипи, що вкоренилися в українському суспільстві. Стариків вважають істотами докучливими, примхливими, уразливими і болючими.

Літній вік тягне за собою розставання з деякими соціальними ролями. Перш за все і найголовніше – людей похилого віку чекає вихід на пенсію. За традицією вважалося, що вихід на пенсію має негативні наслідки для літніх людей, оскільки статус працюючої людини означає статус господаря своєї долі – основну точку опори для дорослої особи. Життя людини на пенсії розглядається як практично безцільна, оскільки основне і першочергове завдання пенсіонера – вирішити, чим заповнити довгий і безглуздий день. В Україні не існує успішної соціалізації людей похилого віку. Соціальних норм, які б визначали життєві цілі літніх, дуже мало, і вони дуже розмиті. Справа ускладнюється ще тим, що у літніх занадто мало мотивів для того, щоб примиритися зі своєю «безглуздою роллю» – соціальним статусом, позбавленим будь-якої значущості в суспільстві. Навіть якщо б чіткі норми, що визначають

поведінку людини похилого віку, і існували, занадто мало людей побажало б слідувати подібним нормам, виключає їх з числа претендентів на участь у суспільному житті та отримання винагород.

В останні роки негативний погляд на життя пенсіонерів піддається критичному перегляду. Схоже на те, що змінюється саме ставлення до роботи і виходу на пенсію. Крім того, дослідження показують, що на пенсії людина найбільше страждає від браку грошей, а в тому випадку, коли люди мають гарантований і достатній для задоволення їх потреб дохід, вони не проти вийти на пенсію раніше. Загалом, коли люди здорові і мають достатній дохід, пенсія не здається їм чимось жахливим. Багато літніх також стикаються з втратою ще однієї ролі – статус заміжньої або одруженої людини. Дослідження показують, що чим вище рівень освіти та соціально-економічний клас жінки, тим більше дезорганізується її особистість і життя після смерті чоловіка. Однак після того, як мине термін жалоби, у цих жінок з'являється більше можливостей організувати своє життя по-новому. У цілому негативні довгострокові наслідки вдовства впливають швидше з соціально-економічних поневірянь, ніж з факту вдовства самого по собі.

Смерть. Усвідомлення насування смерті вимагає від індивіда пристосування до нового визначення власної сутності. Поняття «вмираючий» передбачає щось більше, ніж просто перебіг якихось біохімічних процесів. Воно тягне за собою прийняття соціального статусу, при якому соціальні структури не просто супроводжують, а й формують досвід зіткнення зі смертю. Варто порівняти, наприклад, різницю в соціальних значеннях, що приписуються 20-річному індивіду, якому, за визначенням лікарів, залишилося жити 5 років, і зберіг хороший стан здоров'я 80-річний індивід. Подібним чином лікарняний персонал вкладає різне завзяття у догляд за пацієнтами виходячи з їх неоднакової соціальної цінності. Дослідження в одній лікарні показали, що різні соціальні критерії спонукали лікарів і сестер пристрасно боротися за життя маленької дитини і внутрішньо прийняти як належне смерть літньої жінки. І нарешті, хоча смерть є біологічним явищем, вона набуває соціальної реальності за

посередництвом таких традиційних ритуалів, як прощання з покійним і похорони.

Зміни в медичній технології і соціальних умовах призвели до того, що тепер смерть пов'язана з дещо іншим досвідом, ніж раніше. Смерть у сучасному суспільстві часто виявляється більш тривалим процесом, пов'язаним з формальними бюрократичними процедурами. Усього кілька поколінь тому більшість людей вмирало у будинку, і сім'я брала відповідальність за ритуал прощання з покійним і підготовку до похоронів на себе. Останнім часом смерть стала оточувати заборонами, які здебільшого покликані приховувати вмираючих від «сторонніх» очей. У наші дні за смертельно хворими людьми доглядає персонал будинку для престарілих чи лікарні. У морзі готують тіло до похорону і організують церемонію похорону чи кремації останків. У результаті жителю розвинених країн майже не доводиться стикатися зі смертю. Вмираючі і мертві ізольовані від живих і віддані в руки фахівців, для яких контакт зі смертю перетворився на повсякденне і безособове заняття.

Інституційний контроль за вмираючими обмежив індивідуальну автономію. Особисті потреби і бажання часто підміняються організаційними. На ділі підхід сучасних організацій до догляду за смертельно хворими людьми залишає бажати кращого. Опитування громадської думки показують, що люди віддають перевагу швидкий перехід від життя до смерті. Проте переконання в тому, що «чим швидше людина відмучившись, тим краще для нього», суперечить змінилася біомедичної технології, що забезпечує пацієнтам «найдовший шлях» до смерті [7]. Багато людей дуже бояться опинитися в стані між життям і смертю і тягнути так зване рослинне існування виключно за рахунок систем життєзабезпечення.

За останнє десятиліття руху за створення хоспісів вдалося пробудити співчуття у суспільній свідомості і переконати суспільство в необхідності більш гуманного підходу до догляду за невиліковно хворими. Хоспіс – це медичний заклад, в якому реалізується програма по догляду за вмираючими, що прагне

полегшити невиліковно хворим людям останні дні їх життя і зробити зіткнення зі смертю, що наближається менш емоційно травмуючою як для пацієнтів, так і для їх близьких. Прихильники хоспісів кажуть, що лікарям і сестрам в обстановці лікарні важко прийняти неминучість смерті. Лікарні призначені для лікування хвороб і продовження людям життя, отже, невиліковні захворювання і смерть повинні бути для лікарень чужорідними явищами. З цієї причини прибічники хоспісів наполягають на тому, що для контактів зі смертю потрібні інші інституціональні структури.

За останні роки Е. Кюблер-Росс внесла вагомий внесок у рух за повернення гідного і гуманного ставлення до смерті. За її твердженням, коли медичний персонал і рідні знають про те, що пацієнт помирає, і намагаються приховати від нього правду, вони зводять бар'єр, що перешкоджає всім сторонам належним чином підготуватися до смерті. Більш того, вмираюча людина зазвичай живе надією і вірить тому, в чому її переконують лікарі і сім'я. Е. Кюблер-Росс вважає, що можливість щирого вираження почуттів і належну повагу до цих почуттів принесуть усім тільки користь. Опитування показують, що четверо з п'яти осіб вважали за краще б дізнатися правду у разі невиліковної хвороби. Хоча люди зустрічають смерть по-різному – як і живуть по-різному, – Е. Кюблер-Росс вважає, що процес примирення з неминучою смертю зазвичай має п'ять стадій:

- заперечення людиною того факту, що вона помирає;
- гнів, викликаний тим, що життя скоро підійде до кінця;
- спроба випросити у Бога або долі тимчасову відстрочку від смерті;
- депресія, або «випереджає скорботу»;
- примирення з фактом смерті.

Не кожна людина проходить через всі ці стадії, деякі індивіди по багато раз повертаються до одних і тих же почуттям. На вмираючої людини впливають і багато інших чинників, включаючи підлогу, етнічну приналежність, особистість людини, супутні смерті

обставини, характер самого захворювання. Смерть можна до кінця зрозуміти тільки в контексті попереднього життя людини і поточних обставин. Загалом за останнє десятиліття суспільне і професійне усвідомлення важливості переживань вмираючої людини різко зросла, і дало поштовх більш гуманного ставлення до смерті.

Література:

Основна:

1. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна. – М.: Наука, – 1989. – 243 с.
2. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности // Человек в системе наук. – М., 1989. – С. 426-433.
3. Асмолов А.Г. Психология личности. – М.: МГУ, – 1990. – 367 с.
4. Барабанщиков В.А. Системная организация и развитие психики // Психол. журн. – Т. 24. – № 1. – 2003. – С. 29-46.
5. Бороноева А.О. Основы социологии и политологии. Учебное пособие / А.О. Бороноева, М.А. Василика. – М.: Гардарики, 2000. – 244 с.
6. Брушлинский А.В. Психология субъекта / Отв. ред. В.В. Знаков. – М.: Институт психологии РАН; – СПб.: Изд-во «Алетейя», – 2002. – 272 с.
7. Глинский Б.А., Грязнов Б.С., Дынин Б.С., Никитин Е.П. Моделирование как метод научного исследования. – М.: МГУ, 1965. – 248 с.
8. Ильенков И.В. Что такое личность / И.В. Ильенков. – М., 2001. – 432 с.
9. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И.С. Кон. – М., 1989. – С. 19.
10. Кравченко А.И. Социология. Учебное пособие для вузов / А.И. Кравченко. – М.: Академия, – 2002. – 342 с.
11. Куликов Л.М. Основы социологии и политологии. Учебное пособие / Л.М. Куликов. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 256 с.
12. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра / Н.О. Лосский. – М., 2001. – С. 208.
13. Слостенин В. и др. Слостенин В.А. и др. Педагогика : Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Слостенин,

И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 576 с.

14. Харчева В. Основы социологии. Учебник для студентов средних специальных учебных заведений / В.Харчева. – М.: Лог. – 2011. – 432 с.
15. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – Москва, 2006. – 256 с.

Додаткова

1. Коваль Л.Г. Социальная педагогика / Л.Г. Коваль – К.: Знання, 1997. – 263 с.
2. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота : навчальний посібник / Л.Г. Коваль, І.А. Зверева, С.Р. Хлєбїк – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Л.І. Міщик – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
4. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.

Запитання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте основні теорії соціалізації.
2. Розкрийте види та стадії соціалізації
3. Розкрийте теорію розвитку особистості (Ч. Кулі, Дж. Мід).
4. Розкрийте теорію розвитку пізнання (Ж. Піаже).
5. Розкрийте теорію морального розвитку (Л. Колберг).
6. Які стадії когнітивної соціалізації виділив Ж. Піаже?

Розділ 2

ФУНКЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

2.1. Соціалізація як процес опанування культурного досвіду суспільства

ПЛАН

1. Традиційна культура: сутність, пролеми
2. Форми масової культури.
3. Інкультурація: види, форми
4. Милосердя і благодійність як культурно-історичні традиції соціально-педагогічної діяльності

Ключові слова та поняття: етапи соціалізації; культура; масова культура; досвід; природно-культурні завдання; соціально-культурні завдання; інкультурація; милосердя, благодійність; традиції.

1. Традиційна культури: сутність, проблеми. Багатовікова традиційна культура, бачила в знанні, втіленому в словесних або матеріальних образах мистецтва, величезну цінність, що допомагає людині зрозуміти, осмислити навколишній світ. Традиційна культура була аристократична, оскільки зверталася до вищих цінностей, духовних, доступним тільки тим, хто не витрачав всю енергію на виживання, вищим класам.

У масовому суспільстві ХХ століття, культура повинна була відповісти на запити мас, тобто простих людей, що живуть у суцільно матеріальному, фізичному світі, у якому вищі духовні цінності не більш ніж абстракція, а цінність особистості досить сумнівна. Традиційна аристократична культура поступилася своє місце культурі масовій, котра зверталася до масового смаку, тобто до найнижчого. Вікова народна культура – цирк, ринковий балаган, видовище, у якому дія важливіше змісту, її призначення розважати, що надавало можливість на деякий час піти від проблем щоденного життя. Це був свого роду легкий наркотик. Ринковий балаган,

плотські радості життя, їжа, вино, секс були тими сферами, де, хоча б тимчасово, можна було вкритися від реальності, що травмує.

До виникнення технологічного суспільства людина була пов'язана із природою, завдяки релігії вона почувала себе органічною частиною світу й, у постійному спілкуванні з іншими, черпала життєву енергію. У сучасному штучному світі, в оточенні бетону, сталі й скла індустріальної цивілізації зв'язок людини з вищими силами, з органікою природи, іншими людьми була звужена до абсолютного мінімуму й, залишившись у вакуумі своєї самотності, стала мати потребу в «наркотиках» більше, ніж коли-небудь, раніше. Тим більше світ, який переускладнений, став неможливим для розуміння. Але потреба в заповненні внутрішнього світу зберігалася й на цей запит не могли відповісти традиційні форми відходу від реальності – алкоголізм, наркотики, сексуальна сфера, тим більше, що ці форми вважаються аномалією, і єдино припустимою формою стало мистецтво, що трансформує реальність. Масове суспільство виховувало матеріалістичний світогляд, тому що виросло на фундаменті масової економіки, матеріальна сторона життя, ставши переважаючою, витиснула всі інші аспекти. Загальновідомо, що в матеріальній сфері зовнішня, фізична дія людини важливіше її внутрішнього світу. Дія, а не внутрішній світ людини, не її психологія, рушійна сила матеріалістичної цивілізації.

О. Брик, один з ідеологів комуністичного, матеріалістичного світогляду, що повинен був відбивати радянську пролетарську масову культуру вважав цінність людини не тому що вона переживає, а по тій ролі, що відіграє в нашій справі. Тому інтерес до справи, до дії – основний, а інтерес до людини – похідний.

Коли на авансцену історії вийшли маси, увесь цивілізований світ, поза залежністю від політичної системи кожної країни, постав перед питанням, як контролювати ці мільйони, і спрямовувати їхню енергію в безпечне для влади русло.

Культура попередніх століть не могла бути використана, ідеї, які в ній утримувалися, суперечили тим завданням, котрі ставила

перед собою влада, і була занадто складна, тому що вимагала багаторічного виховання.

Культура, як і наука, не може існувати без замовника. За словами С. Фітцджеральда, «культура йде за грошима». Нові хазяї життя замовляли музику виконавцям, озброювали їх новими технічними засобами.

Нові технології дозволяли спростити культуру й зробити її доступною для широкого вжитку. Одним з його замовників був Ленін, який переконливо довів, що найважливішим із всіх мистецтв є кіно, оскільки наше населення у більшості своїй – безграмотне.

Радіо, кіно, а потім і телебачення... сама природа цих технічних засобів уможливила спрощення ідей, образів традиційної культури, і давала незлічимі можливості для поступової підміни широкого бачення світу тим плоским, одномірним світом, що зрозумілий глядачеві й необхідний замовникові.

Кінооб'єктив вириває з реального життя певний фрагмент, зроблений режисером, відокремлює його від усього іншого рамкою й, у результаті монтажу образів, створюється та картина світу, що відповідає завданням, які ставить перед собою її творець.

Телевізійний екран створює вікно у величезний світ, звужуючи його багатомірність до декількох десятків сантиметрів плоского зображення, і це вже не об'ємна реальність світу, а його бліда, спрощена копія, позбавлена широкого змісту оригіналу.

Інший радянський ідеолог, Г. Арбатов, у такий спосіб визначав завдання для творців пролетарської масової культури, – «...художник переймається ідеєю доцільності, обробляючи матеріал не на догоду суб'єктивним смакам, а відповідно до об'єктивних завдань виробництва, ...художники стають співробітниками інженерів, учених, адміністраторів. Організувати загальний продукт. Керуючись не особистими спонуканнями, а об'єктивними потребами виробництва, виконуючи завдання класу...» [1].

«Об'єктивні потреби виробництва» відволікали маси від реальних проблем їхнього життя, змушуючи бачити світ так, як цього хоче замовник.

Працівники західної індустрії масової культури, у відмінності від радянських «інженерів людських душ», ніколи не говорили про замовлення влади, які вони свідомо або несвідомо виконували, але мета була та ж – формування необхідної системи сприйняття світу.

Міфологія, як радянської пропаганди, так і Голівуда, малювала світ, у якому повнокровні, сильні характери залучені в активну боротьбу добра й зла. Але, як правило, це були абстракції, далекі від повсякденної реальності. Реальна ж боротьба проходила у світі, про яке, ні радянська пропаганда, ні пропаганда Голівуда, ніколи не говорили, а те, що не має свого образу в засобах масової інформації, як би й не існує. Класична культура прагнула знайти в різноманітних і багат шарових явищах загальний закон, намагалася дати пояснення закономірностям розвитку суспільства й суспільних відносин. Вона допомагала індивідові прилучитися до багатства почуттів і думок світової цивілізації, допомагала особистості знайти свій унікальний, індивідуальний шлях. Пієтет перед традиційною, аристократичною культурою надавав в очах нижчих суспільних класів престиж, цінність її володінням і підштовхував все суспільство до осмисленого підходу до проблем життя.

Оригінальний твір мистецтва намагається зрозуміти реальність, її закони, логіку, у ньому існує глибина накопиченого людством знання, що відтворює реальність в об'ємних образах. А індустрія масової культури не виробництво значних творів мистецтва, що говорять про величезний обсяг реального життя, а конвеєрне виробництво композицій, стандартних суспільних ілюзій.

2. Форми масової культури. Масова культура використовує реальність лише як матеріал для створення фантазій, обриваючи всі зв'язки із загальносвітовим знанням. Теоретики постмодернізму називають утворення масової культури «симулякрами» – копіями реальності, у яких факти реальності не більш, ніж ігровий матеріал. Факти лише компонента динамічного й ефектного калейдоскопу, завдання якого не розширити знання й розуміння, а розважати й відволікати.

Форми масової культури в різних країнах індустріального світу були різні, але мета одна – «... дресирування мас, щоб вони не були стурбовані питаннями, що загрожують стабільності громадського порядку. ... даремно звертатися до розуму й інтуїції людей, потрібно обробити їхню свідомість таким чином, щоб самі питання не могли бути задані. ... завдання соціальних інженерів, соціологів і психологів, що перебувають на службі в правлячій еліті, створення оптичного обману колосальних розмірів, у звуженні всього обсягу суспільної свідомості до тривіальних, побутових форм» [2]. Так, Дж. Оруелл зазначає, що «оптичний обман колосальних розмірів» створювався поступово, дрібними шажками. Ще в середині ХХ століття була не зовсім зрозуміла величезна сила ринку, котра поставила культуру в один ряд з іншими товарами споживання. Зовні ринок культури відповідає на масовий попит, на ділі – культивує, виховує масові смаки, і щире знання втрачає свій престиж в очах усього суспільства.

Гігантська індустрія розваг створила культуру ескапізму, втечі від знання, реальності – вона дає можливість піти від реального світу в світ фантазій, піти від міркувань, що травмують, і забути в потоці яскравої, барвистої дії.

О. Хакслі доводить, що «масова культура не дає людям дорослішати, а робить все, щоб люди були повністю занурені у свої ігри, щоб вони не намагалися зрозуміти, що відбувається навколо» [5].

За Е. Фроммом «Сучасна людина має потребу в опіумі масової культури, тому що страшисться побачити навколишній світ таким, який він є насправді. Вона ретельно оберігає свій інфантилізм, і так само, як дитина в колисці, радує брязкальцям і миготінню різнобарвних стекол у калейдоскопі. Вона не хоче бути дорослою, це занадто небезпечно» [4].

Інше визначення масової культури надає О. Зинов'єв. За його словами вона, компенсуючи почуття беспорядності середньої людини, створює образи суперменів, що переборюють ті перешкоди, які в практиці непереборні, що перемагають там, де середню людину

неминуче чекає поразка. Супермени: не ходять на роботу з дев'яти до п'яти, не тремтять перед начальством, не бояться, що завтра їх звільнять без усякого пояснення причин. У них немає проблем, як виплачувати місячні рахунки. Супермени поодинці вирішують всі соціальні проблеми, у дуже простій і зрозумілій формі – найчастіше фізичною силою. Ці казки не зменшують стресів, але хоча б на час, перед відходом у сон, приносять стан солодкої дрімоти.

Фашисти спалювали книги на вулицях і площах, радянська влада гноїла книги в бібліотечних архівах, що збуджувало суспільний інтерес до забороненого знання. Ринок робить це більш ефективним способом – прищеплює байдужність до знання.

Р. Бредбері боявся того, що держава заборонить читати книги. О. Хакслі боявся, що будуть створені умови, при яких люди не будуть мати бажання читати книги. Проти обоє помилялися, нині читають набагато більше, ніж раніше.

Так, сьогодні випускається 1,500 щоденних газет й 7,000 щотижневиків. Щороку випускається 75,000 нових книг. Це переважно – розважальна література, і масовий попит існує тільки на неї, на літературу типу «гамбургер», спрощену до рівня масового смаку інформаційної жуйки, «література для бідних».

І, у той же час, серйозна література, що ставить гострі соціальні проблеми, видається, але її тираж ніколи не досягає навіть 10 тисяч копій. Їх, в основному, здобувають лише навчальні заклади, бо входять у навчальні програми багатьох коледжів, інститутів, університетів. Тисячі студентів ці книги читали, однак це нічого не змінює в їхньому відношенні до існуючого статусу-кво.

Зовнішня цензура думок, заборони на ті або інші ідеї, стимулює появу все нових і нових ересей, створює протидію контролю.

Пряма цензура, заборона – неефективні, самоцензура діє набагато продуктивніше. Кожний розуміє про себе, що відкрите обговорення й аналіз книг цих авторів поза академічною аудиторією, може привести до конфронтації, конфлікту, обвинувачення у відсутності позитивного погляду, – «You are negative». Власна позиція, думка, відмінна від загальноприйнятої, викликає конфлікт.

«Ти що, розумніше інших?» – це виклик суспільству, і його наслідки – непередбачені.

Глядач обговорює з іншими те, що читає в газетах, журналах, бачить на екрані телевізора, тому що в них немає тих проблем, з якими середня людина зіштовхується щодня, вони виключаються з її свідомості. Той, хто вважає, що масова культура деформує, спотворює реальну картину життя й не потрібна в загальній юрбі, може очікувати не тільки суспільного остракізму – це суд над самим собою, почуття недовіри до себе. Отут не відскіпаєшся просто лементом з юрби, – «А король-то голий». Отут треба відповідати перед самим собою на питання, як жити, протиставляючи себе усьому світу.

Можна припустити, що це явище сьогоднішнього дня, що колись, в «добрі старі часи», в Америці, самій вільній країні світу, воля думок існувала, але от що писав А. Токвиль 175 років тому, – «Воля думок, безумовно є, але вона не викликає нічого крім презирства. Ти вільний думати що хочеш, ніхто не зазіхне ні на твоє життя, ні на твоє майно, але ти перетворишся в чужинця, у парію, знедаленої суспільством. Ти збережеш свої цивільні права, але вони будуть марні. Близькі люди будуть шарахатися від тебе на вулиці, і твоє існування буде гірше, ніж смерть» [2].

І сьогодні, у повсякденному житті, мало хто зважується на такий мужній, розпачливий акт, як власна думка. У той же час, у масовій культурі представлений широкий спектр думок, але вони нейтралізовані не помітними недосвідченому споживачеві набором прийомів. Розглянемо ці прийоми.

Перший – економіка виробництва продуктів культури. Серйозна література, що випускається малим тиражем, не може розраховувати на широку рекламу, це економічно невиправдано, і тому середній читач просто не знає про її існування.

Другий – стандартизація продуктів культури. Стандарт, уводячи зміст у певний формат, звужує якість до найнижчого, найбільш широко розповсюдженого рівня культури, стерилізує оригінальну думку, зводячи її до загальноприйнятої, плоскої,

одномірної форми. Індивідуальний смак, індивідуальна думка, індивідуальне бачення світу, у процесі фільтрації стандартом, губить свій обсяг, значущість і силу впливу.

Та й сам споживач не приймає оригінальні думки й бачення світу, вони вимагають занадто багато уваги, міркувань, загальної культури. Масова культура заміщає якість кількістю, кількістю стандартів, що відповідає поданням сучасної людини, що всі явища життя оцінюються тільки кількісно.

Сам величезний обсяг продуктів масової культури викликає відчуття інтенсивності культурного життя. Але щирі добутки культури – штучний товар, вони глибоко індивідуальні, а конвеєр індустрії культури випускає «standardized diversity», стандартизоване розмаїття.

При покупці музичного диска в магазині побачимо такі розділи: стандартний джаз, стандарт-кантрі, стандарт-класика, стандарт-реп.. Отже, вибір стандартів – необмежений.

Ще більш широкий вибір стандартів спостерігаємо у кіно. Кожна група населення – чорні, латино, інтелектуали, робітничий клас, бекі-бумерс, гомосексуалісти, підлітки, пенсіонери, аматори фільмів «action» й аматори картин, що описують життя старої британської аристократії ХІХ століття – усі одержують своє. Існує стандарт фільму для традиційної родини, стандарт для аматорів гострих відчуттів, стандарт для аматорів вишуканої європейської естетики. Сотні нових фільмів, що випускають за рік, також, як і сотні телевізійних каналів, залишають у споживача відчуття, що відмінність між ними настільки поверхова, що вони практично нерозрізнені.

А. Кончаловський зауважує, що більшість американських фільмів – це заморожений обід. Звідси, як правило, і ніяких слідів життя.

Кабельне або сателітне телебачення надає сотні каналів, що висвітлюють тисячі тем – передачі про роботу поліції, опитування людей на вулиці, фільми про історію країни й світу, біографічні серіали, але всі вони створюють враження, що це зроблено тим

самим режисером, на тому самому конвеєрі. У той же час у споживача є вибір – це він тримає в руках «remote control» і завжди може перемкнутися на іншу програму. Але, і на іншій програмі він побачить тільки стандартне видовище або стандартні новини – те, що йому хочуть показати ті, хто володіє засобами масової інформації.

Культура й мистецтво в американській історії ніколи не були органічною частиною життя суспільства, як у Європі, вони завжди сприймалися утилітарно – як форма відпочинку, розвага, частина функціонального комфорту.

З моменту утворення Нового Світу інтелектуальне, естетичне, емоційне наповнення життя не було метою суспільства. Життя Європи будувалася на культурі, навколо культури, тому що культура вважалася метою й змістом цивілізації, а результат всіх сфер людської діяльності розумілося не як матеріальне багатство саме по собі, а як цінності культури, які створюються в процесі його будівництва.

У США, у новій країні, що з'являється серед дикої природи, ішла щоденна боротьба за елементарне фізичне виживання, і для мільйонів іммігрантів, що бігли на новий континент від європейської вбогості, економічний успіх був важливіше культури, недарма європейці називали американців «новими варварами». Америка створювала нове мислення, нову психологію, нові культурні цінності – цінність праці, матеріального багатства, росту економіки.

Європейці знаходили красу, хвилювання, катарсис у мистецтві, американці – у будівництві бізнесу, рості капіталу. Європейці збагачували себе, прилучаючись до вищих форм мистецтва й гуманітарного знання. Американці вдосконалювали себе, усмоктуючи складні форми ділового життя, виробляючи в собі ті риси, які приведуть до успіху й збагачували своє життя новими формами фізичного комфорту й розваг.

У США класична культура не могла мати такого авторитету, як у Європі, тому що статична за визначенням, вона говорила про вічне,

і тому не відповідала умовам американського життя, побудованого на постійній зміні.

Однак, класична культура не була повністю відкинута, а була використана як сировина, що після вторинної переробки – «cultural recycling», ставала частиною товарів широкого вжитку, культурного ширвжитку.

«У відмінності від класичної культури мас-культура не прагне відбити реальність, вона цю реальність реконструює, створюючи одномірну декорацію з елементів старої культури, що надає порожнечі й вакууму, химерам нового життя, деяку вірогідність» [6] Геніс.

Щоб залучити до себе увагу публіки продукт масової культури повинен бути яскравим, видовищним, тому значними явищами американського культурного життя стають не ті, які говорять про основні питання життя, а периферійні події, екстремальні у своїй видовищності – пограбування, убивства, політичні скандали, автомобільна або авіакатастрофа, землетрус у Каліфорнії або повінь у Новому Орлеані.

«У масовій культурі якість речей, подій і людські якості не мають ніякої цінності. Цінується тільки ефект, що робить річ, людина або подія» [7].

Масову культуру створюють не вільні художники, що шукають відповіді на вічні питання життя, а виконавці.

«Продукти культури виробляються індустрією за правилами будь-якого іншого масового виробництва й створюються насамперед розраховуючи на ринок. Індустрія культури не ставить своєю метою культурний розвиток мас» [4].

Масова культура наголошує, якщо вам щось не подобається у вашому житті, малюйте собі мрію, вірте в неї, заміняйте нею реальність, живіть в мрії, як це робили багато поколінь до вас, які жили «Американською мрією».

Герой С. Сталлоне у фільмі «Rambo IV» поодинці наводить порядок у Південно-Східній Азії, перемагаючи там, де американська армія зазнала нищівної поразки. Хоча це суперечить історичним

фактам, глядач вірить вражаючому видовищу, а не історичним фактам, до яких йому немає ніякої справи. Всі соціальні проблеми вирішуються однією людиною, поодинці. Система виховує маси на ідеї – «One can make a difference» – одна людина може змінити світ.

У сталінську епоху надавалося величезне значення впливу окремих людей на життя всієї країни. У випадку економічних, політичних і військових невдач, відповідальність покладалась на конкретних виконавців. Як говорив В. Сталін про способи суспільних проблем «немає людини, немає проблеми». Результат сталінського підходу – продуктивність розстрілів і непродуктивна економічна система. Але сталінський метод давав можливість зняти відповідальність із самої системи, що ставала недосяжною для критики.

Той же принцип відбитий в американській формулі – «One can make a difference», використовує парадоксальну властивість свідомості масової людини – конкретність досвіду, а саме, один нічого не може змінити, і здатність вірити в ілюзію, що світ змінюють одинака. Світ змінює всю систему в цілому, у якій окрема людина лише піщинка у величезному піщаному потоці. Масова культура – частина цього потоку, в який вливається все більше «піщинок» багатьох країн і континентів, масова культура стає космополітичною, інтернаціональною.

Завдяки розвитку різних нових видів комунікацій, що зв'язали світ у єдине ціле, починає відбуватися, природна в цьому процесі, уніфікація всіх національних культур, і кожна окрема національна культура відмовляється від своєї специфіки, тому що національна специфіка провінційна й не може вийти на глобальний ринок.

Молодь багатьох країн віддає перевагу американській культурі своєї національної, вони перестають читати книги й дивитися фільми, випущені в їхній рідній країні. Незважаючи на анти-американські настрої в Європі, Росії, Азії й Латинській Америці, кількість проданих на цих ринках американських музичних дисків і відео збільшується щороку.

Цей дивний феномен порозумівається тим, що масова культура малює світ, що часто не має ніякого відношення до конкретного американського життя.

Індустрія культури поставляє усьому світу розваги – «fun». Споживач тягнеться до всього екстремального, що виходить за межі його монотонного, стерильного існування. І «fun» для нього – це всі види й форми злочинів, фізичних насолод, азартних ігор, порнографії, гомосексуалізму, садизму, мазохізму, які удосталь надає індустрія розваг.

Угорський композитор С. Балассі визнає, що американська культура прищеплює молоді всього світу американський стиль життя. Так само, як фізичне забруднення атмосфери міст Заходу приводить до погіршення якості життя, так і популярна культура, настояна на поміях, отрує культурну атмосферу агресивною антигуманістичною філософією, що приводить до дегенерації всього суспільства, але, насамперед, до дегенерації молоді – майбутнього світу. Якщо атмосфера, що створює американська масова культура, пошириться по всьому світу, то і свіже повітря буде нізвідки імпортувати.

Але ця проблема вже вирішується створенням такої людської породи, що не тільки здатна дихати «настояним на поміях» повітрям, але виховує гурманів сміттевого ящика, у яких від свіжого повітря наступає ядуха.

Сучасна масова культура точно відбиває ті зміни які відбулися за останні півстоліття інтенсивного зростання матеріального багатства, що зажадало нових героїв, героїв дії й нову культуру відносин. У масовій культурі відсутня спонтанність, безпосередність почуттів, у ній немає міркувань над життям, немає узагальнень життєвого досвіду. На перший план виступають дії персонажів, а не їхньої емоції, думки, внутрішнього світу.

У сучасній культурі зник той жанр, що у плині існування гуманістичної цивілізації вважався її вищим досягненням – трагедія. Починає зникати також і драма, тому що саме життя, побудоване на раціональній основі, усуває драматизм внутрішнього життя

особистості, що був колись центром і головним інтересом літератури, театру, кіно. Розмаїтість мотивів людської поведінки, розкриття вершин і падінь людського духу, які колись були основним змістом мистецтва у всіх жанрах, масову культуру не цікавлять. У трагедії й драмі існувало узагальнення людського досвіду, а в масовій культурі домінуючі жанри – комедія й фільми «action», де внутрішній конфлікт і конфлікт із суспільством, у якому проявляється обсяг особистості, відсутній. Сам сюжет і діалоги, головний зміст щирих добутків мистецтв, використовуються лише як зв'язування між феєрверками акробатичних номерів і технічних ефектів, декоративна сторона у видовищі важливіше за зміст.

Видовища, які надає телебачення, дозволяють проводити перед екраном вільні години від роботи, перед глядачем миготять тисячі картинок, що змінюються з величезною швидкістю, вони наповнені дією, але зміст – відсутній, масовий споживач у ньому й не має потреби, йому потрібен струс, «kick», підйом адреналіну в крові. За визначенням французького філософа Г. Дебор, це – «нескінченний потік банальностей, представлених із пристрасною шекспірівських трагедій» [8].

Назва кінотеатрів в Америці на початку двадцятого століття, «motion pictures», картинки що рухаються, відбивало відношення публіки до цього виду розваг, що тоді мистецтвом не вважався.

Хоча сьогодні кінематограф і телебачення відносять до розряду мистецтв, але в остаточному підсумку, виконують ту ж розважальну функцію картинок, що рухаються, у яких бійки, стрілянина й погоні є основним змістом, як й у ринкових кіно-балаганах (Nickel Odeon) початку ХХ століття. Сьогодні кількість й якість приголомшуючих зорових і звукових ефектів картинок, що рухаються, непорівнянні з тими, що вироблялися на початку 20-го століття, але їхній зміст те ж.

Видовище, феєрверк образів й є, властиво, зміст, а феєрверки залучають усіх, у незалежності від національності, віку, утворення й культури. Феєрверк не припускає міркувань, він не звертається до

розуміння, він засліплює своєю яскравістю, залишаючи все інше навколо в повній темряві.

О. Хакслі вважає, що у майбутньому буде створена така форма контролю над суспільством, аналогу якій не знає історія... незліченна велика кількість людей, рівних й однакових, будуть жити в постійній погоні за все новими й новими задоволеннями. Вони повністю підкоряться тій силі, що поставляє ці задоволення. І сила цієї влади буде абсолютна й непорушна.

3. Інкультурація: види і форми. Кожній людині доведеться жити в суспільстві, і тому соціальна інтегрованість є надзвичайно важливим фактором її життя. Будь-кому з нас потрібен певне вміння пристосовуватися до суспільства, інакше індивід приречений на стійку нездатність ладити з оточуючими, ізоляцію, мізантропію, самотність. Індивідуальний розвиток кожної людини починається з її поступового входження, включення в навколишній світ. З самого раннього дитинства вона засвоює прийняті манери поведінки і зразки мислення до тих пір, поки більшість з них не стають звичними. Це входження в світ відбувається шляхом засвоєння індивідом необхідної кількості знань, норм, цінностей, зразків і навичок поведінки, що дозволяє йому існувати в якості повноправного члена суспільства. Основна причина цього процесу полягає в тому, що суспільна поведінка людини не запрограмована природою, і тому щоразу вона змушена заново навчатися того, як розуміти навколишній світ і реагувати на нього. Процес освоєння індивідом норм суспільного життя і культури позначається в різних гуманітарних науках поняттями «інкультурація» і «соціалізація». Ці поняття багато в чому збігаються один з одним за змістом, тому що мають на увазі засвоєння людьми культурних форм (патернів, англ. pattern) будь-якого суспільства. Під останніми зазвичай розуміють стійкі сукупності технологій мислення, поведінки, взаємодії, послідовності дій, побудови суджень, різні культурні формули і символи, що відображають певні уявлення про реальність. Тому в сучасній науковій літературі поняття «інкультурація» і

«соціалізація» нерідко використовуються як синоніми. Це характерно для тієї групи дослідників, які дотримуються широкого розуміння терміну «культура» як будь-якій біологічно неуспадкованій діяльності, закріпленій в певних результатах. Але більшість вчених, які вважають культуру виключно людською характеристикою, що вирізняє людину від усіх інших живих істот нашої планети, вважають за доцільне проводити відмінність між цими термінами, відзначаючи якісні особливості кожного з них.

При більш суворому науковому розумінні терміну «соціалізація» він постає як процес засвоєння індивідом культурних норм і соціальних ролей, завдяки якому відбувається перетворення людини в соціального індивіда. Отримуючи в повсякденній практиці інформацію про самі різні сторони суспільного життя, людина формується як особистість, соціально і культурно адекватна суспільству. Таким чином, під *соціалізацією* розуміється гармонійне входження індивіда в соціальне середовище, засвоєння ним системи цінностей суспільства, що дозволяє успішно функціонувати в якості його члена.

Найпростіші крос-культурні дослідження показують, що в різних суспільствах цінуються різні якості особистості. Формування і розвиток прийнятих в даному суспільстві якостей особистості відбувається, як правило, шляхом виховання, тобто цілеспрямованої передачі норм і правил гідної поведінки від старшого покоління молодшому. У кожній культурі історично склалися свої способи навчання прийнятної поведінки. Етнологи і соціологи порівняли стилі виховання дітей в різних культурах і виділили два протилежних: японський та англійський.

В Японії вихователь частіше звертається до заохочення, ніж до покарань. Виховувати там означає не лаяти за те, що вже зроблено погано, а, передбачаючи погане, навчати правильної поведінки. Навіть при очевидному порушенні правил пристойності вихователь уникає прямого засудження, щоб не поставити дитину в принизливе становище. Замість осуду дітей навчають конкретним навичкам поведінки, всіляко переконуючи їх впевненість, що вони здатні

навчитися управляти собою, якщо докладуть відповідні зусилля. Японці вважають, що надмірний тиск на психіку дитини може дати зворотний результат.

З європейської точки зору, дітей в Японії неймовірно балують. Їм нічого не забороняють, позбавляючи тим самим приводів заплакати. Дорослі абсолютно не реагують на погану поведінку дітей, ніби не помічаючи його. Перші обмеження починаються в шкільні роки, але вводяться поступово. Тільки в ці роки дитина починає пригнічувати в собі стихійні пориви, вчиться поводитися належним чином, поважати старших, шанувати борг, бути відданим родині. У міру дорослішання регламентація поведінки значно посилюється.

В Англії процес виховання базується на зовсім інших принципах. Англійці вважають, що надмірний прояв батьківської любові і ніжності шкодить дитячому характеру. Балувати дітей – означає псувати їх. Традиції англійського виховання вимагають ставитися до дітей стримано, навіть прохолодно. М'якість і ніжність вони швидше виявляють до тварин. Дисциплінуючий вплив на дітей виявляється з самого раннього віку. Якщо дитина мучить кішку або собаку, кривдить молодшого чи завдає шкоди чужому майну, на неї чекає суворе і жорстоке покарання. Карати дітей в Англії – право і обов'язок батьків.

З дитинства англійці привчаються до самостійності і відповідальності за свої вчинки, тому рано стають дорослими. Отже, їх не треба спеціально готувати для дорослого життя. Свідомо відсторонюючись від дітей, батьки готують їх до труднощів дорослого життя. Вже в 16-17 років, отримавши права і атестат, діти їдуть з рідного дому і живуть незалежно.

На відміну від соціалізації поняття інкультурація передбачає навчання людини традиціям і нормам поведінки в певній культурі. Це відбувається в процесі відносин взаємообміну між людиною і її культурою, при яких, з одного боку, культура визначає основні риси особистості людини, з іншого, – людина сама впливає на свою культуру. Інкультурація включає в себе формування основних

людських навичок, як, наприклад, типи спілкування з іншими людьми, форми контролю за власною поведінкою й емоціями, способи задоволення основних потреб, оцінне ставлення до різних явищ навколишнього світу та ін. Результатом інкультурації виступає емоційна й поведінкова схожість людини з іншими членами даної культури і її відмінність від представників інших культур. За своїм характером процес інкультурації складніший, ніж процес соціалізації. Справа в тому, що засвоєння соціальних законів життя відбувається набагато швидше, ніж засвоєння культурних норм, цінностей, традицій, звичаїв.

На індивідуальному рівні процес інкультурації виражається в повсякденному спілкуванні з собі подібними: родичами, друзями, знайомими або незнайомими представниками однієї культури, у яких свідомо чи несвідомо людина вчиться тому, як слід поводитися в різноманітних життєвих ситуаціях, як оцінювати події, зустрічати гостей, реагувати на ті чи інші знаки уваги і сигнали. Звідси і зміст процесу інкультурації становить придбання, таких знань і навичок:

- життєзабезпечення: професійна діяльність, домашня праця, придбання і споживання товарів і послуг;
- особистісний розвиток: придбання загальної та професійної освіти, громадська активність, аматорські заняття;
- соціальна комунікація: формальне і неформальне спілкування, подорожі, фізичні пересування;
- відновлення енергетичних витрат: споживання їжі, дотримання особистої гігієни, пасивний відпочинок, сон.

Інкультурація, або навчання культурі, відбувається кількома шляхами, проте найбільш поширеним з них є опосередкований, коли людина спостерігає (як би підглядає) за поведінкою інших людей. При такому способі навіть сама найпростіша процедура, яка багато разів проробляється щодення, а саме прийом їжі, з точки зору інкультурації представляє певну цінність, оскільки складається з певних поз і жестів, наділених різним змістом і значенням в різних культурах. Одна справа поведінка за їжею дикуна і зовсім інша – поведінка культурної людини. Цивілізовану людину навчають тому,

як задовольнити свої природні потреби відповідно до норм тієї чи іншої культури. Інакше кажучи, культура вчить нас, що, коли і як слід робити.

У більшості культур основний прийом їжі відбувається опівдні, англіїці це роблять у другій половині дня, а обід буває в 7-8 годин, у іспанців – навіть в 10 вечора. Європейці їдять виделкою в лівій руці і ножем у правій. Нарізане ножем м'ясо відразу відправляють у рот виделкою, яку американці попередньо перекладають в праву руку.

Отже, інкультурація – культурно-специфічна. На даний час не викликає сумнівів, що без інкультурації людина не може існувати як член суспільства, тому минути ці процеси неможливо. В результаті інкультурації людина стає здатною вільно орієнтуватися в навколишньому соціальному середовищі, користуватися більшістю предметів культури, створених попередніми поколіннями, обмінюватися результатами фізичної та розумової праці, знаходити взаєморозуміння з іншими людьми. Цими якостями людина даної культури відрізняється від представників інших культур. В результаті соціалізації людина стає повноправним членом суспільства, вільно виконуючи необхідні соціальні ролі (на культурну специфічність при цьому увага не звертається). Як процеси інкультурації, так і процеси соціалізації, в основному, відбуваються в ході навчання. Без спеціального навчання – під керівництвом старших і на власному досвіді. Лише деякі з них відбуваються в спеціалізованих інститутах соціалізації – школах, університетах.

Протягом всього свого життя кожна людина проходить певні фази, які називають стадіями життєвого циклу. Це – дитинство, юність, зрілість і старість. На кожній стадії життєвого циклу процес інкультурації характеризується своїми результатами і досягненнями. Залежно від цих досягнень зазвичай виділяють дві основні стадії інкультурації – початкову (первинну), що охоплює періоди дитинства і юності, і дорослу (вторинну), що охоплює два інших періоди.

Первинна стадія починається з народження дитини і триває до закінчення підліткового віку, являючи собою процес виховання і навчання. У цей період діти засвоюють найважливіші елементи своєї культури, опановують її абеткою, набувають навички, необхідні для нормального соціокультурного життя. Процеси інкультурації реалізуються у них в цей час, в основному, в результаті цілеспрямованого виховання і частково на власному досвіді. На думку відомого американського культурного антрополога М. Херсковіца, дитина, хоча і не є пасивним елементом інкультурації, але виступає скоріше як інструмент, ніж як гравець. Дорослі, застосовуючи систему покарань і заохочення, обмежують її можливість вибору або оцінки. Крім того, діти не здатні до свідомої оцінці норм і правил поведінки, тому що засвоюють некритично. Діти повинні виконувати правила того світу, в якому живуть. Це призводить до того, що вони бачать світ в чорно-білому кольорі і не здатні на компроміси.

Для цього періоду в будь-якій культурі існують спеціальні способи формування у дітей адекватних знань і навичок для повсякденного життя. Найчастіше це відбувається у формі гри, які бувають таких типів:

- фізичні, що тренують і розвивають фізичну активність;
- стратегічні, тренують і розвивають здатність прогнозувати можливі результати будь-якої діяльності і оцінювати ймовірність цих результатів;
- стохастичні, що знайомлять дитину з випадковими процесами, удачею (невдачею), неконтрольованими обставинами, ризиком;
- рольові, в ході яких дитина освоює ті функції, які їй доведеться виконувати в майбутньому.

В іграх розвиваються такі особистісні властивості, як інтелект, фантазія, уява, здатність до навчання.

Маленькі діти грають поодиноці, не звертаючи уваги на інших. Їм властива відокремлена незалежна гра. Трохи пізніше вони починають копіювати поведінку інших дітей, не вступаючи з ними в

контакт. Це так звана паралельна гра. У віці близько трьох років малюки починають вчитися координувати свою поведінку з поведінкою інших дітей. Вони грають у відповідності зі своїми бажаннями, але враховують і чужі – об'єднана гра. І, нарешті, з чотирьох років діти здатні до спільної гри – координації своїх дій і вчинків з іншими.

Значне місце в процесі первинної інкультурації належить освоєнню трудових навичок і формуванню ціннісного ставлення до праці. Також важливо, щоб дитина навчилася вчитися. Паралельно освоюються інші цінності, що формують ставлення людини до світу, закладаються основні моделі поведінки, словом, вибудовується «культурний айсберг». Дитина на основі свого раннього дитячого досвіду набуває соціально обов'язкові загальнокультурні знання і навички, що носять неспецифічний в професійному відношенні характер. У цей період їх придбання і практичне освоєння стають провідними в способі життя особистості. Відповідними інститутами виступають дитячі дошкільні і шкільні установи. Дитина проводить там значну частину свого часу. Можна сказати, що в цей час складаються передумови трансформації дитини в дорослу людину, здатну до адекватної участі в соціокультурному житті.

Способи первинної інкультурації залежать від того, до якої статі належить вихователь. Жінка частіше прагне приголубити дитину, захистити її від холоду, діє заохоченням, потурає слабостям і капризам. Чоловік відчуває емоційний дискомфорт при тісному контакті з дитиною, діє загрозою покарання, вдається до жорстких методів виховання. Материнська опіка і догляд за дитиною розвивають у неї емоційну залежність від дорослих, несамостійність. Батько заохочує силові і військові ігри, що розвивають самостійність і власну активність дитини. Тим самим первинна інкультурація закладає основи статевої ідентифікації. Хлопчики грають у військові ігри, а дівчатка – в ляльки. Хлопчиків вчать бути сміливими, сильними, діловими, а дівчаток – м'якими, господарськими, турботливими.

Первинна стадія інкультурації сприяє збереженню стабільності культури, оскільки основним тут є відтворення вже наявних зразків, контроль проникнення в культуру випадкових і нових елементів. Зрозуміло, не слід перебільшувати роль інкультурації у збереженні культурної традиції. Її результатом може стати як практично повне і безумовне засвоєння культури новим поколінням (з невеликими, ледь фіксуєчими відзнаками між батьками і дітьми), так і порушення культурної спадкоємності, коли діти виростають абсолютно несхожими на своїх батьків.

Вторинна стадія інкультурації стосується вже дорослих людей, тому що входження людини в культуру не закінчується з досягненням людиною повноліття. Дорослою людиною вважається, якщо має низку важливих якостей, серед яких:

- досягнення необхідного ступеня фізичної зрілості організму, як правило, перевищує сформованість здатності до відтворення потомства;
- оволодіння практичними навичками власного життєзабезпечення в сферах домашнього господарства і суспільного поділу праці;
- оволодіння достатнім обсягом культурних знань і соціального досвіду через практичну діяльність у складі різних соціокультурних груп і знайомство з різними «навичками» культури (наука, мистецтво, релігія, право, мораль);
- належність до однієї з соціальних спільнот, що складається з дорослих учасників системи поділу праці.

Інкультурація в цей період носить фрагментарний характер і стосується лише окремих елементів культури, що з'явилися останнім часом. Зазвичай це будь-які винаходи і відкриття, що змінюють життя людини, або нові ідеї, запозичені з інших культур.

Відмінною особливістю другої стадії інкультурації є розвиток здатності людини до самостійного освоєння соціокультурного оточення в межах, встановлених у даному суспільстві. Людина отримує можливість комбінувати отримані знання і навички для

вирішення власних життєво важливих проблем, розширюється її здатність приймати рішення, які можуть мати значні наслідки як для неї, так і для інших людей. Вона набуває право брати участь у діях, які можуть призвести до значних соціокультурних змін. Адже дорослі здатні до свідомої оцінці своїх і чужих вчинків, а також цінностей і норм культури. Крім того, вони можуть йти на компроміси, в їхній картині світу з'являється сірий колір. Друга стадія інкультурації забезпечує членам суспільства можливість прийняти на себе відповідальність за експериментування в культурі, за внесення в неї змін різного масштабу. Інакше кажучи, індивід може приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою. Він отримує доступ до дискусії і творчості.

У цей період основна увага приділяється професійній підготовці. На неї витрачається велика частина зусиль і часу особистості. Необхідні знання та навички в основному набуваються в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. На цій стадії також велике значення має освоєння молодими людьми їхнього нового, дорослого статусу в сім'ї, розширення кола їх соціальних контактів, усвідомлення ними свого нового становища, накопичення власного життєвого досвіду.

У більш пізній час, коли людина удосконалює свої професійні навички вже на робочому місці, інкультурація пов'язана в основному з безпосередніми (формальними і неформальними) соціокультурними контактами. Крім того, життя дорослої людини неможливе без включеності в цілий ряд інших соціальних груп: сім'ю, компанію друзів, групи за інтересами та ін. У цей час людина повністю включена в суспільне життя, виконуючи цивільні обов'язки і користуючись певними правами. І нарешті настає старість, коли людина виходить на пенсію. У неї з'являється багато вільного часу, часто змінюються обставини (діти живуть окремо, завітають друзі та ін.). Для людини в цей період дуже легко загубити сенс життя, тому інкультурація літніх людей – дуже актуальна проблема в сучасному світі.

Інкультурація в період зрілості відкриває дорогу змінам і сприяє тому, щоб стабільність не перетворилася на застій, а культура не тільки зберігалася, а й розвивалася.

Кожній людині протягом усього життя доводиться освоювати безліч соціальних ролей, оскільки процеси соціалізації і інкультурації тривають все життя. Кожна соціальна роль включає безліч культурних норм, правил і стереотипів поведінки, невидимими соціальними нитками (правами, обов'язками, відносинами) вона пов'язана з іншими ролями. До глибокої старості людина змінює свої погляди на життя, звички, смаки, правила поведінки, ролі та ін. Всі ці зміни відбуваються під безпосереднім впливом його соціокультурного оточення, в безперервному контакті з яким знаходиться людина і поза яким інкультурація неможлива. Дослідження зарубіжних учених показали, що є три способи передачі культурної інформації, необхідної людині для освоєння:

- вертикальна трансмісія, в ході якої соціокультурна інформація передається від батьків до дітей;
- горизонтальна трансмісія, при якій освоєння культурного досвіду і традиції йде в спілкуванні з однолітками;
- непряма трансмісія, при якій індивід навчається в оточуючих його дорослих родичів, сусідів, вчителів, як на практиці, так і в спеціалізованих інститутах інкультурації (школах і ВНЗ).

Дані способи передачі культурної інформації дозволяють припустити, що в процесі інкультурації задіяно досить велику кількість людей, соціальних груп, громадських інститутів. Всі вони називаються агентами (конкретні люди, відповідальні за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей) й інститутами (установи, що впливають на процес інкультурації і напрямні його) інкультурації. Їх можна розділити на кілька груп, в залежності від тих функцій, які виконують:

- опікуни – здійснюють догляд за дитиною, задовольняють її фізичні та емоційні потреби;

- авторитети – прищеплюють дитині культурні норми і цінності на власному прикладі;
- дисциплінатори – розподіляють покарання;
- вихователі – навчають дитину, цілеспрямовано передають їй соціокультурні знання і навички;
- компаньйони – займають рівне становище з дитиною і беруть участь у спільній діяльності з нею;
- співмешканці – проживають в одному будинку з дитиною.

Всі ці функції реалізуються такими агентами інкультурації:

- сім'я – в будь-якій культурі вона є основним осередком, в якій відбувається інкультурація. Це може бути як велика (багатопоколінна) сім'я традиційних суспільств, так і мала (нуклеарна) сім'я сучасного суспільства;
- група друзів одного віку – саме в контакті з однолітками діти знайомляться як з відносинами рівності, так і з пануванням-підпорядкуванням. Чим старшим стає індивід, тим ширшим стає коло його друзів і знайомих. При цьому дане коло може зберігатися протягом всього життя людини;
- школа дає не тільки формальну освіту, а й знайомить дитину з прихованим навчальним планом: правилами шкільного життя, роллю вчителя та ін.
- ЗМІ – газети, журнали, періодичні видання, радіо, кіно, телебачення, комп'ютерні мережі все більше впливають на інкультурацію, знайомлячи індивіда з величезним масивом інформації, на яку орієнтується в своєму житті людина;
- різні організації – церква, спортивні, політичні організації, гуртки за захопленнями також дають індивіду важливу інформацію про світ, в якому вона живе.

На різних етапах життєвого шляху ці фактори діють по-різному. У ранньому дитинстві (до трьох років) провідну роль в інкультурації грає сім'я і особливо турбота матері про свою дитину. Адже на відміну від інших ссавців людська дитина досить швидко опановує основними навичками, необхідними для виживання. Для

того щоб вижити, необхідна потреба в турботі про інших людей, які будуть її годувати, одягати, а найголовніше – любити. Дослідження дітей, позбавлених батьківської любові, тісного контакту з матір'ю, показали, що вони демонструють більш низькі показники інтелектуального розвитку, у них формується менш стійка психіка (аж до розвитку психічних захворювань). В особливо важких ситуаціях (відомі приклади, коли діти утримувалися своїми матерями під замком на самоті, або випадки так званих мауглі), коли час було вже втрачено, ці діти вже не могли стати повноцінними людьми, а лише опанували найпростішими навичками соціального життя. Також відомо явище госпіталізму – шкідливих наслідків перебування дітей в казенних дитячих установах, де з ними займалися, але вони були позбавлені батьківської ласки і любові. У порівнянні зі звичайними дітьми вони демонстрували вищий рівень захворюваності і смертності, відставання у фізичному і розумовому розвитку.

Тому відносини немовляти з батьками, братами, сестрами, родичами, друзями родини є визначальними в ранній період інкультурації. Причому, якщо в європейському суспільстві головними агентами соціалізації й інкультурації є батьки і перш за все мати, то в традиційних суспільствах у вихованні дитини беруть участь всі члени громади або роду, до якого вона належить. Прикладом такого роду слугує кавказьке аталицтво. Аталиком називали прийомного батька, зазвичай близького родича, в сім'ю якого батьки віддавали своїх дітей. Назад вони їх отримували тільки після повноліття. Прийомного сина виховували з не меншою турботою і ніжністю, ніж рідних дітей, з якими у нього встановлювалася близькість, рівна кривної спорідненості. Виховання в чужій сім'ї практикувалося в Японії, де дитину віддавали на сторону в 10-річному віці. У російському дореволюційному селі крім батьків велику роль у вихованні грали члени великої селянської сім'ї і всього світу – громади.

Основна мета цього періоду – формування у дитини мотивації на прихильність до інших людей, що виражається в довірі,

слухняності, бажанні зробити їм приємне. Вже до трьох місяців діти демонструють виборче поведінку, вони висловлюють любов, страх, радість, дізнаються батьків і знайомих, відрізняють їх від незнайомих.

У віці від трьох до п'ятнадцяти років на дитину все більше діють інші фактори інкультурації: спілкування з однолітками, школа, ЗМІ, контакти з раніше незнайомими дорослими людьми (вчителі, вихователі, лікарі, керівники гуртків та ін.). У цей час діти отримують навички оперування з предметами з метою досягнення якогось практичного результату. Вони здатні створювати образи, в тому числі у них формується образ світу (пізніше він перетвориться в картину світу). Вони знайомляться зі знаками і символами, а пізніше з поняттями, опановують абстрактним мисленням, вчать створювати абстракції та ідеалізації. На основі почуття задоволення або незадоволення розвивається й емоційна сфера. Так, поступово, суспільство і культура, що оточують дитину, стають для неї єдиною можливим й існуючим світом, з яким вона себе повністю ідентифікує.

Зрозуміло, в кожній культурі шлях досягнення цих цілей, їх конкретне наповнення мають свої особливості, який вивчає окремий напрям в етнології – етнографія дитинства. Класичним прикладом подібного дослідження було вивчення методів виховання дітей в США і Японії американським культурним антропологом Р. Бенедикт, перероблений ще в роки Другої світової війни. Хоча її дослідження було засноване тільки на письмових джерелах (художній літературі, підручниках по вихованню дітей, опублікованих щоденниках та ін.), вона отримала дуже цікаві результати. Так, в США дитину з перших днів життя привчали до більш-менш суворої дисципліни. Це виражалось в чітко встановленому режимі сну і годування (до дитині, яка прокинулася завчасно, нерідко навіть не підходили), в фіксованому перекладі на штучне вигодовування та ін. У Японії ж мати завжди і всюди носила немовляти з собою, годувала його в будь-який час, а від грудей відривала тільки перед народженням іншої дитини. Але американці

спокійно ставилися до того, що дитина бруднить пелюшки до року, а нерідко і довше. Японці ж привчали дитину проситися в туалет вже в перші місяці її життя. Якщо дитина цього не робила, її відлучали від матері до тих пір, поки не досягався бажаний результат. Американську дитину заохочували до активності й самостійності, японську – на покору й дисципліну.

У 1950-ті роки група американських вчених на чолі з Г. Баррі провела великі дослідження, в яких оцінили практику виховання в 104 культурах різних народів. Виявилось, що це можна зробити за двополюсною шкалою. На одному полюсі – навчання поступливості (слухняності, відповідальності за доручену справу), на іншому – навчання самоствердження (прагнення до досягнень, самостійності та незалежності). Таким чином, всі культури можна розташувати на цій шкалі залежно від орієнтації виховання в ній. Так, в українській культурі переважає виховання поступливості і врахування інтересів колективу, ніж прагнення до досягнень, хоча в останні роки це співвідношення починає змінюватися.

Але навіть всередині кожної окремої культури інкультурація також залежить від класових, расових й етнічних відмінностей. Ступінь інкультурації може бути різним. Найвищий потенціал інкультурації та соціалізації виявляється у інтелігентних людей. Еліта суспільства, як правило, складається з них. Це соціально активні та культурні люди. Пояснюється це тим, що представники вищого прошарку суспільства зазвичай мають більш гнучке ставлення до влади і авторитетів, тому вони вчать своїх дітей осмислювати факти і відповідати за свої рішення, заохочують прагнення до самостійності.

4. Милосердя і благодійність як культурно-історичні традиції соціально-педагогічної діяльності. Протягом усього розвитку людської цивілізації будь-яке суспільство так чи інакше зіштовхувалося з проблемою відносини до тих його членів, які не можуть самостійно забезпечити своє повноцінне існування: дітям, людей похилого віку, хворим, що мають відхилення у фізичному чи

психічному розвитку й іншим. Відношення до таких людей у різних суспільствах і державах на різних етапах їхнього розвитку було різним – від фізичного знищення слабких і неповноцінних людей до повної інтеграції їх у суспільство, що визначалося характерним для даного суспільства аксіологічною (ціннісною) позицією, тобто системою стійких переважних, значущих, що мають цінність для членів суспільства уявлень. Аксіологічна позиція, у свою чергу, завжди буває обумовлена ідеологічними, соціальними позиціями, у свою чергу, завжди буває обумовлена ідеологічними, соціально-економічними, моральними поглядами суспільства.

Перші уявлення про процес допомоги, взаємну підтримку та виховання як суспільне явище, що сприяє соціалізації особистості, виникли у первісному суспільстві.

У VI–V ст. до н.е. серед сотень давньогрецьких полісів на перший план висунулись два найсильніших міста-держави: Афіни і Спарта (Атика і Лаконія). Так, в Афінах найповніше поширення отримали приватна власність, ринкові відносини, рабство, утвердження громадянського суспільства, яке зв'язало в єдине ціле громадян полісу не залежно від їх майнового стану. В Афінах було добре розвинуте соціальне виховання, яке стало джерелом високої загальної культури його жителів. Розгалужена сітка позашкільних закладів Еллади, що сприяли всебічному розвитку, піднесенню культурного рівня особистості, пом'якшенню стосунків між різними верствами населення, потребує ґрунтовного вивчення та аналізу, оскільки містить цінні для запозичення на сучасному етапі ідеї для здійснення громадянського виховання та досягнення соціального примирення. Саме в державах Стародавньої Греції і перш за все в Атиці (Афіни) були закладені основи державного регулювання благодійності й опіки. У перекладі з грецької філантропія означає любов до людей; у IV ст. до н.е. з цим поняттям пов'язане будь-яке доброзичливе ставлення одного індивіда до іншого. У гомерівському епосі *philos* зв'язаний з інститутом сім'ї і гостинності. У Греції до злидарів проявляли співчуття, давали милостиню, іноді одягу та взуття, запрошували до участі в бенкетах. Виразом гостинності було

створення готелів для приїжджих, розміщення в яких здійснювалося безкоштовно, але про харчування треба було дбати самому. У давніх Афінах склалася своєрідна система соціальної допомоги, коли частину благочинних функцій брала на себе держава:

1. Покривання витрат на організацію всенародних свят: видача народу грошей на їх відвідування та пригощання.

2. Надання соціальних допомог. Сини воїнів, що загинули на війні, виховувались за державний рахунок. Іноді в неврожайні роки голодуючим надавалась допомога у вигляді роздач або дешевого продажу хліба.

3. Відрядження громадян у подорожі (з метою навчитись корисного у заморських країнах).

Інший приклад показувала Спарта, де в руках держави зосереджувалася вся справа виховання дітей. Мета виховання полягала у повному підкоренні індивіда державі; головне завдання – у підготовці мужнього, витривалого, фізично розвинутого, здорового і загартованого воїна – захисника земельної аристократії.

Контроль держави за вихованням починався з перших днів життя дитини: новонароджених старійшини общини оглядали в спеціальному місці – лесха. Тільки здорові діти поверталися батькам, які їх виховували до семирічного віку, після чого здійснювалося суспільне виховання. Хворобливих, тих, що мали вади, виродків знищували: найочевидніше, викидали в Тайгетську ущелину. Із семи до вісімнадцяти років хлопчики перебували у спеціальних закладах інтернатного типу – агелах. Спартанців виховували в жорстоких умовах, прагнучи виростити суворих, безжалісних воїнів. Займалися гімнастикою і дівчата, але окремо від хлопчиків. Підлітки брали участь у щорічних публічних випробуваннях: їх сікли перед віттарем, щоб пересвідчитись у терплячості та витривалості. Юнаки 18–20 років об'єднувались у групу ефебів. Громадянське повноліття наступало у 30 років. Спартанське виховання виявило суттєвий вплив на долю самої держави. Зворотною його стороною став поступовий занепад інтелектуального життя Спарти (відомо, що з ослаблених дітей часто

виходили генії). Згодом відбувся занепад самої державності. Однією із серйозних проблем грецьких держав стала проституція, яка існувала на «законних» підставах: храми, в яких утримувалися жінки, знаходились в основному на узбережжях, де було багато приїжджих. Диктеріони (будинки проституції) вважалися настільки необхідними, що були визнані недоторканими сховищами: у них одружений чоловік не міг бути осуджений за подружню зраду, а кредитор не мав права шукати там боржника. Легальна проституція вела до поширення венеричних захворювань, про які писав ще батько медицини – Гіппократ. У Давньому Римі, як і в Греції повною мірою запроваджувався принцип влаштування за державний рахунок свят і пригощань для бідняків.

Політичний діяч і письменник Цицерон вбачав сенс служіння державі в збагаченні бідних та у викупі полонених співвітчизників. Слід відзначити, що Рим та інші міста імперії перебували в дуже складному становищі. Хворі помирали від безсоння через те, що неперетравлена їжа застрягала у запаленому шлунку. Міста переслідували дві біди: злидарі та розбійники. Мандрівники часто ставали здобиччю злодіїв. Дуже серйозною проблемою для Риму стала проституція. Вона підтримувалася давніми традиціями. Ставлення до проститутток було відкрито зневажливе. Вони не вносилися в цензи (списки населення), а реєструвались в особливих списках, що означало відсутність громадянства. Така ж роль відводилась і особам, які займалися посередництвом, хоч при цьому вони мали плати податки на утримання громадянських споруд. Проститутки носили спеціальну одягу. Їм не дозволялося використовувати білі стрічки, якими підтримували зачіски молоді дівчата. Політика «хліба і видовищ» не принесла Риму тих переваг, які були в Давній Греції.

Історія українського народу показує, що в його культурі ще в період родоплемінних відносин стали закладатися традиції гуманного, жалісливого відношення до немічних і знедолених людей і особливо – до дітей як найбільш беззахисних і уразливих серед них. Певний вплив на слов'янські духовність та культуру, які

відображають характер взаємин між людьми, мали слов'янські просвітники Кирило і Мефодій, що створили у 863 р. слов'янський алфавіт (кирилицю), а незабаром на його основі і книжнописьменну слов'янську мову, яка охопила значну частину слов'янських народів. Вона стала однією з найважливіших передумов становлення і розвитку самобутньої слов'янської цивілізації з її особливою духовністю, що відрізняється схильністю до добра і справедливості, співчуття і підтримки. Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя суспільства, на суспільні відносини, що позначилося на характері, формах допомоги та підтримки людини. З часу запровадження релігії починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої є філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» ця формула стала моральним закликком, що визначає сутність вчинку індивіда. Основними об'єктами допомоги були визначені хворі, жебраки, вдови, сироти. З'явилися законодавчі акти, що регулювали відносини щодо опіки над різними категоріями населення. До найдавніших джерел права належать статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. Виникли і нові суб'єкти допомоги: князь, церква, парафія, монастирі. В історії соціальної допомоги Київської Русі слід розрізняти два періоди. Перший – пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Він умовно визначається з часу хрещення Володимира Великого до II пол. XII ст. утворення князівств і поширення християнства на околицях східнослов'янських земель. Другий етап з другої половини XII ст. до XIII ст. включно, коли благодійницькі функції князя поступово злилися з церковно-монастирськими формами опіки. Найпростіші види благодійності полягали спочатку майже виключно в харчуванні злидарів. Практикувались вони, як свідчать літописи, окремими «злидарелюбцями», із середовища, яких виділялись князі, духовенство та кращі люди землі. Всі вони, знаходячись під свіжим і здоровим впливом щойно сприйнятого християнського віровчення, охоче повчались великим релігійним заповідям, головні з яких закликали любити Бога і ближнього, як

самого себе. Практично це означало нагодувати голодного, напоїти спраглого, відвідати ув'язненого, і взагалі так чи інакше проявити своє милосердя і злидарелюбство. Виходячи з таких міркувань, благодійність була не стільки допоміжним засобом суспільного благоустрою, скільки необхідною умовою особистого морального здоров'я: вона більше була потрібна самому злидарелюбцю, ніж злидарю. Давній благодійник, «христоробець» менше думав про те, щоб доброю справою підняти рівень суспільного благополуччя, скільки про те, щоб підняти рівень власної духовної досконалості. При такому погляді на благодійність допомога бідним була справою окремих осіб, проникнутих ідеями християнської моральності, а не включалась в коло державних обов'язків. Так відносились до неї і князі, з яких багато вихвалялись літописцями за їх злидарелюбство. Св. Володимир, наприклад, дозволяв будь-якому жебракові і убогому приходити на княжий двір, щоб харчуватися, а для хворих, які самі не могли приходити, відправлялися вози, навантажені хлібом, м'ясом, рибою, овочами, медом і квасом. Він влаштував бенкети на княжому дворі не тільки для бояр і дружинників, а й для убогих, намагаючись всіляко задовольнити їхні нужди. Після свого порятунку, завдяки Божій милості, у битві з печенігами під містом Василівим його щедрість була особливо велика. Володимир наказав зварити 300 варок меду і відзначав свою удачу 8 днів. Бідні отримали особисто від князя велику на той час суму грошей 300 гривень. Повернувшись до Києва, він на радощах влаштував бенкет для бояр і простого люду. З того часу кожен бідняк міг вгамувати свій голод на княжому дворі і кожен з жебраків міг отримати від князя трохи грошей. Таким чином, можна виділити три основні форми княжої благодійності:

- 1) роздача милостині;
- 2) харчування на княжому дворі;
- 3) розвезення продуктів містом для убогих.

Князь Володимир встановив разом з митрополитом Львом давати десятину із всього майна для бідних, сиріт, немічних, перестарілих, а також для допомоги багатодітним і тим, у яких майно

було знищено вогнем, і нарешті, для полегшення потреб всіх знедолених.

Князю Володимиру приписують заснування перших училищ для навчання дітей, богаділень, можливо також перших лікарень. Окремі джерела стверджують, що ще раніше княгиня Ольга заснувала першу лікарню у Києві, в якій доглядати хворих було доручено жінкам. Що стосується шкіл, то слід відзначити, що їх створення на початках зустрічало опір населення. За свідченням літописця, жінки, в яких забирали дітей на навчання, оплакували їх, як мерців, вважаючи писемність за чаклунство. Крім князя Володимира історія згадує про ряд інших христорлюбних і злидарелюбних князів. Особливо відзначають літописи синів Володимира – Ярослава Володимировича і його брата Мстислава. Так, при Ярославі було відкрито перше в Новгороді училище на триста юнаків-сиріт. Він видав Статут церковний і земський, за яким благодійність, тобто турбота про злидарів і вбогих, залишалась у віданні священників у парафіях та єпископів у єпархіях. Але найбільшої слави Ярослав Мудрий зажив складанням першого письмового руського зведення законів «Руська Правда», який містив 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, мав статті соціального спрямування, що було незвичним для тогочасних європейських держав. Із 37 його статей 8 цілком присвячено проблемам захисту дітей.

Прославився своїм злидарелюбством також великий князь Володимир Мономах, який за свідченням сучасників, роздавав гроші і предмети першої необхідності обома руками. Опіка над бідними і страждальцями стала одним з найбільших його обов'язків, яскравим свідченням чому служить його «Повчання дітям» (1114). У ньому Володимир Мономах створює образ справедливого захисника слабких і убогих. Заповіт великого князя виконували і сучасники, і нащадки. Так, сестра його, Ганна Всеволодівна, заснувала у Києві училище для дівчат, яких не тільки утримувала за свій рахунок, але і вчила їх читати, писати і ремеслам. Тут ідея допомоги не зводиться тільки до харчування і надання притулку.

І все ж княжа благодійність в Стародавній Русі не переступила меж приватної опіки. Звідси її найважливіші риси:

1. Княжа благодійність засновувалася на особистому бажанні злидарелюбця, а державної системи благодійності не існувало.

2. Участь в опіці була не обов'язком, а правом князя. Доброзичливе ставлення до жебраків стало рисою вартою наслідування, але не обов'язком для виконання.

3. Допомога князів та інших знатних людей не була систематичною і всеохоплюючою.

4. У літописах практично не зафіксовано її проявів в екстремальних ситуаціях: під час голоду, епідемій, повеней тощо. Наприклад, 1034 р., в Ярославлі спалахнув голод, але князь Ярослав не вжив жодних заходів щодо його ліквідації.

5. Держава в особі княжої влади мирилась з фактом існування злидарства, дивлячись на нього, як на необхідний, посланий Богом хрест, а сама виступала в ролі приватного благодійника.

Незважаючи на те, що слова «благодійність» і «милосердя», на перший погляд, дуже близькі за своїм значенням, вони не є синонімами. Милосердя – це готовність допомогти кому-небудь з людинолюбства, жалю, чи, по визначенню В. Даля, «любов на ділі, готовність робити добро всякому». Православна церква із самого свого заснування проголосила милосердя як один з найважливіших шляхів виконання основної християнської заповіді «розлюби ближнього як себе самого». Причому милосердя як діяльна любов до ближнього, через яку затверджувалася любов до Бога, повинно було виражатися не просто в жалі, співчутті до страждених, а в реальній допомозі їм. У давньоруському суспільстві практичне виконання цієї заповіді зводилося, як правило, до вимоги подавати милостиню нужденним. Надалі одержали розвиток і інші форми прояву милосердя, найбільш значима з яких – благодійність.

Благодійність має на увазі надання приватними особами чи організаціями безоплатної і, як правило, регулярної допомоги нужденним людям. Виникнувши як прояв милосердного відношення до ближнього, благодійність стала сьогодні однією з найважливіших

складових громадського життя практично кожної сучасної держави, що має свою юридичну базу і різні організаційні форми. Однак у кожній країні розвиток благодійності має свої історичні особливості.

Отже, милосердя – співстраждальне, доброзичливе, турботливе, любовне відношення до іншої людини. В європейській християнській культурі поняття милосердя сходить до П'ятикнижжя, де слово «hesed» означало «доброту», «любячу доброту». Так в іудаїзмі виражався принцип відношення Бога до людей, а також те, що він очікував від людей в їх відношенні один до одного: довіра та вірність. У грецькому тексті Нового Заповіту милосердя передається головним чином словом *ауале* – специфічно християнським терміном, яке означало діяльну одарюючу любов до ближнього. У християнській етиці милосердна любов набуває етично особливе значення як одне з трьох богословських добродіянь. З етичної точки зору милосердя складає обов'язок людини: у милосерді людина покликана здійснити моральнісний ідеал. На це вказує заповідь любові (Лук. 10:27). Милосердя досягає моральнісної повноти, коли втілюється в діях, які спрямовані не тільки на задоволення інтересів іншого, але і на прагнення до власної досконалості. Проте милосердя – не тільки засіб у процесі самовдосконалення, але і його зміст. Людина є милосердною не стільки тому, що прагне до самовдосконалення, а швидше за все тому, що милосердна поведінка є виразником її досконалості.

Ми можемо чітко розмежувати два аспекти милосердя. Перший – духовно-емоційний (коли ми переживаємо чужу біду, як свою власну, жаліємо людину, співчуваємо їй, але нічого не робимо, щоб полегшити її страждання). І другий – конкретно-практичний (ми не тільки співчуваємо в біді іншій людині, але намагаємося їй допомогти, причому добровільно, без примусу).

Милосердя співвідноситься з позитивним ідеалом, а не з любов'ю до себе, хоча останнє і є відправним моментом любові до іншого. Заповідь любові ніби слідує в цьому за золотим правилом моральності: власні переваги та очікування виставляються в якості підґрунтя у відношенні до інших людей. Але саме в рамках такого

розуміння милосердя етапи можливими гіпотези, що висловлювалися різними мислителями: якщо потрібно полюбити ближнього, то чому б перш за все не полюбити себе? У різні епохи такого роду виклики християнській етиці як домінуючій ідеології могли визначатися різними мотивами. Заклики любити себе можуть мати під собою гуманістичне тлумачення, але, у цілому, в них ігнорується власне зміст заповіді любові: вона і витікає з того, що якщо людина вже любить себе саму, то потрібно хоча б так само полюбити інших.

У текстах Нового Заповіту милосердя здавалося універсальною вимогою, що містила в собі смисл Моїсеєвих заповідей. Цей погляд зберігається і в низці сучасних праць з моральної теології. Проте вже ап. Павло проводить розмежування між законом Моїсея та заповіддю любові. Ця відмінність окрім чисто теологічних причин базувалася й на етичному змісті, а саме на тому, що в християнстві від людини потребується не точне дотримання правил, нерідко формальних, а праведність, яка покоїться на безпосередньому русі душі та поклику серця. Етичний аспект відмінності Декалога та заповіді любові був сприйнятий у новоевропейській думці, яка перенесла цю проблему в соціально-філософський контекст. Так, Гоббс, інтерпретуючи заповідь любові як золоте правило, розумів її тим самим як стандарт справедливих відносин людей в суспільстві. Таке співвідношення справедливості та милосердя виявило значний вплив на наступний розвиток європейської етико-соціальної думки. Аналіз традиції розмежування справедливості та милосердя в історії західної філософії приводить до наступних висновків: а) хоча милосердя являє собою вищу моральну вимогу, безпосередньо задає людині ідеал і в цьому сенсі універсальне, воно аж ніяк не може розглядатися в якості вимоги, виконання якої завжди очікується від людини: в справжніх відносинах між людьми як членами суспільства милосердя є лише рекомендованою вимогою; б) милосердя ставиться людині в обов'язок, проте вона сама має право вимагати від інших лише справедливості й не більше того. Разом з тим, етично неправомірний і моральнісно не досконалий такий вибір, в якому

справедливість приймається як безпосередній обов'язок людини, але передбачається, що милосердя в імперативному відношенні є не моральнісним обов'язком, а лише рекомендацією.

Як особиста моральнісна задача милосердя складне. Ця складність пов'язана з тим, що:

- милосердя може провокувати конфлікти: надання допомоги ставить того, кому вона надається, тобто того, хто потребує її, в становище, котре може сприйматися як зазіхання на його моральнісну гідність, у цьому випадку милосердя може привести до нерівності;
- милосердя твориться іншому, чиє розуміння особистого блага може відрізнитися від розуміння того, хто це благо творить;
- милосердя здійснюється в немилосердному, недосконалому світі.

Послідовне милосердя передбачає не тільки самовідвагу і не просто доброзичливість, але й розуміння іншої людини, співстраждання їй; а в послідовному своєму вираженні – діяльну участь в житті іншого. Звідси слідує, що милосердя опосередковано служінням; цим воно здійснюється над милостинею, послугою, допомогою. У нормативному плані милосердя пов'язане з вимогами прощення образ, не спротиву злу насиллям і любові до ворогів.

Таким чином, поняття милосердя – це синтез співчуття, поваги, толерантності, любові до ближнього, – це соціокультурна цінність. Ось чому милосердна діяльність має важливе як теоретичне, так і практичне значення для соціалізації особистості.

Література:

Основна

1. Лазанська Т.І. Добročинність, благодійництво [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Dobrochynnist>

2. Благодійництво як пріоритетна форма некомерційної господарської діяльності : монографія / В.О. Чепурнов, В.І. Ярема ; М-во освіти і науки України, Ужгор. нац. ун-т. – Ужгород : КП «Ужгор. міська друк.», 2008. – 144 с.
3. Милосердя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/81048/etika_ta_estetika/miloserdya

Додаткова

1. Вплив масової культури на світовий культурний процес // Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11516/>
2. Бушанський В. Культура масова // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 380 с.
3. Крючкова В. Про деякі концепції «масової культури» // Всесвіт (Київ). – 1976. – № 1. – С. 161-167.
4. Скуратовський В. З нотаток про масову культуру // Всесвіт (Київ). – 1976. – № 9. – С. 162-170.
5. Сторі Дж. Теорія культури та масова культура / Джон Сторі. – Харків: Акта, 2005. – 360 с.
6. Копилова С.В. До питання про вплив масової культури на екзистенціальне поле людини / С.В. Копилова // Грані. – 2007. – № 4. – С. 78-85.
7. Соціальні практики масової культури: ідентифікаційний дискурс: монографія / О.Б. Сінкевич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 359 с.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості аристократичної культури.
2. За рахунок кого існує культура?
3. Дайте визначення масової культури.
4. Що спільного і відмінного у формах масової культури різних країн?
5. Чому цензура стимулює появу нових єресей?
6. Схарактеризуйте прийоми розкриття власної думки.
7. Чому в США класична культура не має такого авторитету, як у Європі?
8. Що таке інтультурація?

9. Розкрийте види і форми інкультурації.
10. Чим відрізняється милосердя від благодійності?
11. В якій першій державі склалася своєрідна система соціальної допомоги?

2.2. Вплив засобів масової інформації на соціалізацію особистості

ПЛАН

1. Масова інформація в системі соціального формування особистості.
2. Функції та форми масової інформації.
3. Вплив засобів масової комунікації на соціалізацію молоді

Ключові слова та поняття: інформація; засоби масової комунікації; засоби масової інформації; етапи становлення; функції; форми; молодь.

1. Масова інформація в системі соціального формування особистості. Суспільно-політичні структури суспільства впливають на процес соціалізації, тому що визначають загальні норми поведінки, регулюють їх принципи тощо.

Опосередковану, але надзвичайно важливу роль відіграють засоби масової комунікації та пропаганди, література, мистецтво, які використовують різні компоненти формування свідомості (когнітивну, емоційно-комунікативну, діяльнісну), сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Про зростаючу роль друкованих видань, радіо і телебачення в суспільному житті країни свідчать їхній бурхливий ріст, поширеність і доступність масової інформації. Друковане й усне слово, телевізійне зображення здатні в найкоротший термін досягти самих віддалених районів, проникнути в будь-яке соціальне середовище.

Широкі можливості засобів масової інформації викликають необхідність вивчати механізми їхнього функціонування і розвитку, ефективність впливу на аудиторію.

На відміну від традиційного підходу до вивчення ефективності засобів масової інформації, обмеженого аналізом споживання аудиторією масової інформації, при якому виміряються головним чином масштаби «охоплення» газетами, радіо і телебаченням багатомільйонних аудиторій, системний підхід дозволяє визначити, що масштаби реального впливу ЗМІ на соціальну активність особистості поки ще далекі від очікуваного.

Установлено, що масово-комунікаційна діяльність сучасної людини, зв'язана зі споживанням, використанням і виробництвом масової інформації, при тотальній поширеності і доступності інформація стає необхідною умовою і засобом здійснення практично будь-якої соціальної діяльності: суспільно-політичної, пізнавальної, трудової та ін. Однак це відбувається лише тоді, коли зміст і форма масової інформації змінюється відповідно до інформаційних інтересів і потреб людей.

Отже, суттєву роль у сучасній соціалізації відіграють засоби масової інформації. Підраховано, що дитина проводить більше часу перед телевізором, ніж у школі. Дослідження свідчать, що телебачення має подвійний ефект: позитивний, тобто стимулює позитивну поведінку, якщо дитина дивиться програми, спрямовані на популяризацію відповідних цінностей, або стимулює насильство, інші негативні моделі поведінки, якщо програми пропагують агресію і подібні типи негативних явищ.

Засоби масової інформації – могутня сила впливу на свідомість людей, засіб оперативного повідомлення інформації в різні куточки світу, найбільш ефективний засіб впливу на емоції людини, здатна переконувати реципієнта щонайкраще. Особливо чітко це виявляється у відношенні електронних ЗМІ. В міру розширення технічних можливостей їхня роль зростає. А по емоційному впливу на почуття і свідомість людей вони залишаються поки неперевершеними і збирають саму велику аудиторію.

У засобах масової інформації, а особливо на телебаченні питання підвищення ефективності виступів тісно зв'язані з рівнем організації творчого процесу, форм і засобів соціально-політичного

виховання журналістського, художнього і технічного персоналу. Насамперед, це добір проблем, рішення яких може бути підтримано і підказане аудиторією, і створення перспективних планів роботи ЗМІ, що їх включають.

Важливе місце в арсеналі засобів, що активно сприяють росту ефективності виступів ЗМІ, займають питання підбору і розміщення кадрів. Добре підготовлені і професійні виступи ЗМІ безсумнівно більш діючі й ефективні, ніж матеріали з низьким професійним рівнем підготовки.

Одним з найбільш важливих, на наш погляд, шляхів підвищення дієвості ЗМІ є залучення у творчу роботу аудиторії, її участь у формуванні інформаційного простору - це високий ступінь обґрунтованості, реальності і правдивості продукції ЗМІ, це глибина й емоційність, гострота і неординарність мислення, викладу матеріалу.

У результаті пошуку шляхів залучення людини у формування єдиного інформаційного простору народжуються нові форми роботи ЗМІ. Журналіст, одержавши відклик, включає автора у вивчення піднятої проблеми, допомагає йому упевнитися в правоті чи помилковості своїх висновків. Спілкування в рамках інформаційного простору журналіста й аудиторії дозволяє розкрити всю глибину і складність проблеми, не обходячи при цьому «гострих кутів». Подібного роду співробітництво тонко і ненав'язливе впливає на рішення найважливіших соціальних, економічних і політичних задач.

Таким чином, вивчення кореспонденції, залучення до широкої участі у виступах ЗМІ представників аудиторії – надійний шлях підвищення дієвості, а, отже, і ефективності засобів масової інформації.

Ускладнення соціально-економічних та культурних потреб суспільства змінює роль та співвідношення різних інститутів виховання в системі соціалізації молодого покоління. Поряд із зростанням їх кількості змінюється їх якісний склад. Так, нині

важливим фактором соціалізації молоді стають засоби масової інформації (комунікації).

Масова комунікація – це процес розповсюдження соціальної інформації за допомогою технічних засобів (друк, радіо, телебачення, кіно та відеотехніка). це особливий вид соціального спілкування, що здійснюється в масштабах суспільства і є важливою передумовою суспільного розвитку та організації. Масова комунікація соціальне) обумовлена. За допомогою її засобів набувають масового тиражування духовні цінності та соціальні норми, які в систематизованому вигляді відбивають пануючі світоглядні уявлення. суспільний настрій. Розповсюдження інформації за допомогою масової комунікації є засобом політичного, економічного та інших впливів на свідомість (мислення) та діяльність (поведінку) людей.

Зміст повідомлень, одержаних через засоби масової інформації формується з урахуванням особливостей та закономірностей психологічного впливу в діапазоні під звичайного інформування до навчання, переконання та навіювання. Техніка масової комунікації орієнтується на задоволення потреб і запиту різних соціальних верств населення розповсюдження інформації, її ритм і масштаб визначаються характером розвитку та функціонування тієї чи іншої соціальної системи. Ці системи утворюють комплекси технічних засобів, які виробляють, зберігають, приймають і передають газетну, теле-, радіо-, відеоінформацію.

Рівень розвитку та технічної обладнаності засобів масової комунікації залежить від рівня науково-технічного розвитку суспільства і має конкретно визначений характер на кожному історично визначеному етапі розвитку людського суспільства. Спільна колективна діяльність людей в умовах високого рівня розподілу праці та концентрації матеріального й духовного виробництва породжує «споживачів» масової комунікації, свої глядацькі та слухацькі аудиторії. Завдяки засобам масової інформації люди отримують доступ до культури різних народів,

підвищують свій загальнокультурний рівень і рівень загальної інформованості.

Все більше в сучасному суспільстві стверджується думка про те, що людство знаходиться на початку розвитку «третьої» (поряд з усною, та письмовою) системи культури – культури засобів масової комунікації суспільства. У той же час, з точки зору соціологічної науки, люди, що складають аудиторію масової комунікації, розглядаються як особистості, котрі «включаються» в мережу реальних суспільних відносин завдяки функціонуванню технічних засобів. Масова комунікація дозволяє встановлювати та підтримувати зв'язок з більш широким соціальним середовищем, кордони якого знаходяться далеко за межами їх безпосереднього оточення. Масова комунікація не може здійснюватися в тому випадку, коли люди, що складають її аудиторію, не мають спільних соціальних почуттів, спільного соціального (політичного, громадянського, національно-культурного, життєвого) досвіду. Саме цей досвід в своєму інтегрованому вигляді залучає людей до процесів спілкування за допомогою засобів масової комунікації. Вирішальне значення у вирішенні ефективності та значущості для людини цих процесів має те, наскільки практика реального суспільного життя особистості співвідноситься із змістом одержаної інформації.

2. Функції та форми масової інформації (комунікації).

Людина, як відомо, істота суспільна. Вона «приречена на необхідність спілкуватися із собі подібними». Засоби свого існування людина виробляє колективно. Без спілкування вона не здатна відтворювати свій рід, культуру, духовні цінності. Для спілкування люди здавна використовували різні засоби: знаряддя та знаки. Своєрідним знаком спілкування є колективно створений образ людської діяльності. Наприклад, ритуальне та обрядове життя первісних народів насичене такого роду діями. На думку етнографів, ці дії мають характер своєрідного варіанта театру, в якому всі одночасно і актори, і глядачі.

Стародавні грецькі вакханалії, римські сатурналії, середньовічні карнавали. В кожному з цих свят відображені прагнення людей періодично відтворювати картини своєї життєдіяльності.

Стародавні люди були гарними соціальними психологами і розуміли, що життя людини і суспільства тісно переплітається. Людина обмежена нормативними законами суспільства і авторитарними імперативами. Особливе значення у формуванні потрібного світогляду мали видовища (як прообраз сучасних засобів масової комунікації). Саме під їх впливом, при колективному світосприйнятті, індивідуальні психологічні особливості людини нівелювалися, так виникла сугестивна функція видовищного спілкування, як агресивний вплив на психофізіологічну організацію людини.

В колективі людина більше піддається навіюванню, ніж одноосібно. Сугестивна сила видовища ґрунтується на потребах особистості в емоційному спілкуванні, емоційному контакті. Ці погребі закладаються в людині в ранньому дитинстві, зберігаються протягом життя і вимагають своєї задоволення. Так, для людини важливо, щоб її почуття знаходили відгук в інших. Видовищне спілкування створює для цього відповідні умови, надає людині можливість відчувати свою захищеність.

Інша функція видовищного спілкування виявляється в його опозиційності, як протиставлення «ми» та «вони». Цей факт дієво впливає на найглибинніші прошарки психологічної організації особистості й уже в давні часи набуває значного соціального звучання. Так, стародавні греки знаходили в позиційності театрального видовища моральний і виховний потенціал. Трагедія виносила соціальні та політичні конфлікти на сцену, визначала їх як боротьбу добра і зла.

Видовищне спілкування у вигляді карнавалів дозволяло по-іншому дивитись на суспільне життя. Його ігровий зміст дозволяв людині «примірювати» різні соціальні «обличчя», грати всякі соціальні ролі.

Таким чином, видовище створювало особливу форму спілкування, метою якої було викликати позитивні емоції людей.

У нашій країні вже на початку ХХ ст. спостерігався швидкий розвиток видовищної культури. Визначні громадські діячі А. Луначарський, В. Мейєрхольд, С. Ейзенштейн чудово усвідомлювали значення видовищної культури як засобу масової комунікації. Бурхливого розвитку набув вітчизняний кінематограф, естрада, засоби масової пропаганди.

З початку 70-х років у країні почалися зміни, які суттєво вплинули на розвиток системи масового спілкування, на формування культурних смаків і запитів молоді яка в пошуках задоволення потреб щодо видовищного та художнього спілкування почала групуватися навколо спортивних клубів.

У розвитку зростаючих поколінь 80-х років спостерігалось поступове зменшення інтересу до індивідуально-культурних форм спілкування, зокрема книги, читання. Однак у соціальних дослідженнях потреб молоді тих років існували й інші твердження, зокрема ті, що молодь читає не менше. Більше того, на думку працівників бібліотек, покращився художній смак молоді та коло друкованих видань, які викликали зацікавлене ставлення. За свідченням соціологів, філософів ситуація на той час склалася так, що індивідуальні форми культурного спілкування вже не могли задовольнити духовні потреби людини повною мірою. Розширити коло духовного спілкування, зробити його більш масовим і змістовним – такою була мета видовищ публічно-масового характеру. З цього часу почався бурхливий розвиток театральних видовищних форм спілкування.

В умовах відкритості суспільства, його гуманізації та демократизації засоби масової комунікації все активніше впливають на формування визначених соціальних орієнтирів й одночасно сприяють розвитку задатків і здібностей особистості.

Це явище не можна оцінити однозначно (негативно або позитивно). Зараз багато говориться про те, що в молодіжному середовищі все більшого значення набувають електронні засоби

масової комунікації, в яких велику роль грають такі культурні форми, які традиційно вважаються «дозвільними», «розважальними». Це кіно, естрада, телебачення, відео.

У сучасному світі книга поступово звільняє місце кіно і телебаченню. Таке явище певною мірою пояснюється рівнем технічного розвитку суспільства. Звичайно, відмова сучасної молоді від книги на користь телебаченню свідчить про суттєві зміни в культурно-ціннісних орієнтаціях сучасної людини. Але переважно кіно та відео замінюють читання в тих соціально-культурних прошарках населення, які і раніше читали небагато. Однак варто зазначити, що в деяких випадках телебачення стимулює появу і розвиток інтересу до читання. Екранізація класичних і сучасних творів посилює бажання краще зрозуміти побачене, прочитати твір в оригіналі.

Засоби масової комунікації, якими користується підростаюча людина, створюють для неї специфічний інформаційний світ. Використання різних інформаційних джерел формує різні інформативні сфери розуміння світу, визначає ціннісні орієнтації молоді людини, стиль її життя.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити особливе значення відео. Розповсюдження відео- і телепродукції створює нову ситуацію у формуванні потреб молодих людей. Раніше цей процес залежав від реальних умов життя, і тому потреби небагато перевищували можливості їх реалізації. Стандарти життя, що пропагуються в сучасних відеозалах досить ідеалізовані або не відповідають можливостям сім'ї. Дитина, на жаль, не здатна реально усвідомити це протиріччя.

Важливого значення для дітей та підлітків набуває комунікативна функція техносфери. Більша частина молоді використовує телебачення, прослуховування музичних творів, як своєрідну компенсацію дефіциту міжособових контактів. Таке спілкування стає одним із засобів вирішення проблем, що виникають у спілкуванні з однолітками. Нерідко дитина (або підліток) включає магнітофон тільки для того, щоб позбавитись своєї незахищеності,

самотності, зняти стрес, що виникає від складних життєвих ситуацій. Спеціалісти соціальної педагогіки мають звернути увагу на той факт, що звернення до системи масової комунікації для багатьох сучасних дітей стає засобом відмежування від батьків, коли сімейна ситуація стає несприятливою для їх особистості (сімейні конфлікти, втрата емоційного контакту, побутові непорозуміння тощо).

Розвиток техносфери породжує нові компоненти індустрії дозвілля. сприяє створенню умов для розвитку дітей, збагачення їх словникового запасу, оволодіння широким колом інформації. В той же час техносфера формує свою аудиторію глядача, слухача пасивного споживача.

Чи стане дитина як споживач продукції масової комунікації активним споживачем культури та її цінностей – залежить від багатьох умов, і в першу чергу – від особистого життєвого, соціально-культурного досвіду, якості інформації тощо.

Функції масової комунікації. Р. Лассуэлл виділив три основні функції масової комунікації (1948 р.)

1) огляд навколишнього світу, що можна інтерпретувати як інформаційну функцію;

2) кореляція з соціальними структурами суспільства, що можна тлумачити як вплив на суспільство і його пізнання через зворотний зв'язок, тобто комунікативну функцію;

3) передача культурної спадщини, що можна розуміти як пізнавально-культурологічну функцію, функцію спадкоємності культур.

Американський дослідник К. Райт запропонував виділити в якості самостійної таку функцію масової комунікації як розважальна (1960 р.). На початку 1980-х рр. фахівець з масової комунікації Амстердамського університету Мак-Квейл виділив ще одну функцію масової комунікації – мобілізуючу, або організаційно-управлінську, маючи на увазі специфічні завдання, які виконує масова комунікація під час різних кампаній.

Вітчизняні вчені-психолінгвісти виділяються чотири функції, типові для радіо- і телевізійного спілкування:

- 1) інформаційна;
- 2) регулююча;
- 3) соціального контролю;
- 4) соціалізації особистості (тобто виховання в особистості рис, бажаних для суспільства).

Інформаційна функція полягає в наданні масовому читачеві, слухачеві і глядачеві актуальної інформації про різних сферах діяльності – політичної, юридичної, ділової, науково-технічної, медичної тощо Великий обсяг інформації дозволяє людям розширити свої пізнавальні можливості, збільшити свій творчий потенціал. Знання необхідної інформації дозволяє прогнозувати свої дії, економить час, посилює мотивацію до спільних дій. У цьому сенсі дана функція сприяє оптимізації корисної діяльності суспільства та індивіда.

Регулююча функція має широкий діапазон впливу на масову аудиторію, починаючи з встановлення контактів і закінчуючи контролем над суспільством. Масова комунікація впливає на формування суспільної свідомості особистості і групи, громадської думки та створення соціальних стереотипів. Це також дозволяє маніпулювати і управляти суспільною свідомістю, фактично здійснювати функцію соціального контролю.

Люди, як правило, приймають ті соціальні норми поведінки, етичні вимоги, естетичні принципи, які тривало пропагуються ЗМІ як позитивний стереотип способу життя, стилю одягу, форми спілкування та ін. Так відбувається соціалізація суб'єкта у відповідності з нормами, бажаними для суспільства в даний історичний період.

Культурологічна функція включає в себе ознайомлення з досягненнями культури і мистецтва та сприяє усвідомленню суспільством необхідності спадкоємності культури, збереження культурних традицій. За допомогою ЗМІ, люди знайомляться з особливостями різних культур і субкультур. Це розвиває естетичний смак, сприяє взаєморозумінню, зняттю соціальної напруженості і в

кінцевому рахунку інтеграції суспільства. З даною функцією пов'язано поняття масової культури.

З урахуванням наведених вище характеристик та основних функцій масової комунікації її соціальна сутність зводиться до потужного впливу на суспільство з метою оптимізації його діяльності, інтеграції, соціалізації індивіда.

3. Вплив засобів масової комунікації на соціалізацію молоді.

Неможливо переоцінити вплив сучасних засобів масової інформації на формування підростаючого покоління. Адепти нової соціологічної теорії «Інформатизації суспільства» відводять цим засобам визначальне місце в системі відносин сучасного суспільства, оскільки вони перетворилися на необхідний елемент повсякденного життя людини, стали органічною частиною середовища його проживання. У зв'язку з прогресуючою «технологією життя», початком «комп'ютерного віку» у країнах Заходу не припиняється потік літератури, яка розглядає проблеми виховання молоді в цих умовах. Нові технології, насамперед мікроелектроніка, глибоко впроваджуються у виробництві, все активніше застосовуються у всіх типах навчально-виховних закладів, також у сферах дозвілля дітей та молоді.

Сучасне суспільство як ніколи насичене новітньою мікропроцесорною технікою. Радіо- і телеприймачами користуються у найвіддаленіших куточках нашої планети. Зараз навряд чи знайдеться сім'я, в якій не було б телевізора. Так, за даними французьких спеціалістів, у Франції в кожній сім'ї є телевізор, а у кожній четвертій є вже по два телевізори. США в цьому відношенні випередили Францію. Там у кожній п'ятій квартирі нараховуються три апарати, а в Японії навіть чотири телевізори в одній квартирі вже не рідкість.

У США понад 6000 систем кабельного телебачення обслуговують 37 млн. будинків. До початку 1990 року кількість сімей, які мали відеомагнітофони, становила близько 25 млн.

У ФРН на початку 80-х років відеомагнітофони мали 25 відсотків всіх сімей, до початку 90-го року, за оцінками спеціалістів, їх кількість зросла на 50 відсотків. Як показало репрезентативне опитування, проведене за завданням міністерства освіти і науки ФРН, ще у 1982 році серед володарів відеомагнітофонів 10 відсотків становили юнаки і підлітки від 14 до 29 років.

Вік комп'ютера, не зважаючи на ряд переваг, що він надає, народжує урбаністичне дитинство, негативно впливає на психічний, емоційний та фізичний розвиток дітей. Проведення дітьми значної частини свого дозвілля вдома, біля телевізора веде за собою погіршення стану здоров'я, зниження інтересу до читання, спорту, до активних форм використання вільного часу, що призводить до формування пасивності, байдужості тощо.

Аналізуючи молоде покоління з післявоєнного періоду, деякі західні педагоги, зокрема професор Р. Вінкель (Західний Берлін), називають покоління молодих, що вступило в життя після 70-х років «поколінням електроніки і засобів інформації». на відміну від покоління 40-х років («діти війни»), покоління «економічного буму» 50-х – початку 60-х років («діти споживання»), періоду після 60-х років («діти кризи»). Покоління 70-х і наступних років, за Вінкелем, це «не діти». Жодне з поколінь не відчувало стільки страху жахів, незгод, скільки довелося відчути сучасному поколінню молоді.

Більшість авторів поділяє думку, що сучасне покоління – «інше», і воно є дуже «важким», але причини цих труднощів трактуються неоднозначно. Для одних ці причини криються у важких соціально-психологічних умовах, в яких жили і росли діти (страх перед загрозою термоядерної війни, втрати смислу життя, розчарування, депресії, наркоманія та інші соціальні лиха) Інші звинувачують насамперед саме дорослих, які винайшли нові технології, засоби масової інформації і цим не лише позбавили дітей радості дитинства (Н. Пестман), а й спричиняли зникнення самого поняття «дитинство».

У вік електронних засобів масової інформації втратили відмінність періоди дитинства і дорослого життя. Поява телевізора

перетворила, як стверджується. культуру в «емоційне споживання» кадрів, які змінюються на екрані кожні три секунди.

Підраховано, що за перші п'ятнадцять років підліток проводить біля телевізора 16 годин, причому в кожній програмі він бачить як мінімум три. сцени насильства. За свідченням нейропсихологів, це справляє надмірний валив на праву півкулю, пов'язану з однобічним візуальним «сприйманням зовнішнього світу, куди і переміщується активність дитини. В той же час виключається ліва півкуля, де розміщені центри мислення і мови.

Дослідження, проведені у ряді країн з метою вивчення ступеня «споживання» дітьми телепередач, показали, що перші контакти з телебаченням діти мають уже у віці двох років. У віковій групі трирічних вже 60 відсотків дивляться телепередачі більш або менш регулярно. Як свідчать вчені, занадто великою є участь у регулярному перегляді телепередач дітей у віці від трьох до шести років.

Опитування, проведені серед школярів різних типів німецьких шкіл, свідчать про те, що 90 відсотків учнів дивляться відеофільми. причому деякі з них до 20 фільмів на тиждень, в тому числі заборонених для їх віку. Дослідженнями виявлено таку залежність між тривалим сидінням перед телевізором й поганою успішністю у школі. Все це. природно, не може не викликати протесту з боку батьків, учителів та інших людей, які усвідомлюють, якої шкоди завдає відеоіндустрія підростаючому поколінню.

Як підмічають медики, відверто непристойні відеофільми, фільми жаху тощо небезпечні для дітей з високою збудливістю. Пристрасть до таких відеофільмів провокує асоціальну поведінку, агресивність, жорстокість, вандалізм, злочинність. Воно веде до серйозних патологічних наслідків.

Нині індустрія розваг, на жаль, продовжує спрямовувати засоби масової інформації на формування у молоді соціальної, політичної і духовної апатії, пасивності, примітивних смаків, інтересів і потреб, зневажливого ставлення до справжньої культури, до історії, сучасних досягнень людської цивілізації.

Невипадково у США навколо проблеми дозвілля молоді розгорнулася запекла боротьба. Зараз у дискусію про те, які розважальні програми можна назвати «підходящими» для 66,5 млн. американців у віці до 19 років вступила практично вся країна, батьки, популярні зірки телеекрану. Американська громадськість підняла голос протесту, закликала до прийняття рішучих заходів проти непристойних теле- і відеопрограм. За даними журналу «People», у фільмі «Рембо» демонструються 44 засоби вбивства, не враховуючи групових, які відбулися під час численних вибухів. На думку Національної асоціації навчальних закладів, більша частина самогубств до яких вдаються підлітки США, пов'язана зі станом депресії, викликаної відеопродукцією.

Прогресивні сили світу, в тому числі й педагогічна громадськість, не можуть не думати про психологічні та моральні втрати і наслідки, особливо для дітей та молоді, сьогоденної практики «культурного імперіалізму» з його пропагандою масової культури, культу насильства, всездозволеності, низьких інстинктів людини, звичайв злочинного світу. Використання культури як джерела наживи, як каналу, через який формується перекручене уявлення про світ, про життя негативно відбивається на духовному розвитку молоді.

Німецький письменник Б. Брехт підкреслював, що при використанні творів культури для маніпулювання людською свідомістю відбувається процес, який він назвав «переплавою духовних цінностей».

Серйозно турбує і те, що сучасна молодь більше уваги приділяє «агресивним формам культури», які розповсюджуються із швидкістю епідемії завдяки поширенню засобів масової інформації, а книга, як джерело духовного розвитку відступає на другий план.

Так, у колишньому Радянському Союзі, за даними соціологічних опитувань останніх років, у бюджеті вільного часу молоді книга займає лише п'яте місце, переважають сучасна музика, спілкування, телебачення, заняття за інтересами. У загальному

обсязі читання старшокласників класична література лише займає 4,5 відсотки.

Відчуження молоді від книги – це тривожний симптом. За словами французького просвітителя Д. Діро, «коли люди перестають читати, вони перестають міркувати». Американські педагоги також стикнулися з таким серйозним фактом, як повна відсутність у дітей інтересу до читання, що пов'язано з формуванням покоління, «яке не читає книжок», а дивиться телевізор. Високорозвинена індустрія розваг надає молоді широкий спектр можливостей щодо проведення дозвілля, тому приділяти серйозну увагу читанню, підкреслюють вони, може лише той, хто з дитинства орієнтований на це. І сьогодні в країні налічується до 70% осіб, які, одержавши середню освіту, в подальшому майже нічого не читають.

Професор Д. Бааке говорить про «вторинну неграмотність» як про серйозну соціальну проблему країни. Під цим він розуміє такий стан коли молоді люди навчившись читати та писати, читають так мало, що по відношенню до літератури ведуть себе як неграмотні люди, не сприймаючи її.

В Австрії, згідно з проведеним опитуванням, у культурній сфері 55% населення країни, що мають обов'язкову шкільну освіту, протягом року не читали жодної книги або в кращому випадку – одну, 67% населення Австрії, старші за 15 років, протягом року не купують жодної книги. Цей стан «напівграмотності», як його характеризують в Австрії, широко розповсюджений і в нашій країні. У Франції 65 відсотків людей не читають книжок. Більше половини всіх книг, які читають у країні, припадає на частку лише 10 відсотків населення.

Картину бездуховності, яка прогресує, можна доповнити ставленням людей до театру та інших культурно-видовищних закладів. Так, наприклад у Франції, 87% населення не ходить до театру, 78% юнаків і дівчат жодного разу не були на концертах. Ці дані відбивають загальну тенденцію, яка свідчить про те, що все менше людей читають серйозну літературу, найчастіше вони

захоплюються розважальними журналами і бульварною пресою, а діти – беззмистовними коміксами з суперменами на обкладинках.

Звичайно, найбільше нарікань отримує школа, тому що погано вчить, не розвиває інтересу до книги, серйозного читання. В цьому зв'язку не можна не пригадати слова видатного педагога В. Сухомлинського, який писав, що дитині необхідно прививати любов до книги з дитинства. Якщо читання не стане для неї духовною потребою, то у роки дозрівання душа підлітка буде порожньою і беззмистовною.

Невипадково «бездуховність», яка охопила все людство, виявляється саме у молоді, в її емоційній глухоті до справжньої культури, нерозвиненості естетичних смаків, відсутності почуття милосердя, співчуття, творчої ініціативи, утилітарному ставленні до життя.

Отже, масова комунікація – це особливий вид асоціального спілкування, який є важливою передумовою розвитку і організації, що впливає на духовні цінності та соціальні норми, які в систематизованому вигляді відбивають світоглядні уявлення, переконання, суспільний настрій.

За визначенням нової соціологічної теорії інформатизації суспільства комплексу засобів масової інформації відводиться значне місце в системі відносин сучасного суспільства, оскільки саме вони перетворилися на повсякденний необхідний елемент життя людини, стали органічною частиною середовища, його існування, що в свою чергу сприяє розповсюдженню соціальної інформації і формування у молоді соціальної активності, а отже і свідомості.

Література:

Основна

1. Катлип Скотт М., Сентер Аллен Х., Брум Глен М., Паблік рилейшнз. Теория и практика. : Пер. с англ. : уч. пос. / М. Катлиб Скотт, Х. Сентер Аллен, М. Брум Глен. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2008. – 624 с. : ил. – Парал.тит.англ.

2. Мейтленд Я. Рабочая книга PR-менеджера / Ян Мейтленд. – СПб. : Питер, 2007. – 176 с.
3. Мехлер Г. Власть и магия PR / Гарольд Мехлер. – СПб.: Питер, 2007. – 173 с.
4. Основи реклами та зв'язків із громадськістю : підручник / за заг.ред. В.Ф. Іванова, В.В. Різуна. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 431 с.
5. Почепцов Г. Паблик рилейшнз для професіоналов / Г. Почепцов. – М.: «Рефл-бук», «Ваклер», 2000. – 624 с.
6. Чумиков А.Н., Бочаров М.П. Связи с общественностью: теория и практика: Учебное пособие / А.Н. Чумиков, М.П. Бочаров. – Дело, 2003. – 496 с.

Додаткова

1. Політологія : Навчальний посібник / О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко. – К.: ВЦ, 2006. – 568 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text/1738.html>]
2. Дзюба М.Т. Роль засобів масової інформації в формуванні громадської думки / Т.М. Дзюба // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. – Київ: 2008. – С. 77-81
3. Мовчан П. Медіа-конструювання та громадська думка / Павлина Мовчан // Журнал Верховної Ради України «Віче». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/961/>]

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте роль масової інформації у системі соціального формування особистості.
2. З чим зв'язана масово-комунікаційна діяльність сучасної людини?
3. Яку роль роль відіграють засоби масової інформації у сучасній соціалізації?
4. Що таке масова комунікація?
5. Виділіть функції масової інформації.
6. Розкрийте форми масової інформації.
7. Як впливають засоби масової комунікації на соціалізацію молодь?

8. У чому проявляється «культурний імперіалізм»?
9. Чому саме у молоді виявляється «бездуховність»?

2.3. Духовний розвиток особистості. Вплив релігії на соціальне середовище

ПЛАН

1. Поняття «духовності» у науковців різних часів
2. Національні традиції як засіб відродження духовного світу людини
3. Шлях людства до духовності через творчість.
4. Культура спілкування – фактор духовності людини.
5. Вплив релігії на соціалізацію особистості. Особливості релігійної свідомості.

Ключові слова та поняття: духовність; особистість; національні традиції; спілкування; релігія; соціалізація; релігійна свідомість

1. Поняття «духовності» у науковців різних часів. Проблема духовності цікавила людство в усі часи, досліджуючись багатьма науками. І в наш час тема духовності так багато варіюється, так міцно прикипіла до навчальних програм, анкет, тестів, що, здавалося б, уже немає нічого нового, що можна було б сказати з цього питання.

Проблема духовності ще в період античності мала вагоме значення. Більшість вчених: Алкмеон, Геракліт, Демокріт, Анаксимен, Арістотель, Декарт вважали, що основою поняття духовності є душа. Поняття душі вони розуміли, як віддзеркалення історичної зміни впливу на психіку людини. У багатьох цих вчених саме душа представлялась однією із видів речовин. Для Геракліта і Демокріта – душа це вогонь. Анаксимен пов'язує душу з сонцем.

Отже, складання перших уявлень про духовність у первісну епоху говорить про її актуальність. Проте це поняття ще не розмежовувалось від тілесної суті. Вперше Платон відокремив тілесне і духовне, визначив, що духовність – це специфічна людська

властивість, а тілесне – це нижче, те, що закладене природою людині. Аристотель теж відокремив ці поняття, але розглядав тілесне й духовне як рівно необхідні.

Новий підхід виробляється у християнській традиції. Тут духовність наділяється новим обличчям, і вважається, що духовність притаманна людині розумній, що виділяє її з тваринного світу, та уподібнює Богу.

Проблема духовності стала провідною в релігійній філософії кінця XIX – початку XX ст. Її розробка пов'язана з іменами Федора Достоєвського, Володисвіта Соловйова, Івана Ільїна, Павла Флоренського, Миколи Федорова. Тут духовність розумілась подвійно. З одного боку: духовність – це одухотворення тваринності, сутнісна характеристика людини, що виділяє її зі світу тварин, з іншого – ідеал, до якого прагнула людина у власному розвитку, орієнтація на вищі, абсолютні цінності. На думку вчених поняття «духовність» – це категорія етики, яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело доброчесностей людини, її моральна спроможність та вища цінність.

Інше розуміння духовності полягає в ідеалі, до якого прагнула людина у власному розвитку, орієнтації на вищі, абсолютні цінності.

В сучасній некласичній та посткласичній філософії проблема духовності набуває дедалі актуальності. Це пов'язано з загальним антропологічним зворотом, що стався у сучасній філософії, і прагненням подолати раціоналізм та ірраціоналізм у розумінні людини, з обміркуванням підстав глобальної духовної кризи, що вразила людство в XX ст., пошуком шляхів її подолання. Значний внесок у розробку проблеми духовності зроблений у філософії, притаманний Мартіну Буберу, Максу Шелеру, П'єру Тейяру де Шардену, Хосе Ортегі – і – Гассету, Альберту Швейцеру, Еріху Фрому, Віктору Франки. Провідною ідеєю цих вчених є: людина розумна на зламі епох виявилась нездатною подолати всілякі кризи життя, зокрема глобальні, тому їй на зміну повинна прийти людина духовна. І за визначенням цих науковців:

За філософським словником духовність – категорія людського

буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його.

Творчі можливості людини як духовної істоти говорять про те, що окрім мислення вона має ще й вольове відношення до реальності. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Д. постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини.

У християнській антропології духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога. Для Бердяєва головним атрибутом духовності є свобода, що споріднює людське та божественне і виявляється в творенні не лише об'єктів культури, а й власного життя. Креативно-трансцендуючий характер духовності дає підставу О. Лосеву трактувати її як міфотворення. В сучасній українській філософії обрії духовності окреслюються через екзистенціали «віра, надія, любов» (Шинкарук, Кримський), що вияскравлює духовність як онтологічне осердя людини. Категорії «духовності» у людському бутті певною мірою протистоїть категорія «душевність», яка виражає спрямованість людини передусім не до трансцендентного, а до ближнього, здатність до конкретно вираженої любові та співчуття. Цю різницю духовності та душевності українська мова окреслює у контраверзі «духовна людина» – «душевна людина» – це ідеальний початок з якого походить творча сила, яка удосконалює і піднімає людину у світ чистий і цінний [6, с. 179]. І саме в цьому чистому і цінному світі існує любов, добро, співчуття, творчість, справедливість, свобода.

І. Недашний пропонує своє бачення духовності, і вважає що духовність це:

- світ ідеального;
- особисте духовне життя окремої людини, її індивідуальний світ, духовне життя;
- духовні цінності, світогляд;

Автор духовне життя визначає як завжди діалектичну єдність індивідуального й суспільного, яка функціонує як індивідуально-суспільне.

В. Вернадський як і М. Бердяєв, В. Соловйов, П. Флоренський уявляє людину сутністю Всесвіту, головною цінністю світобудови, а шлях до високої духовності, вбачає у злитті з Космосом. Духовна людина живе творчо, піднесеною діяльністю і реалізовує себе згідно з універсальними законами природи й космосу, гармонізуючи життя на планеті, прагнучи уникнути глобальної катастрофи.

Обміркування проблеми духовності стає силою і в сучасній українській філософії. Публікуються дедалі більше праць присвячених різноманітним її аспектам. Українські дослідники, як і їх попередники, наполягають, що: духовність – це спосіб розбудови особистості. На думку Б. Кримського духовність – це зустріч з самим собою, своєю душею, внутрішнім Я. Це – вихід до вищих цінних інстанцій формування, конструювання особистістю самої себе. Це провідний фактор розумової гармонізації світу зовнішнього та внутрішнього, їх узгодження з моральними законами. Це цінний зміст та спрямованість буття людини.

Духовність за психологічним словником – це індивідуальна вираженість в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб, ідеальної потреби пізнання і соціальної потреби жити, діяти «для інших» [2].

В. Гордон, А. Маслоу, Г. Оллпорт, С. Рубінштейн, З. Фрейд поняття духовності визначають як пізнання світу, себе, змісту призначення себе в світі.

Духовність характеризується добрим відношенням людини до оточуючих його людей, турботою, увагою, готовністю прийти на допомогу, поділити радість й горе. Об'єктивна користь духовної діяльності людини діалектично пов'язується з її суб'єктивною безкорисливістю, де нагородою є задоволення, під час пізнання навколишнього світу; карою цьому є почуття.

І. Зеліченко і Б. Братусь вважають, що основним поняттям духовності є дух. І визначають дух – як джерело енергії і саму

енергію психологічної діяльності. Дух прагне піднести світ, а психологічним органом рефлексії духу виступає свідомість.

В свою чергу за їх визначенням «духовність – це тяжіння до любові, гармонії, до прекрасного».

О. Зеліченко подає оригінальну концепцію духовного світу, який є вищим щаблем у ієрархії. Духовну кризу автор розуміє як нездатність зробити наступний крок у своєму розвитку, який виявляється перш за все у дезорієнтації та спустошенні.

Психічними проявами духовності, на думку О. Зеліченка, є любов, творчість, пошук, розвиток.

Б. Братусь правомірно визнає, що духовність – це сутнісна якість людини, яка втілює в собі активне прагнення знайти найвищий смисл свого існування, співвіднести своє життя з абсолютними цінностями, до духовного універсалу загальнолюдської культури.

Проблема духовності є однією з головних проблем сучасної педагогіки. Це питання висвітлено у працях І. Зязюна, Г. Сагача, В. Сагоновського, С. Соловейчика. Але розуміння цієї проблеми подають кожен по-різному.

С. Соловейчик стверджує, що складовою частиною «духовності» є «дух», при цьому зазначаючи, що дух, це:

- основа всього найкращого, що є в людині;
- людське в людині;
- сутність людини, прагнення до правди, добра, краси.

Педагог зазначає, що духа немає поза людиною, дух існує лише в кожній людині. І з цього основною поняття про дух ми можемо конкретно визначити, що таке духовність.

Духовність – це одна з характеристик людини, а головне, вона визначає усі його матеріальні якості, її цінність.

Якщо С. Соловейчик поняття «духовність» обов'язково пов'язує з поняттям «духу», то І. Зязюн, Г. Салач пов'язують духовну людину з розумною. На їхню думку, «людина розумна» на сучасному етапі виявилася нездатною подолати усякі кризи життя, а тому загострився інтерес до людини духовної, яка по-новому

ставиться до цих проблем; усвідомлюючи необхідність абсолютних цінностей та ідеалів з метою уникнення глобальної катастрофи.

На думку цих же науковців, без культури духовність людства загине. То що ж таке духовність?

Духовність – це загальнокультурний феномен, який уміщує в собі не тільки абстрактно-теоретичні цінності й ідеали, а й вчинки по совісті, істині і красі; це спосіб розбудови особистості, це, образно кажучи, зустрічі з самим собою – своєю душею, внутрішнім «я»; це вихід до цих інстанцій формування, конструювання особистості та її менталітету.

Духовне життя людини протікає на індивідуальному, суспільному, загальнолюдському рівнях, тому воно розглядається як індивідуальне духовне життя суспільства, духовне життя людства. Безумовно, духовне життя людини і суспільства нерозривно пов'язані між собою, наче «вкладені» одна в одну і водночас мають різну специфіку. Індивідуальне духовне життя розгортається завдяки оволодінню духовними надбаннями життя суспільного, коли людина попадає в поле тяжіння визначених духовних цінностей (істинних чи позірних), що функціонують у суспільстві. Але індивідуальне духовне життя не протікає як просте відображення духовного життя суспільства. Вимогою індивідуального духовного життя виступає формування внутрішнього духовного світу, духовної «самості» людини, її духовності. Але й сам процес формування духовності – це частина духовного життя особистості. З іншого боку, в процесі індивідуального духовного життя відпрацьовуються визначені духовні цінності, які об'єктивуючись можуть стати надбанням життя суспільного, тобто індивідуальне духовне життя - безперервний процес перекладу зовнішнього змісту буття у свій внутрішній світ і навпаки. Індивідуальне життя людини можна поділити на особисте і приватне.

Особисте життя людини і є її внутрішнім духовним життям, творенням і функціонуванням світу думок та відчуттів, ідеалів, переконань і принципів, пристрастей, переживань, устремлінь. Саме в процесі особистого духовного життя кристалізується

індивідуальний ціннісно-нормативний стрижень людини, розробляється програма власної життєдіяльності, вирішується питання про сенс життя, усі психічні характеристики - почуття, емоції, воля, уява, мислення – набувають ціннісної спрямованості і визначеності. Поняття приватного життя використовується для відбиття права людини на автономію і свободу в індивідуальному (в тому числі і духовному) житті, права на захист від вторгнення у життя інших людей, будь-яких суспільних організацій чи державних інститутів. Постулювання і гарантування права людини (юридичного і морального) на приватне життя стало наслідком і формою виразу визнання самоцінності особистості, її пріоритетності в системі суспільних цінностей у ставленні до держави і виступає одним з основоположних принципів сучасного правового, демократичного суспільства.

До сфери приватного життя звичайно належать приватна справа і майнові відносини людини, то, чим безпосередньо володіє і розпоряджається як своєю власністю, родинне життя, ставлення друзів та родичів, захоплення, духовно-психологічне життя. Приватне життя людини має фундаментальну індивідуальну значущість. Це та сфера, де коріняться та розгортаються особистісна автономія та свобода, поширюються та розкриваються простори людської душі, криються джерела індивідуальної активності та творчості, формуються і виявляються поривання людського духа. Звичайно, процес самореалізації, прояви, формування і розгортання душевно-духовних якостей людини відбувається і під час суспільної життєдіяльності, політичної і професійної діяльності. Але в таких сферах переважно тривають розвиток та реалізація особистості як соціального виміру людини, а вже через неї - індивідуальність.

Цей розвиток завжди обмежений вимогами соціуму, матеріальними умовами життя. Тут володарює царство необхідності, нехай навіть свідомої і внутрішньої прийнятої. Але людина не тотожна своєї особистості, не повинна повністю розчинятися в ній, безумовно підкорятися умовам її існування. З необхідністю має існувати сфера приватного життя людини, захищена правом на

невтручання з боку суспільних та державних інститутів. Побутова сфера приватного життя припускає не тільки вироблення адекватних нормативно-правових механізмів, що гарантували б невторчання в її протікання, але ще здебільшого - напружений пошук людиною справжніх підвалин свого буття, бо автономія - це не просто внутрішня незалежність, але й самозаконність, як і свобода є не просто «свобода від», але й «свобода для». Приватне життя не формується автоматично. У людини повинна бути потреба і здібність до самостійного духовного буття, мужність узяти відповідальність за духовне життя, за себе. Приватне життя, позбавлене справжніх духовних вимірів, набуває спотворених, відчужених форм. Тоді і в сфері свого приватного життя людина не відчуває себе людиною, не може бути сама собою, відчуває тугу, самотність, невдоволеність, відчуває не справжність свого буття. Якщо приватне життя людини втрачає справжні духовні виміри, то її автономія та свобода будуть лише ілюзією. Людина і в цій сфері свого буття буде мислити, відчувати, вибирати за шаблонами та стандартами, які скроєні для неї кимось іншим, буде будувати свої міжособистісні стосунки – вирішувати, кого любити, а кого не любити, з ким вступати у дружні стосунки, а кого уникати, хто гідний її поваги, а хто презирства – засновуючись не на власних прихильностях та принципах, а виходячи з міркувань вигоди, спочатку заглушаючи благання душі, а потім і зовсім не чуючи їх. Організуючи власний побут та дозвілля, людина знову ж буде виходити не з особистих нахилів та почуттів, а з міркувань престижності та моди.

Та, нарешті, залишившись на одинці з собою, зі своїми думками, почуттями, переживаннями, людина виявить, що їй нема про що себе запитувати, нема чого сказати собі, що від неї залишилась лише одна оболонка, що користується чи ні попитом на сучасному «ринку особистостей». Крім того, коли приватне життя втрачає справжні духовні виміри, порушується міра його взаємозв'язку з життям суспільним. У такому разі людина або прагне досягти добробуту винятково у сфері свого приватного життя, або

розглядає усе суспільне надбання як своє власне, як об'єкт приватних домагань. Це призводить до перетворення людини на «робінзона», який живе власними вузькокорисними інтересами, та водночас, до занепаду суспільного життя, оскільки його надбання розтягуються по приватних закутках.

Підкреслюючи фундаментальну значущість індивідуального духовного життя, не слід забувати, що оно є часткою духовного життя суспільства.

Таким чином, духовність виступає основоположним принципом самобудови та існування особистості, суспільства. Виникнення та загострення глобальних проблем, суперечності між розвитком духовної культури та сучасною цивілізацією вказують на неспроможність духовних орієнтирів людини – ціннісних, пізнавальних, діяльнісних, що склались та панували на протязі багатьох століть.

Стає самоочевидним, що людина новоєвропейського типу, з її раціоналізовано-експансіоністським та технократично-речовинним світоглядом та світовідносинами, взагалі не здатна вирішити увесь той комплекс глобальних проблем, які й сама і породила. Звідси й необхідність докорінних змін у цивілізаційних основах суспільного буття, пошук нових підвалин суспільного розвитку, оновлення духовності. З втратою універсальної системи цінностей, її традиційних загальнозначущих підвалин відбувається поступове витиснення офіційно визнаних, усвідомлених цінностей зі сфери реального суспільного та індивідуального буття. Постає проблема відродження духовності, тобто відновлення актуальної рекомендованої універсальної системи цінностей у свідомості та життєдіяльності людини, соціуму. Проблема відродження та оновлення духовності нерозривно пов'язана з відновленням не тільки актуальності універсальних, загальнолюдських цінностей, але й національних. Бо світ цінностей є і в культурі. Саме в національній культурі універсальні цінності набувають конкретні форми існування. Звідси й нерозривний взаємозв'язок процесів національного та духовного відродження, їх взаємодоповнення та

взаємозбагачення. Процес національного відродження дає додаткові джерела для розквіту духовної культури, про що свідчать усі етапи українського культурного відродження. Ідея національної незалежності може перетворитись у той провідний ідеал, навкруги якого формуватиметься уся ієрархія ціннісно-нормативної системи духовного світу соціуму. Не зважаючи на тісний взаємозв'язок процесів духовного та національного відродження, їх не можна ототожнювати. Для національного відродження має статись піднесення не тільки духовної, але й матеріальної культури. Прагнення ж до національного відродження необов'язково призводить до відновлення та розквіту духовності. Ідея національної незалежності може мати різний і навіть протилежний зміст, розуміння засобів її реалізації. Обов'язково ідея національної незалежності повинна одержати справжній духовний вимір, який визначить її конкретний зміст, не дозволить перетворитися на ідею національної винятковості, збереже від зневаги до інших культур, екстремізму, агресивності, нерозважливості у засобах її реалізації. Відродження духовності не може стати процесом копіювання тих форм та типів, що існували у минулому, бо в інших умовах будуть нежиттєздатні. Відродження духовності не може відбуватися без її оновлення.

2. Національні традиції як засіб відродження духовного світу людини.

*... і як би не змінювався світ,
куди б не закинула тебе доля,
завжди зберігай у серці ті
духовні скарби, які дісталися тобі
у спадок від попередніх поколінь...*

А. Сокіл

Живучи в сучасному і доволі неспокійному світі відчуження людини від своєї суті, духовна криза людства стала найбільшою тривогою. Людина заплуталась у надпродукції речей, ідей та арсеналів зброї – і свої витвори почала ставити понад усе.

На вітрині мод зарясніло слово «духовність» і стало легким, як

полова. Одні для заповнення духовного вакууму заводять духовий оркестр й агітмузей у приміщенні храму. Ті почали давати служителям культу громадські доручення. Ті несуть своїх дітей до церкви охрестити, але потім не вчать їх жити по-християнському. Ті збирають матеріали про пришельців з космосу та цікавинки з індійської культури. Інші, зрештою, прикладають духовні зусилля в науковій та мистецькій праці – і теж наче входять у сферу духовного. Але чому ці похвальні заняття не виробляють того високого етичного ідеалізму, офірної любові, безкорисливого служіння ідеалам, які породжувала висока віра, що йшла від Нагірної проповіді Христа?

Будівельні камінці вторинного походження можна цінувати, збирати, шліфувати, але храму з них не збудуєш. Згадаймо давній переказ про двох будівників. Одного чоловіка з тачкою, наповненою камінням, запитали:

«Що ти робиш?» – «Та от звеліли возити каміння – вожу». «А що ти робиш?», – запитали другого, такого ж. – «Я будую собор святого Петра».

Собор святого Петра в Римі стоїть завдяки тому – другому. Всі великі собори минулого – це передусім пам'ятки високого духу. Всі великі творіння Данте, Рафаеля, Сервантеса, Шевченка – це теж творіння не пера і пензля, а творіння духу. Всі безумно одважні пошуки невідомої землі, експедиції Колумба і Магеллана йшли від одержимості духом і великої віри у великого Бога.

Без віри, що гори рушить, малі люди будуть вудити рибку на міліні й гризтись за привілеї, і ніколи не знатимуть: «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмере, не здобувши нового добра», писала відома поетеса Леся Українка.

Світ українських традицій нескінченно багатий. Століттями складалася гармонійна система обрядів та вірувань, які на сучасному історичному етапі знову набувають популярності. Народ існує, поки існує його мова, звичаї та традиції – те особливе, що вирізняє його серед інших народів. В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто, забув звичаї своїх батьків, крається людьми й Богом.

Зроду-віку існував тісний взаємозв'язок: батьки передавали в спадок своїм дітям навички до праці й поведінки та добру пам'ять про себе; діти ж зобов'язані були дотримуватись і розвивати родовідні звичаї. Кожна родина має дотримуватися заповітів батьків і дідів: ґрунтовно знати рідну мову, вивчати історію народу й родоvodu, жити за принципами народної моралі.

Староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми не уявляємо Різдва без куті, Великодня - без писанки, Святої Трійці – без кличення, навіть називаємо це свято «Зеленими Святами». Усі ми відзначаємо свято Купала, на «Введіння» закликаємо щастя на майбутній рік, на «Катерини» кличемо долю (і яка дівчина не ворожила, чи вийде заміж цього року?). Все це – наша дохристиянська культура, наша найстарша традиція.

На час, коли ми тепер святкуємо Різдво Христове, колись, ще до християнства, в Україні припадало свято зимового повороту сонця. Це був час ворожіння на майбутній рік, тому ми і тепер маємо в різдвяних звичаях цілу науку дохристиянських елементів, що мали своїм призначенням накликати добрий урожай у наступному році, багатство і добробут у справах господаря, щасливі основи для мисливця, весілля для дівчини та щасливу мандрівку для парубка - дружинника, князя або й самого княжича. Усі стихійні сили природи умиряються та закликаються, щоб не діяли на шкоду людям і худобі.

Про все це співається в колядках, що були відомі далеко ще до початку християнських часів в Україні. Це виявляється і у звичаєвих обрядах, як ось і дванадцять полін, дванадцять святвечерніх страв, закликання на вечерю морозу, вовка, чорної бурі та злих вітрів, дідух на покуті, сіно на столі.

Усі ці рухи, дії і слова, що на перший погляд не мають ніякого значення в житті людини, віють на серце кожного з нас чаром рідної стихії і є для душі живущим бальзамом, який сповнює її могутньою силою.

Кожний народ має свої уявлення про національного героя і підкреслює в його особі саме ті риси, які притаманні ідеалу його

національної системи виховання. Але ідоли, стверджені різними народами і культурами, не мають протиріч. Вони доповнюють один одного, створюють загальнолюдський образ ідеальної людини. Досконала людина не існує сама по собі. Вона представляє рід, колектив (рід, сім'ю), а той, у свою чергу, підтримує і доповнює особистість героя. Невід'ємною рисою народної педагогіки є її зв'язок з життям, практикою навчання та виховання підростаючих поколінь.

Вражаюча живучість звичаїв, обрядів – у їх органічності, природності, у розкритті глибинних сторін буття дітей, потребності людям і обов'язковості в прикрасі життя людини. Звичаї, обряди, традиції в певному значенні регламентують життя дітей, додають йому як би ґрунтовність, стабільність, але й обов'язково підводять його над буденністю. Типових «показових» звичаїв, обрядів, духовних традицій, офіційно прийнятих, не так уже багато. Утішає, що є достатньо поширені, особливо в провінції, свої локальні, місцеві звичаї й обряди, пов'язані з національними, регіональними, природними особливостями територій, культурою народної освіти, що збереглася, досвідом попередніх поколінь. У кожному ритуалі як елементу обрядових дій, як форми символічної поведінки, як вираження культурних відносин і навіть як методу виховання присутні ігрові компоненти. Головне значення ритуалу – віддзеркалення форм символічної поведінки, що історично склалися, віддзеркалення соціальних і культурних цінностей.

Українські народні звичаї включають низку багатообразних, цікавих ігор, які передавалися з покоління в покоління. Весною за старих часів проходили найцікавіші свята, після осінньо-зимової сплячки як би все прокидалося. Образ весни символізував Місяць. Вибирали струнку, високу, веселу дівчину, яка була одягнена в кольоровий одяг з вінком на голові. Прихід весни зустрічали веснянками - хоровими піснями, іграми й танцями. Веснянки були дівочими забавами, і хлопці рідко брали в них участь. З часом магічні обряди втратили своє значення й залишилися лише дівочі ігри: «Подоляночка», «Ластівка», «Мак», «Перепілочка» і дитячі ігри:

«Довга лоза», «Дзвін», «Свинка», «Чародії». Багато ігор об'єднувало всіх: «Горидуб», «Кіт і мишка», «Вишня», «Журавель», «Піжмурки».

На свято Миколи Чудотворця всі люди прагнули зробити добру справу, відвідати хворого, допомогти бідним. Днями добродіяння називали це свято. «Святий Микола не любить, коли на його свята байдикуєш», - так говорили в народі. Це свято проходить взимку і весною, тому взимку йшли допомагати самотнім запасати дрова, хатину побілити, а у весняний Микола допомагали в городі. Увечері всі збиралися вдома, і найстаріший у сім'ї одягав білу сорочку, тим самим стаючи «Миколою». Він грав з дітьми, розказував казки, загадував загадки. Усі діти одержували від «Миколи» подарунки. На весняного Миколу всі виходили на вулицю, водили хороводи, співали, грали. Наприклад, у грі «Шукаю Миколу» дівчині зав'язували очі, а всі хлопці ставали в коло. Кого вона вибере, тому Чудотворець Микола завжди прийде на допомогу [1].

Таким чином, народні традиції виховання мають глибоке коріння і відбиваються в тому позитивному досвіді, що накопичений людством за тисячоліття. Вони виникали із соціальних потреб суспільства, у них виявлялись риси матеріального та духовного життя, свідомості та психології, особливості історичного розвитку народу, відносин з іншими народами та державами.

Звертання до традицій зовсім не означає нехтування сьогоденням. Тільки осмисливши минуле, пізнавши витoki своєї культури та історії, можна й чіткіше зрозуміти сьогодення, і уявити майбутнє.

Духовне відродження неможливе без повернення до першоджерел життя народу, першооснов буття нації. Воно передбачає формування почуття національної самосвідомості як неодмінної умови виховання справжнього патріотизму і гордості за свою землю, свій народ, і свою історію.

Нове бачення історичного минулого свого народу, його героїчних і трагічних сторінок; українознавчий аспект і філософія мислення в добу державотворчих процесів на зламі століть; нові підходи до ґрунтового вивчення і осмислення творчості поколінь, –

саме в них і закладена генетична пам'ять народу, яка дає свою життєтворчу енергію всім, хто прагне збагнути початки свого роду-племені, усвідомити свою національну приналежність і самобутність, врешті-решт, людську сутність у вимірі простору і часу. Тому нехай ті золоті зернята народних традицій швидше проростають на ниві національного відродження.

3. Шлях людства до духовності через творчість. Ніщо не може характеризувати суспільство краще, ніж його ставлення до інтелектуальної, наукової та художньої діяльності людини. Адже будь-яка творчість супроводжується і навіть спричиняється саме задумом, ідеєю, творчим планом. Створення комплексу ідей, уявлень, переживань, наукових систем, релігійних вірувань, норм і традицій людського існування називаємо духовним виробництвом, що є вирішальною ознакою культури як феномену, бо якраз і відрізняє людину від інших створінь. Адже житло і навіть деякі «інженерні споруди» вміють будувати деякі тварини: бджоли, птахи, бобри та ін. Але людська творчість тому й цілеспрямована, що вона свідома. Вона має мету, хоча б начерк майбутнього предмета. Це й спричиняє визначення культури як духовного виробництва та духовних цінностей.

Людська творчість як культурна є завжди духовною, є діяльністю в сфері ідеальній та завжди втілюється у певній матеріальній сфері діяльності. Матеріальне та духовне людське виробництво тісно переплетені; крім того, людина діє і творить завжди в реальному житті, де поєднуються суспільне та індивідуальне, політичне й духовне, теоретичне і практичне.

Чи може існувати суто духовна або суто матеріальна культура? Матеріальною культурою ми визначали продукти матеріального виробництва людей: сферу перетворення предметного середовища, створення предметного оточення людини, що складає її «неорганічне тіло». Духовною культурою визначили створений світ людських визначень, ідей, норм, традицій, почуттів, цінностей і сенсів. Цей поділ культурного світу має дуже давню історію. Ще

давньогрецький філософ Платон поділяв світ на два світи: речей та ідей. Ми поділяємо людську діяльність на матеріальну та духовну: виробництво речей та виробництво ідей. Але чи існує принципова відмінність між цими сферами культури? Чи справді матеріальна культура цілком матеріальна, а духовна – ідеальна?

При наближеному погляді на будь-який предмет матеріальної культури можна визначити, що він має подвійну природу. Його натуральна природа є те, з чого він складається. Але його смислове призначення має суто людський вимір. Воно залежить від функції предмета в доцільній системі предметного середовища культури. Олівець має цілком визначене призначення, функцію в системі більш загального комплексу речей, які служать для задоволення потреби людини в писемності та малюванні. Від будь-якого предмета природи його відрізняють якості, котрі навмисне, цілеспрямовано надані йому людиною і котрі мають цінність тільки в системі людських відносин і культурного середовища.

Будь-який предмет матеріальної культури є втіленням певного задуму людини. Хтось його задумав, накидав у свідомості й на схемі його параметри, хтось його виготовив. Отже, предмет матеріальної культури є опредметненим, втіленим наслідком розумової цілеспрямованої дії, продуктом людського розуму. Він несе в собі ідею його створення, ознаки, що мають людський визначений зміст і складають його сутність. Тому будь-який предмет культури є продуктом і духовної творчості, несе на собі відбиток людського духу, ідеї, інтелекту. Він створюється відповідно до загальної гармонії в системі предметного світу людини, тобто сутність його не є просто структурою його побудови, а складає дещо інше – його ідею. Книга зроблена з паперу та друкарської фарби, але цим не вичерпується її сенс. Він – у її змісті, в тих ідеях, що їх вона містить у собі, і які мають суспільно визначену доцільність. Для мавпи, скажімо, книга не має того значення та функції, котрі вона має в людському середовищі. Скульптура Афродіти вражає нас своєю красою, гармонією, але під кутом зору простої матеріальності – це просто шматок каменю. Так у чому ж її суть? Напевне, в тій ідеї, що

в цьому матеріалі втілена, тобто в гармонії та в почутті, яке вона викликає в людини.

Отже, будь-який предмет чи явище матеріальної культури не має «суто матеріальної» природи. Але ж коли поглянути на продукти духовного виробництва, то вони завжди матеріалізуються, втілюються в певний матеріал. Ідея мусить бути опредметнена, втілена у творі мистецтва, науковому чи художньому творі, кресленні чи схемі. Політичні й соціальні ідеї втілюються в цілком матеріальну структуру певних інституцій та законів, у реальне життя. Навіть у мові матеріалізація людських думок відбувається завдяки коливанню повітряних хвиль, або записам на папері, камені, магнітній стрічці чи дискеті комп'ютера.

Реально матеріальне та ідеальне в культурі завжди переплетені. Матеріальне та духовне у виробництві – суть дві грані єдиного процесу людської творчої діяльності. Втіленню будь-якого явища в культурі передуює ідея цього явища, проект, образ, мета. З іншого боку, не кожен проект, не кожна ідея здійснюються в реальності. Світ ідей духовної творчості, понять і уявлень є багатшим за світ реальності, здійсненої в певному матеріалі (не тільки в речовому, але й у соціальному «матеріалі», у дійсності матеріального людського життя).

Попри значну умовність поділу культури на матеріальну та духовну, цей поділ має велике значення. Людина – істота свідома. Свідомість дозволяє їй здійснювати попереднє перетворення предмета в уяві до або замість його реального перетворення, прогнозувати наслідки. Вона наділяє предметний світ ціннісним значенням, тобто розташовує культурні явища і предмети на певних «орбітах» у ціннісно-смысловому космосі людських визначень світу, надає їх існуванню духовного значення. Тому серцевину будь-якої культури складає творчість ідей, образів і понять, котрі далі втілюються в реальне життя.

За первісних часів людина наділяла предмети побуту і праці містичним змістом. Через предмет праці, побуту, зброю немовби промовляла до людини душа предка, - того, хто створив цей предмет

або ж започаткував його застосування. Це містичне відображення цілком реального факту усвідомлення «другої природи» предмета культури стало основою таких перших вірувань, як анімізм і фетишизм. І навпаки, створюючи на стіні печери образ мамонта чи бізона, первісний мисливець був упевнений, що цим він прирікає реальну тварину на загибель. І в цьому є певний сенс, бо такий малюнок був першим «кресленням», наочністю, за якою навчались молоді мисливці мистецтву полювання, так само як і в первісних ритуальних танцях. Залишалось тільки піти і здійснити те, що вже задумано й відреновано. Тобто втілити ідею, задум.

Отже, тісна взаємодія реального та ідеального, матеріального і духовного в самій життєдіяльності людини спричиняє єдність матеріальної та духовної культур. Але в чому ж полягає їхня відмінність?

Безпосередньо в людській творчості неможливо вирізнити суто матеріальне або суто духовне. Продукт дії завжди об'єктивний, тобто втілений у реальність. Тому відмінність між цими сферами виявляється лише в системі цінностей, або сприйнятті людиною.

Предмети культури, які отримують статус матеріальних цінностей, мають відношення до забезпечення й самодостатності людини. Матеріальну цінність для людини становлять засоби її життя, споживання, побуту, виробництва, повсякденного реального існування. Духовні ж цінності – такі, котрі визначають людські сенси та визначення навколишнього світу й самої людини. Ці визначення регулюють людські відносини, відповідають на потаємні питання, з котрими допитлива істота – «гомо сапієнс» – стикається в житті. Це – цінності мистецтва, науки, філософії, моралі, релігії. Це – цінності, про які сказано: «Не хлібом єдиним живе людина». Це – цінності, котрі, зрештою, можна сформулювати як триєдність визначень Істини, Добра, Краси – граничних визначень людини з приводу світу.

Власне, система духовних цінностей орієнтує людину серед її культурного світу, надає можливість світоглядного самовизначення, задає обрії суто людського культурного ландшафту, що

заповнюється визначимостями людського роду та його творчими досягненнями.

Ціннісна орієнтація людини – найважливіша функція духовної культури. Людина має змогу створювати залученням до цінностей духовної культури власну ієрархію цінностей. Але, залишаючись прив'язаною до матеріальних цінностей, вона не може вийти за їхні рамки, бо зсередини не видно обріїв. Іноді цінності матеріальні називають вітальними (від лат. *Vita* – життя). Вони мають особливе значення в повсякденному житті людини, і нехтувати ними небезпечно. Матеріальні культурні цінності покликані окультурювати, олюднювати повсякденне споживання і побут людини, дати їй можливість безпеки та незалежності від життєвих клопотів: вгамування природних потреб, забезпечення комфорту, достатку, упорядкування повсякденного існування.

Культурні духовні цінності залучають людину до прекрасного, істинного, благого, підіймають її над буденністю, розвивають її інтелектуальні та почуттєві якості, формують її духовне обличчя.

На початку людської історії матеріальна та духовна культура перебували в своєму розвитку у нерозривній єдності. Хіба що вирізнялися окремі носії «магічної сили» - чаклуни та шамани, сферою діяльності яких було забезпечення сакральної (себто священної) традиції, що замінювала первісним людям закони й моральні норми. Але з розвитком суспільства, з переходом від варварства до цивілізації відбувається розмежування матеріального та духовного виробництва. З переходом суспільства до рільництва і скотарства. До осілості та певної впорядкованості матеріального самозабезпечення відбувається поділ праці на матеріальну та духовну. Рабовласництво дало змогу певній групі людей позбавитися необхідності фізичної праці та отримати час на діяльність в інших сферах буття. Духовна діяльність з'являється як спосіб життя окремих осіб, котрі прагнуть знайти відповіді на питання про сенс життя. З появою держави виникає потреба в ідеології – певній системі ідей, яка виправдовувала б панування одних соціальних верств над іншими.

З єдиного комплексу культури виокремлюється мистецтво як професійна діяльність, як вид ремесла. Первісні культури перетворюються на релігійні системи, котрі намагаються скласти систему духовних цінностей на світ взагалі та людське буття. Як форма вільнодумства і критичного скепсису виникає філософія, як узагальнення емпіричних знань - науки. Потреба впорядкування та врегулювання суспільних відносин у державі викликає появу права та правової культури. З'являється політика як захист інтересів певних соціальних груп, що спричиняє пошук ідеальної системи соціального устрою. Духовна культура постає як феномен, як вище, котре отримує статус особливого виду суспільного виробництва та особливого продукту – творів мистецтва, філософії, теоретичних і релігійних систем, утопій та морально-етичних норм.

Зростаюча матеріально-технічна забезпеченість суспільства зумовлює розвиток духовної сфери життя. Культурна традиція збагачується і примножується; духовна праця стає престижним видом діяльності, що виникає внаслідок розвитку продуктивних сил і застосування рабської та напіврабської праці, зумовлює прогрес духовного виробництва, що приводить до подальшого поділу культури і вирізнення окремих сфер духовного виробництва.

У цивілізованому світі духовна праця – інтелектуальна, художня, релігійно-моральна – вважається суспільством дуже важливою і престижною, рушієм суспільного прогресу, що зумовлює технічний і побутовий прогрес. Духовні цінності культури визначаються як вічні й вищі цінності людського розвитку, а творці духовної культури, що сягають її вершин у науці, релігії, мистецтві, стають геніями людства.

4. Культура спілкування – фактор духовності людини. Людина – продукт соціалізації і, перш за все, людина стає людиною через спілкування з іншими людьми. Людство знає чимало прикладів, коли дитина, потрапляючи в ранньому віці у середовище тварин, виживала, але не ставала людиною. Причина, як відомо, полягала у відсутності можливості наслідувати і, особливо,

спілкуватись з людьми. Отже, спілкування має величезне значення як для становлення людини, так і для її подальшого життя в суспільстві, бо спілкування відіграє у нашому житті визначальну роль.

Перш за все від цього залежить наше здоров'я. Бо від того, як ми розмовляємо з людьми і як люди розмовляють з нами, залежить наш настрій, а значить стан нашої нервової системи. Від цього залежить благополуччя і спокій в наших сім'ях. Нарешті, від манери нашого спілкування багато в чому залежить успіх в нашій роботі і наш особистий успіх в просуванні по службі. Вміючи спілкуватись, людина уникає багатьох проблем, конфліктів, швидше досягає життєвих цілей. Справжнє вміння спілкуватись зводиться, перш за все, до культури спілкування.

Культура людського спілкування – це частка загальної моральної культури особистості. Відсутність культури спілкування – свідчення бездуховності людини. Ще мудрий Езоп довів, що наше слово – це і найкраще, що є в розпорядженні людини і найгірше, чим вона володіє. Сьогодні проблема культури спілкування набуває, як ніколи, великого значення. Відбувається становлення України як самостійної держави, інтенсивно розвиваються міжнародні та міжособистісні зв'язки з різними країнами світу. З огляду на це визначальною стає для нашого суспільства проблема вміння спілкуватись як на офіційному, діловому, так і на чисто побутовому рівнях.

Традиції, звичаї українського народу високі і духовно багаті. Однак, якщо не давати належної оцінки розгулу антикультури, то вона починає сприйматись як норма. Саме так сприймається сьогодні низька культура спілкування між людьми у громадських місцях, в сім'ях. Грубість, відсутність поваги і уваги до людини порушує принцип людяності як найбільш бажаної норми взаєностосунків між людьми, викликає загальний негативізм і руйнує духовну сферу людських взаємовідносин. Ця проблема є актуальною не лише для нашого суспільства.

Якщо людство прагне збудувати цивілізовану державу,

недостатньо одних заяв про це. Необхідно бути цивілізованими людьми, а першим проявом цього виступає культура спілкування. Тому сім'я, навчально-виховні і культурно-освітні заклади повинні у процесі формування особистості, розвивати в ній такі морально-психологічні якості як уважність, чуйність, вміння бачити моральну сторону своїх і чужих дій і вчинків, витримку, володіння собою, здатність стримувати негативні емоції, вміння слухати іншу людину, передбачити можливі наслідки своїх слів, дій, вчинків.

Культура і мистецтво спілкування не самоціль, а дорогоцінний здобуток людини. Це – засіб духовного розвитку і вдосконалення особистості, яка прагне до відчуття власної гідності.

Набуття людиною навичок культури спілкування розв'яже чимало проблем міжособистісних, міжнаціональних взаєностосунків.

5. Вплив релігії на соціалізацію особистості. Особливості релігійної свідомості. Релігія як одна з форм суспільної свідомості (суспільного життя) соціальних груп і особистостей допомагає людині спілкуватися (намагатися спілкуватися) з реальністю, але не з тією, з якою стикаємося в повсякденній дійсності, а з іншою, що лежить за межами повсякденного досвіду.

Релігія – особлива сфера прояву психіки людини, пов'язана з пошуком її духовної і психологічної ніші, ідейних та інших орієнтирів, функціонуюча у формі вірувань і практичних дій, до яких люди звертаються тоді, коли вони не здатні вирішити свої повсякденні проблеми власними силами в боротьбі за своє існування у важких умовах оточуючого їх реального світу.

Глибинні витоки релігії беруть свій початок в особливостях функціонування людської психіки.

Віруючі схильні пов'язувати своє первинне звернення до релігії з чудом, з несподіваним осяянням і проясненням, долученням до Бога.

Зіткнення людини з реальністю релігії є релігійним досвідом.

Релігія будучи об'єктом маніпуляцій, використовуватися в різних цілях.

Виділяють ряд показників, які допомагають зрозуміти, що таке релігія.

По-перше, релігія – це специфічна форма суспільної свідомості (суспільного життя) людей, яка має свої власні особливості і викликає своєрідні стану психіки віруючих.

По-друге, релігія припускає наявність особливих груп – груп віруючих і конфесійної (груповий) винятковості.

По-третє, релігія пов'язана з вірою в образи і поняття, які вважаються священними і трактуються як надприродні.

По-четверте, релігія передбачає певну сукупність вірувань, виражених в релігійних канонах.

По-п'яте, релігія припускає особливу сукупність певних культових дій і ритуалів.

Існує безліч основних підходів до класифікації релігій, а саме: нормативні, географічні, етнографічні, філософські, морфологічні, лінгвістичні та інші.

Для нас має значення класифікація релігії за спрямованістю і географічною ознакою, що дозволяє чітко визначити її специфіку, однакове походження, схожість. Зазвичай розрізняються:

1) релігії авраамічного монотеїзму (віри в єдиного бога), що виростають із стародавнього юдаїзму і включають в себе іудаїзм, християнство та іслам;

2) релігії індійського походження, представлені індуїзмом, південним буддизмом (тхеравада), джайнізм і сикхізм;

3) далекосхідні релігії – конфуціанство, даосизм, синтоїзм, північний буддизм (махаяна).

Цей перелік доповнюють етнічні релігії, що належать до різноманітних культур малих товариств, які іноді розглядаються як первісні, – це релігії аборигенів Африки, Полінезії, Австралії, північноамериканських індіанців.

Інші найдавніші релігії вже втратили існування: це релігії вавілонян, стародавніх греків і римлян, індіців майя, ацтеків та ін.

Релігійна свідомість як ілюзорне відображення дійсності характеризується вигаданим осмисленням, тобто не реальною дійсністю. Її відрізняють висока чуттєва наочність, створення уявою різних релігійних образів, з'єднання адекватного дійсності змісту з ілюзіями, наявність релігійної віри, символічність, сильна емоційна насиченість, функціонування за допомогою релігійної лексики та інших спеціальних знаків.

Релігійна свідомість як індивіда, так і групи не може існувати поза певних міфів, образів та ідей, які засвоюються людьми в процесі їх соціалізації.

Специфіку змісту релігійної свідомості додає єдність змістовної та функціональної сторін.

Перша формує конкретні цінності і потреби віруючих, їх погляди на навколишній світ і потойбічну реальність, сприяючи цілеспрямованому впровадженню в їх психіку певних ідей, образів, уявлень, почуттів і настроїв.

Функціональна сторона релігійної свідомості задовольняє потреби віруючих, надаючи потрібну спрямованість проявів їхньої ідеології та психології, формуючи їх певне морально-психологічний стан, сприяючи ефективному впливу на їх психіку.

До особливостей релігійної свідомості відносять:

- 1) тісний контроль релігійних інститутів над психікою і свідомістю віруючих, їх поведінкою;
- 2) чітка продуманість ідеології та психологічних механізмів її впровадження в свідомість віруючих.

Об'єднує змістовну і функціональну сторони релігійної свідомості релігійна віра як особливе психологічне полягання упевненості людей в досягненні мети, настанні події, передбачуванній поведінці, істинності ідей за умови дефіциту точної інформації про досяжність поставленої мети.

Релігійна віра – це віра в істинність релігійних догматів, текстів, уявлень, в об'єктивне існування істот, властивостей, перетворень, які складають наочний зміст релігійних образів; можливість спілкування з уявними об'єктивними істотами, впливу

на них і отримання від них допомоги; в релігійні авторитети – отців, учителів, святих, пророків, харизматиків, церковних ієрархів, служителів культу та ін.

Структура релігійної свідомості включає релігійну ідеологію та релігійну психологію.

Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система понять, ідей, концепцій, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації.

Релігійна ідеологія є результатом цілеспрямованої, систематизованої діяльності, що знаходить своє вираження у формі навчань, які фіксують основи релігійного світорозуміння.

Людина стає прихильником тієї чи іншої релігії не від народження, а в силу певних причин: факторів, які з точки зору даної особистості роблять її віру необхідною.

На підставі ставлення людей до релігії та атеїзму розрізняють такі типології їх світоглядних груп:

1) глибоко віруючі. Наявність глибокої релігійної віри. Віра в основному реалізується в поведінці.

2) віруючі. Наявність релігійної віри. Віра слабо реалізується в поведінці.

3) коливні. Наявність коливань між вірою і невір'ям. Можливі окремі елементи релігійної поведінки.

В індиферентних до релігії людей відсутня релігійна віра, але немає і атеїстичних переконань; відсутня й релігійна поведінка, хоча не виключені окремі її прояви.

Атеїстичні переконання притаманні пасивним атеїстам, проте вони не завжди є глибокими і усвідомленими. Релігійна поведінка повністю відсутня, однак атеїстичні переконання слабо реалізуються в поведінці.

Наявність глибоких атеїстичних переконань присутня активним атеїстам. Їхні атеїстичні переконання реалізуються в поведінці.

Релігійні, віруючі люди у своїх думках і діях спираються на певні зразки для наслідування.

Розглянемо типологію релігійних особистостей, що склалася в ході розвитку релігійної практики, на яку орієнтуються рядові віруючі:

1) містик – тип віруючого, прагнучого відволіктися від навколишнього світу і його впливу, найчастіше індивідуаліст одинак;

2) пророк – особистість, яка має нерегулярний, але інтенсивний релігійний досвід. Пророк на відміну від містика весь час з людьми;

3) священнослужитель – посередник між людиною і божеством. Його основна функція полягає у правильному вибудовуванню порядку богослужіння за релігійними канонами. Священнослужитель набуває свій авторитет в релігійній організації завдяки спеціальному навчанню та підготовці;

4) реформатор – особистість, що знаходиться в рамках тієї чи іншої релігійної традиції, яка прагне перетворити цю традицію відповідно до власного релігійним досвідом;

5) чернець – член релігійного ордену, що віддалився від світського життя в особливе відокремлене або вже освячене релігією місце, щоб вести традиційно-релігійний спосіб життя і дотримуватися високих моральних і обрядових вимог;

6) чернець-відлюдник – людина, для якої необхідно відокремлене проживання в диких, безлюдних місцях з суворою природою, щоб добитися очищення душі і інтенсивного релігійного досвіду;

7) святий – особистість, яка втілює в очах релігійної громади ідеал досконалості в тій чи іншій його формі;

8) теолог – тип інтелектуала теоретика, завдання якого полягає в тому, щоб висловити вірування даної релігійної спільності в концептуально-раціональній формі;

9) основоположник релігії – фігура, за своїм масштабом набагато перевершує всі інші типи релігійних особистостей. Його релігійний досвід настільки унікальний і інтенсивний, що він стає основою нової релігії.

Різноманітні форми соціальної поведінки людини засновані на спостереженні над іншими індивідами його співтовариства, які служать моделлю для наслідування.

У кінці XIX – початку XX ст. в якості наукової дисципліни формується психологія релігії. Істотний вклад в її становлення і розвиток внесли німецький психолог, фізіолог, філософ В. Вундт, американський психолог С. Хол, американський психолог і філософ У. Джеймс, німецький філософ В. Дільтей, американський психолог Дж. Леуба, французький філософ, соціолог, психолог, етнограф Л. Леви-Брюль, французький психолог Т. Рибо, американський психолог Е. Старбек, французький психолог Т. Флурнуа та ін.

У психології релігії реалізуються як загальнопсихологічний, так і соціально-психологічний підходи до вивчення релігії. Вона досліджує психологічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування релігійних явищ індивідуальної, групової і громадської психології (потреб, почуттів, настроїв, традицій і тому подібне), зміст, структуру, спрямованість цих явищ, їх місце і роль в релігійному комплексі і вплив на внерелигійні сфери життєдіяльності індивіда, груп, суспільства. Психологічну теорію релігії утворюють:

- 1) вчення про психологічні основи релігії;
- 2) сукупність положень, що виявляють специфіку релігійно-психологічних явищ (властивостей, процесів, станів), властивій особі і групі;
- 3) розкриття різноманіття релігійно-психологічного досвіду;
- 4) аналіз психологічних аспектів релігійної діяльності і стосунків – культу, релігійної проповіді, навчання, виховання, спілкування вірян і так далі;
- 5) методика психологічних досліджень релігійності.

Процеси, стани, особові властивості аналізуються у зв'язку з приналежністю індивідів до певних громадських систем, класів, шарів, етносів, демографічних і професійних груп, релігійних спільностей і громад [4].

Вивчення релігійної психології включає збір і класифікацію даних, а також побудову і верифікацію теорій. У першому з цих видів діяльності психологія перетинається з феноменологією релігії, яка також займається описом релігійного досвіду і пов'язаних з ним явищ.

Найбільш примітною серед досліджень по психології, релігії є робота американського філософа і психолога У. Джемса «Різноманіття релігійного досвіду», яка містить спробу пояснення релігійних видінь як результату вторгнень в сфери несвідомого. Завдяки прозорості стилю і ясності філософських міркувань робота зробила глибокий вплив на наукову думку не дивлячись на те, що наведені в ній приклади були узяті головним чином з відносно вузької сфери релігійного життя протестантського християнства. По цьому Джемс залишив невирішеній проблему співвідношення індивідуальної психології і символів різних культур і традицій.

Радикальнішу позицію займав американський психолог Д. Леуба. У роботі «Психологічне дослідження релігії» він зробив спробу розглянути містичний досвід з точки зору психології і фізіології, по аналогії з досвідом, викликаним штучно за допомогою наркотичних речовин. Леуба наполягав на натуралістичному поясненні феномену релігії і на необхідності наукового дослідження релігійної психології. Проте його опоненти вказували на те, що психологія в принципі нейтральна і не може ні підтвердити, ні спростувати віру в трансцендентне.

Спроба розробити деталізовану класифікацію містичного досвіду була зроблена Т. Андерхілл, яка спиралася на приклади, узяті з іудейської, християнської й ісламської традицій. Останнім часом психологічні дослідження такого роду охоплюють і східний містицизм.

Впливовішим виявився психоаналітичний напрям в психології релігії, представлений З. Фрейдом, К. Юнгом, Е. Фроммом. Безліч работ Фрейда присвячена проблемі походження релігії. У роботі «Тотем і табу» він використовує поняття едипову комплексу (сексуального потягу сина до матері і ненависті до батька) і

стверджує, що це явище виникло на початковій стадії розвитку людства. Згідно з З. Фрейдом, на цій стадії люди жили невеликими родовими групами, кожна з яких очолював батько. Потім син скидає батька (ймовірно, насильницьким шляхом), і формується серія табу – заборон на інцест. Вбивство відповідної тварини, символізуючої батька, що убивається, зв'язує тотемізм табу. Ідею Бога З. Фрейд виводив з образу батька, релігійну віру пояснював інфантилізмом і неврозом. Розглядаючи біблейську історію, З. Фрейд намагався інтерпретувати її відповідно до своєї теорії походження релігії, але біблеїсти й історики не прийняли його інтерпретації, оскільки вона суперечила історичній очевидності.

Інший великий психоаналітик, К. Юнг, займав абсолютно іншу позицію відносно релігії, якою він симпатизував значно більше, ніж З. Фрейд. К. Юнг рахував, що духовна сфера має психологічну реальність і достовірність, яка, проте, не може бути пояснена раціонально, тим більше методами З. Фрейда. Згідно К. Юнгу, разом з індивідуальним несвідомим, яке вивчав З. Фрейд, є і колективне несвідоме, таке, що містить «архетипи» (тобто базисні образи, універсальні для усіх існуючих і існуючих культур). Прорив цих образів з сфери несвідомого у свідомість К. Юнг розглядає як основу релігійного досвіду і художньої творчості. Релігія може допомогти людям, що відчують потребу в таємничому і символічному, в процесі індивідуації - становлення особи.

Е. Фромм, продовжуючи розвиток психоаналітичної теорії, дав оригінальне трактування функцій релігії. Істинна релігія, згідно з поглядами Е. Фромма, може сприяти розвитку найвищих індивідуальних потенцій, але зазвичай на практиці вона повертає людину до неврозу.

Були і інші спроби зв'язати психоаналітичну теорію з компаративним матеріалом. Англійський антрополог М. Фортес з'єднав у своїх роботах елементи теорій З. Фрейда і Е. Дюркгейма, а психолог Дж.М. Карстерс провів психоаналітичне дослідження жителів одного з міст Індії з метою пояснення їх вірувань і релігійної практики. Найбільш систематизований розгляд цих різних

психологічних теорій релігійного досвіду дав англійський психолог М. Арджайль в роботі «Релігійна поведінка».

Проводилися і експериментальні дослідження стану людини в процесі медитації, а також особливих станів свідомості під впливом наркотичних засобів. Іншою областю стало вивчення впливу типу особистості на релігійну поведінку людини.

Актуальність проблеми релігійної соціалізації для соціального педагога є невід'ємною частиною його практичної діяльності.

Соціальний педагог повинен осмислити релігійну соціалізацію тому, що вона нині повинна сформувані в особистості лояльність, почуття власної відповідальності за існуючу систему суспільних відносин, міжконфесійних стосунків, за систему, яка б сприяла толерантності, духовності і консолідації поліетнічного українського суспільства.

Релігійна соціалізація – це процес, за допомогою якого суспільство передає від покоління до покоління систему релігійної орієнтації, знань, настановлень, набутих за період життєтворчості індивіда, нації, людства. Релігійна соціалізація тісно пов'язана з виробленням такого поняття, як «релігієзнавча культура», оскільки саме вона орієнтує особистість на ознайомлення і засвоєння загальноновизнаних релігійних засад, принципів і норм, набутих людством, і тих принципів, які є канонічними в системі функціонування того чи іншого типу релігії.

У період 60-70 років були проведені численні дослідження (В. Арсенкін, А. Іванов, А. Клібанов, М. Калашников, В. Миловидов А. Москаленко, В. Пивоваров, А. Чечулін), присвячені проблемам релігійності свідомості, мікросередовищі віруючих, діяльності релігійних груп. Розроблений в той період емпіричний інструментарій широко використовується до цих пір, але вже з іншими цілями.

Релігія відіграє дуже важливу роль в житті кожного суспільства, виступаючи мезофактором соціалізації. В межах релігійних віровчень формувались єдині зразки почуттів, думок,

поведінки людей, завдяки чому релігія виступала як могутній засіб упорядкування і збереження традицій та звичаїв.

Релігія традиційно відігравала велику роль і в житті різних товариств.

У соціалізації підростаючих поколінь релігійні організації були найважливішим – після родини – інститутом. У процесі секуляризації, тобто звільнення суспільства від впливу релігії, її значення падало і в житті суспільства, і в соціалізації дітей. Проте в сучасному світі роль релігії, по-перше, залишається важливою, по-друге, вона різна в залежності від країни і конфесії (віросповідання), по-третє, у деяких країнах її вплив став знову зростати.

У молодіжному середовищі процеси проявляються в трьох, як мінімум, тенденціях. По-перше, зростає релігійність. Збільшилося число юних віруючих, різко зросла кількість хрещень, вінчань, число учасників різних релігійних обрядів. По-друге, партії християнського і особливо ісламського толку серед своїх послідовників мають чимало молодих людей, а в організованих ними масових заходах бере участь відносно багато підлітків. По-третє, серед юнацтва і навіть підлітків зростає інтерес до релігії, який проявляється по-різному, в тому числі і у відвідуванні занять в недільних школах, факультативів з історії релігії.

Взаємодія етнічного та конфесіонального чинників багато в чому визначає специфічність того чи іншого народу, особливість його культури як в історичному аспекті, так і в сучасну епоху. Історичний розвиток людства і сучасна епоха дають різноманітні форми взаємовпливу етносу і релігії. В одних випадках - це поділ етносу за конфесійною ознакою (як, наприклад, у Північній Ірландії на католиків і протестантів), в інших – домінування релігійних ознак аж до утворення етноконфесійної спільноти (меноніти). Можливо також конфліктне протистояння ряду народів один одному за конфесійною ознакою (Індія – Пакистан).

Співвідношення етносу і релігії було різним. На перших етапах культурної історії людства можна говорити про синкретичності, нерозчленованій етнічного і релігійного. На більш пізньому етапі

моноетнічних (або етногенетичних) релігій доцільно розглядати взаємодію цих двох феноменів як органічного, взаємодоповнюючого процесу, в якому змістовна сторона релігії має етнічне забарвлення. І нарешті, на етапі панування світових (надетнічні) релігій необхідно відзначити метакультурного, інтегративну функцію релігії по відношенню до етносу. Світові релігії щодо байдужі до етносу, хоча останній прагне дати кожній надетнічній релігії національно-особливого змісту.

Отже, релігія відіграє дуже важливу роль в житті кожного суспільства вона виступає як мезофактор соціалізації. В межах релігійних віровчень формувались єдині зразки почуттів, думок, поведінки людей, завдяки чому релігія виступала як могутній засіб упорядкування і збереження традицій та звичаїв.

Релігія традиційно відігравала велику роль в житті різних товариств.

Соціальними функціями різних релігійних конфесій, як правило, є виховна, правова та політична. За роки незалежності нашої держави соціальна діяльність діючих українських релігійних конфесій набула вираженого багатовекторного спрямування. Ряд релігійних організацій насамперед докладають зусиль до розв'язання проблем соціально незахищених верств населення: облаштовують пункти безкоштовного харчування нужденних; забезпечують медичне лікування малозабезпеченим людям; організовують літній відпочинок дітям з бідних сімей, сиротам та інвалідам; допомагають школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; створюють при храмах і монастирях дитячі будинки, школи-сиротинці, соціально-реабілітаційні центри для нарко- та алкозалежних, хворих на СНІД; займаються духовної опікою громадян, які перебувають у виправних закладах тощо. Християнські конфесії динамічно розгортають волонтерський рух. Його суть: створення невеликих груп віруючих, які надають адресну соціально-медичну та патронажну допомогу інвалідам, хворим, людям похилого віку, дітям-сиротам, опікуються засудженими в місцях позбавлення волі.

Релігійні організації не стоять осторонь врегулювання проблем, породжених дією стихійних природних факторів. Також апробують нові форми соціального служіння, так, з 1.09.2008 р. в Україні офіційно розпочав діяти недержавний церковний пенсійний фонд, заснований УГКЦ Л.Гузаром. Важливу роль також відіграють благодійні фонди.

Література:

Основна

1. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай – К. : Знання. – 1993. – 138 с.
2. Духовність // Термінологічний словник [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://posibnyky.vntu.edu.ua/psihologiya/slov.htm>
3. Ищук В.В., Нагибіна М.И. Народные праздники / В.В. Ищук, М.И. Нагибіна. – Ярославль, 2001 – 237 с.
4. Религиоведение: Учебное пособие и Учебный словарь-минимум по религиоведению / Под ред. профессора И.Н. Яблокова. – М.: Гардарики, 2000. – 536 с.
5. Стельмах М.Г. Українська народна педагогіка / М.Г. Стельмах – К. : Педагогіка. – 1997. – 345 с.
6. Хамітов М. Духовність // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 179 [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskyi_entsyklopedychnyi_slovnyk.pdf

Додаткова

1. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / Олена Боряк ; [гол. ред. С. Головка, ред. Ю. Медюк]. – К. : Либідь, 2006. – 325, [3] с. : іл.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський ; [гол. ред. В. Куценко, ред. Л. Петік ; фото Я. Левчук]. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. : іл.
3. Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців = Traditional Ukrainian Clothing. – Т. 1. – Лісостеп. Степ / О.Ю. Косміна. – К. : Балтія-Друк, 2008. – 157, [3] с. : іл.
4. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – Вид. 5-те, зі змін. та доповн. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 512 с.

5. Сивачук Н. П. Уманське весілля / Н. П. Сивачук. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 201 с. : іл.
6. Скуратівський В.Т. Вінець [Текст] / Василь Скуратівський ; [худ. В. М. Куш]. – К. : Вид-во УСГА, 1994. – 231, [3] с. : фотоіл.
7. Скуратівський В.Т. Покуть [Текст] / Василь Скуратівський ; [худ. А. М. Буртовий ; ред. М. Ф. Совенко]. – К. : Довіра, 1992. – 234, [3] с. : іл. – (Серія «Відродження»).
8. Черепанова С.О. Філософія родознавства : навч. посіб. / С. О. Черепанова ; передм. проф. В. Г. Скотного. – К. : Знання, КОО, 2008. – 460, [4] с.
9. Шкода М.Н. Традиції і свята українського народу / М.Н. Шкода. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 384 с.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте трактування поняття духовності науковцями. Що у них спільного і що відмінного?
2. Яке значення мала проблема духовності в різні часи?
3. Дайте визначення духовності за філософським, психологічним, педагогічним словниками. Найдіть у визначенням спільне і відмінне.
4. На яких рівнях протікає духовне життя людини?
5. У процесі якого життя кристалізується індивідуальний ціннісно-нормативний стрижень людини?
6. Доведіть, що духовність виступає основоположним принципом самобудови та існування особистості, суспільства.
7. Розкрийте світ українських традицій.
8. Обґрунтуйте, що народні традиції виховання мають глибоке коріння і відбиваються в тому позитивному досвіді, що накопичений людством за тисячоліття.
9. З чого виникали народні традиції виховання?
10. Як відбувається духовне відродження особистості?
11. Яку роль грає творчість людини у її духовності.
12. У чому виявляється відмінність в людській творчості суто матеріального та суто духовного?
13. На що орієнтує людину система духовних цінностей

14. Розкрийте культуру спілкування як фактор духовності людини.

15. Що таке релігія?

16. Яким чином впливає на людину релігія?

17. Розкрийте основні підходи до класифікації релігій.

2.4. Субкультура як механізм соціалізації. Девіантна поведінка і злочинність у процесі соціалізації

ПЛАН

1. Субкультура, її ознаки
2. Особливості впливу підліткової субкультури на соціалізацію особистості підлітка
3. Асоціальні прояви особистості

***Ключові слова та поняття:** субкультура; соціалізація; девіантна поведінка; підлітки; асоціальні прояви.*

1. Субкультура, її ознаки. Перспективи розвитку культури визначаються духовним потенціалом молодого покоління. Суспільство, заклопотане своїм майбутнім, одним з найважливіших своїх завдань бачить формування культури особистості дитини.

Підлітковий вік – найважчий і складніший з усіх дитячих віків. Його ще називають перехідним, тому що впродовж цього періоду відбувається своєрідний перехід від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості, який пронизує усі сторони життя підлітка. Успішне становлення дитини, підлітка, а в наступному молодого людини як особистості, визначає не лише його включення в громадське життя, але і знаходження ним своєї ніші.

Уявлення про роль підліткової субкультури в сучасній культурі суперечливі. Це пов'язано з відсутністю постановки питання про теоретичні підстави підліткової субкультури. Підліткова субкультура має безліч зв'язків з культурою дорослих. Очевидно, що неухвага до підліткової субкультури, до стану міжособових стосунків обертається як особовими проблемами, так і дестабілізацією організаційних структур суспільства. Питання, що виникають в

підлітковому віці і в підлітковій субкультурі, стосуються взаємодії поколінь.

Підліткова вікова група розглядається як особлива субкультура сучасного суспільства, в якій виділяються ціннісні переваги, схильності, своєрідний характер соціалізації, ідентифікації в системі сучасної культури. Глибокі зміни, що відбуваються в суспільстві, позначилися на усіх сферах його життя, у тому числі на системі освіти, виховання і соціально-культурної діяльності. Таким чином, підліткова субкультура покликана виконувати функції вибору і знаходження власних норм поведінки і спілкування в ситуаціях освоєння нових соціально-культурних ролей.

Мезофактори (мезо – середній, проміжний), умови соціалізації великих груп людей, що виділяються: по місцевості і типу поселення, в яких вони живуть (регіон, село, місто, селище); по приналежності до аудиторії тих або інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення та ін.); по приналежності до тієї або іншої субкультури.

Субкультура, як чинник соціалізації, задає специфіку процесу соціалізації. Будучи автономною відносно єдиної освіти, виступає сукупністю специфічних норм, цінностей, стереотипів, смаків, що впливають на стиль життя і мислення певних груп людей, дозволяючи їм усвідомити і затвердити себе в якості «ми», відмінного від «вони».

Соціальною базою формування субкультури можуть бути вікові і соціальні верстви населення, професійні групи, релігійні секти, сексуальні меншини, масові неформальні течії, злочинні групи і організації, любителі певних занять.

У останні десятиліття підвищений інтерес учених викликає підліткова субкультура. Пов'язано це з тією обставиною, що вони стали важливим чинником спонтанного оновлення сучасного суспільства. Підліткова субкультура заявила про себе як про елемент механізму культурних інновацій, що забезпечують соціокультурну спадкоємність.

Поняття «субкультура», «підліткова субкультура» введені в науковий обіг етнографами, істориками, психологами. Ці поняття розглядаються як система норм і цінностей, що відрізняють групу від більшості суспільства. Субкультуральність підліткової субкультури визначається морфологією організації підлітків, що тяжіють до самостійного, автономного існування усередині пануючої культури, яке проявляється в наявності специфічних параметрів свідомості і поведінки.

До ознак субкультура відноситься:

- специфічний набір ціннісних орієнтації, норм поведінки, взаємин;
- статусна структура;
- набір джерел інформації, що віддаються перевага;
- своєрідні захоплення, смаки і способи час супроводження;
- специфічний жаргон;
- фольклор.

Міра оформленої субкультури загалом і вираженість її окремих ознак пов'язані з віком і мірою екстремальності умов життя її носіїв.

Ціннісні орієнтації носіїв тієї або іншої субкультури характеризуються цінностями соціальної практики суспільства, інтерпретованими і трансформованими відповідно до особливостей субкультури (просоціальністю, асоціальністю, антисоціальністю), вікових і іншими специфічними потребами, прагненнями і проблемами її носіїв.

Кожна субкультура відрізняється загальними для її носіїв перевагами, захопленнями, проведенням вільного часу. Визначальними чинниками при цьому є вікові, соціальні і інші особливості носіїв субкультури, умови їх життя, наявні можливості, а також мода.

Субкультура впливає на дітей, підлітків, юнаків остільки і такою мірою, оскільки і якою мірою групи однолітків, які є її носіями, референтні (значущі) для них. Чим більше підліток, юнак

співвідносять свої норми з нормами референтної групи, тим ефективніше впливає на них вікова субкультура.

В цілому субкультура, будучи об'єктом ідентифікації людини, є одним із способів його відособлення в суспільстві, тобто стає одним зі східців автономізації особистості, що і визначає її вплив на самосвідомість особистості, її самоповагу і самопринятие. Усе це говорить про важливу роль стилізованого механізму соціалізації дітей, підлітків, юнаків.

У ході роботи педагоги так чи інакше стикаються з дитячою або підлітково-юнацькою субкультурою.

2. Особливості впливу підліткової субкультури на його соціалізацію. У сучасному суспільстві існує велике різноманіття субкультури, проте само поняття знаходить найбільш часте застосування в дослідженнях підліткової субкультури, які часто розглядаються як девіантні, такі, що розвиваються на основі своєрідних стилів в одязі і музиці, які відрізняють їх від інших членів суспільства. Субкультурні атрибути, ритуали як стійкі зразки поведінки, а також цінності, як правило, відрізняються від таких в пануючій культурі, хоча і пов'язані з ними.

На відміну від усіх інших вікових груп, підлітки більше субкультуральні. В. Лисовский пише, що підлітки частіше інтегровані в субкультурні групи, ніж дорослі. Це пояснюється їх природним прагненням об'єднатися в умовах «занедбаності і недружелюбності світу дорослих» і пошуками таких значущих для підлітків дружніх контактів, привязанностей, розуміння ровесників при нерозумінні дорослих.

В умовах надзвичайної рухливості усіх соціальних процесів в суспільстві підліткову субкультуру можна розглядати в декількох площинах, що рівно обумовлюють рівень і спрямованість культурної самореалізації, яка розуміється як змістовна сторона культурної життєдіяльності підлітка. Сучасний стан підліткової субкультури обумовлюється такими чинниками:

1. Підлітковий вік відрізняють риси поривчастої, нестійкості бажань, нетерпимості, зухвалості, що посилюються переживаннями амбивалентності соціального статусу (вже не дитина, а дорослий). Саме ця специфіка приводить підлітків в однорідні за віком і соціальною приналежності групи однолітків, які задовольняють типові для них потреби в стилі поведінки, моді, дозвіллі, міжособовому спілкуванні. Групи однолітків виконують соціально-психологічну терапевтичну функцію – подолання соціального відчуження. Природно в подібних групах складаються власні культурні норми і установки, обумовлені, в першу чергу, емоційно-чуттєвим сприйняттям дійсності.
2. Наявність істотних етнічних відмінностей. Найбільш природним для людини є прагнення зберегти або відновити позитивну етнічну ідентичність, яка дає відчуття психологічній безпеці і стабільності. У свою чергу, послаблення і витіснення із структури соціальної ідентичності однієї з її найважливіших складових частин – етнічної ідентичності – загрожує, з одного боку, втратою цілісності образу «Я», а з іншого, – втратою зв'язку з якою б то не було культурою. субкультурою соціалізація підліток.
3. Криза, що торкнулася соціальної структури суспільства з переходом до ринкової економіки, закономірно привела до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки традиційних цінностей. Пошук свого шляху в нових соціально-економічних умовах, орієнтація на прискорене статусне просування і в той же час прогресуюча соціальна неадаптивність – усе це зумовило специфічний характер культурної самореалізації підлітка.
4. Сучасна українська культура як на інституціональному, так і на суб'єктно-діяльнісному рівні сьогодні знаходиться в кризовому стані, як і само суспільство. Значущість культурного розвитку населення для успішної реалізації соціальних проектів і виходу з кризи, а також

комерціалізація культурного процесу, усе більш помітний відхід від норм і цінностей «високої» культури до усереднених зразків масової культури, що найвиразніше проявляється в електронних засобах масової інформації, також не може не відбитися на системі установок, орієнтацій і культурних ідеалів підлітка.

5. Спроби реалізації цілісної програми гуманітарної соціалізації в державному масштабі не увінчалися успіхом. Сьогодні єдина система гуманітарного виховання практично відсутня, а приватні ініціативи в цій сфері, здійснювані в експериментальних учбових закладах, охоплюють лише нечисленні групи підлітків. У більшості шкіл гуманітарна соціалізація обмежується стандартним набором гуманітарних дисциплін і так званою «внеучебной роботою», яка нерідко не стільки залучає підлітків до культурних цінностей, скільки відвертає від них на користь розважальної самореалізації [1, 11].

Формування субкультури визначається різноманітністю людської діяльності. «Кожен індивід у своїх культурних практиках тяжіє або безпосередньо пов'язаний з однією або декількома субкультурою. Він сприймає культуру (глобальний культурний простір) через призму субкультури, або він включений в культурні практики через різну субкультуру».

Підліток не є виключенням. Він включається в культуру, взаємодіючи з формами субкультури: сімейною, дитячою, підлітковою, молодіжною, професійною і іншими. Мозаїка субкультури і етнічних культур утворює ту реальну багатоукладність культури, яка дозволяє індивідові набути індивідуальності і, самовизначаючись, стати автономним носієм її різноманітних цінностей. Різноманіття культурних полів сприяє багатішій життєдіяльності індивіда, створює умови для формування його культурного потенціалу і соціальних рис, важливих для процесів соціальної взаємодії — комунікативності, толерантності, гнучкості, соціальної відповідальності.

Нехитрий маскарад, який реалізується в структурі угруповань підліткової субкультури, тобто наявність постійного лідера, досить жорстко фіксована роль кожного члена, його тверде місце на ієрархічних сходах внутрішньогрупових взаємин («лідер», «ад'ютант лідера», «антилідер», «шестірка») дозволяє підліткові вирішувати особисті проблеми, у тому числі і найважливішу: оточення беззастережно визнає факт його існування на землі.

Беручи участь в життєдіяльності групи однолітків, кожен з яких є носієм певної інформації про культуру, підліток продовжує придбання культурних цінностей.

У групах підлітки реалізують надзвичайно важливе для особистості, що формується, почуття приналежності: щоб бути цілком «своїм», треба і виглядати «як усе», і розділяти загальні захоплення. Для них мода – цей засіб самовираження. Підлітковий стиль претендує на унікальність і експериментальність, всіляко підкреслюючи свою відмінність від стилю «дорослого». Мода є засіб комунікації і ідентифікації: видимі (одяг, зачіска) або чутні (мова, музика) знаки служать підліткові засобами продемонструвати, хто він такий, і розпізнати «своїх». Нарешті, це можливість придбання статусу у своєму середовищі: оскільки норми і цінності підліткової субкультури є груповими, оволодіння ними стає обов'язковим і служить способом самоствердження.

Таким чином, загальні властивості функціонування груп в підлітковому середовищі не міняється. Вони по-різному проявляються в конкретних соціальних умовах, але в усіх випадках чинять великий вплив на ідентифікацію підлітків. Соціальні вимоги перетворюються в особисті якості і риси вдачі. Свідомість групової приналежності, солідарності, товариській взаємодопомозі дає підліткові надзвичайно важливе почуття емоційного благополуччя і стійкості.

Підліткова субкультура – це один з механізмів культурних інновацій і важливий чинник оновлення сучасного суспільства, хоча вона має деяку замкнутість і обмеженість. Базовою основою інтеграції підлітка в культуру є культура повсякденності, що

визначає чинники і умови ідентифікації своєї, гендерної і вікової спільності.

Сутнісна своєрідність підліткової субкультури проявляється в стійких характеристиках. У структурі сучасної культури підліткова субкультура відрізняється периферійністю свого положення, обумовленою цілеспрямованим відособленням завдань субкультури. Вона активніша і креативна (тобто має високий «пошуковий» потенціал), чим субкультура дорослих (яка вже знайшла деяку культурну форму і реалізує саме її). Підліткова субкультура не є чимось незалежним, цілісним, закінченим. Проте вона реальна в соціокультурному відношенні, оскільки має цілий ряд постійних компонентів: специфічний набір цінностей і норм поведінки; певні смаки, форми одягу і зовнішнього вигляду; їй властиві почуття групової спільності і солідарності, характерна манера поведінки, ритуали спілкування. Підліткова субкультура детермінована впливом цінностей західної молодіжно-підліткової субкультури. Функціональна своєрідність підліткової субкультури в культурі дорослого співтовариства виступає джерелом культурних інновацій, що забезпечують соціокультурну спадкоємність культури і характеризуються стійкими властивостями, які відрізняють її від культури молодших дітей і дорослих.

Підліток – це завтрашній день країни, майбутнє неодмінно пов'язане з тим, кого ми формуємо сьогодні, які будуть ті, кому через декілька років належить встати біля керма держави, очолити виробництво і працювати на процвітання країни.

3. Асоціальні прояви особистості. Процес соціалізації постійно супроводжується необхідністю вибору людиною однієї з альтернатив поведінки, різноманітними реакціями у взаємодії з окремими людьми та соціумом. І хоча для більшості індивідів соціальні вимоги є стимулом для вдосконалення, досягнення гармонії з оточенням, немало їх негативно реагує на вимоги суспільства, що спричинює відхилення у поведінці, асоціалізацію.

Асоціалізація (грец. а... – префікс, що означає заперечення, відсутність, і лат. socialis – суспільний) – засвоєння особистістю норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які спричинюють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства.

Проблема асоціалізації пов'язана з десоціалізацією людини, що є негативним результатом її існування в соціумі.

Десоціалізація (лат. de... – префікс, що означає віддалення, скасування) – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи.

Процес десоціалізації сигналізує, що на певній стадії відбувається деформація соціалізації особистості (здебільшого під впливом негативного мікросередовища), результатом якої є руйнація попередніх позитивних норм та цінностей і засвоєння антигромадських взірців поведінки.

Проявом асоціалізації є девіантна поведінка.

Девіантна (лат. deviatio – відхилення) поведінка – система вчинків, що відрізняються від загальноприйнятих у суспільстві норм права, культури, моралі.

Соціально-психологічний механізм внутрішньої та зовнішньої детермінації девіантної, у тому числі й протиправної поведінки вимагає поєднання таких підходів при вивченні особистості:

- соціально-типологічного (аналіз соціальної позиції особистості, соціальних норм, що їй відповідають, їх сприймання та виконання);
- соціально-рольового (етико-правова оцінка конкретних ролей особистості та її індивідуальних характеристик);
- власне комунікативного (виявлення механізмів відтворення соціально-психологічної реальності, способів соціально-психологічного відображення, конкретних зв'язків і відносин).

У контексті девіантної поведінки проявляють себе так звані делінквентні та «маргінальні» особистості.

Делінквент (лат. delinquens – правопорушник) – суб’єкт, чия негативна поведінка у крайніх своїх проявах становить карний вчинок.

Такі індивіди характеризуються антисоціальною поведінкою, схильні до правопорушень, злочинної діяльності.

«*Маргінальна*» (лат. marginalis – той, що перебуває на краю) особистість – індивід, який, опинившись на межі двох чи кількох культур, подолав межі спільності, в якій виховувався, однак не зміг увійти або не був прийнятий у нову групу.

Основними характеристиками «маргіналів» є внутрішня соціальна нестабільність, стан психологічного дискомфорту, почуття самотності, схильність до аморальної поведінки. Вони нездатні засвоїти культурні традиції та цінності, соціальні навички поведінки середовища, в яке потрапили (наприклад, житель сільської місцевості, змушений працювати у великому місті).

«Маргінальна» особистість відчуває високу соціальну напруженість, легко вступає у конфлікт із навколишнім середовищем. Нерідко внутрішньорольовий конфлікт переростає у злочин.

З точки зору соціальної психології, однією з основних причин відхилень у поведінці є порушення соціальних відносин особистості, яке має своїм наслідком афект неадекватності.

Афект (лат. affectus – настрій, хвилювання, пристрасть) неадекватності (лат. adaequatus – прирівняний) – негативний стан, породжений невдачами в діяльності, зіткненням завищеної самооцінки особистості з її реальними можливостями.

Афект неадекватності є соціально-психологічним джерелом антигромадської поведінки, що виражається у напруженні людських взаємин, у розбіжності самооцінки та оцінки достоїнств людини оточенням. Він спотворює уявлення людини про ставлення інших до неї, чим знижує ефективність зусиль оточення, спрямованих на нормалізацію системи відносин індивіда, його поведінки.

Асоціалізація особистості відбувається одночасно з соціалізацією. Ефективність соціальної адаптації (зокрема,

соціально-психологічної адаптації) як однієї з форм соціалізації значною мірою залежить від того, наскільки адекватно особистість сприймає реалії соціально-психологічного простору (взаємозв'язки, групові процеси, особливості взаємодії та ін.), виявляє рефлексивно-перцептивні можливості, здібності до зміни поведінки і спілкування тощо. Зворотним процесом до соціально-психологічної адаптації є соціально-психологічна дезадаптація особистості.

Соціально-психологічна дезадаптація (франц. des... – префікс, що означає знищення, видалення, і лат. adaptatio – пристосовувати) – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки та міжособистісні контакти.

Соціально-психологічна дезадаптація може виникнути внаслідок стресів, фізичних і психічних захворювань, емоційних переживань, конфліктів тощо. Найчастіше вона зумовлює збої у процесі оволодіння особистістю відповідної ролі при входженні в нову соціальну ситуацію, набуття навичок спілкування та взаємодії. Супроводжується незадоволенням особистості своїм становищем у групі, ефективністю реалізації свого комунікативного потенціалу, зниженням самооцінки, розмиванням індивідуальності, посиленням незадоволеності своїм становищем у соціальному оточенні загалом. Як правило, внутрішній конфлікт особистості між її статусом та домаганнями може спровокувати асоціальні прояви поведінки.

Вважати соціально-психологічну дезадаптацію хворобою немає підстав, хоч вона й проявляється в патологічній і непатологічній формах, які суттєво відрізняються за структурою і механізмами. За *непатологічної дезадаптації* зниження загального рівня адаптації відбувається за рахунок звуження сфери діяльності і спілкування та послаблення їх інтенсивності. Проявом непатологічної дезадаптації є, наприклад, відхилення у поведінці й переживаннях суб'єкта, пов'язані з його недостатньою соціалізацією, соціально неприйнятими установками, різкою зміною умов існування, розривом значущих соціальних відносин тощо.

Патологічна дезадаптація супроводжується руйнуванням основних напрямів адаптаційної діяльності, появою патологічних варіантів адаптації. Проявами патологічної соціально-психологічної дезадаптації є агресивна поведінка, суїцид та ін.

Суїцид (англ. suicide – самогубство) – акт добровільного самознищення, який людина здійснює у стані сильного переживання, порушення душевної рівноваги або психічного захворювання.

Природа суїциду пов'язана з дією соціальних, соціально-психологічних та психологічних чинників. Виокремлення їх умовне, адже в реальному житті дія одного з них підсилюється дією інших. Соціально-психологічні чинники найповніше розкривають себе через міжособистісну взаємодію і спілкування. Доведено, що проблеми, труднощі, ускладнення у цій сфері за несприятливих умов помітно підвищують суїцидальну активність людей.

Явище суїциду як соціально-психологічного феномену є результатом дії зовнішніх соціально-психологічних чинників суїцидального ризику (вірогідність суїцидальних дій) і внутрішніх, індивідуальних особливостей, що мають суїцидальну спрямованість. Самогубство – вольовий акт, який характеризується здатністю суб'єкта до такого вибору і внутрішнім зусиллям, необхідним для його здійснення. Основою суїциду, з точки зору соціальної психології, є:

- оцінювання екстремальної ситуації як регулятор поведінки. Оцінка соціально-психологічної реальності фіксує уявлення людини про те, що є і що може статися в її взаєминах з іншими людьми, групами;
- взаємодія як середовище, де зароджується оцінне ставлення до об'єкта, що викликає занепокоєння, стурбованість, переживання, страждання та ін. У ціннісному ставленні сконцентровані відображені соціально-психологічні явища – необхідні, правильні, засуджувані, нестерпні;
- форма існування оцінки і способи її функціонування (поведінкові реакції, реальна поведінка, прийняття рішення,

реалізація рішення, суїцидальний вчинок). Залежать вони від конкретної ситуації життєдіяльності особистості.

Отже, суїцид є оцінним актом, зумовленим волею суб'єкта з приводу його кінцевої мети. За таких умов бажання, маючи спонукальну силу, загострює усвідомлення мети майбутньої дії. За соціально-психологічною структурою поведінка суїцидента має такі спрямування: оцінне ставлення до ситуації; вияв активності (взаємодія, спілкування) стосовно форм вираження оцінки; боротьба мотивів з метою вибору рішення; зміна установок з метою прийняття рішення; прийняття і реалізація рішення.

Соціальна психологія розглядає найзагальніші психологічні особливості суїцидальної поведінки людей з непатологічними ситуаційними реакціями і тих, що перебувають у пограничних станах. Йдеться про егоцентризм, аутоагресію, песимістичну особистісну установку на перспективи виходу з кризи і відповідну систему мотивів.

Егоцентризм (лат. ego – я і centrum – осердя) – зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричинює його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії та самодостатню особистість.

Проявляється він у сильному звуженні свідомості, зосередженості лише на власних почуттях, інтересах і переживаннях. У кризовому стані егоцентрична людина цілком заглиблена в себе, виявляючи нездатність змінити базову пізнавальну позицію стосовно зовнішнього об'єкта. Вона перестає розуміти, що, крім її точки зору, можливі інші, навіть протилежні судження. Егоцентризм суїцидента таїть у собі самозаперечення, що межує із самознищенням, виражає крайній прояв негативізму щодо себе.

Аутоагресія (грец. autos – сам і лат. aggredi – нападати) – агресивні дії, спрямовані проти власної індивідуальності, проти самого себе.

Проявляється вона як загострене негативне ставлення до себе, як максимально негативна самооцінка і є найважчим моментом у розвитку особистісної дезадаптації.

Песимістична особистісна установка на перспективі виходу із кризи – інтегральне психічне утворення, яке включає в себе когнітивний (суїцидальні думки і наміри), емоційно-мотиваційний (наявність емоцій, в яких домінують депресія, тривожність, почуття вини), поведінковий (підготовка і реалізація суїцидальних дій) компоненти.

Така установка завжди пов'язана із депресивним станом суїцидента. Ознаки суїцидальної поведінки найчастіше спостерігаються в початковій і завершальній фазах такого стану. Песимістична установка пов'язана із втратою сенсу життя як найвищої цінності і знаходженням сенсу в смерті. Вона найважче піддається корекції.

Система мотивів – сукупність спонукальних причин, що зумовлюють суїцидальні дії та вчинки людини.

Серед мотивів суїцидальної поведінки найпоширенішими є:

- протест (крайня форма незадоволеності кимось або чимось);
- заклик (привертання уваги до своєї персони, потреба у співчутті);
- уникання (спрямоване на позбавлення себе душевних чи фізичних страждань);
- самопокарання (пов'язане з почуттям вини);
- відмова (повна капітуляція перед кризою).

Здебільшого один із мотивів суїциду є провідним, інші можуть бути допоміжними, стимулюючими або відсутніми взагалі.

Зв'язок соціально-психологічної дезадаптації із суїцидом дає змогу виокремити переддиспозиційну (лат. *dispositio* – розташовую, розміщую) і суїцидальну фази суїцидальної поведінки. Якщо переддиспозиційна фаза невластива, то суїцидальна, почавшись із зародження суїцидальних тенденцій і продовжуючись аж до їх реалізації, поглиблює дезадаптаційний процес, нейтралізує усі

раніше вироблені форми адаптації. Вирішальне значення для переходу переддиспозиційної фази в суїцидальну, має конфлікт, який супроводжується негативними емоціями. Не вирішений своєчасно, він може спричинити неврози, хворобливі стани, стійкий розлад стосунків між людьми, що нерідко завершується самогубством.

Важливими детермінантами суїцидальної поведінки є соціально-психологічні чинники:

- особистісно-сімейні конфлікти (несправедливе ставлення родичів та оточення – образи, звинувачення, приниження;
- перешкоди на шляху задоволення актуальної потреби; нестача уваги, турботи інших тощо);
- конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою суїцидента (побоювання карної відповідальності, іншого покарання чи ганьби; самоосуд за скоєний вчинок);
- конфлікти у професійній чи навчальній сфері (неспроможність, невдачі на роботі чи навчанні, несправедливі вимоги до виконання професійних або навчальних обов'язків тощо);
- зниження комунікативної толерантності «значущого оточення» (незадоволення поведінкою й особистими якостями «значущих інших»; втрата «значущого іншого», хвороба, смерть близьких);
- суттєві статусно-рольові розбіжності (відсутність показників статусу – поваги, симпатії призводить до втрати вольового контролю, руйнування планів, бажання усамітнитися, конфлікту між статусом і домаганнями);
- самотність, соціальна ізоляція (відсутність близьких друзів, невизнання на соціально-груповому рівні і з боку суспільства породжує глибоку психологічну кризу);
- вплив етнічних традицій, етнопсихологічних норм взаємодії і спілкування (руйнування етнічних традицій, етнопсихологічних, соціокультурних норм, прояв

етноцентризму – сприймання життєвих подій з позицій своєї етнічної групи, традиційних норм, що є еталонними);

- підбурювання до самогубства засобами масової культури та мистецтва (надання першочергового значення віртуальному спілкуванню з мистецтвом, гіпертрофоване наслідування міфологізованих осіб тощо).

Суїцидальний акт руйнує людську свідомість у будь-якому віці.

До людей, котрі стали на шлях злочинності, обравши відповідно злочинний тип поведінки, суспільство через інститути соціалізації, органи соціального контролю здійснює ресоціалізацію.

Ресоціалізація (лат. re – префікс, що означає зворотну або повторну дію) – відновлення раніше порушених якостей особистості, необхідних їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві.

За своєю суттю це процес соціального оновлення особистості, засвоєння нею позитивних з погляду суспільства соціальних норм і цінностей, взірців поведінки. Пов'язана ресоціалізація з руйнуванням засвоєних індивідом у процесі асоціалізації, десоціалізації негативних антигромадських норм і цінностей, прищепленням визнаних суспільством цінностей і вчинків. Ресоціалізуючі заходи здійснюють ті самі соціальні інститути, що й соціалізацію: сім'я, школа, трудовий колектив, навчальні заклади, громадські організації тощо. Якщо особистість скоїла злочин й опинилася в місці позбавлення волі, то процес ресоціалізації передбачає руйнування асоціальних зразків поведінки, поновлення та розвиток в особистості соціально корисних зв'язків із суспільством, закріплення позитивних соціальних цінностей. Над цим працюють спеціальні інститути (виправно-трудова колонія для неповнолітніх, в'язниці та ін.). З ресоціалізацією пов'язаний процес соціальної реабілітації.

Соціальна реабілітація (лат. re... і *habilitas* – придатність, спроможність) – поновлення, включення в нормальний процес соціалізації хворих, осіб, що пережили стрес під час аварій, катастроф, стихійних лих тощо.

Потребу в соціальній реабілітації мають особи, вражені посттравматичним синдромом, які потребують не лише соціальної допомоги, а й психотерапії, психокорекції, зняття емоційного напруження.

Більшість соціально-психологічних підходів до соціалізації особистості ґрунтується на усвідомленні унікальності її буття, на переконаннях у тому, що вона є високосвідомою істотою з невичерпними потенційними можливостями для позитивного росту і самоактуалізації в суспільстві. Однак, поряд із соціально прийнятними зразками людської поведінки, існують й антигромадські, антисоціальні прояви (наркоманія, алкоголізм, злочинність, жорстокість, апатія, суїцид тощо), які є наслідком асоціалізації особистості.

Література:

Основна:

1. Алексєєнко Т.І. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику // Соціальна педагогіка. – 2005. – № 1. – С.56-60.
2. Андрущенко В.П., Бех В.П., Лукашевич М.П. Соціальна робота. Книга І. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За заг. ред., і гол. ред, В.Т. Бусел . – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 121.
5. Гаврилова Т. Як допомогти сором'язливій дитині // Психолог. – 2005. – № 8. – С.20-22.
6. Гірник А.М. Тренінг комунікативних умінь // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 2. – С.11-16.
7. Городяненко В.Г. Соціологія: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Дубасова Т. Комунікативні ігри. – К.: Шк.світ, 2005. – С. 9-15.
9. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
10. Корсак К. Освіта і суспільство-дороговказ розвитку // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 5.
11. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.

12. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник. – К., 2004. 536 с.
13. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. – К. : Радянська школа, 1987. – С. 443.
14. Філософський словник соціальних термінів / За заг. ред. В.П. Андрущенко. – Київ. – Харків, 2002. – С. 543.

Додаткова:

1. Авраменко Г. Уходили из дома. Дневник хиппи / Геннадий Авраменко. – М. : Астрель, 2010
2. Козлов В. Реальная культура. От Альтернативы до Эмо / Владимир Козлов. – М. : Амфора, 2008.
3. Козлов В. Эмо / В. Козлов. – М. : Амфора, 2009. (Серия «Next Generation»)
4. Либобова Е. Король и Шут... И живые споют про мертвецов / Евгения Либобова. – М. : Амфора, 2007 (Серия «Все это рок-н-ролл»)
5. Маршалл Дж. Дух 69-го. Библия скинхеда / Джордж Маршалл. – М. : People Magazine, 1986. – 65 с.
6. Ручий А. Наркопьянь / Алексей Ручий. – М. : Издательское решение, 2015.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення субкультури.
2. В чому полягає суть підліткової субкультури?
3. Ким уведо в обіг поняття «підліткова субкультура»?
4. Виділіть ознаки субкультури.
5. Перерахуйте особливості впливу підліткової субкультури на його соціалізацію?
6. Якими чинниками обумовлюється сучасний стан підліткової субкультури?
7. Як підліток придбає культурні цінності?
8. В чому проявляється сутнісна своєрідність підліткової субкультури?
9. Що таке асоціалізація? В чому вона проявляється?
10. Що таке десоціалізація?
11. Розкрийте сутність девіантної поведінки.

12. Які дії присутні деліквенту?
13. Що присутнє маргінальній особистості?
14. Що виступає афектом неадекватності?
15. Розкрийте сутність соціально-психологічної дезадаптації.
16. Розкрийте явище суїциду.
17. З якими чинниками пов'язана природа суїциду?
18. У чому проявляється егоцентризм?
19. Розкрийте сутність аутоагресії.
20. Назвіть найпоширеніші мотиви суїцидальної поведінки.
21. Схарактеризуйте важливі детермінанти суїцидальної поведінки.
22. Розкрийте сутність ресоціалізації.
23. Що розуміється під соціальною реабілітацією?
24. Хто має потребу в соціальній реабілітації?

Розділ 3

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ПРОВІДНИЙ ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Традиційність як спосіб буття людини

ПЛАН

1. Традиційно-побутовий різновид культури
2. Потреба в традиційності
3. Зародження, функціонування та відмирання традиціоналізованих стереотипів

Ключові слова та поняття: людина; традиційність; соціалізація; особистість; буття; покоління; стереотипи; функціонування

1. Традиційно-побутовий різновид культури. У структурі буття людини, насамперед її об'єктивно-ідеального рівня (цінності культури, означувані принципи і категорії різноманітних знань тощо), окреме місце посідає та частина, що визначає основу буденної суспільної свідомості, зміст якої формує індивідуальну свідомість окремої людини [54, 55]. Саме у побутовій культурі найповніше виявляються характерні властивості етноспільноти. Звичайно, йдеться не про всю побутову культуру, а лише її стійкі компоненти, які спадково повторюються. Такий шар об'єктивованої культури несе основне етнічно-ідентифікуюче навантаження і, на погляд багатьох дослідників, має бути віднесений до її традиційно-побутового різновиду [7]. Нарешті саме у традиційно-побутовій культурі найбільше відбивається психічний склад етносу (нації) [48].

Усе, належне до міжпоколінного передавання, успадкування поза раціональними, доцільними обґрунтуваннями, прийнято відносити до узвичаєних знань і досвіду, що, в свою чергу, неодмінно приводить до узагальненого поняття «традиція» та його розгалуженого синонімічного куща. Незважаючи на широкий вжиток цього терміну, його сутність не знаходить однозначного

тлумачення [20-35]. Більше того, лише за останні кілька десятиріч років можна спостерігати, як еволюціонували уявлення про це поняття. Видання шістдесятих років тлумачить традицію як звичай, порядок, норму поведінки, погляди, смаки, що історично склалися і переходять від покоління до покоління. Вони виникають у житті народу і можуть бути прогресивними (революційні традиції) або реакційними (релігійні тощо). До традиції також відносилася усна передача будь-яких історичних відомостей, переказ [56]. Через незначний проміжок часу енциклопедичне видання подає істотно розширене, акцентує увагу на скореговане тлумачення поняття, розглядаючи його як різновид соціально-культурної наступності, що орієнтує як на збереження культури, так і на її відтворення й розвиток; проявляється у вигляді усталених стереотипізованих норм поведінки, звичаїв, обрядів, свят, суспільних ідей, морально-етичних елементів, засад, приписів тощо. Цілеспрямована діяльність людей веде до виникнення нових елементів культури – інновацій, що розвиваються у межах певного суспільства і традиціоналізуються [57, с. 318]. Наголошуючи на життєвизначальних функціях, окремі дослідники підкреслюють, що традиція як явище культури «свідомо передається від покоління до покоління з метою підтримання життя етносу» [14]. Спостерігається тенденція до розведення поняття «традиція» і стереотипізованих форм поведінки, що її представляє І. Суханов. «Звичаї і традиції, – стверджує він, – виконують дві загальні для них спеціальні функції: бути засобом стабілізації усталених у конкретному суспільстві стосунків і здійснювати відтворення цих стосунків у житті нових поколінь» [51]. Проте ці функції звичаї і традиції здійснюють різними шляхами. Звичаї безпосередньо шляхом детальних приписів дій у конкретних ситуаціях стабілізують певні ланки суспільних стосунків і відтворюють їх у життєдіяльності нових поколінь. Традиції, на відміну від звичаїв, безпосередньо повернені до духовного світу людини, вони виконують свою роль засобів стабілізації і відтворення суспільних стосунків не безпосередньо, а через формування духовних якостей, що впливають з цих стосунків і вимагаються

ними [36-40]. Автор зауважує одну вагому особливість – поняття «традиція» не охоплює собою юридично регламентовані настанови, а лише ті приписи та орієнтації, що утверджуються тільки силою громадської думки [36-40].

У той же час парітетно існують істотно відмінні погляди, що з терміном «традиція» пов'язують, навпаки, саме ті форми накопиченого людського досвіду, які І. Суханов вилучає з безпосередньої сфери форм, належних традиції. Виділяючи «традиційний» спосіб як одну з форм наслідування культури, Д. Угринович стверджує: основною особливістю традиції є власне механізм відтворення людської діяльності; досвід людської діяльності набувається не шляхом засвоєння основних принципів чи норм цієї діяльності, а методом копіювання, відтворення цілих її відтинків, «шматків» у всіх формах, подробицях [53]. При цьому зазначається, що основними формами вияву традиції є звичай та обряд.

Незважаючи на діаметрально протилежні підходи викладених поглядів на сутність традиції, у них простежується певна обмеженість тлумачення. Продуктивнішими видаються підходи до поняття як явища інтегрального, об'єднуючого найрізноманітніші прояви стереотипізованих форм поведінки людини, що відображено у цілій низці досліджень [1; 5; 8; 9; 10; 46; 47]. З цього погляду людина як виразник дії традиції репрезентує таку інформаційну характеристику культури, що однаковою мірою виявляє усі без винятку сфери суспільного життя відповідно до прийнятого групою і в такий спосіб соціально стереотипізованого досвіду. Таким чином, узагальнене визначення поняття може бути сформованим як виражений у соціально організованих стереотипах груповий досвід, що методом просторово-часової трансмісії акумулюється й відтворюється у різних людських групах і, відповідно, у поведінці окремих людей.

Проте подібне визначення є далеко не головним, бо залишає поза увагою індивідуалізований досвід окремої людини, що може бути відмінним від групового за формою, зберігаючи сутність.

На початку 80-х років було проведено розширену наукову дискусію, у якій переважали етнографічні та філософські підходи. З їх урахуванням слід визнати певну синонімічну правомірність паралельного використання термінів «традиція», «культурна традиція», «традиційність» («традиціоналізм»), соціально-психологічна дія яких у поведінці людини визначає особливу сферу її буття, що може бути означена як традиційність. Поруч з цим виникає потреба застереження від розширеного тлумачення сфери, охопленої цим поняттям. Варто зупинитися на висловлених обмеженнях [2-3] й звузити, конкретизувати поняття традиції лише тією частиною діяльності людини як носія культури, що більш-менш постійно відтворюється у суспільній свідомості та громадській поведінці й передається засобом останньої, та не включати сюди ту частину культури, що екстериоризована у сховищах інформації типу книг, картин, перфокарт і дістається звідтіль за необхідністю [19].

Така обставина змушує конкретизувати, що коло знань, навичок і загалом досвіду, не орієнтоване на практичну доцільність, не є результатом раціонального відбору чи прагматичних підходів. Операбельний масив традиції насамперед характеризується ірраціональними ознаками, значною мірою позанауковими знаннями, часто, на перший погляд, полярно налаштованими щодо практичних потреб індивіда [41-43]. Незважаючи на це, поведінка людини, орієнтована на традиційність, забезпечується надійним захистом у вигляді універсального механізму селекції життєвого досвіду, його акумуляції і просторово-часовому поширенню, дає можливість досягти необхідних для існування індивіда та соціальних груп виваженості та стійкості. Без дії такого механізму немислиме існування людини.

Саме таку надважливу функцію традиції та її похідних (традиційності, традиціоналізму) підкреслюють східні етико-психологічні та філософсько-світоглядні вчення. Теорії психіки у Стародавньому Китаї розвиваються довкола базових понять Дао (першопочаток, першопричина світу, шлях людини) традиції і

вчинку як практичного втілення метазаконів психічного життя [13; 49]. В одних теоріях наголос більше робиться на традиції, освяченні Дао, в інших – на перетворюючій активності вчинку, що підтримує традицію, не протиставляючи їй себе. Як samozрозуміле є ототожнення вчинку з актом звичаєвої діяльності, гармонійного поєднання традиційної вимоги та інноваційних впливів. Розв’язання проблеми збереження та розвитку людської індивідуальності, досягнення людиною Дао без особливих зусиль видається можливим за умови дотримання нею традиційного ритуалу, церемоній. Усталення такого уявлення у суспільному житті та свідомості ґрунтується на особливому ставленні до минулого як запоруки майбутнього, що породжує прагнення не долати, а зберегти те, що є співпричетним дійсно реальному світові (великий гріх убити зародок, зруйнувати зерно, пригнітити потенцію розвитку). Саме це призвело свідомість до закону традиційності – *не заміняти, а зберегти те, що було знайдено колись*. Якщо світ живий, то будь-яка розірваність, дискретність йому неприйнятна (*неможливо зберегти життя, зупинивши дихання*) [11].

2. Потреба в традиційності. Прагнення усталеності, неперервності усвідомлюється людиною як потреба, тобто особливий психічний стан індивіда, що в разі незадоволення її створює відчуття і розуміння напруги, невдоволеності, дискомфорту, як відображення невідповідності у психіці людини між внутрішніми і зовнішніми умовами діяльності. Вона виступає збуджувачем активності, спрямованої на усунення такої невідповідності. Маючи предметну спрямованість на випробуваний колективний досвід, потреба співпричетності до традиційності та опанування нею як способом буття, стимулює пошук певних способів і шляхів її задоволення [44]. Визначальною особливістю потреби традиційності є її динамічний характер, пошук нових методів досягнення її, що інколи створюють парадоксальні ситуації – для досягнення й утримання традиційності вдаватися до використання надмодерних, сучасних досягнень науки й технологій.

Такими є використання у сучасних богослужіннях електронного обладнання, модерні форми храмових споруд, синтез сучасних молодіжних розваг й реалізація богослужбових вимог у молитовних приміщеннях протестантів.

Спостерігається діалектичне поєднання вимог статичності, усталеності, незглибності та неперервності [58] з включенням особистості у різноманітні нові форми і сфери діяльності, задоволення низки нових, досі невідомих потреб. Стабільність психічного життя людини передбачає не лише гармонійне поєднання, але й ієрархію потреб, у яких традиційність виступає запорукою задоволення піраміди потреб від вітальних, ролевих, соціальних до вищого їхнього прояву у самореалізації, самоутвердженні, тобто у творчій діяльності.

Сповідування традиційності забезпечує, таким чином, надійний ґрунт психічного буття людини, одночасно орієнтуючи до опанування та відкриття нового, незвіданого. Пройшовши семантичну еволюцію від узвичаєного вчинку, ритуалу до етики, тобто від «етизованого ритуалу» до «ритуалізованої» етики, психологічні механізми втілення традиційності стали виражати ідею соціального, етичного, релігійного та загальнокультурного нормативу, стали в один ряд з такими фундаментальними етико-психологічними поняттями як «гуманність», «належна справедливість», «розумність», «благодійність» тощо [18]. Подібна психолого-соціальна поліфункціональність традиції у якісному відборі та утвердженні кращого колективного досвіду в організації суспільного життя й гармонізації поведінки окремої людини дала підстави порівнювати дію традиційності в соціумі з еволюцією у живому світі [50].

У процесі діяльності людина підпорядковується вимогам традиційності за належністю, не завжди розуміючи практичну доцільність традиціоналізованого досвіду. В опанованому інформаційному масиві свідомість розрізняє усталену частину, більшою мірою захищену від побіжних хаотичних впливів, побутово-технологічних та інших інноваційних втручань. Це

складає ціннісну основу в системі вартісних орієнтацій особистості [16]. Сюди слід віднести надбання індивідуального родинного побуту, лексико-інтонаційне, емоційно-вжиткове мовлення та різні метамовні комунікації [58], автостереотипи й індивідуалізовані норми міжетнічних стосунків, значну частину декоративно-вжиткового, музично-хореографічного мистецтва, а також традиційно-естетичні пріоритети загалом. Окреме місце посідають народна медицина та кулінарія як приклади акумулюючої та консервуючої дії традиції. Не маючи наукових обґрунтувань доцільності застосування емпіричного досвіду, людина, зневірена так званою традиційною медициною. Навіть сумлінні дослідники мали вдаватися до подібних сентенцій, що відображають загальну спрямованість тривалої світоглядної догми, яка мала б запанувати у суспільній свідомості, не залишивши місця традиційності. Однак і в цьому випадку успадкована система світоуявлень і світовідчуттів за вимогами традиції консервується у психіці людини з тим, щоб за найменш сприятливих умов заявити про себе. Регенеруючі функції традиції є універсальними; вони наділяють людину здатністю долати найскладніші бар'єри до психотипового відтворення.

3. Зародження, функціонування та відмирання традиціоналізованих стереотипів. З поняттям традиційного пов'язується забезпечення нормативних вимог у сфері міжособистісних та міжгрупових стосунків, навички проксемічної організації простору, стандартів ставлення до оточуючих обставин, явищ, природних умов, особливостей довкілля й психологічного простору в його часто повторюваних моделях [15]. Опанований особистістю досвід, скорегований та утверджений власним пріоритетом, далеко не завжди схвалюється оточенням, незважаючи на очевидні потреби його вжитку і навіть одночасний пошук інших шляхів вироблення замінників. У такому випадку традиція забезпечує акумуляцію досвіду, за потребою – консервацію, постійно спонукаючи людину до поширення індивідуальних набутоків до рівня громадського надбання.

Одночасно з накопиченням досвіду розвиток особистості передбачає постійне подолання одних видів соціально організованих стереотипів і набуття оптимальних, утворення оновлених зразків задоволення життєвих потреб, опанування незнаних досі соціальних моделей. Традиціоналізація корегує інформаційний масив, йому надається такої конфігурації і внутрішньої структури, які актуалізують визначальні аспекти життєдіяльності людини, тобто традиція сприяє особистісній та соціальній самоорганізації, уточнює і регулює ієрархію вартостей як в межах індивідуальної шкали цінностей, так і окремо узятих соціальних, національних, етнічних спільнот. У такий спосіб людина, підпорядкована дії традиції, перебуває одночасно під впливом двоєдиної функції: з одного боку – конзервація, селекція і засвоєння досвіду, а з іншого – постійне оновлення, розвиток і захоочення творчих підходів як внутрішнього механізму розвитку, становлення, що, власне, є зразком традиційної орієнтації, усвідомленого ставлення до успадкованих і відтворюваних норм.

Переважаючі у психічній структурі людини традиційних настановлень визначає її спосіб життя і загалом буття. Таким є Григорій Сковорода, який жив так, як проповідував, і проповідував саме так, як жив. Академік Д. Багалій наводить промовистий приклад поєднання двох неординарних, здавалося б, полярно протилежно орієнтованих постатей як взаємодоповнюючих одна одну. «Засновник найвпливовішої на все ХХ століття течії суспільної думки – екзистенціалізму – Сірен Кіркегор (1813 – 1855), який вражав усіх вишуканістю, а містичність і парадоксальність зробив не тільки об'єктами дослідження, а й стилем свого життя, на свої прогулянки, за якими сусіди звіряли годинники, певний час брав і незнайомця (Сковороду). Подейкують, що той дует виглядав досить двозначно: суворий навіть для столиці Данії пан, учений муж і законодавець умів» [4].

Традиційні стандарти, приписи синкретичні за своєю природою і є не лише зразками діяльності, поведінки, а й виваженими зразками переконань, вірувань, схильностей,

уподобань, тобто виступають формуючими чинниками. У суспільстві свідомо підтримується їх висока значущість, що поширюється на структуру шкали цінностей людини. Вони усвідомлюються як запорука життя етносу, показник рівня його життєздатності. Апробовані на доцільність соціальні моделі побутують доти, доки не вступають у суперечність з соціально-психологічним середовищем. Надалі регуляція процесу відбувається у традиціоналістський спосіб через емпіричне накопичення, корегування і трансляцію вагової інформації з поступовим її опануванням.

Прискорена динаміка сучасних суспільних процесів позначена інтенсивним введенням в обіг інновацій як потенційних джерел розвитку індивіда, соціальних груп, удосконалення їхніх адаптивних можливостей в нових умовах, складає другу істотну властивість традиції. Нетрадиціоналізовані інновації впливають дестабілізуюче на особистість і соціальну систему загалом. Домінування їх у діяльності сприяє стану невизначеності, невпевненості. Тому вони до узвичаєння (набуття у свідомості суб'єкта пізнання належного ступеню опанування, надійності, введення до свого операбельного активу, чи виведення у стан, що відповідає вимогам одного з елементів звичаєвості – звички, етикетної норми, звичаю тощо) перебувають у своєрідному очікувально-оціночному статусі проміжного між бажаним і дійсним.

Зменшення тривалості дії традиції на особистість не дає можливості заздалегідь виявити якісні наслідки впливу, зростає імовірність дезорганізуючої дії інновацій, оскільки не встигають спрацьовувати зворотні контрольні-діагностуючі зв'язки [19]. Відомо, що традиціоналізується лише незначна частина інформаційного масиву, так само як і далеко не все традиціоналізоване є докінецьним набутком особистості, а, втрачаючи актуальність, переходить у пасивний вжиток, чи й зовсім зникає.

Отже, зародження, функціонування та відмирання традиціоналізованих стереотипів, що часто супроводжується

втратою ними актуально практичного значення і набуттям ознак архаїзмів, посідає значне місце в процесі психічної діяльності людини. У контексті досліджуваної проблеми окремий інтерес становить процес усвідомлення суб'єктом психічної діяльності основних закономірностей засвоєння й перебігу узвичаєних поведінкових стереотипів як компонента практичної діяльності особистості. Тому зупинимося на них предметніше.

Самотворення як визначальна функція психічної діяльності особистості відбувається в межах певного психологічного простору. В уявленні суб'єкта психічної дії він (суб'єкт) виформовується своєрідним діяльнісним відтинком між минулим (досягнутим, опанованим або вивченим і не прийнятим, відкинутим), а також постійними новотворами, пошуками нових доцільних форм, засобів досягнення життєвих цілей. Зрозуміло, що у цьому просторі виявляються повною мірою всі найскладніші процеси психічного життя особистості.

Межі такого простору можна умовно окреслити за семантико-рольовими ознаками як «традиція-інновація», що орієнтує у межах інформаційно-діяльнісних кордонів. Один бік такого інформаційно-психологічного простору як традиціоналізованого досвіду сприймається суб'єктом психічної дії стабілізуючим чинником, доцільність і надійність якого приймається безсумнівно, вводиться до практичного обігу беззастережно. Сюди належать насамперед звичаєвість, та й вся традиційна культура загалом [45]. Це стосується тієї її частини, яка прийнята особистістю до практичного вжитку, хоча і вона постійно перебуває у стані перевірки на доцільність, не завжди витримує звабліві впливи інновацій. Вони (інновації) складають другий, протилежний бік психологічного простору, орієнтований на оновлення засобів задоволення життєвих потреб. У цій ситуації суб'єкт пізнання і засвоєння опиняється перед потребою вибору, тобто задіюється у творчий процес, який кінцевою метою має залучення у практичний вжиток інноваційного інформаційного масиву. Це є помітною частиною процесу соціалізації особистості, яка, усвідомлюючи себе, проходить шлях від набуття ознак об'єкту

когнітивно-адаптивних зусиль, стану саморозвитку до повноцінного суб'єкта пізнавально-відтворювальної діяльності.

Таким чином, серед істотних особливостей психології саморозвитку і розвитку, «народження себе» ми спостерігаємо наявність своєї ідентичної інтроспективної лабораторії, де рефлексуюча особистість у процесі самоаналізу своєї діяльності оцінює, переживає, піддає сумніву та утверджує стан досягнення окремих етапів чи життєвих цілей загалом, використані для цього певні знання, методи, формує новий ступінь інтересів, домагань [6]. Одночасно у суб'єкта психологічної дії по відношенню до свого «Я» як об'єкта когнітивно-адаптивних зусиль виникає потреба пошуків нових пізнавально-освоювальних можливостей, окремих їх моделей з паралельною індивідуальною адаптацією, ранжуванням їх за доцільністю, актуальністю, досконалістю тощо.

Опрацьовувана в означеному психологічному просторі інформація поділяється на умовно нову (досі невідому конкретній особистості, але традиціоналізовану, тобто схвалену колективним досвідом, яка має, як правило, короткий період адаптації) та абсолютно нову. Ця друга частина сприймається людиною з не меншим інтересом, зате рівень індивідуального засвоєння, прийняття її значно нижчий.

Засвоєний інформаційний пласт озвичається, набуває у свідомості ознак традиціоналізованого і поповнює індивідуальний набуток для здійснення життєвих програм. Такий психологічний досвід є переважаючим у означеному просторі й, тяжіючи до статусу панівного, виконує роль захисної буферної зони між звабливо бомбардуючими інноваціями та перевіреними (традиціоналізованими) надбаннями, не пропускаючи до лона останньої поповнень сумнівної вартості.

Селекціонований досвід і життєві цінності складають основу, на якій виформовується психологія поведінки, вчинку, система важливих психологічних настановлень, рис характеру (впевненість у своїх силах, готовність і здатність долати перепони, формувати

складні завдання і розв'язувати їх, вміння екстраполювати опановані зразки поведінки та діяльності на розв'язання нових проблем тощо).

Наведені прояви людини неодмінно призводять до необхідності порушити ще один аспект проблеми – традиційність і ментальність. Категорії «ментальність», «менталітет», не зважаючи на широкий вжиток, мають недостатньо визначені змістові межі. Сучасні джерела визначають це поняття як «якість розуму, що характеризує окремого індивіда або клас індивідів», «узагальнення всіх характеристик, що розрізняють розум», «здатність або сила розуму», «настанови, настрої, зміст розуму», «спосіб думок або характер роздумів», «сукупність уявлень, поглядів, почувань спільноти людей певної епохи, географічного регіону і соціального середовища, особливий суспільний склад суспільства, що впливає на історичні та соціальні процеси», «певна інтегральна характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснювати специфіку їхнього реагування на нього» [17].

Можна припустити, що саме традиційність як особливий спосіб буття людини утверджує та передає від покоління до покоління інтегральну модель психічної діяльності та проявів людини як виразника певного етнопсихотипу, що є об'єктивованим виявом ментальності. Традиційно усталене внутрішнє і зовнішнє функціонування ментальних настанов – від ситуативних до вселюдських, що є стійкими протягом тривалого історичного часу, визначають, зрештою, сукупний поведінковий образ людини, соціальної групи, суспільства загалом, оскільки вони тісно пов'язані з іншими складниками структури особистості: індивідуальним досвідом, вчинковою активністю, інтелектуальним, соціальним та духовним потенціалами людини. Можна говорити про певну семантичну синонімічність, паралельність вживання двох термінів, оскільки ментальність як інтегральна властивість розуму і психіки виявляє себе передусім у традиційності як успадкованому способі буття людини. Спільними для цих двох понять є домінуючі життєві настрої людини, характерні особливості світосприймання, система

моральних цінностей і життєвих орієнтацій, співвідношення магічних і технологічних методів впливу на дійсність, форми взаємин між людьми, сімейні засади, ставлення до природи і праці, зміст побуту і свят, конкретні акти самоорганізації етносу, його вчинки тощо [12-14; 17].

Нехтування життєвизначальними закономірностями традиціоналізму гальмує повноцінну самореалізацію людини, приводить її до глибинних суперечностей з власною ментальною природою [60-63]. У працях деяких дослідників спостерігаються своєрідні, незвичні підходи й оцінки щодо ролі традиційності у суспільному розвої. Так, А.Дж. Тойнбі вважає суспільство статичним, якщо мімесис спрямований у минуле, тоюто панує звичай. У цивілізаціях, де мімесис орієнтований на творчі особистості, які виявляються першовідкривачами на шляху до загальнолюдських цілей, звичай в'яне, і суспільство динамічно спрямовується шляхом змін і росту [52]. Такі висновки викликають великі сумніви, і погодитися з ними важко. Тут актуальною залишається доцільність співвідношення питомої ваги традиціоналізованої частини та інновацій, а також вплив доцільних пропорцій як на розвиток людини, так і на суспільний розвиток загалом. Прикладом може слугувати своєрідність формування і розвитку японського суспільства, де гармонійно поєднуються явища, непоєднані на перший погляд в уявленні європейця. Провідною «метаформулою» японського економічного дива залишається: «Японський дух і світові технології». Дух як акумулятор традиціоналізованого досвіду й втілення ментальності. Вони вінчають ієрархію цінностей японця, плекаються з дитинства. Щоб бути прийнятою до першого класу японська дитина має заспівати 10 японських народних пісень... Істотним у розумінні суперечливості твердження А. Дж. Тойнбі є те, що традиційність (традиціоналізм) має етнічно конкретний вияв і не може вживатися поза етнічною специфікою. У цьому руслі доцільно навести погляд протилежного розуміння ролі традиційності у долі людини, суспільства.

Соціально-психологічний аналіз причин кризи українського суспільства, що сталася з утвердженням вульгарно-матеріалістичної ідеології, підтверджує, що вона мала цілком конкретні визначальні ознаки, і основна серед них – знецінення людини у її культурно-історичному, ментальному образі, сутності, переривання міжпоколінних зв'язків, руйнування етичних, моральних ідеалів соціального співжиття, ідеалів культури, релігії, особистої і громадської етики, політичних ідеалів тощо [59]. *Рятівна ідея може бути збудована лише на засаді «перекреслення інтернаціоналістичних доктрин і матеріалізму, поверненні до духу традиціоналізму. Єдиний рятунок є в ясно концептованій доктрині, в повороті до власних традицій»* [12].

Аналіз понять традиції та традиційності, їхнє тлумачення у літературних джерелах дозволяє зробити певні висновки, сформулювати уточнені дефініції. Під *традицією* слід розуміти *закон, закономірність, що визначає і забезпечує суспільно-психологічну, етнокультурну спадкоємність і свідомо підтримується народом задля забезпечення своєї життєдіяльності, збереження етнокультурної, ментальної самості*. Традиція забезпечує низку життєвизначальних функцій серед яких головними є:

- 1) відбір (селекція) якісного етнокультурного досвіду для оптимальних способів задоволення життєвих потреб;
- 2) накопичення (акумуляція) відібраного оптимального етнокультурного досвіду;
- 3) збереження (консервація) такого досвіду;
- 4) перенесення (трансляція) оптимального досвіду в часі та просторі;
- 5) узвичаєння (традиціоналізація) інновацій, що містять у собі оптимальний досвід забезпечення життєвих потреб і не вносять дисгармонії до етнокультурного середовища;
- б) виконання ролі генерального життєвого мотиватора, що спрямовує орієнтацію людини у процесі її самореалізації на успадковані, паспортні для народу етнокультурні цінності;

7) формування і визначення етико-морального, естетичного, загалом життєвого ідеалу народу.

Виявом дії традиції у культурно-психологічному просторі є *традиційність (традиціоналізм) як стан, форма буття людини, що не залежить від волі, свідомості людини, базується на глибинних ментальних джерелах, виявляє культурно-психічну самість народу.* Феномен традиційності, крім сказаного, виконує роль об'єктиватора, проявника змісту дії традиції, дифузним середовищем взаємообміну, циркулювання субстрату колективного несвідомого і раціональної сфери психічної активності людини, забезпечуючи ефект проявності, доступності для розуміння певної «надводної частини айсберга», основна маса якого залишається «поза зоною досяжності».

Завдяки таким феноменам уможливорюється диференціація, трансляція і збереження міфологічних сенсотворчих концептів. Загалом, варто ширше послуговуватися синонімами «традиції» на зразок «успадкування», «спадкоємність», «спадковість», «етнокультурний спадок», що наближуватиме до розуміння сутності цього складного явища.

Література:

Основна:

1. Артановский С.Н. Некоторые проблемы теории культуры. – Ленинград: Наука, 1997. – С. 37-40.
2. Арутюнов С.А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 8-21.
3. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики / С.А. Арутюнов // Исследования по общей этнографии. – Москва: Наука, 1996. – С. 25.
4. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – К.: Вид-во Орія при УКСП «Кобза», 1992. – 472 с.
5. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. – Москва: Книга, 1969. – 216 с.

6. Боришевский М.Й. Теоретические вопросы самосознания / Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.Й. Боришевского. – К.: Рад. школа, 1980. – С. 5-34.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 412 с.
8. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства. – Москва: Наука, 1989. – С. 118-134.
9. Васильев Л.С. Традиция и проблема социального прогресса в истории Китая / Л.С. Васильев // Роль традиций в истории и культуре Китая – Москва: Наука, 1972. – С. 47-54.
10. Власова В.Б. Традиция как социально-философская категория // Философские науки. – 1980. – № 4. – С. 37-43.
11. Григорьева Т.П. Японская художественная традиция. – Москва: Наука, 1979. – 366 с.
12. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1994. – С. 261-262.
13. Древнекитайская философия. Сборник текстов. – Москва: АН СССР, ИВ, 1972. – С. 143-147, 263.
14. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – С.62-63.
15. Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. – К.: Наукова думка, 1992. – 106 с.
16. Келембетова В.Ю., Куєвда В.Т. Проблеми радянської обрядовості у виданнях останніх років // Нар. творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 95-97.
17. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ – Луцьк, 1994. – С. 7-20.
18. Кобзев А.И. Методология традиционной китайской философии // Народы Азии и Африки. – Москва, 1984. – № 4. – С. 32-38.
19. Кондратьев И.Т. Традиционность культуры. – Казань: Восход, 1996. – 216 с.
20. Куєвда В. «Позанаукові» знання у системі етносоціальних уявлень // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.

- наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2000. – Т. 11, ч. 5. – 309 с.
21. Куєвда В. До питання системно-структурного аналізу звичаєвості як механізму традиції. Етнопсихологічний аспект // Відродження і розвиток культури України: проблеми історії, теорії і практики: Тези Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1993. – С. 12-13.
  22. Куєвда В. Етнопсихологічні джерела історичної пам'яті у контексті формування національної свідомості / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. Центр Тов-ва „Знання” України, 2001. – Вип. 3. – 344 с.
  23. Куєвда В.Т. Архаїчні світобудовні моделі: спроба тлумачення // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття: Матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції, ч. II. – Київ, 1997. – С. 476-481.
  24. Куєвда В.Т. Гостина у весільному обряді // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 69-81.
  25. Куєвда В.Т. Естетичні цінності обряду // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 96-101.
  26. Куєвда В.Т. Новосілля // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 56-68.
  27. Куєвда В.Т. Обряди // Українська радянська енциклопедія. – К., 1982. – Т. 7. – С. 468.
  28. Куєвда В.Т. Психологія української символіки: міф, життєвий ідеал, національна ідея. Образотворче мистецтво. – 2004. – № 4. – С. 68-70.
  29. Куєвда В.Т. Роль звичаїв у формуванні особистості // Тези міжнар. наукових Костюківських читань. – К., 1992. – С. 66.
  30. Куєвда В.Т. Світотворчий міф українського етносу. У надрах генетичної пам'яті / Артанія. – 1999. – №5. – С. 6-11.

31. Куєвда В.Т. Сучасна весільна гостина // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 1. – С. 31-37.
32. Куєвда В.Т. Теоретичні засади соціалізації особистості // Соціалізація особистості: міжкафедральний збірник наукових статей за загальною ред. А.Й.Капської. – К.: НПУ, 1998. – С. 21-36.
33. Куєвда В.Т. Традиція // Українська радянська енциклопедія. -К., 1984. – Т. 11. – С. 318.
34. Куєвда В.Т., Говорун Т.В., Мацейків М.А. Програма курсу «Етнопсихологія» (для спеціальності «Народознавство»). – К., 1994. – 27 с.
35. Куєвда В.Т., Мацейків М.А. Концептуальні та методологічні проблеми історичної психології українського народу // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії Інституту психології АПН України (10-11 лютого 1994 р). – К., 1994. – С. 16-23.
36. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Смисл. Изд. центр «Академия», 2004. – С. 98-99, 119.
37. Леонтьев А.Н. О системном анализе в психологии // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С.117-120.
38. Леонтьев А.Н. Об историческом подходе в изучении психики человека // Психологическая наука в СССР. – Москва, 1959. – Т.1. – С. 9 – 69.
39. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. – № 2. – С. 98.
40. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
41. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (историко-психологический аспект) // Литературное наследие декабристов. – Ленинград, 1975. – С. 56.
42. Лотман Ю.М. К проблеме типологии культуры // Тр. по знаковым системам. – Тарту, 1967. – С. 30-39.

43. Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. – Вып. 6. – С. 227-244.
44. Лурия А.Р. Об историческом изучении познавательных процессов. – Москва: Наука, 1974. – 170 с.
45. Маркарьян С.Б., Молодчиков Э.В. Праздники в Японии: Обычаи, обряды, социальные функции. – Москва: Наука, 1990. – 247 с.
46. Массон В.М. Культура в понятийном аппарате археологии // Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. – Кемерово: Заря, 1976. – С. 6-7.
47. Нельга О.М. Теорія етносу. – К.: Наукова думка, 1998. – 267 с.
48. Пірен М.І. Основи етнопсихології. – К.: Наука, 1996. – 360 с.
49. Роси (Лао-цзы). Дао де дзин (Книга о дао и дэ) // Тюококу котенсэн (Сочинения китайской классики). – Улан-Уде, 1968. – С. 316-318.
50. Спиркин А.Г. Человек, культура, традиция // Традиция в истории культуры. – Москва, 1978. – С. 10.
51. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – Москва: Наука, 1976. – С. 10-11.
52. Тойнби А.Дж. Постигание истории: Избранное / Е.Д. Жарков (пер. с англ.) – Москва: Айрис Пресс, 2003. – 638 с.
53. Угринович Д.М. Обряды: за и против. – Москва: Политиздат, 1975. – С. 175.
54. Уледов А.К. Актуальные проблемы социальной психологии / Александр Константинович Уледов. – Москва: Мысль, 1981. – 93 с.
55. Уледов А.К. Структура общественного сознания. – Москва: Наука, 1981. – С. 70-148.
56. УРЕ – Українська радянська енциклопедія. У 17 т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1960-1964.
57. УРЕ 2 – Українська радянська енциклопедія. В 12 т. – К.: 1984. – Т. 11. – С. 318.
58. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств // Советская культура. – 1989. – 18.05. – С. 6.

59. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
60. Юнг К.Г. Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – 298 с.
61. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов: Пер. с англ. – К.: Порт-Рояль, 1997. – 384с.
62. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопр. философии. – 1988. – № 1. – С. 134.
63. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – С.-Петербург, 2002. – С. 24-30.

Додаткова:

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – С. 43-44.
2. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В.Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.
3. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія / О.В. Савицька, Л.М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 50-57.
4. Етнопсихологія: Учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 133-149.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте характеристику традиційності
2. Назвіть головні життєвизначальні функції традиції
3. Доведіть, що ілеспрямована діяльність людей веде до виникнення нових елементів культури – інновацій, що розвиваються у межах певного суспільства
4. Дайте пояснення закону традиційності
5. Поняття стереотипів: їх набуття та подолання

3.2. Етнізація як складова процесу соціалізації

ПЛАН

1. Характеристика етносу: умови походження та модифікація
2. Виникнення та етапи розвитку народів-етносів
3. Поняття маргінальності

4. Національна ідентифікація

Ключові слова та поняття: етнос; рід; плем'я; нація; умови; ідентифікація; національне будівництво; асиміляція

1. Характеристика етносу: умови походження та модифікація. У людському суспільстві завжди існувала потреба у глибокому пізнанні етнічних особливостей народів, їхньої поведінки. Ці особливості вивчалися психологами, філософами, істориками, соціологами, географами, економістами, мистецтвознавцями, етнографами, культурологами, релігієзнавцями та демографами. Поняття «етнос» (від грецького «ethnos» – народ, плем'я) увійшло в історико-етнографічну науку з Стародавньої Греції, де використовувалося для позначення окремих племен, народів.

Проблема пізнання етнічних особливостей народів, їхнього характеру, психології та поведінки є актуальною і в наш час, оскільки різноманітні аспекти цієї проблеми набули фундаментального значення в динамічних процесах суспільного розвитку.

Одним з базових понять етнопсихології є поняття «етносу» чи «етнічної спільності». Уперше термін «етнічна спільність» було введено до наукового обігу М. Чебоксаровим і М. Левіним [1], які вважали це поняття набагато ширшим за поняття «народ».

Етнічна спільність – це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

- 1) як реальна (компактна) сукупність людей, що завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;
- 2) в дисперсному (розсіяному) стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

У науковій літературі слово «етнос» з'явилося на рубежі XVIII – ІХХ ст. і використовувалося з різними значеннями: для визначення

стадій людства (Л. Морган), історико-культурних провінцій (А. Бастіан), а також окремих культурних одиниць (Ж. Ляпуж) [2]. Часто вживаним воно стало на початку ХХ ст.

Етнос розглядається як *соціальний організм певної території і певних груп людей. У цих людей, завдяки розвитку господарських, культурних, торговельних та інших зв'язків, склалась спільна мова, загальні риси культури та побуту, особливості психічного складу. Крім того, якщо ці групи відрізнялись одна від одної у расовому відношенні, то відбувалась їхня метисація.* Прикладом метисації можуть служити бури в Південній Африці, предками яких були англійські колонізатори та місцеві африканці.

Отже, зміна основних ознак етносу, таких, як мова, культура, релігія, територія, може привести й до зміни самого етносу. Так вважає ряд спеціалістів з етногенезу. Але, як свідчить історія, зовсім не обов'язково зміна названих етноформуючих ознак призводить до зміни етносу. Так, єврейський народ утратив свою територію та державу вже в I ст. від Різдва Христового, ставши народом-діаспорою (розсіяння в пер.). І; потім цей народ частково втратив мову (у кращому випадку він став білінгвом). Але незважаючи на те, що було так багато втрачено, етнічне ядро єврейської нації не було асимільоване. Вважається, що етноінтегруючу роль у цьому випадку відігравала національна релігія – іудаїзм, який допоміг зберегти як мову (іврит), так і етнокультурні традиції. Безумовно, найважливішу роль у збереженні цього етносу відігравала національна ідея, яка, в основному, базувалася на релігійній основі. Єврейський народ завжди вважав себе народом Божим. Ця національна ідея допомогла йому не тільки вистояти, а й повернути собі, майже через два тисячоліття, територію, державність, мову, відродити культуру.

Найвдаліше визначення етносу, що ґрунтувалося на проведених теоретичних дослідженнях, було запропоновано етнографом Ю. Бромлеєм [7]. Етнос – це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується

усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Окрім такого вузького розуміння поняття етносу, [7] Ю. Бромлей розглядає етнос, в широкому розумінні цього слова, як етносоціальний організм (наприклад, нація з її економічною і політичною спільністю).

Основними ознаками етносу в різних формах його існування є:

- 1) наявність шлюбно-сімейних зв'язків;
- 2) спільність території та політичного устрою;
- 3) мова;
- 4) економічна єдність.

Упродовж десятиліття (1957-1968 рр.) науковцями обговорювалася проблема визначення поняття «етнічна спільність» та його основних ознак. Не викликали заперечень такі ознаки етнічної спільності: спільність мови (за допомогою мови виявляється культура) і спільність території. Щодо ознаки «економічна єдність» такої одностайності не існувало. Деякі дослідники висловлювали думку про те, що економічна єдність визначається політичними, а не етнічними межами і тому притаманна не нації чи етносу, а державі.

У вітчизняній психологічній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних формах. Найпопулярнішою є історично-стадіальна типологія, за якою виокремлюють такі основні форми етносів: клани, плем'я, народність, нація. Водночас у вітчизняній науці найбільш вживаними є поняття племені, народності, нації; у зарубіжній – племені та нації. Отже, поняття етносу є найширшим порівняно з іншими.

Кожен народ має три корені історії свого походження і типу: антропологічний, лінгвістичний та культурний, в яких відображені процеси, що тривали протягом історії існування нації. Способи існування етносів однакові: зародження, розширення, скорочення, перехід до гомеостазу, занепад.

Досить драматичною була доля й українського народу – його землі грабували та відбирали, його мову забороняли, знищували його культуру та національну еліту, але народ вистояв, зберігся. Говорячи про психологічну характеристику етносу, слід зазначити, що у вітчизняній науці ще тільки почали з'являться роботи, присвячені «національній душі». У минулому цій проблемі, як правило, приділяли увагу філософи та письменники.

Наприклад, В. Крисько у праці «Етнична психологія» зазначав, що видатний філософ М. Бердяєв так пояснював феномен російської душі: «Є відповідність між неосяжністю, безмежністю, безкінечністю російської землі та російської душі, між географією фізичною та географією душевною. У душі російського народу є така неосяжність, спрямованість у безкінечність, як і в російській рівнині» [3].

Зосереджуючи увагу на проблемах становлення або зміни етносу, зазначимо, що нема в історії випадків, коли етногенез, тобто формування того чи іншого етносу, відбувався за якимось єдиним правилом. Ряд учених-етнопсихологів намагались складний процес етногенезу народів втиснути у схему, за якою вони начебто пройшли такий шлях: *племінні союзи – народності – нації*. Але, як справедливо зазначає Л. Шкляр [5], як немає народів, які пройшли усі рівні суспільно-економічних формацій, так немає (хіба що за рідкісним винятком) націй, які пройшли всі стадії етногенезу – від родоплемінної спільності до національних утворень.

Цікавим прикладом, який ілюструє складність не тільки схематичної побудови процесу етногенезу, а й відтворення реального етногенезу конкретної нації, може бути дискусія, яка виникла щодо етногенезу української нації. Ця дискусія так і не завершилась. Згідно з однією версією український етнос з'явився у період феодального роздроблення, на руїнах Київської Русі приблизно у XIII–XIV ст. Водночас відбувався етногенез і російської нації.

Інша версія склалась на рубежі XIX–XX ст. і, згідно з нею, український народ – прямий спадкоємець культури Київської Русі, а

його етнічні корені сягають в епоху скіфів і сарматів, антів та гунів і навіть кельтів. Її підтримували видатні українські історики М. Костомаров і М. Грушевський, її й сьогодні підтримують українські патріоти. Але ця версія ще у ХІХ ст. зазнавала жорсткої критики з боку державної школи імперської історіографії за «сепаратизм», тобто відхід від ідеї східнослов'янської єдності. Критикується вона і зараз з боку російських історіографів.

Так, Л. Гумільов охарактеризував згадану версію як прояв «войовничого провінціалізму» [6], що в перекладі на мову психології може означати те, що українці, переймаючись комплексом меншовартості, створюють дуже амбітні теорії свого походження, і це є не що інше, як процес гіперкомпенсації цього комплексу. Отже, крапка в цій дискусії ще не поставлена.

2. Виникнення та етапи розвитку народів-етносів. Народи-етноси виникають на певному етапі розвитку людства. Згідно з біблейським сказанням про «Вавілонський натовп», спочатку люди жили в одному місці, складали один народ та розмовляли однією мовою. Якось вони замислили побудувати місто та вежу «з главою до небес». Бог розлютився від такого нахабства та змішав мову людей так, щоб одні не розуміли промов інших, а людей розкидав по всій Землі. Скільки було тоді створено мов та кордонів, Біблія не повідомляє.

Етноси-народи в своєму розвитку пройшли ряд етапів. Першим типом етнічної спільності був рід – кровно-родинна спільність людей. На основі розвитку родових відносин виникло плем'я – етносоціальна спільність людей з власним ім'ям, територією, мовою (діалектом племені), своїми звичаями, культовими обрядами. Наступним типом стала народність – етносоціальна спільність людей, яка має єдність членів за походженням, культурою, мовою, історичною долею. Як докапіталістична етнічна спільність народність носила риси натурального господарства та господарською відокремленості різних регіонів. Народність стала необхідною сходинкою та базою в процесі формування націй.

Рід – плем'я – народність – нація – ось головні етапи становлення та розвитку етнонації. В сучасній суспільствознавчій літературі, етнос визначається як стійка соціальна спільність людей, які об'єднані спільністю мови, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних спільнот (самовідомості).

Сукупність усіх цих ознак утворює повну етнічну культуру – систему випрацьованих засобів життя, які стають звичними для цього етносу. З'ясуємо це.

Кожний індивід живе в певному будинку, в якому є все необхідне для існування: певні меблі, одяг, продукти харчування, предмети гігієни, задоволення. Все це дозволяє людині вижити як біологічному виду. Але, крім цього, в будинку є якісь прикраси (картини, вази та ін.), призначені для естетичного задоволення. Це відноситься до життя, яке починається після того, як її елементарне фізіологічне існування вже забезпечено.

Коли все перелічене спокійне та його ніхто не торкається, життя теж мирне. Але ось з'являється людина або група людей, які мають інші характеристики, інший набір життєвих факторів, і тоді виникає поняття відмінностей: різні предмети побуту та різне їх призначення; різні ритми занять; різний набір заборон та дозволів – різні культури. Таким чином, культура етносів розрізняється по засобам життя, які прив'язані до місця та часу. В одних місцях жінка ходить у паранджі або сарі, в довгих штанцях; в інших – у коротких спідницях або навіть без них; десь прийнято мити руки перед їжею, а десь замість ложки – палочки; в деяких країнах правобічний рух, а в деяких – лівобічний та багато іншого.

Якщо я, як носій певної культури, звикаю до якогось певного стилю життя, то уявлення іншого стилю для мене скрутне, бо він не може вписатись в мій стереотип. Але ж особливо велика взаємонепривабливість культур, якщо істотно розрізняються системи заборон та дозволів.

Етнічне – це насамперед усе культурне, сторіччями випрацьований механізм культивування особливого способу життя.

Тому ідея асиміляції в іншу культуру не припустима. Кожна культура має цінність та багатство в світовій культурі.

Отже, етноси розрізняються досить істотними рисами. Кожен етнос вважав свою культуру справедливою та в кожному випадку не бажає відмовлятися від неї, асимілюватися (зливатися).

За різними оцінками на Землі зараз можна налічити від двох до трьох тисяч етнонаціональних утворень, а держав – членів ООН – біля 200. Тільки 270 етносів налічують в своєму складі більше одного мільйона людей, інші значну меншість. Є країни переважно мононаціональні (Норвегія – 99,8% – норвежці; Японія – 99% – японці; Австрія – 92,5% – австрійці та ін.). Але більшість сучасних держав – багатонаціональні, вони об'єднують корінні етноси та інші етнічні та національні групи, і для них проблеми етнонаціональних відносин, національної політики залишаються серед найбільш важливих.

З плином часу племена та їх союзи трансформувалися у народності.

Народність (чи народ) – це етнічні спільності тих докапіталістичних формацій, що з'явилися після первіснообщинного ладу. Поняття «народ» є багатозначним. Ним позначають і населення міст чи селищ, і спільність, яка пов'язана з певною територією, має власну мову, розвинену культуру, політичний устрій і систему влади. Народність утворюється на основі територіально-політичного устрою. У порівнянні з племенем народність є різноманітнішою, оскільки в ній значно більша кількість членів та існує розшарування на класи. Народи (або народності) вирізняються своєю культурою.

Поступове утвердження капіталістичної формації призвело до появи націй. Під нацією розуміють народ, що живе спільним історичним життям, усвідомлює власну єдність, має спільну історичну пам'ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Основним критерієм та ознакою нації виступає національна самосвідомість. Відсутність

свідомості, самосвідомості та пам'яті перетворює націю у населення певної території [7, 8, 9].

Нація виступає найвищою формою існування етносу. Основними ознаками, що вирізняють націю з-поміж інших етнічних спільностей є не стільки рівень соціально-економічного розвитку, скільки її внутрішня структура, яка ґрунтується не на кровному спорідненні, а на соціальному принципі.

Визначальними характеристиками нації є: велика внутрішня згуртованість і високий рівень національної свідомості.

Основними ознаками нації виступають:

- спільність мови (для держави спільність мови не обов'язкова);
- спільність території (наприклад, народи Англії та США користуються спільною мовою - англійською);
- спільність економічного життя;
- спільність матеріальної та духовної культури;
- національна самосвідомість.

Лише сукупність цих ознак утворює сутність поняття “нація”.

Основою для формування нації виступає колективне усвідомлення почуття спільності, яке виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою прояву цього прагнення є прагнення мати свою державу. Спільність долі є найважливішим чинником формування нації. Представникам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле сумісним володінням спільною спадщиною в минулому і спільною долею в майбутньому [12].

Нація – це історично стійка спільність людей, яка з'явилася завдяки спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється у спільності культури. Така спільність складається історично, вирізняється стійкістю, не базуючись на расовій чи племінній ознаці. Наприклад, сучасна італійська нація сформувалася впродовж століть з римлян, германців, етрусків, арабів, греків.

Значення нації для розвитку її представників полягає в тому, що:

а) нація – це стійка форма спільності, що існує тисячоліттями;

б) нація створює стійку культурну спадщину;

в) нація формує сильне почуття ідентифікації індивіда із спільністю і виступає провідним чинником його особистісного самовизначення;

г) нація сприяє появі почуття солідарності між членами спільноти й антагонізму по відношенню до чужих.

Існує точка зору, згідно якої нація тлумачиться як політичний інструментарій, ідеологічний міф. Так, директор Інституту етнології та антропології РАН РФ В. Тишков вважає, що нація – це політичне гасло та засіб мобілізації, а зовсім не наукова категорія, і це поняття не має права на існування [4]. Однак більшість вчених-суспільствознавців додержуються іншої думки, згідно якої нація – це найбільш сталий тип етносу, складається в результаті зміцнення соціальних зв'язків – економічних і політичних. Основними рисами нації є спільність мови, території, економічних зв'язків, психічного складу, культури та самовідомості.

Однією з найістотніших ознак нації вважається *мова*. Розглянемо окремі нації з точки зору використання ними рідної мови. Українці, росіяни, білоруси, що живуть за межами своїх країн, не завжди володіють рідною мовою, але вважають себе українцями, росіянами та білорусами, і немає підстави не вважати їх такими. Євреї, що живуть за межами Ізраїлю, як правило, не володіють івритом. Існують нації з двома або й більшою кількістю мов – швейцарці, індуси, бельгійці, канадці. І навпаки, є різні нації, які мають спільну мову – німці, австрійці, жителі Люксембургу, Ліхтенштейну, частини Швейцарії говорять німецькою. Жителі Канади, Австралії, Нової Зеландії говорять англійською, хоча належать до різних націй. До різних націй належать серби та хорвати, але мови у них майже однакові. У світі мов також існує таке цікаве явище, як *піджан-мови* – *своєрідні міжнародні мови*, які сформувались тоді, коли європейським колонізаторам потрібно було

налагоджувати стосунки з корінними жителями Африки, Америки, Індонезії, Китаю та Тихоокеанських островів. Безумовно, європейці не вважали за необхідне попрацювати та вивчити місцеву мову. На корінне населення ж вони дивились, як на дітей, котрим не під силу вивчити мову дорослих, тобто європейців. Отже, завойовники розмовляли з жителями колоній спрощеною, «дитячою мовою». Аборигени, сприйнявши цю мову, трохи її змінювали, добавляючи до неї свої слова. Так виникли піджан-мови. Такими небагатослівними піджан-мовами було зручно користуватись у торгівлі та бізнесі. Взагалі слово «піджан» походить від слова «бізнес». Існує версія, що так слово «бізнес» звучало у китайців, які вперше вчились його вимовляти. Часто складалось так, що діти росли й чули тільки піджан-мову. Таким чином формувались нові мови, які називались *креольськими*. Як приклад формування такої мови можна навести офіційну мову, що існує в Індонезії, якою багато років правили голландці, котрі спілкувались з місцевими жителями піджан-мовою, що називалась базар-малай. На той час в Індонезії було багато племен і національних груп, і кожна з них мала свою мову. Коли вони стали незалежними від Голландії, єдиною спільною мовою була мова базар-малай, яку й проголосили офіційною мовою Індонезії. У подальшому ця мова розвинулась через те, що індонезійці ввели в неї багато малайських слів. Таким чином, у нації зникло кілька мов, а на зміну їм прийшла одна мова, але сама нація залишилась як така.

Отже, мова, хоч і дуже важлива, глибинна ознака нації, але не така, без якої нація може втратити свою етнічну специфіку.

Також можливе існування нації і без таких важливих ознак, як *спільна політична та економічна діяльність на єдиній території*. У межах різних держав перебувають такі нації, як ірландці, азербайджанці, курди, узбеки, китайці. Євреї майже упродовж двох тисячоліть не мали своєї держави та території. Цигани і тепер їх не мають. Українська, вірменська та інші діаспори відірвані від своїх держав, вони розкидані по усьому світу, але зберегли свою національну самобутність.

Важливою, але також необов'язковою ознакою нації є також *релігія*. Такі релігії, як християнство, іслам і буддизм, об'єднують безліч націй і є світовими релігіями. У багатьох націй співіснують дві або кілька релігій. Так, багаторелігійною є американська нація – у США існують усі більш-менш відомі релігії.

У Японії державною релігією вважається синтоїзм («шлях богів»), але вона мирно співіснує з буддизмом і конфуціанством. Синтоїзм або синто вважається істинно народною японською релігією. За своєю сутністю вона наближається до язичества, синто стверджує, що все у світі має душу – гори, квіти, райдуга, що з'являється після грози. Перед синтоїстським храмом обов'язково будується щось на зразок воріт із двома поперечними перекладинами. Торій вважається національним символом Японії, оскільки це один з небагатьох зразків японської архітектури, яка існувала до іноземного впливу на цю країну. Священна книга синто складається з багатьох японських легенд. Там немає ніяких моральних заповідей чи норм поведінки, застережень проти гріховних учинків. Тому синто не є релігією в звичному розумінні. Адже релігія – це зв'язок з Богом. Ця примітивна система вірувань була породжена через обожнення природи. Саме вона виховала в японців любов до природи та майже релігійне ставлення до чистоти. Бруд ототожнюється в японців зі злом, а очищення від всіх видів бруду є основою майже усіх обрядів. Отже, любов до чистоти в цієї нації має глибоке коріння.

Буддизм, на відміну від протонародного синтоїзму, прижився в Японії як релігія еліти, оскільки, маючи складне філософське підґрунтя, несприймався рядовими японцями. Але ці такі несхожі між собою релігії не ворогують між собою, а навпаки — утворюють певний союз. Так, у сільській місцевості синтоїстські та буддистські храми будують поряд, оскільки вважається, що боги синто захищають Будду від місцевих злих духів. Буддистський храм відрізняється від синтоїстського статуєю Будди та прокладеними до нього звивистими доріжками з кам'яних плит. Перед храмом синто стоїть торій, а веде до нього дорога, що встелена дрібним щебенем,

у якому в'язнуть ноги. З початку XVII ст. військова влада Японії – сьогуни – почали насаджувати в країні конфуціанство з його ідеєю покірності владі. Конфуціанство дещо витіснило буддизм, але державною релігією все ж таки стала синто. Отже, японська нація зазнала впливу трьох релігій. Синто наділив її чутливістю до краси природи, прагненням до чистоти та легендою про своє божественне походження. Буддизм з його філософією недовговічності всього існуючого закріпив у народі стійкість і мужність. Конфуціанство принесло з собою ідею про те, що основа моралі – це вірність і повага до старших і властей. Ці риси лягли в основу японських традицій та національного характеру.

Своєрідний підхід до релігії мають цигани. Вони вважають своєю релігією тієї країни, в якій живуть. При зміні вітчизни вони змінюють і релігію, але в глибині душі вони завжди залишаються язичниками (гадання, ворожба, замовляння...).

Таким чином, певну релігію далеко не завжди можна ототожнювати з певною нацією. Те ж саме стосується культури та расових коренів.

Єдина складова, як вважають спеціалісти, без якої неможливе існування нації це *національна самосвідомість*, або усвідомлення етнічної ідентичності (національна ідентифікація), як вона називається в західній науці. Інші фахівці вважають такою складовою *національний характер*. Адже саме національний характер робить націю неповторною та самобутньою. І нарешті, третя категорія дослідників вважає основною ознакою нації *національну ідею*. Отже, усі ці ознаки, хоча й різні за змістом, але схожі в одному – це суто психологічні ознаки. Тому націю іноді називають психологічним видом.

Інакше кажучи, нація включає в себе етнічність, а також економічну, соціальну та політичну спільність. Отже, політична спільність виступає як синтезуюча, бо вона покликана забезпечувати підтримку національних традицій, звичаїв та інше. У теперішні часи поняття «нація» використовується у двоякому сенсі: в політико-правовому та соціокультурному.

При політично-правовому підході під нацією розуміють співгромадянство, політичне об'єднання людей – громадян тієї чи іншої держави. В Конвенції про громадянство, яка була розроблена в межах Ради Європи, поняття «громадянство» визначається як «правові відносини особи з державою без вказівки на етнічне походження цієї особи». В міжнародному праві, коли кажуть про націю, мають на увазі саме громадянські або політичні нації. Використовуючи поняття «національна економіка», «національний прибуток», «національна безпека» (як і «національна академія») під «національним» мається на увазі не «естетичне», а «державне».

При соціокультурному підході нація розглядається як спільність людей, для якої характерні спільність духовної культури, мови, релігії, звичаїв, тобто головних ознак етнічної культури. В політичному житті національна спільність нерідко ототожнюється тільки з релігійною спільністю. Наприклад, кажуть про «арабську націю», скріплену релігією ісламу. При всій відмінності громадян Єгипту, Саудівської Аравії, Іраку, Тунісу та ін. країни, всі вони вважають себе перед усім арабами і тільки потім – єгиптянами та ін. Хоча ця єдність не забезпечує їх спільність і різне розуміння ісламу (поряд з іншими причинами), приводить до кровопролитних війн (Ірак – Іран, Ірак Кувейт – підтвердження цьому).

Більшість націй сформувалися шляхом злиття декількох етнічних груп.

Важливим фактором консолідації етнічних груп, їх зближення та спілкування були – товарне виробництво та торгівля. Вже в античну епоху стали з'являтися спільноти людей, які мешкали на великих територіях, але спілкувалися однією мовою, хоча ці спільноти й не відрізнялися особливою стійкістю. І тільки тоді, коли став формуватися світовий ринок, а товарно-грошові відносини набули загального характеру, почали зароджуватися сучасні нації. Європа була епіцентром цього процесу, тут раніше ніж в інших регіонах, склалася система національних держав, в яких злились декілька етнічних груп. Наприклад, французька нація створилася як результат консолідації північнофранцузької та провансальської

етнічних груп. У Великобританії крім англійців, живуть шотландці, уельські, ірландці. В Іспанії – католонці, галійці, баски. Швейцарська нація сформувалася з німецько-франко та італомовних етносів та ін.

Інший шлях формування нації – коли велике етнічне утворення трансформується в націю, при цьому можуть виникнути декілька націй. Наприклад, з давньоруської народності (етносу) сформувалися три нації: білоруси, росіяни та українці.

Процеси формування нації та викликані ними рухи, вели до створення держав. Якщо врахувати, що більшість держав об'єднувало декілька етносів, то однією з головних функцій держави було підтримання порядку та стабільності, обмеження агресивних спрямувань одних етносів та оберіганню від агресії інших. Держава це робить шляхом встановлення загальних для усіх законів, незважаючи на етнічну та взагалі будь-яку належність. Держава виступає фактором подолання етнічних суперечок. В цьому сенсі держава констатує націю, хоча в межах нації продовжують існувати етнічні групи. Так, у США всі, хто має громадянство – американці, але американці-японці, американці – українці та ін., у Великобританії – всі англійці, але англійці – шотландці та ін.

Сучасна світова практика показує зростання ролі національної державності, яка стає нормою, світовим правилом, вихідним пунктом на демократичній та добровільній засаді. Виникають нові національні держави, народи на практиці реалізують свої права на самовизначення. Імперські структури (СРСР, ЧРСР, Югославія) практично зруйнувались.

Сучасна історія свідчить про зростання значення етнічних властивостей нації. Проблеми мови, культури, духовного життя взагалі займають в національних рухах чільне місце. Мовна проблема головує в Бельгії, Канаді; проблеми культури та історичних традицій – в Шотландії, Уельсі, Англії. Етнокультурні проблеми висунулися на перший план і в країнах колишнього СРСР, в тому числі і Україні. На цьому ґрунті швидко зростають національна свідомість та націоналізм.

Національна самосвідомість – це усвідомлення нацією або окремим індивідом своєї належності до певного етносу, який відрізняється спільністю історичної долі, характеру, менталітету, психології, культури. Національні звичаї та традиції, що є компонентами буденної свідомості, виступають як засіб об'єднання, інтеграції національної спільності, пробудження національної самосвідомості.

Без національної свідомості немає та не може бути нації. Відомий дослідник феномену нації Е. Геллнер підкреслював: «1. Дві людини належать до однієї нації, якщо і тільки якщо їх об'єднує одна культура, яка, в свою чергу, розуміється як система ідей, умовних позначень: зв'язків, засобів поведінки та спілкування. 2. Дві людини належать до однієї нації, якщо вони визнають належність один одного до цієї нації. Іншими словами, нації створює людина; нації – це продукт людських переконань, пристрастей та схильностей» [2, с. 124].

В політичному плані національна самосвідомість національна самосвідомість може грати подвійну роль. З одного боку – це, безумовно, прогресивний процес, що веде до нового позитивного рівня розвитку національно-етнічної спільності та її взаємовідносинам з іншими етнонаціональними групами. Але надмірний акцент на національну самосвідомість, національні цінності, в шкоду цінностям інших націй та загальнолюдським цінностям, може привести до націоналізму.

В. Солов'йов, ще в XIX ст. вивів формулу: «національна самостійність – національне самозадоволення національне самообожнювання – національне самознищення». Якщо «безліч» національної самосвідомості (патріотизму) – то недалеко й до самознищення [3, с. 110].

Існує декілька підходів, які оцінюють по-різному роль та значення націоналізму. Прибічники позитивного підходу вважають націоналізм – позитивним соціальним явищем, основою розвитку патріотизму. До визначення «націоналізм» вони додають такі прикметники, як «прогресивний», «народний», «науковий»,

«революційний» та ін. Так, Ж. Бодуен визначає націоналізм як ідеологію нації, головна мета якої – створення та забезпечення всіх необхідних умов для прогресивного національного розвитку; як спосіб захисту національних інтересів [1]. Він не віддільний від існування нації і завжди дає про себе знати тоді, коли йдеться про інтереси нації.

Прибічники іншої думки вважають націоналізм негативним реакційним соціальним явищем, деструктивною силою, яка несе регрес у розвиток суспільства. Націоналізм визначається як ідеологія, психологія, соціальна практика, світогляд і політика підкорення одних націй іншим, проповідь національної виключності та перевершеності, розпалення національної ворожнечі, недовіри та конфліктів [11].

Спочатку націоналізм був відносно прогресивним явищем, бо його головним завданням була консолідація формуючих націй, їх самовизначення. Націоналізм відіграв свою роль в боротьбі народів колоній за незалежність, рівноправ'я та рівність в світових політичних та господарських відносинах. В такому розумінні націоналізм сприяв росту національної самосвідомості, вирішенню проблем національного розвитку, тобто питань захисту національних інтересів та цінностей, відродженню культури, мови та ін. Але переважна більшість дослідників – спеціалістів розглядають сучасний націоналізм в якості виключно реакційного явища.

Його головна риса – мімікрія, перевернення; свої егоїстичні, антинаціональні спрямування націоналісти намагаються прикрити псевдопатріотичними гаслами, національними інтересами та цінностями. Націоналісти, керуючись національними символами, гаслами загальнонаціонального характеру, грають на національних почуттях людей, національній самосвідомості. Націоналізм лише говорить про національні інтереси, переслідуючи в дійсності корисливі, вузькокласові цілі. Він виступає виразником окремих вузьких соціальних верств та їх інтереси ставить вище за національні.

Характерною для націоналістів є відмова визнати за іншими народами на «власній» території ті права, яких вони вимагають для себе. Для інших – ніякого самовизначення! А що робити з іншими етносами, що проживають на цій території? По різному. В Югославії (Косово) націоналісти заявили про боротьбу за створення «етнічно чистих територій»; в Азербайджані силою виселяється населення вірменських сіл. У Прибалтиці «некорінне» населення обмежене в багатьох правах та свободах та ін.

Для націоналістів важливий «образ ворога» навіть більш ніж «нація». Ворог – антипод націоналізму, бо якщо його не буде, то націоналізм втрачає сенс, бо не ясно «проти кого ми дружимо». Ворог може бути зовнішнім, а також внутрішнім, як молодший партнер зовнішніх ворожнечих сил. Сучасний дослідник з ФРН Д. Хоффман писав: «Образ ворога грав роль інтегратора на протязі всієї історії німецького народу та держави» [1].

Націоналізм не має майбутнього, бо загальна світова об'єктивна тенденція – об'єднання зусиль людства у вирішенні завдань, що стоять перед ним, інтеграція. Але зникне націоналізм ще не скоро, бо він спирається на реальну базу і ту соціальну структуру «знедолених», яку залишив у спадщину попередній режим.

3. Поняття маргінальності. Поняття маргінальності вживається досить часто в значенні *пограничності, перехідності, невизначеності*. Так, у багатьох дослідженнях з етнопсихології йдеться про *етнічних маргіналів* – людей, які не мають чітких етнокультурних орієнтацій, не можуть з упевненістю заявити свою причетність до того чи іншого етносу, до тієї або іншої культури. Гіперболізуючи свою позицію, вони іноді називають себе «громадянами світу». Таке явище, як маргіналізація, стає можливим, по-перше, через міжетнічні шлюби, а по-друге, через міграцію населення.

Цікаво зазначити, що діти, які народились від міжетнічних шлюбів, все ж таки не мають великих складностей у визначенні своєї етнічної належності. Складнішим і поширенішим явищем є так звана

культурна маргінальність. Мільйони людей, які проживають за межами території проживання свого етносу, стають причетними до культури іншого етносу. Представники малочисельних народів живуть на рубежі культур, одна з яких є, як правило, вищою за показниками рівня соціально-економічного розвитку або за престижністю.

Ця культурна «граничність» призводить до відсікання людини від її етнічних коренів і розмивання національного «я» або національної самосвідомості. Світогляд і ціннісно-духовні орієнтації особистості залишаються поза певної системи цінностей народу, його культури та психології.

Наслідок такої ситуації – відмова від національно-культурних цінностей, втрата усвідомлення етнічної ідентичності, невизначеність поведінки та посилення маргіналізації.

Велика загроза маргіналізації різних етносів (у тому числі й українському) була за радянських часів, коли тоталітарний режим намагався сформувати «єдину націю – радянський народ». Тепер ми переживаємо зворотні процеси – відродження націй та етносів. Отже, сьогодні правильний підхід до розв'язання національного питання буде сприяти не тільки національній консолідації, а й взагалі національному відродженню народів України.

4. Національна ідентифікація. Нація існує насамперед завдяки самосвідомості її людей, їх самоототожненню з культурою своєї нації. Національна самосвідомість або почуття етнічної ідентичності лежить в основі національного характеру. Це, як зазначалось у попередньому розділі, дає підставу вважати націю психологічним видом на відміну від біологічного виду тварин. Отже, *кожен індивід є національним, по-перше, об'єктивно, а по-друге, суб'єктивно, свідомо, оскільки визнає себе частиною тієї чи іншої нації, ідентифікує себе з нею. Без цього нація не може бути повноцінною. Через самосвідомість, ціннісні орієнтації, традиції, національна сутність проявляється конкретніше, ніж через об'єктивні чинники.* Отже, кожна людина найбільшою мірою

національна через те, що усвідомлює свою належність до нації, ідентифікує себе з цілим.

Саме національна самосвідомість допомагає людям вистояти як нації, зберегти свою мову, культуру та навіть, як у євреїв, повернути собі свою державність. Держава Ізраїль не існувала майже дві тисячі років і була відновлена в 1948 р. Україна, як і деякі інші держави, що належали до СРСР, майже ніколи не мала своєї державності.

Під час формування «єдиної нації – радянського народу» усі нації на території СРСР зазнали величезних втрат.

Мова. За роки радянської влади українська мова стала неprestижною, «мовою села», не обов'язковою для вивчення. Так, у 80-х роках ХХ ст. набув чинності закон, за яким батьки могли написати заяву до школи про звільнення їхньої дитини від вивчення української мови. Молода держава відразу ж попідкувалася про відродження мови – вийшли Закони «Про освіту», «Про мови», є відповідний пункт і в конституції.

Культура. У радянські часи поряд з «єдиною нацією» ходовим став вираз «культура – соціалістична за змістом, національна за формою». Але це була не просто фраза – це вимога до сутності культури, до її душі. Душа національної культури була витруєна, залишилася лише її оболонка, яка сама по собі не могла розвиватись. Сьогодні українська культура хоч і не відчуває жорсткого пресингу, але у зв'язку зі складним економічним становищем в Україні відсутня необхідна підтримка, щоб інтенсивно відроджуватись.

Релігія. У Радянській Україні майже не існувало ніяких релігійних утворень, окрім православної церкви, але й вона перебувала в занепаді. Офіційною державною релігією був атеїзм. Відсутність релігійного виховання поставила націю на межу морального виродження. Сьогодні Українська держава піклується про відродження культурних і релігійних традицій: відсутня дискримінація релігій, відроджуються культові споруди, що були зруйновані за роки тоталітаризму. Будують нові православні храми, католицькі костьольи та молитовні будинки різноманітних християнських деномінацій.

Право. Найвищі досягнення відроджена Україна має у сфері права. Усунуті майже всі правові утиски націй, релігій, мов, культур. Великим досягненням для українського права є відміна смертної кари. А найвищим досягненням у сфері права було прийняття нової Конституції України, яка є гарантом розвитку Української держави.

Література:

Основна:

1. Бандурка А.М., Друзь В.А. Етнопсихология: Учеб. пособие / А.М. Бандурка, В.А. Друзь. – Харьков: Изд-во Ун-та внутр. дел, 2000. – С. 28-36.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – С. 23-42.
3. Бодуен Ж. Вступ до політології: Пер. с фр. / Жан Бодуен. – Київ: Основи, 1995. – 174 с.
4. Геллнер Е. Нації та націоналізм / Е. Геллнер // Питання філософії. – 1989. – № 7. – С.124.
5. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В. Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 40-42.
6. Крысько В.Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В.Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – С. 70-74.
7. Общественные науки и современность. – 1998. – № 6. – С.110.
8. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія / О.В. Савицька, Л.М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 43-48.
9. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія / О.В. Савицька, Л.М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 9-14.
10. Тишков В.О. Про націю та націоналізм / В.О. Тишков // Вільна думка. – 1996. – № 3. – С. 5.
11. Етнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 10-14.
12. Етнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 43-48.

Додаткова:

1. Кемеров В.Е., Керимов Т. Х. Хрестоматія по соціальної філософії / В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов – М.: ВЛАДОС, 2001. – 367 с.
2. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навч. посіб. / Л. Г. Коваль, І. А. Зверєва, С. Р. Хлебик – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Комаров М.С. Введение в социологию / М.С. Комаров – М.: Просвещение, 1994. – 342 с.
4. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / Л.І. Міщик – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
5. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
6. Социальная педагогика / Под ред. М.А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 345 с.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте з історичної точки зору поняття «етнос»
2. Які версії етногенезу української нації ви знаєте?
3. Поясніть сутність поняття «маргінал»
4. Дайте характеристику маргіналізації різних етносів.
5. Охарактеризуйте «піджан-мову»
6. Чому націю іноді називають «психологічним видом»?
7. Охарактеризуйте основні складові формування української нації.

3.3. Соціальні групи як головні інститути соціалізації

ПЛАН

1. Групи: їх види, розміри, структура.
2. Розвиток групи. Загальні якості групи.
3. Причини, що зумовлюють вступ людини до неформальної малої групи
4. Соціальна колективність. Відносини між індивідом і групою.

5. Соціальні класи, страти, шари
6. Базові характеристики суспільства
7. Соціальна стратифікація
8. Соціальні класи

Ключові слова та поняття: групи; структура; розвиток групи; соціальні класи; колективність; соціальна стратифікація; соціальні шари; неформальна група

1. Групи: їх види, розміри, структура. Вже декілька десятиліть проблема взаємодії людей в рамках невеликих об'єднань, що виникають формальним або неформальним чином, знаходиться в центрі уваги дослідників різних наук і шкіл. Проблема груп, в які об'єднані люди в процесі своєї життєдіяльності, – найважливіше питання соціальної психології.

Реальність суспільних відносин завжди дана як реальність відносин між соціальними групами, тому для соціологічного аналізу украй важливим і принциповим питанням є питання про те, по якому критерію слід вичленяти групи з того різноманіття різного роду об'єднань, які виникають в людському суспільстві.

Група – це об'єднання людей, засноване на їх участі в деякій діяльності, зв'язане системою відносин, які регулюються формальними або неформальними соціальними інститутами. Відразу ж слід обмовитися, що в суспільних науках в принципі може мати місце двояке вживання поняття «група». З одного боку, в практиці, наприклад, демографічного аналізу, в різних гілках статистики маються на увазі умовні групи: довільні об'єднання (угруповання) людей за якою-небудь загальною ознакою необхідному в даній системі аналізу. З іншого боку, в цілому циклі суспільних наук під групою розуміється реально існуюча освіта, в якій люди зібрані разом, об'єднані однією загальною ознакою, різновидом спільної діяльності або поміщені в якісь ідентичні умови, обставини, певним чином усвідомлюють свою приналежність до цієї освіти.

Неможливо дати наукове пояснення різноманіттю особових проявів в суспільній життєдіяльності без розкриття соціально-психологічного контексту, який є соціальним мікросередовищем народження і формування людини. Саме таким середовищем є соціальні групи. Тому виявлення закономірностей формування і функціонування різного роду соціальних груп допомагає науковому поясненню процесів, що відбуваються як на рівні мікросередовища, так і на рівні всього суспільства.

Групи бувають: великими і малими, від двох чоловік і більш, умовними і реальними. Реальні групи ділять на малі та великі, офіційні та не офіційні, стійкі та ситуативні, організовані та стихійні, контактні та не контактні. Стихійні групи К. Платонов назвав «неорганізованими» [8].

Групи складаються з людей, суспільства – з груп. Індивіди, групи і суспільства – це три сучасні реальності, вони взаємозв'язані. Всі групи більш менш спеціалізовані. Їх спеціалізація залежить від потреби людей. Так, сім'я в промисловому місті має одночасно генетичну і виховну функції. Інші групи виконують інші функції. Індивіди беруть участь у в багатьох групах. Деякі групи припускають фізичну присутність її членів. Одночасно можна брати участь в декількох групах: члени команди по футболу, учбові заклади. Існують постійні, тимчасові, випадкові або спорадичні групи. Деякі групи створені для тривалого існування і прагнуть до цього: школи, село, підприємства, зацікавлені протягом своєї справи. Це групи, які не хочуть зникнути. Інші групи приречені на нетривале існування (туристи). Деякі групи є вільними, інші мають обов'язковий характер. Так, з'явившись на світло, ми не вибирали сім'ю, етнічну групу або націю, інші групи, куди вступають за бажанням: спортивний клуб, культурні суспільства або соціальне об'єднання. Формальні групи характеризуються організованою структурою. Соціальні відносини тут носять безособовий характер (різні партії). У неформальній групі існують особисті, соціальні відносини, які здійснюються в ролях, визначуваних внутрішнім середовищем, симпатіями (це друзі, приятелі, «клуб по інтересах»).

Первинна або обмежена група є основою для людини це – сім'я. Адже саме у ній відбувається процес культуризації. Вторинні групи – великі за розміром і відносини в них формалізовані. Приклад може слугувати баскетбольний клуб, в який входять декілька команд, – це вторинна група. А одна команда – первинна група.

Американський дослідник Е. Юбенк виокремив сім різних принципів, на підставі яких будувалися класифікація груп:

- на основі етнічної або расової приналежності;
- на основі рівня культурного розвитку;
- на основі типів структури, що існує в групах;
- на основі завдань і функцій, що виконуються групою в ширших общностях;
- на основі переважаючих типів контактів між членами групи;
- на основі різних видів зв'язків, що існують в групах;
- на інших принципах.

Природні групи підрозділяються на так звані «великі» і «малі».

Під малою групою розуміється нечисленна по складу група, члени якої об'єднані загальною соціальною діяльністю і знаходяться в безпосередньому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення емоційних відносин, групових норм і групових процесів.

Серед основних особливостей малої групи зазвичай виділяють:

- прямий або непрямий контакт між складовими групу індивідами, міжособова взаємодія і взаємовплив;
- наявність загальної мети і діяльності, переживання загальних відчуттів;
- внутрішньогрупову распределенность функцій і соціальних ролей;
- спільність інтересів, соціальних норм, вдач, звичаїв і форм поведінки;
- певну локалізацію в просторі і стійкість в часі.

Лабораторні дослідження малих груп можуть бути наближені до реальних життєвих умов двома різними способами. Перший

спосіб йде по шляху створення експериментів, що ізолюють всі найважливіші і другорядні атрибути цих ситуацій. Другий спосіб зближення йде по дорозі не тільки організацій умов експерименту, але і включає дослідження реальних контактних груп у «життєвих» (модельованих) умовах взаємодії.

І що цінно, в лабораторних дослідженнях малих груп дотримується загальнопсихологічний принцип підбору випробовуваних: вони повинні бути одного віку, підлоги, близького рівня освіти.

Що ж до великих груп, то питання про їх дослідження значно складніше і вимагає особливого розгляду. Важливо підкреслити, що ці «великі» групи також представлені в соціальній психології нерівноцінно: одні з них мають солідну традицію дослідження на Заході (це по перевазі великі, не організовані, стихійно виниклі «групи», сам термін «група» по відношенню, до яких вельми умовний), інші ж, подібно до класів, націям значно слабкіше представлені в соціальній психології як об'єкт дослідження. У групах першого вигляду, процеси протікають в них, добре описані в деяких розділах соціальної психології, зокрема при дослідженні способів дії в ситуаціях поза колективною поведінкою.

Точно також малі групи можуть бути підрозділені на два різновиди: групи, що формуються, вже задані зовнішніми соціальними вимогами, але ще не згуртовані спільною діяльністю в повному розумінні цього слова, і колективи, тобто групи більш високого рівня розвитку, пов'язані із специфічними видами соціальної діяльності. Групи першого різновиду можна позначити як що «стають».

Традиційно вивчаються такі параметри групи: композиції групи (або її склад), структура групи, групові процеси, групові цінності, норми, система санкцій. Кожен з цих параметрів може набувати абсолютно різного значення залежно від того загального підходу до групи, які реалізується в дослідженні. Так, наприклад, склад групи може бути, у свою чергу, описаний за абсолютно різними показниками, залежно від того, чи означає у кожному

конкретному випадку, наприклад, вікові професійні або соціальні характеристики членів групи. Очевидно, не може бути дано єдиного рецепту опису складу групи, особливо у зв'язку з різноманіттям реальних груп. У кожному конкретному випадку починати треба з того, яка реальна група вибирається як об'єкт дослідження (див. рис. 3.1) [1, с. 194].

Іноді склад мікрогрупи і відповідно структура відносин в ній носять складніший характер. Наприклад, в старших класах школи нерідко можна зустріти об'єднання дітей, що включають по 4-5 чоловік, об'єднаних близькими дружніми зв'язками. Проте в більшості реальних груп на практиці такі об'єднання школярів зустрічаються у край рідко. Тому можна вважати, що групи - діади і групи - тріадами є найбільш типові мікрогрупи, з яких складається будь-яка мала група. Їх уважне вивчення може дати дуже багато корисної інформації для розуміння складнішої системи взаємин, наявних в малій групі або колективі.

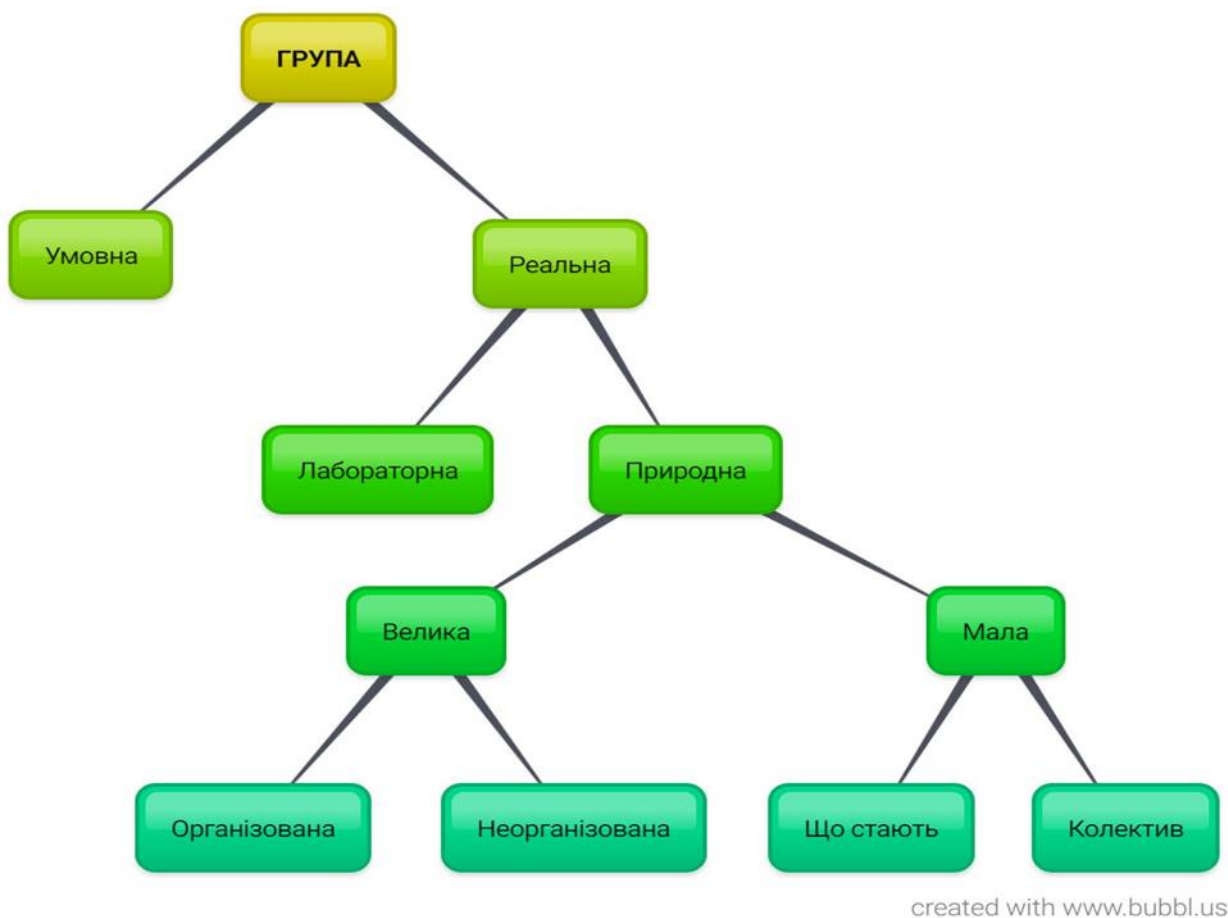

Рис. 3.1. Класифікація груп [1, 2]

Різноманітна і структура великих груп, в які входять малі:

- соціальні класи;
- різні етнічні групи;
- професійні групи;
- вікові групи (як група можуть бути розглянуті, наприклад, молодь, жінки, літні люди і ін.).

Реальна група вибирається як об'єкт дослідження: чи це шкільний клас, спортивна команда або виробнича бригада. Іншими словами, відразу «задається» деякий набір параметрів для характеристики складу групи, залежно від типу діяльності, з якими вона пов'язана. Теж можна сказати і щодо структури групи. Існує декілька достатньо формальних її ознак: структура переваг, структура комунікацій, структура влади. «З'єднання» процесів, що протікають в групі й інших її характеристик, – до цих пір не цілком розв'язана проблема. Якщо послідовно йти по шляху, закладеним початковим методичним принципом, то до групових процесів, перш за все, слід віднести такі процеси, які організовують діяльність групи.

2. Розвиток та загальні якості групи. Соціальна стратифікація та нерівність. Проблема розвитку групи ніколи не ставилася з метою з'ясувати різні рівні її розвитку, розкрити специфіку різних параметрів групової діяльності на кожному з цих рівнів. Разом з тим без такого підходу картина розвитку групи не може бути повною. Цілісне уявлення про розвиток групи по характеристиці групових процесів допускає і більш дробовий аналіз, коли окремо досліджується розвиток групових норм, цінностей система міжособових відносин і так далі З погляду соціальної психології дослідження характеристик великих соціальних груп натрапляє на цілий ряд труднощів. Багатство методик вивчення різних процесів в малих групах часто контрастує з відсутністю подібних методик для дослідження, наприклад, психологічної зовнішності класів, націй і інших груп такого роду. Звідси іноді народжується переконання, що спільність психології великих груп

не піддається науковому аналізу. Відсутність традиції в такому дослідженні ще більш укріплює такі погляди. Разом з тим, соціальна психологія в точному значенні цього слова, без розділу про психологію великих соціальних груп, взагалі не може претендувати на успіх. За твердженням Г. Ділігенського, розгляд великих груп не може вважатися правомірним, бо це не одна з проблем даної дисципліни, а найважливіша її проблема. «Як би не була велика роль малих груп і безпосередньо міжособового спілкування в процесах формування особи, самі по собі ці групи не створюють історично конкретних соціальних норм, цінностей, установок» [5]. Всі ці й інші змістовні елементи виникають на основі історичного досвіду. Посилаючись на Г. Ділігенського «цей досвід лише «доведе» до індивіда через посередство малої групи і міжособового спілкування» [5].

Разом з досвідом великих соціальних груп найважливіше значення мають і масові соціальні процеси і рухи. Важливі чинники, задаючи весь лад соціально-психологічних характеристик певних груп людей: характер суспільних змін, перетворень, безпосередня участь в революційних рухах, складні процеси формування громадської думки.

Безпосередньо до загальних якостей групи відносять:

- інтегративність – міра єдності, злитості, спільності членів групи один з одним (відсутність інтегративності – роз'єднаність, дезинтеграція).
- мікроклімат визначає самопочуття кожної особи в групі, її задоволеність групою, комфортність знаходження в ній;
- референтність – ступінь ухвалення членами групи групових еталонів;
- лідерство - ступінь провідного впливу тих або інших членів групи на групу в цілому у напрямі здійснення групових завдань.
- інтрагрупова активність – міра активізації груповий складових її осіб.

- інтергрупова активність – ступінь впливу даної групи на інші групи.

Окрім цих якостей розглядаються:

- спрямованість групи – соціальна цінність прийнятих нею цілей, мотивів діяльності, ціннісних орієнтацій і групових норм;
- організованість – реальна здібність групи до самоврядування;
- емоційність – міжособові зв'язки емоційного характеру, переважаючою емоційний настрої групи;
- інтелектуальна комунікативність – характер міжособового сприйняття і встановлення взаєморозуміння, знаходження спільної мови;
- вольова комунікативність – здатність групи протистояти труднощам і перешкодам, її надійність в екстремальних ситуаціях.

Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, що володіють значно великими ресурсами багатства і влади, чим інші. Межі таких груп важко визначити. Часто самі індивіди, що входять в ці групи, не представляють не тільки їх розмірів і меж, але і власного статусу в цій складній соціальній системі. Проте без знання реальної соціальної структури, характеру розподілу цінностей між різними групами і ступеня нерівності між ними неможливо зрозуміти, як функціонує і розвивається суспільство. Сукупність знань, що стосуються перерахованих аспектів соціального життя, відноситься сучасними ученими до теорії соціальної стратифікації.

У даний час найбільш впливовою точною зору на процес формування соціальних страт можна рахувати *теорію стратифікації* К. Девіса і У. Мура. Згідно цієї теорії, кожне суспільство повинне вирішити проблему розміщення і мотивації індивідів в соціальній структурі. Соціальний порядок в суспільстві заснований на розподілі індивідів по соціальних статусах і спонукати і виконувати соціальні ролі, відповідні даним статусам.

Суспільство може вибрати два шляхи мотивації для якнайкращого виконання соціальних ролей. Так, конкурентна система направлена раніше на мобілізацію індивідів відносно досягнення найпривабливішого статусу, тоді як неконкурентна система відносно соціальних статусів більше уваги приділяє мотивації до виконання функціональних обов'язків, тобто внеску у діяльність суспільства як цілого. Суспільство будь-якою соціальною структурою використовує обидві ці системи, тільки різною мірою.

Для здійснення розподілу індивідів по соціальних статусах і їх мотивації реалізується практика винагороди, яка може використовуватися як для спонуки успішного виконання індивідами своїх ролей, так і для підтримки системи нерівного розподілу цієї винагороди відповідно до займаних статусів. Таким чином, в будь-якій соціальній системі винагорода повинна розподілятися диференційовано відповідно до займаних соціальних статусів. Для цієї мети створюються і узаконюються права кожного соціального статусу відносно винагороди з боку суспільства.

Слід зазначити, що дана теорія стратифікації в даний час є сомою розробленою і теоретично обґрунтованою.

Соціальна нерівність існувала впродовж практично всієї розумної історії людства. Не дивлячись на те що у всі століття нерівність засуджувалася, піддавалася нищівній критиці і ніколи не викликало симпатій у членів суспільства, люди в ході історичної практики з вражаючою завзятістю чинили опір створенню «досконалих» суспільств, заснованих на соціальній рівності і відсутності пригноблення і примушення одних соціальних груп іншими.

Витоки соціальної нерівності багато сучасних учених бачать в природних відмінностях людей за фізичними даними, особовими якостями, внутрішньою енергією, а також по силі мотивації, направленої на задоволення найбільш значущих, насущних потреб. Спочатку виникаюча нерівність звичайна у край нестійкий і не приводить до закріплення соціальних статусів.

Відносно примітивна культура не створює соціальних норм щодо жорсткого закріплення відносин нерівності. Розвиток соціальних відносин, появу складних суспільств і системи соціальних інститутів припускає наявність складнішої мережі взаємно пересічних обмінів соціальними цінностями, в ході яких відбувається постійний перерозподіл цих цінностей. Початкові відмінності людей за фізичними даними і особовими якостями приводить до того, що найбільш сильних, енергійних, цілеспрямованих і високомотивованих осіб отримують переваги в ході обміну соціальними цінностями. Ці переваги дають можливість таким особам здійснювати асиметричні, нерівні обміни. В ході постійного взаємопересекаючихся асиметричних обмінів, що здійснюються, починається формування нормативної основи нерівності. *Нормативна основа* є сукупністю специфічних норм, що закріплюють поведінку індивідів відповідно до їх рангу. Починається закріплення і створення законодавчої бази для піднесення окремих соціальних груп.

Наступним формування відносин нерівності є закріплення існуючого положення, яке складається в деякий момент в ході обміну. Це закріплення здійснюється шляхом створення нормативної бази, яка встановлює рангове місце (або статус) кожного індивіда або соціальної групи в соціальній структурі за умови наявності в його розпорядженні необхідної кількості цінностей. Характер наявних цінностей формує вид структури, щодо якої визначається статус індивіда або групи.

3. Причини, що зумовлюють вступ людини до неформальної групи.

Люди зазвичай знають, чому вони хочуть приєднатися до тієї або іншої формальної організації. Зазвичай вони хочуть допомогти їй в досягненні цілей або потребують винагороди у вигляді доходу або престижу. Для вступу в неформальні групи у людей також є причини, але вони часто не усвідомлюють їх. Як показали Хоторнские експерименти, приналежність до неформальних груп

може дати людям психологічні вигоди, не менш важливі для них, ніж зарплата.

Найважливішими причинами приєднання до неформальних груп є почуття причетності, взаємодопомога, захист, спілкування, симпатія, загальні інтереси.

Причетність. Ще до Хоторнських досліджень Е. Мейо виявив, що люди, робота яких не забезпечує ним можливості налагоджувати соціальні контакти, як правило, нею не задоволені. Соціальна потреба, потреба в приналежності до тієї або іншої групи – є однією з найсильніших. У групі відбувається самопізнання, самовизначення, самоствердження. Групова динаміка активізує існуючі потреби людини, створює нові і одночасно є джерелом їх задоволення.

Взаємодопомога. Підлеглі з великим бажанням звернуться по допомогу до колег, чим до безпосереднього керівника, навіть якщо труднощі виникли при рішенні виробничих завдань. І ця ситуація вигідна обом: і одержуючому, і що робить. Перший отримує потрібну пораду, а другий - престиж і самоповага. Атмосфера довіри і взаємодопомоги є основою синергетичного ефекту групової взаємодії.

Захист. Люди завжди знали, що сила в єдності. Усвідомлена потреба в захисті є важливою причиною приєднання людей до тієї або іншої групи. Об'єднання відбувається досить часто при виникненні якої-небудь загрози, небезпеці, для спільного захисту або групових інтересів. Наприклад, опротестувати шкідливі умови роботи, несправедливу оплату праці. Члени неформальних організацій захищають один одного, прикриваючи тих, хто порушує правила. У формальній групі, спроби формального керівника зруйнувати неформальні стосунки, що склалися, - усе це сприяє об'єднанню існуючих неформальних груп або призводить до створення нових.

Спілкування. У основі неформального спілкування лежать інтереси, цінності, захоплення і тому подібне. Саме з цієї причини на підприємстві має бути стільки неформальних груп, скільки

загальних тим для спілкування. Так само неформальне спілкування в групі - це додатковий канал вступу важливої для людини інформації, що стосується як ситуації на підприємстві, так і поза нею. Однією з важливих причин вступу людей в неформальні групи є прагнення отримати доступ до каналу неформальних комунікацій – каналу чуток. По їм поширюються чутки і інша інформація, яка або зовсім не доходить з офіційних джерел, або доходить з великим запізненням. Ця інформація здатна задовольнити потребу індивідуума в психологічному захисті і причетності, а також забезпечити швидкий доступ до пов'язаної з його діяльністю інформації.

Симпатія і загальні інтереси. Люди часто налагоджують тісні взаємини з тими, хто знаходиться у безпосередній близькості до них, чим з тими, хто працює в декількох метрах від них. Люди зазвичай тягнуться до тих, хто, із їхньої точки зору, здатний задовольнити їх потребу в причетності, компетентності, захисті, повазі. Група надає людині можливість супроводження часу в приємному для себе оточенні, уникнути стану втраченої, непотрібності.

Неформальні організації є потужною силою, яка може стати домінуючою в організації і зводити нанівець зусилля керівництва, оскільки частенько неформальні стосунки грають велику роль, чим формальні.

У неформальних організаціях багато спільного з формальними: є ієрархія і лідери. Функції лідера: допомагати групі в досягненні її цілей і підтримувати і зміцнювати її існування. Засоби, вживані лідерами формальних і неформальних груп, для надання дії ідентичні, але лідер формальної організації має підтримку у вигляді делегованих йому офіційних повноважень, а опора неформального лідера – визнання його групою. Чинники, що визначають можливість стати лідером залежать від системи цінностей прийнятою в групі (вік, професійну компетентність, свобода пересування і спілкування).

Соціальний контроль. Норми підкріплюються системою заохочень і санкцій. Щоб бути прийнятим групою і зберегти в ній своє положення, особа повинна дотримувати ці норми. Для

зміцнення і дотримання цих норм, група може застосовувати жорсткі санкції, а порушників, може чекати відчуження.

Опір змінам. Зміни часто розглядаються як загроза подальшому існуванню неформальної організації і оскільки люди реагують не на ті, що відбувається об'єктивно, а на ті, що відбувається за їх уявленням, запропонована зміна може здатися набагато небезпечнішою, ніж воно є насправді.

Неформальні організації можуть як шкодити організації формальною так і сприяти досягненню цілей організації.

Деякі керівники вважають, що неформальна організація результат неефективного управління, що б впоратися з нею – треба знищити її.

До негативних моментів відносимо таке:

- по неформальних каналах можуть поширюватися помилкові чуйні, що призводять до негативного відношення до керівництва;
- прийняті групою норми можуть знижувати продуктивність;
- тенденція опору змінам можуть затримувати необхідну модернізацію виробництва.

З позитивного можемо відмітити такі моменти:

- цілі групи можуть співпадати з цілями формальної організації, а норми ефективності навіть перевищувати норми формальної організації. Соціальний контроль, що здійснюється неформальною організацією, може вплинути і направити до досягнення цілей формальної організації. Він також може вплинути на думку про керівників і справедливість їх рішень;
- неформальні канали зв'язку можуть доповнювати формальну систему комунікацій;
- багато людей відмовляються від більш високооплачуваних посад в інших компаніях, тому що не хочуть порушувати соціальні зв'язки, які придбали в цій компанії;

- при руйнуванні на її місці обов'язково виникне інша, з можливо більш негативним відношення до керівництва. У будь-якому випадку, незалежно від того, чи є неформальна організація шкідливою або корисною, вона існує.

Соціальний педагог повинний знати їх, взаємодіяти з ними, знати закони групової динаміки і способи впливу на розвиток неформальних взаємодій, уміти цілеспрямовано управляти ними.

Щоб впоратися з потенційними проблемами і опанувати потенційні вигоди неформальної організації, керівництво повинно:

1. Визнати існування неформальної організації, працювати з нею і не погрожувати її існуванню (її руйнування може це може погрожувати існуванню формальної організації).
2. Знати, лідерів і працювати з ним, заохочуючи тихий, хто не заважає, а сприяє досягненню цілей організації.
3. Прислухатися до думки членів і лідерів неформальних груп.
4. Перед тим, як зробити які -небудь дії, прорахуйте їх можливу негативну дію на неформальну організацію.
5. Щоб ослабити опір змінам, дозволити брати доля в ухваленні рішень.
6. Швидко видавайте точну інформацію, тим самим перешкоджаючи поширенню трохи.

Важливо, що б норми, правила і цінності неформальної організації не йшли в розріз з нормами, правилами, цілями і завданнями формальної організації, а навпаки підтримували їх.

Початок у дослідженні неформальних груп поклала компанія «Вестерн Електрик» (група Элтона Мэйо). Це була серія експериментів, проведених у 1924 р. на заводі Хоторна.

Мета полягала у визначенні залежності між фізичними умовами роботи і продуктивністю праці, завдання визначити вплив інтенсивності освітлення на продуктивність праці. Робітники були поділені на групи: контрольну і експериментальну. Результат - зміна інтенсивності освітлення лагодила на продуктивність праці лише незначний вплив. Надалі була виділена мала група в якій були введені додаткові перерви в роботі, їй була надана велика свобода

спілкування і можливість тісніших взаємин. Продуктивність праці в ізольованій малій групі збільшилася. Введення програми матеріального стимулювання, побудованої на груповій продуктивності праці (мета - підстібання успішними робітниками повільніших) показало, що ті, що відстають намагалися підвищити свою продуктивність, щоб не підводити інших членів групи, а передовики уповільнювали свій темп роботи, щоб не виходити за рамки, встановлені групою і їх не вважали порушниками і не бачили в них загрозу благополуччю для інших.

Результати експерименту говорили про те, що *соціальні і психологічні чинники* чинять на продуктивність праці сильніший вплив, ніж фізичні, а продуктивність праці залежить як від самого працівника, так і від трудового колективу.

Отриманий результат пояснювався формуванням організованої соціальної групи, а також особливими взаєминами з керівником цієї групи.

Хоторнський експеримент представив доказ того, що:

- організацію слід розглядати як соціальну систему, де взаємодіють окремі особистості, формальні і неформальні групи.
- окрім економічних потреб, у робітників є і соціальні споживи і необхідно враховувати соціальні взаємини між співробітниками.

Хоторнський ефект – це умови, в яких новизна, інтерес до експерименту або підвищена увага до цього питання призводили до спотвореного, частенько занадто сприятливого, результату.

Створення формальних груп потрібне як для логічного впорядкування працівників, що виконують взаємозв'язані завдання, так і для налагодження соціальних взаємин між співробітниками.

Ефективність цих груп визначають: розмір і склад групи; групові норми; згуртованість; міра конфліктності; групові норми; статус і функціональні ролі її членів.

Розмір. Формальна група має бути порівняно невеликою – 3-9 чоловік (Ральф До. Девіса), ідеальна група – 5 чоловік (Кіт Девіс):

- фактично на збори в групу приходять від 5 до 8 чоловік.
- групи від 5 до 11 членів, зазвичай приймають точніші рішення.
- у групах з 2 або 3 чоловік її членує боятися надмірною персональною відповідальністю за рішення, що приймаються
- у групах більше 5 чоловік членує зазнавати утруднення, боязкість у висловлюванні своєї думки перед іншими.
- у міру збільшення розміру, спілкування між членами групи ускладнюється, стає важчим досягнення згоди.
- збільшення розміру групи сприяє неформальному розподілу груп на підгрупи.

Склад. Рекомендується, щоб група складалася з несхожих осіб з метою використання різних позицій при обговоренні проблеми і для знаходження оптимального рішення, групи з різними точками зору виробляють більше якісних рішень.

Міра конфліктності. Відмінність в думках зазвичай призводить до ефективнішої роботи групи, але і підвищує вірогідність конфлікту.

Згуртованість. Високозгуртована група -група, членує якої випробовують сильну тягу один до одного і вважають собі схожим. У таких груп буває менше проблем в спілкуванні (нерозуміння, напруженості, ворожості і недовіри), вище продуктивність праці. Високий рівень згуртованості може підвищити ефективність усієї організації, якщо цілі і тій і іншій узгоджуються між собою, якщо немає згуртованість.

Групова одностайність. Тенденція пригнічення окремою особою своїх дійсних поглядів на яке-небудь явище з тим, щоб не порушувати гармонію групи. Членує групи вважають, незгоди слід уникати, воно підриває почуття приналежності. Оскільки ніхто не висловлює думань, відмінних від інших проблема вирішується з меншою ефективністю, оскільки альтернативні рішення не обговорюються і не оцінюються.

Експеримент американського психолога М. Шериф продемонстрував неусвідомлений вплив, який група може робити на

індивідуальне сприйняття. Випробовувані, знаходячись в темній кімнаті зосереджували погляд на нерухомій світловій плямі. Потім кожен член групи відповідав в якому напрямі і на якій відстані переміщала світлова пляма. Відповідаючи індивідуально, випробовувана далечінь різні відповіді. Проте коли група отримала завдання дати єдину відповідь, члену групи прийшли до згоди відносно і напрямі, і величини переміщення світлової плями; при цьому групове рішення відрізнялося від багатьох конкретних думань, які випробовувані висловлювали в індивідуальному порядку.

Групові норми. Норми, прийняті групою, чинять сильний вплив на поведінку окремої особистості на ті, в якому напрямі вона працюватиме: на досягнення цілей організації або на протидію їм.

Позитивними нормами вважаються ті, що підтримують цілі і завдання організації і заохочують поведінку, спрямовану на досягнення цих цілей (заохочують старанність працівників, їх відданість організації, турботу про якість продукції, про задоволення покупця), негативні норми навпаки (заохочують неконструктивну критику компанії, крадіжки, прогули і низький рівень продуктивності праці).

Статус членів групи. Статус особистості в групі може визначатися поруч чинників поклад від цінностей і норм групи: вік, освіта, соціальні таланти, інформованість і досвід. Члену групи, чий статус досить високий, здатні чинити більший вплив на рішення групи, проте, це далеко не завжди веде до підвищення ефективності. Людина, що попрацювала на компанію нетривалий година, може мати цінніші ідеї, ніж людина з високим статусом, заснованим на багаторічній роботі в організації. Необхідно щоб думки членів, що мають вищий статус, не домінували в ній.

Ролі членів групи. Ефективність роботи групи визначається поведінкою кожного з її членів. Існують дві основних спрямованості ролей для створення нормально працюючого гурту.

Цільові ролі, пов'язані з груповими завданнями і їх виконанням: *Ініціація діяльності* (пропонувати нові рішення,

постановка проблем). *Пошук і надання інформації. Збір думань. Опрацювання* (роз'яснювати, наводити приклади, розвивати думки). *Координування. Узагальнення.*

Підтримувальні ролі, пов'язані з підтримка і активізація життєдіяльності групи:

Заохочення (хвалити і позитивно оцінювати вклад у вирішення проблеми). *Забезпечення участі* (створення обстановки, в якій кожен член групи може внести пропозицію і ін.).

Ефективна група – та, чий розмір відповідає її завданням, у складі якої знаходяться люди з несхожим рисом вдачі, чії норми сприяють досягненню цілей організації і створенню духу колективізму, де здоровий рівень конфліктності, хороший виконання як цільових, так і таких, що підтримують ролей і де членує групи, що мають високий статус, не домінують.

У практиці менеджменту часто зустрічається поняття команда.

Команда – група людей (як правило, невелика), яка виконує певне завдання і в якій проявляється *синергетичний ефект* (результат зусиль членів команди виявляється більше арифметичної суми тихий результатів, які сморід міг отримати працюючи нарізно). Синергетичний ефект забезпечується наявністю ряду ознак, що характеризують ефективну команду. Найбільш важливі з них:

- взаємозв'язок між членами команди;
- можливості ефективнішої роботи членів команди в порівнянні з їх роботою самотійно;
- привабливість команди для своїх членів;
- турбота один про одного і навчання один одного;
- підтримка лідера;
- високий рівень довіри між членами команди.

Порівняльні характеристики групи і ефективної команди представлено на рисунку 3.2.

Ефективні команди рідко виникають спонтанно. Для їх формування потрібні зусилля керівника. У сучасному менеджменті застосовуються різноманітні прийоми побудови команд. До них

відносяться: вироблення і аналіз єдиних цілей; вдосконалення процесів командної роботи; розвиток навичок міжособових комунікацій; освоєння технології управління конфліктами; розвиток навичок «розподіленого» лідерства між членами команди; освоєння методик аналізу командної діяльності; розвиток навичок ролевого розподілу в команді.

ГРУПА	<p>Наявність різних цінностей Внутрішня взаємозалежність Вираження почуттів Навички міжособистого спілкування Узгодженість Довіра Вирішення конфліктів Слухання Консенсус Співпраця Фокус на групових процесах</p>	КОМАНДА
<p>← СЛАБКІ</p>		<p>→ СИЛЬНІ</p>

Рис. 3.2. Порівняльні характеристики групи і ефективної команди

4. Соціальна колективність. Відносини між індивідом і групою. Розвиток колективу проходить через ряд етапів:

- номінальна група
- група-асоціація
- група-кооперація.

Від кооперації до колективу група проходить рівень автономізації, для якого характерна досить висока внутрішня єдність по всіх загальних якостях, окрім інтергрупової активності. Саме на цьому рівні члени групи ідентифікують себе з нею (моя група). Проте група-автономія може піти у бік від колективу. Можливий розвиток групи в негативному напрямі, коли розвиток групи приводить її до положення замкнутою з поза групою, але внутрішньогруповою антипатією, що відрізняється, міжособовим егоцентризмом і егоїзмом, агресивністю.

Соціальна колективність полягає в тому, що, об'єднуючи людей загальними соціальними, і виробничими інтересами, вона ставить вищою своєю метою створення умов для розкриття індивідуальності кожного члена суспільства і відповідає за реалізацію повноцінного розвитку особи. В результаті розвитку своїх членів розвивається і сам колектив: чим яскравіше і багатше індивідуальність, вище рівень розвитку кожного члена колективу, тим більше дієздатним, людяним в суспільному своїй якості є і колектив в цілому. Суть соціального колективізму не зводиться до спільної діяльності для досягнення загальної мети. І навіть не зводиться до уміння жити спільно, разом вирішуючи всі питання. Стан і зрілість соціальної колективності визначається тим, наскільки соціальне, суспільне прониклося особистим, індивідуальним інтересом.

Будь-яка взаємодія людей, навіть при мінімальній їх кількості, починається з розподілу функцій. Без цього не можливе існування групи як єдиного цілого. Група може зрозуміти через особу, оскільки людська особа є головним матеріалом для її створення. А. Петровський вважає при класифікації груп визначати ступінь їх розвитку, враховуючи характер міжособових відносин, що формуються залежно від ціннісно-орієнтаційної єдності групи (оптимальний збіг цілей, що зв'язують особу, групу, суспільство).

Ієрархія реальних контактних груп може бути представлена таким чином:

- дифузна група – взаємини опосередкують не змістом групової діяльності, а тільки симпатіями і антипатіями;
- асоціація – група, в якій взаємини опосередкують тільки особово значущими цілями;
- корпорація – взаємини опосередкують особово значущими, але асоціальним по своїх установках змістом групової діяльності;
- колектив – взаємодії опосередкують особистісно значущим і суспільно цінним змістом групової діяльності (бригада, екіпаж тощо).

У них оптимально можуть поєднуватися особистісні, колективні, суспільні цілі та цінності.

В цілому група ставить своїм завданням досягнення максимального зближення в поглядах і виборах, прагнучи виробити загальну позицію. Проте, це припущення вірне лише частково. Насправді при безлічі різних обставин і особливо, якщо потрібна зміна, відбувається зворотне: переважає напруга і розбіжність в думках. Значне число соціальних установок людини має відношення до одній або декількох соціальних груп або пов'язані з ними. Характер цього зв'язку не є простим, ясним. З одного боку – установки людини пов'язані з соціальними, що зазвичай виявляються в групах, до яких вона належить. З іншого – зміна впливу престижу, лідерства думок, відкидання членських груп тими, хто займає в них низький статус, а також вплив зовнішніх груп на рівень домагань показує, що соціальні установки часто бувають пов'язані з нечленськими групами.

Як визнання цього факту – термін «референтна група», вперше спожитий Гербертом Хаймоном, почав використовуватися для позначення будь-якої групи, з якою індивід співвідносить установки [2]. Одночасно почала розвиватися загальна теорія референтних груп. Це поняття використовується для позначення двох видів відносин між індивідом і групою [2].

Відмічена закономірність: чим ближче по рівню свого розвитку група знаходиться до колективу, тим більше сприятливі умови вона створює для прояву кращих сторін особи і гальмування того, що в ній є гіршого. І навпроти, чим далі група по рівню свого розвитку отстоит від колективу, (а ближче до корпорації), тим більше можливості вона представляє для прояву в системі взаємин гірших сторін особи з одночасним гальмуванням кращих устремлінь.

Вплив групи різного рівня на розвиток, поведінку особистості в групах наведено на рисунку 3.3.

- + – позитивне в особистості і міжособових відносинах
- – негативне в особистості і міжособових відносинах
- ↓ – поворот відносин в будь-яку сторону
- ↔ – відносини.

З цієї причини більш представницькою моделлю відносин є система взаємин, що існують в мікрогрупі тріаді. Їх можливі варіанти:

Це приклад взаємин в мікрогрупі – діаді. Вони представлені близькими друзями, молодими сім'ями. Найчастіше зустрічаються в будь-якій малій групі. Взаємини парні завжди будуються з урахуванням відносин з іншими, людьми, що оточують їх.

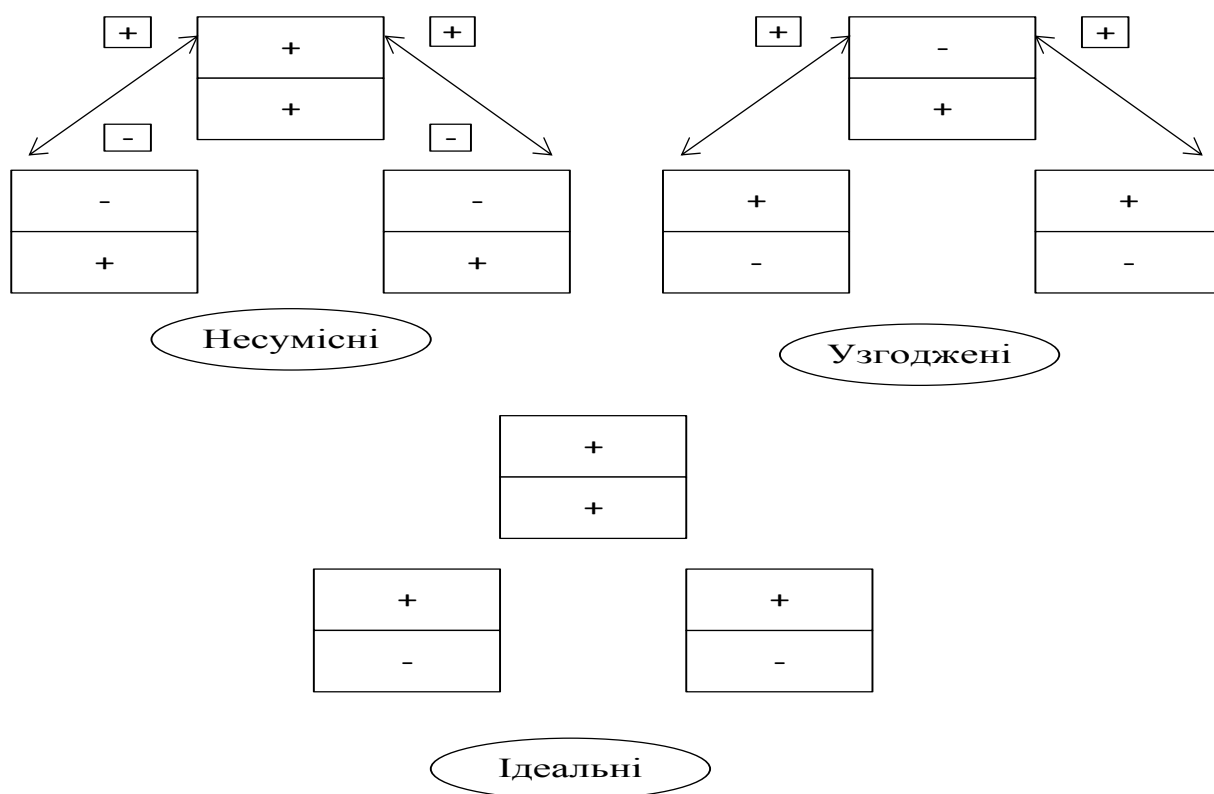

Рис. 3.3. Вплив групи різного рівня на розвиток, поведінку особистості в групах

5. Соціальні класи: моделі, субкультури. Не дивлячись на те, що соціальний клас є одним з центральних понять в соціології, щодо змісту цього поняття у учених до цих пір немає єдиної точки зору. Вперше розгорнену картину класового суспільства ми знаходимо в працях К. Маркса, під якими розуміються економічні детерміновані і генетично конфліктні групи. Основою розділення на групи є наявність або відсутність власності. Феодал і кріпосний у феодальному суспільстві, буржуа і пролетар в капіталістичному суспільстві – це антагоністичні класи, які з неминучістю з'являються

в будь-якому суспільстві, що має складну ієрархічну структуру, засновану на нерівності

Не дивлячись на перегляд, з погляду сучасного суспільства, багатьох положень класової теорії К. Маркса, деякі його ідеї залишаються актуальними відносно соціальних структур, що існують в даний час. Це в першу чергу відноситься до ситуацій міжкласових конфліктів, зіткнень і боротьби класу за зміну умов розподілу ресурсів. У зв'язку з цим вчення К. Маркса про класову боротьбу в даний час має велику кількість послідовників серед соціологів і політологів багатьох країн світу.

В даний час існує велика кількість моделей класових структур, причому соціологи зараз приходять до думки, що в сучасному суспільстві основа цих структур залишається незмінною, а міняються лише окремі структурні одиниці залежно від культурних, економічних, структурних і інших особливостей кожного суспільства.

Серед моделей стратифікації, прийнятих в західній соціології, найбільш відому слід рахувати модель Уотсона, яка з'явилася результатом досліджень, проведених в 30-х роках у США. Слід сказати, що всі сучасні західні моделі класової структури суспільства в тому або іншому ступені містять елементи моделі Уотсона.

При проведенні досліджень колектив дослідників на чолі з Джоном Бродусом Уотсоном спочатку орієнтувалися на достатньо просту триланкову систему класового розділення суспільства: вищий клас, середній клас, нижчий клас. Проте результати дослідження показали, що доцільно усередині кожного з цих укріплених класів, виділивши проміжні. У результаті такої градації модель Уотсона придбала наступний вигляд:

1. *Вищий-вищий* клас складають представники впливових і багатих династій, що володіють вельми значними ресурсами влади, багатства і престижу в масштабах держави. Їх положення так міцно, що практично не залежить від конкуренції, падіння курсу цінних паперів і інших соціально-економічних змін в суспільстві.

2. *Нижчий-вищий клас* складають банкіри, видні політики, власники крупних фірм, які досягли вищих статусів в ході конкурентної боротьби або завдяки різним якостям. Вони не можуть бути прийняті у вищий клас, оскільки або вважаються вискочками, або не мають достатнього впливу у всіх областях діяльності даного суспільства. Зазвичай представники цього класу ведуть жорстку боротьбу за незалежність від політичної і економічної ситуації в суспільстві.

3. *Вищий-середній клас* включає процвітаючих бізнесменів, найманих фірмами, що управляють, крупних юристів, лікарів, видатних спортсменів, наукову еліту. Представники цього класу не претендують на вплив в масштабах держави, проте в досить вузьких областях діяльності їх положення достатнє міцно і стійко. У своїх областях діяльності вони володіють високим престижем. Про представників даного класу зазвичай говорять як про багатство нації.

4. *Нижчий середній клас* складають найняті робітники – інженери, середні і дрібні чиновники, викладачі, науковці, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робочі і так далі. В даний час цей клас в розвинених західних країнах найбільш численний. Основні його устремління – підвищення статусу в рамках даного класу, успіх і кар'єра.

5. *Вищий-нижчий клас* складають в основному наймані робочі, яких створюють додаткову вартість в даному суспільстві. Будучи у багатьох відношеннях залежним від вищих класів у відношенні в отриманні коштів для існування, цей клас протягом всього часу свого існування боровся за поліпшення умов життя.

6. *Нижчий-нижчий клас* складають жебраки, безробітні, бездомні, іноземні робочі і інші представники маргінальних груп населення.

Що стосується України, то вище наведена модель не зовсім підходить, загальноприйнятою вважаємо модель, розроблену Н. Рімашевською:

1. «Загальноукраїнські елітні групи».
2. «Регіональні і кооперативні еліти».

3. «Динамічний середній клас».
4. «Аутсайдери».
5. «Маргінали».
6. «Криміналітет».

Отже, соціально-класова структура будується на підставі нерівності з урахуванням такої характеристики, як гетерогенність. Система нерівності формується виходячи з базових параметрів суспільства, до яких відносяться дохід, походження посада влада, освіта і інші рангові показники. Близькість соціальних статусів приводить до утворення соціальних шарів, які крім різниці у винагородах мають різні установки, норми поведінки, ідеали і так далі.

Кожен соціальний клас – це система поведінки, комплекс цінностей і норм, стиль життя. Не дивлячись на вплив домінуючої культури, кожен з соціальних класів культивує свій цінності, моделі поведінки і ідеали.

У сучасному суспільстві соціальна дистанція між представниками соціальних класів скоротилася. Проте ми спостерігаємо вельми значні відмінності в нормах поведінки, ідеях і способі життя у різних класів нашого суспільства. Це знаходить вираз в існуванні специфічних відмінних і культурних рис. Наприклад, наявність машини певної марки, якість одягу і зразка одягатися характеризують «нового російського» як представника відроджує клас власників.

6. Базові характеристики суспільства. Межі соціальних груп можуть охоплювати різні за розміром соціальні спільності. Ми дуже чітко визначаємо межі малих або великих груп, оформлених в організації. Кожен з нас знає про своє членство у виробничому колективі, в партії або в спортивному суспільстві. Як ми бачимо, в цих випадках важливо, щоб груп була або малого розміру, тобто в межах обхвату міжособових відносин, або мала достатньо чіткі формальні межі, які контролюються певними конституційними відносинами. У зв'язку з цим члени суспільства, входивши в деякі

групи, не можуть ідентифікувати своє групове членство і зв'язки з іншими групами таких співтовариств тільки на основі символічної взаємодії, або, зразків, мотивів і установок життя і стандарту споживання.

Найчастіше такий вид членства в групі помітний, коли люди сприймають інших за принципом приналежності до певного майнового шару, за походженням, по приналежності, за посадовим принципом.

У всіх цих випадках ми стикаємося з утворенням груп, членство яких засноване на збігу або близькості соціального статусу.

Разом з тим межі можуть мати не статусну природу, а визначатися відмінностями в соціальних позиціях.

Такі групи формуються в суспільстві в результаті процесів диференціації і стратифікації. Для того, щоб зрозуміти механізми цих процесів, ми повинні визначити природу таких базових характеристик суспільства, як гетерегонність і нерівність і виділити систему параметрів складових основу цих характеристик.

Благополуччя людини в суспільстві, його зв'язки з іншими людьми, звички, звичаї, вірування, його інтереси і установки багато в чому пов'язані з тим місцемом, який він займає в соціальному просторі. Феномен соціального простору є предметом дослідження багатьох соціологів минулого і справжнього часу. Е. Дюркгейм, Р. Парк, У. Богардус, П. Бурдьє, Д. Ленські пов'язували вивчення соціального простору з розробкою наукового підходу соціальних проблем. Проте основні ідеї щодо природи соціального простору сформульовані П. Сорокиним в його класичній роботі «Соціальна мобільність» [4, 6, 7].

Численні дослідження і спостереження за поведінкою індивідів в соціальних групах показують, що люди, однаковими або близькими статусами, що володіють, мають тісніші контакти і тісніші відносини один з одним. Особи, знаходячись в оточенні близьких ним по статусу людей, відчують себе комфортніше, у них не виникає по відношенню один до одного відчуття неповноцінності або навпаки, переваги. Люди починаю

неусвідомлено або свідомо шукати серед соціального оточення собі подібних і створювати на цій основі соціальні групи. Крім того, численними дослідженням доведено, що люди, близькими або однаковими статусами, що володіють, в декількох вимірюваннях соціального простору, як правило, володіють схожими установками і орієнтаціями, симпатіями і антипатіями, політичними пріоритетами і багатьма іншими структурами мислення, що становлять.

У зв'язку з цим, достатньо важливими для наукового аналізу обставинами важливо визначити соціальні позиції і соціальні статуси, кат як вони є абсолютно різними системами соціальних відносин і несуть в собі абсолютно різний зміст.

Для визначення відмінностей в приналежності до цієї або іншої соціальної спільності необхідно виділити структурні параметри, що складають основні структурні характеристики сучасного суспільства. Американський соціолог П. Блау розробив систему параметрів, які визначають положення індивіда в суспільстві.

Номінальні параметри	Рангові параметри
Стать	Освіта
Раса	Дохід (заробітна плата)
Етнічна приналежність	Багатство (спадок або накопичення)
Віросповідання	Престиж
Місце проживання	Влада
Політична орієнтація	Походження
Мова	Вік
	Адміністарівная посада
	Інтелігентність

Представлені вище параметри можуть бути віднесені як до окремого індивіда, так і до кожної соціальної групи. Сукупність цих параметрів і визначатиме місце індивіда або групи в соціальній структурі. Розділення параметрів на номінальних і рангових відповідає двом найважливішим характеристикам соціальної структури – гетерогенності і нерівності.

Гетерогенність – ця характеристика соціальної структури суспільства описується системою номінальних параметрів. Відмітною особливістю цих параметрів є те, що на їх підставі неможливо розподілити індивідів і соціальні групи за ранговим принципом, тобто не можна визначити, який з соціальних об'єктів займає вище, а який нижче місце в соціальній структурі. Наприклад не можна сказати, що людина, що сповідає деяке релігійне учення, займає вище або нижче місце, ніж людина исповедувавший інше релігійне учення.

📖 Література:

Основна:

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: МГУ, 1980. – 415 с.
2. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник / Г.М. Андреева. – 2-е изд. перераб. – М.: МГУ, 1988. – 58 с.
3. Бурдые П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. Бурдые П. Структуры, habitus, практики // Современная социальная теория: Бурдые, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. – С. 3-39.
5. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Новая школа, 1996. – 352 с.
6. Дюркгейм Э. Разделение общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 575 с.
7. Парк Роберт Современная американская социология / Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 1-19.
8. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 256 с.

Додаткова:

1. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: науково-методичний посібник / Т.Ф. Алексеєнко – К.: Педагогічна думка, 2007. – 152 с.
2. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навч. посіб. / Л.Г. Коваль, І.А. Зверєва, С.Р. Хлебик – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.

3. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: навч.-метод. посіб. / М.П. Лукашевич – К.: Академвидав, 1998. – 308 с.
4. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. / Л.І. Міщик – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
5. Москаленко В.В. Социализация личности / В.В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
6. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: учеб. для студ. высших пед. учеб. завед. / Ф.А. Мустаева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2002. – 416 с.

Запитання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте групу
2. Що лежить в основі структури групи?
3. Яка група називається малою?
4. Неформальна мала група: сутність та структура
5. Дайте характеристику соціальним класам
6. Які складові покладено в базові характеристики суспільства?
7. Наведіть приклад гетерогенної групи
8. Що таке соціальна стратифікація?
9. Наведіть приклади соціальної нерівності. Підтвердіть їх відповідними теоріями

3.4. Соціальні ролі особистості як головні інститути соціалізації

ПЛАН

1. Ролі в структурі особистості
2. Статеворольова соціалізація особистості
3. Стадійність процесу стеворольової соціалізації
4. Статева диференціація
5. Гендерні: ідентичність, культура суспільства, норми
6. Гендерні стереотипи як протиставлення маскулінності та фемінності

Ключові слова та поняття: особистість; структура; роль; соціалізація; інститути соціалізації; рольове переживання; рольова компетентність; рольова ідентичність; життєві ролі; психологічні ролі; гендерні ролі; особистісні ролі; гендерні стереотипи; мускулінність; фемінність

Весь мир – театр.

В нем женщины, мужчины – все актеры.

У них свои есть выходы, уходы.

И каждый не одну играет роль.

В. Шекспир

1. Ролі в структурі особистості. У усіх визначеннях особистості завжди акцентується її громадське походження (особистість розглядається як своєрідний сплав біологічного і соціального з підкресленим переважанням соціального) і включеність в ту або іншу систему соціальних стосунків. Кожна людина займає певне положення в соціальній структурі, і відповідно до цього положення інші люди чекають від нього тієї або іншої поведінки. На реалізацію певного типу поведінки орієнтована і сама людина, що займає це положення.

Існування такої закономірності було помічене ще в античній філософії, а науковий розгляд цієї закономірності почався в 20-30-і рр. ХХ століття з робіт американських дослідників Дж. Мида і Р. Линтона [8], які ввели в науковий обіг термін «роль» і вважаються основоположниками теорії символічного інтеракціонізму, або теорії ролей.

Надалі теорія ролей отримала розвиток в роботах Т. Парсонса, Р. Мертона, Ч. Кули, Дж. Мура, А. Таллера, Т. Шибутани, Э. Берна, Т. Сарбина, Г. Блумера, Э. Гоффмана і інших авторів [12; 13; 21].

Теорії символічного інтеракціонізму засновані на положеннях про те, що «основний механізм і структура особистості пов'язані з ролевою суттю людини у своєму житті, в спілкуванні з іншими людьми, діяльність ніколи не залишається «просто людиною», а завжди виступає в тій або іншій ролі» [4].

Аналізу основного змісту ролевих теорій особистості і сучасних уявлень про соціальні ролі присвячена ця робота.

Основними поняттями ролевих теорій особистості є поняття соціального статусу і соціальної ролі.

Соціальний статус. Життєдіяльність сучасної людини здійснюється в суспільстві. Кожен член суспільства включений в декілька соціальних груп, таких як сім'я, учбова група, трудовий колектив, дружня компанія - на мікрорівні, а також група чоловіків або жінок, група осіб цієї вікової категорії, група людей цієї професії – на макрорівні.

У кожній групі, членом якої є людина, він має певну позицію, або місце в цій конкретній системі взаємозв'язків. Ця позиція називається соціальним статусом людини в групі.

Статус особистості, як правило, пов'язаний з економічним, політично-правовим станом людини, його рівнем освіти, трудовою характеристикою, а також статусом сім'ї цієї людини і положенням особистості у своїй сім'ї [1].

Статус особистості об'єктивний, а міра усвідомлення і адекватності усвідомлення людиною власного статусу розрізняється у різних людей [1].

Виділяють такі види статусів:

1. *Наказаний статус* – статус, «нав'язаний суспільством незалежно від зусиль і заслуг особистості. Він обумовлений етнічним походженням, місцем народження, сім'єю та ін.» [17].

2. *Придбаний статус* – статус, який в структурі офіційних стосунків базується на зусиллях і досягненнях людини, а в структурі міжособових стосунків – на його особових особливостях.

Оскільки одна і та ж людина, як правило, є членом декількох груп, він займає певну позицію в кожній з цих груп. В сумі соціальні позиції однієї людини складають його *статусний набір*. Те, в якому саме статусі виступає людина у нинішній момент часу, визначається вимогами ситуації: «одна і та ж людина може з'являтися перед іншими людьми як лікар, чоловік, батько, брат, друг, шахіст-розрядник, член профспілки» [8].

Найчастіше тільки одна позиція із статусного набору визначає в цілому становище людини в суспільстві. Ця позиція називається головним, або *інтегральним статусом*. Як правило, інтегральний статус обумовлений посадою людини (наприклад, директор, професор) [17], або «спадкоємно пов'язаний із статусом сім'ї, з якої він вийшов» [1, с. 322]. При цьому в другому випадку «під впливом обставин життя і історичного часу власний статус може усе більш віддалятися від старого статусу» [1, с. 319-324].

Таким чином, для статусу характерне «поєднання рис відносної стійкості і перетворень» [1, с. 319-324] у зв'язку з розвитком як суспільства, так і особистості, яка займає цю позицію в цьому суспільстві.

Статус як становище особистості в суспільстві наділяє людину відповідними *правами і обов'язками*, які виступають регуляторами громадських стосунків: «Розгляд будь-якої позиції в групі або в суспільстві завжди має на увазі наявність інших, пов'язаних з нею позицій. Звідси виводиться відома взаємозалежність і між людьми, що знаходяться в пов'язаних між собою позиціях. Наприклад, позиція керівника має на увазі існування позиції підлеглого. Позиція лікаря має на увазі наявність позиції пацієнта. Є певна взаємозалежність між співробітниками будь-якої організації, між членами сім'ї, родичами, взагалі між індивідами, вступаючими один з одним навіть в один-єдиний нетривалий контакт (наприклад, між продавцем і покупцем, кондуктором автобуса і пасажиром). Таким чином, можна говорити про наявність відповідних взаємин між вказаними особами. У рамках цих стосунків індивіди виконують певні соціальні ролі, а ці взаємини називають ролевими» [8, с. 206-207].

За версією творця ролевої терапії Дж.Морено, слово «*роль*» походить від латинського «*rotulus*», що «в перекладі означає рулон, або сувій, на якому в Древній Греції і Римі писали текст драми «під суфлера». Пізніше, коли свою партію актор вже безпосередньо читав з «ротулуса», під «роллю» стали розуміти щось близьке до понять «персона» – «маска» – «личина» – «особистість». Надалі поняття

ролі стало більше безпосередньо співвідноситися з виконанням людиною тієї або іншої соціальної функції» [5, с. 193-194].

У соціальну психологію поняття соціальної ролі ввів творець першої теорії ролей Дж. Мид [7], запозичивши цей термін з сфери театру і буденного життя, де він використовувався як метафора.

Нині немає єдності думок дослідників і однозначного визначення поняття соціальної ролі. Відомий вітчизняний психолог І. Кон пише: «Поняття ролі, широко вживане суспільствознавцями, дуже багатозначно. У буденній свідомості роллю називається такий аспект поведінки, діяльності особистості, який є для нього неорганічним, переживається як щось зовнішнє, несправжнє, відмінне від його «справжнього я», «бути в ролі» означає прикидатися, грати, усвідомлювати штучність своєї поведінки» [5, с.195]. А в науковій літературі, як відмічає Г. Пейдж, визначення варіюють від досить розпливчатого формулювання ролі як суми культурних кліше, що асоціюються з певним статусом, від розгляду ролі як ряду очікувань по відношенню до особистості, що займає певну позицію, до вужчої концепції ролі як ряду прав і обов'язків [7].

Розглянемо детальніше визначення поняття «роль», що зустрічаються в науковій літературі:

«Роль – це тип поведінки особистості, обумовлений її статусом» [16].

«Роллю називають очікувану поведінку, обумовлену статусом людини» [3].

«Ролі – соціальні функції особистості, що розглядаються як динамічний аспект статусу, реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості в суспільстві» [1].

«Соціальна роль – це сукупність дій, які повинна виконати людина, що займає цей статус в соціальній системі» [17].

«Роль можна розуміти як нормативну систему дій, очікуваних від індивіда, відповідно до його соціальної позиції» [8].

«Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, в системі міжособових стосунків» [17].

«Роль розглядається як певний шаблон, стереотип, модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі громадських або особистих стосунків» [6].

«Соціальна роль – це шаблон поведінки людей, який очікується від людини в конкретній ситуації» [19].

«Поняття соціальної ролі відноситься до ситуацій соціальної взаємодії, коли певні соціальні стереотипи поведінки відтворюються регулярно і упродовж тривалого часу» [9].

«Ролеві стосунки – це стосунки, обумовлені функціональними обов'язками суб'єкта» [9].

Таким чином, узагальнюючи перераховані визначення, можна сказати, що роль розглядається як стереотипна поведінка, обумовлена соціальним статусом людини, що визначає функції цього індивіда в цьому суспільстві, і пов'язаними з цим статусом очікуваннями інших людей по відношенню до людини, що займає це становище в суспільстві.

М. Дойч і Р. Краусс [3; 7] провели аналіз різних ролевих концепцій і виділяли три аспекти соціальної поведінки, які мають на увазі, коли йдеться про соціальну роль:

На соціологічному рівні роль як існуюча в суспільстві система *ожиданий относительно* поведінки людини, що займає певне положення, в його взаємодії з іншими людьми. Виконання людиною ролі пов'язане з його «прагненням відповідати прийнятим соціальним нормам і очікуванням оточення» [16]. Очікування, або *експектації*, як підкреслюють багато авторів, мають велике значення для здійснення ролевої поведінки. Вони виступають як вимоги суспільства до людини - носія цієї ролі, а «сукупність вимог, що пред'являються індивідові суспільством, утворює зміст соціальної ролі» [17]. При цьому «очікування, що визначають загальні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості і поведінки конкретного індивіда: вони даються йому як щось зовнішнє, більш менш обов'язкове» [3].

На психологічному рівні - роль як система специфічних очікувань по відношенню до себе людини, що займає певне

положення, тобто як він представляє модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими людьми. Такого роду внутрішня, або *уявна* роль не завжди реалізується в ролевій поведінці, але певним чином на нього впливає. Проте в усіх випадках «те, що робить людина, значною мірою наказане його розумінням своєї ролі» [21].

На соціально-психологічному рівні – роль як відкрите, спостережуване *поведеніє* *человека*, що займає певне положення, як виконання ролі і реалізація міжособової взаємодії. У основі такої реальної поведінки лежать, з одного боку, експектації (очікування), з іншого боку, особові особливості самої людини: «В різних ситуаціях людина виконує різні ролі, проте в чомусь постійно залишається самим собою, тобто ролева поведінка (П) - своєрідне поєднання ролей (Р) і індивідуальності (Я) особистості виконавця» [17].

Ось чому дві різних людини, займаючи одно і те ж становище в суспільстві, тобто маючи однаковий статус, завжди по-різному виконують пов'язану з цим статусом роль: «Між ролевим очікуванням і ролевим виконанням ніколи не буває повного збігу. Якість виконання ролі залежить від безлічі умов, серед яких вирішальне значення має відповідність ролі потребам і інтересам особистості» [16]. Відмінність виконання одних і тих же ролей різними особами знаходить віддзеркалення в терміні «*стиль ролевої поведінки людини*», яка визначається як «особове забарвлення виконання ролі, залежне від темпераменту, характеру, мотивації і інших особливостей особистості, від її знань і умінь» [9].

Існує декілька класифікацій видів ролей, деякі з яких співпадають з класифікаціями видів соціального статусу, а інші є специфічними і відносяться тільки до соціальних ролей:

Різні соціальні ролі відрізняються по мірі формалізації: «Деякі з них визначені дуже ясно. Наприклад, у військовій організації не виникає ніяких сумнівів відносно лінії влади, форми, в якій віддаються розпорядження, або того, як вони повинні виконуватися. Для імпровізацій тут занадто мало місце, і особові відмінності навряд чи можуть проявитися. Але в суспільстві, що змінюється, є

багато ролей, які визначені дуже туманно; права і обов'язки пов'язаних одна з однією осіб встановлені не жорстко, і багато що залежить від особистих якостей тих, хто вступає у відносини» [21]. По мірі формалізації [8] виділяють ролі:

1. *Специфічні*, пов'язані з чіткими цілями взаємодії і суворими правилами, регулюючими поведінку індивідів (наприклад, касир, що продає квитки в кінотеатр);

2. *Дифузні* – ролі з низькою мірою формалізації, до яких, наприклад, відносяться усі сімейні ролі.

Залежно від того, чим визначаються експектації, особистості, що пред'являються до поведінки, виділяють ролі:

1. *Офіційні* – пов'язані з «вимогами організації, в якій працює особистість, відповідно до функціонального розподілу праці в цій організації; існуючим розподілом обов'язків» [6]. Такі ролі, як правило, є довготривалими;

2. *Стихійні* – визначаються стихійно виникаючими стосунками і видами діяльності. Така більшість ролей в неофіційних ситуаціях, коли люди самі розподіляють собі ролі, а також ролей, пов'язаних з короткочасними ситуативними чинниками (покупець, пасажир і т. п).

Наступною основою для класифікації ролей є особливості групи, положення людини в якій визначає його роль. Відповідно до цієї класифікації, услід за Т. Шибутани, розрізняють [7]:

1. *Конвенціональні* ролі - обумовлені положенням людини в макроструктурі;

2. *Міжособові* - ролі, засновані на положенні індивіда в мікроструктурі.

3. У рамках цієї класифікації деякі автори виділяють також *індивідуальні ролі*, які «зафіксувалися в поведінці людини відповідно до того, що склалося у нього Я-образом, повторюваністю форм поведінки в різних за змістом умовах і з різними людьми» [6].

Залежно від того, чи виконується ця роль людиною в поточній ситуації, один з творців ролевих теорій особистості Р. Лінтон розрізняє [7]:

1. *Активні* ролі – проявляються у нинішній момент;
2. *Латентні* – характерні для цієї людини, але не актуальні в цій ситуації ролі.

Спробу систематизувати соціальні ролі зробив Т. Парсонс [17]. Він вважав, що ролі мають п'ять основних характеристик, кожна з яких може бути розглянута як основа для класифікації ролей:

1. Емоційність. Деякі ролі (наприклад, лікаря, міліціонера) вимагають емоційної стриманості в ситуаціях, почуттів (йдеться про хворобу, страждання, смерть), що зазвичай супроводжуються бурхливим проявом. Від членів сім'ї і друзів очікується менш стримане вираження почуттів.

2. Спосіб отримання. Деякі ролі обумовлені наказаними статусами, наприклад, дитини, юнака або дорослого: вони визначаються віком людини, що виконує роль. Інші ролі завойовуються: коли ми говоримо про ученого, ми маємо на увазі таку роль, яка досягається не автоматично, а в результаті зусиль особистості.

3. Масштаб. Деякі ролі обмежені строго певними аспектами взаємодії людей. Наприклад, ролі лікаря і пацієнта обмежені питаннями, які безпосередньо відносяться до здоров'я пацієнта. Між маленькою дитиною і його матір'ю або батьком встановлюються стосунки ширшого плану: кожного з батьків хвилюють багато сторін життя малюка.

4. Формалізація. Деякі ролі передбачають взаємодію з людьми відповідно до встановлених правил. При виконанні інших ролей допускається особливе поводження з тими, з ким у вас склалися особисті стосунки.

5. Мотивація. Різні ролі обумовлені різними мотивами. Очікується, скажімо, що заповзятлива людина поглинена власними інтересами – його вчинки визначаються прагненням отримати максимальний прибуток. Але передбачається, що священник працює головним чином заради громадського блага, а не особистої вигоди.

Таким чином, деякі підстави для класифікації, запропоновані Т. Парсонсом, співпадають з описаними вище (масштаб,

формалізація), інші не зустрічаються в інших джерелах літератури (емоційність, мотивація).

Таким чином, розуміння соціального статусу і ролі в сучасній психології багато в чому відрізняється від тих представлень, на яких ґрунтувалися автори перших ролевих теорій особистості.

Нерідко причини, по яких людина звертається до психолога, так або інакше пов'язані з його соціальними ролями. У таких випадках, в першу чергу, психологічний дискомфорт може бути викликаний недостатньою успішністю освоєння ролі, що призводить до труднощів її виконання, і ролевими конфліктами.

Освоєння особистістю соціальних ролей відбувається в два етапи. На першому етапі людина в процесі соціалізації отримує *знання*, інформацію, необхідну для виконання ролей: «Починаючи з раннього дитинства, особистість . отримує від людей (батьків, вихователів, учителів, товаришів, однолітків, інших дорослих), що оточують її, певні знання про зміст різних ролей - офіційних і неофіційних. Дитині пояснюють, як слід поводитися удома, на вулиці, в громадському транспорті, в гостях, на екскурсії, в театрі. Інформацію про ролеву поведінку людина також отримує, спостерігаючи за іншими людьми. Свій внесок в ці знання вносять засоби масової комунікації. При вступі до школи, училища, ВНЗ, на роботу або на службу в армію новачка знайомлять з правилами внутрішнього розпорядку, з вимогами, що пред'являються до його нової соціальної ролі» [8]. При цьому в процесі онтогенезу поступово збільшується число освоюваних ролей, і одночасно з цим зростає міра складності цих ролей.

На другому етапі відбувається *інтерналізація*, тобто прийняття, привласнення ролі, її включення в «Я» – концепцію особистості людини: «Ролева поведінка особистості зазвичай розглядається як функція двох основних змінних - соціальної ролі і власного «Я» оволодіння особистістю якою-небудь новою для неї соціальною роллю обумовлено особливостями її «Я» - концепції. Якість виконання людиною певної ролі багато в чому залежить від того, наскільки він розуміє її специфіку і в якій мірі ця роль їм

приймається і засвоюється, інакше кажучи, інтерналізується. Про інтерналізованної соціальної ролі можна говорити тоді, коли вимоги ззовні, ті, що пред'являються до індивіда, що займає ту або іншу позицію, стають його власними вимогами до самого собі» [8].

Якість виконання особистістю якої-небудь ролі залежить, таким чином, від успішності проходження особистістю кожного з етапів освоєння цієї ролі.

У основі освоєння ролей особистістю лежить, як правило, певна мотивація. Мотивація освоєння ролі пов'язана, з одного боку, із *зовнішніми вимогами* оточення, які чинять на особу своєрідну психологічну дію. Зовнішні вимоги (вимоги суспільства до особистості) регулюються системою *соціального контролю* в широкому діапазоні різних проявів: «від громадської думки до правоохоронних органів і відповідною їй системою *соціальних санкцій* – від осуду, засудження до насильницького припинення» [17]. Найбільш поширеними і часто такими, що зустрічаються соціальними санкціями є реакції оточення на поведінку людини: «Поведінка кожної людини постійно підкріплюється такими, що оточують - тому служать підбадьорюючі кивки або несхвально нахмурені брови» [21].

З іншого боку, найбільш суттєве значення для спонукання людини до освоєння ролі роблять *внутрішні мотиви*, до яких відносяться наступні [21]:

1. Внутрішня мотивація до освоєння ролі виникає, якщо виконання яких-небудь бажань людини можливе через оволодіння ним певною роллю і для нього припадні ті права, ті пільги, які доступні виконанню певної ролі;

2. Якщо оволодіння роллю дозволяє людині придбати соціально-психологічну захищеність, дає можливість мати приємніші соціальні відношення з іншими людьми, отримати їх визнання, любов, схвалення, повагу, то людина здатна прикласти максимум зусиль для оволодіння цією соціальною роллю.

У другому випадку «значущість конкретної ролі для людини безпосередньо пов'язана з таким феноменом як референтність групи

для нього» [7]: особистість, як правило, прагне стати членом референтної групи, що спонукає її до освоєння відповідної ролі.

Існує декілька видів рольових конфліктів, що відрізняються по своїй суті [8]:

1. Конфлікт між особистістю і роллю (особистісно-рольовий), при якому суб'єктивне «Я» вступає в протиріччя з приписами соціальної ролі. В цьому випадку вимоги ролі є неприйнятними для особистості або розходяться з можливостями людини. Якщо роль вища за можливості особистості, то виникають явища перевтоми і невпевненості в собі. Якщо роль нижча за можливості особистості, то роль, як правило, сприймається особистістю як негідна, принизлива [17].

2. Міжрольовий (інтерролевой) конфлікт, при якому особистість виконує дві або декілька ролей, вимоги до однієї з яких суперечать вимогам до іншої або декільком іншим ролям.

3. Внутрішньорольовий (інтраролевой) конфлікт, при якому є присутнім протиріччя очікувань різних груп або осіб по відношенню до однієї і тієї ж ролі.

У рамках вивчення соціальних ролей з точки зору породжуваного ними психологічного дискомфорту нині розглядають так само явища рольового перевантаження і рольового недовантаження [8]. У першому випадку особистість виконує надмірну безліч ролей, в другому випадку – навпроти, виконувани особистістю ролі не дають їй можливості повною мірою реалізувати себе.

Ролеві конфлікти усіх видів, а також ролева недо- і перевантаження призводять до одного і того ж негативного психічного стану під назвою «*рольовий стрес*», що характеризується «підвищенням міри напруженості особистості з усіма властивими цьому стану фізіологічними і психологічними проявами, аж до захворювань» [8].

Так, наприклад, гендерні ролі (соціальні ролі чоловіка і жінки) пов'язані з вимогами заборони на різні емоції, яка є одним з чинників формування емоційних розладів: «чоловікові приписується

витримана, мужня, рішуча поведінка (несумісне з переживанням і проявом страху і безпорадності), жінці – м'якість і поступливість (несумісні з гнівом і агресією)» [20]. У результаті жінки більше уразливі до депресії (за епідеміологічними даними, жінки у декілька разів частіше страждають на це захворювання), і більшість сучасних жінок опиняються в ситуації міжролевого конфлікту, коли, з одного боку, повинні відповідно до гендерної ролі проявляти м'якість, з іншого боку, сучасні умови пред'являють до жінок протилежні вимоги. Чоловіки, у свою чергу, часто страждають психосоматичними захворюваннями, «симптоматичним пияцтвом» (що допомагає зняти напругу, що накопичилася), а також дефіцитом людської близькості, самотністю і труднощами прийняття допомоги [20].

Тривале виконання людиною однієї і тієї ж професійної ролі, що супроводжується високою мірою інтерналізації цієї ролі, може привести до такого явища, як *«професійна деформація»* особистості: «Маються на увазі такі випадки, коли професійні стереотипи дій, стосунків стають настільки характерними для людини, що він ніяк не може і в інших соціальних ролях вийти за рамки стереотипів, що склалися, перебудувати свою поведінку умовам» [8, с.215].

Сучасні практичні психологи в якості одного з основних видів психологічної корекції і психотерапії використовують ролеву терапію.

Засновником ролевої терапії є відомий учений Дж. Морено, ним розроблено метод психодрами. На його думку, психодрама, що містить ігрові і театральні елементи, створює терапевтичний ефект і у глядачів, і у акторів, які при цьому «катартично розшифровують свою життєву поведінку» [5, с.177]. Крім того, згідно Дж. Морено, консолідація нових ролей полегшує поведінку людини в реальних умовах.

На думку інших дослідників, психодрама також надає учасникові засобу для вирішення його життєвих проблем, звільняє від тривоги, дає вихід його агресивності. Деяка техніка ролевої терапії («зміна ролей», ролева терапія з відеозйомкою) дозволяє

людині поглянути на себе з боку, помітити свої помилки і переглянути відношення до себе і до своїх проявів [5].

Ролева терапія будується на положенні про те, що «театральність існує в самому житті, а ролева поведінка самої людини визначає його конструктивну »роботу самого себе» відповідно до образу »я хотів би». Така »робота самого себе» можливо лише в практичному досвіді спілкування і діяльності людини» [5, с. 203].

У рамках сучасної ролевої терапії застосовують певну техніку [5, с. 199-200.]:

1. «*Зміна ролей*», при якій, наприклад, члени сім'ї, що звернулися до психолога, розігрують спочатку «прямі ролі» (ролі самих себе), а потім »зворотні» (ролі один одного). Як правило, »зміна ролей» призводить до нейтралізації і вирішення конфліктів.

2. «*Дублювання ролей*», при якому одна і та ж конфліктна ситуація розігрується учасником двічі або кілька разів із застосуванням різних способів поведінки в цій ситуації.

3. «*Методика близнюків*», відповідно до якої розігруються певні сцени, що відбивають хронологію подій у минулому, сьогоденні і майбутньому у біографії героя.

Таким чином, ролева терапія чинить ненастирну розвиваючу дію на особу, емоційно схиляючи людину до виконання позитивної життєвої ролі. Ігрове спілкування, у формі якого реалізується техніка ролевої терапії, сприяє зняттю емоційної напруги, дозволяє адаптуватися до складного світу людей і речей, створює позитивний психологічний баланс між особистістю і суспільством.

Поняття «роль», як і багато інших, є одночасно і повсякденним поняттям і науковим терміном. Але, при дуже широкому використанні його в повсякденному житті, в науковому плані воно розроблялося ще недостатньо, особливо в аспекті психології особистості. Психологія ролей може мати два стратегічні напрямки: соціально-психологічний і особистісний. Роль – це той місточок, що з'єднує групове та індивідуальне, особистісне та суспільне. Роль – це засіб і механізм включення особистості в групу. В принципі, в кожній групі, де

спілкується людина, в неї є своя роль, а часом і не одна. Отже, роль може виступити ключовою ланкою в розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму.

Завдяки соціалізації індивід залучається до соціального життя, отримує і змінює свій соціальний статус і соціальну роль. Соціальний статус - це позиція індивіда в суспільстві з певними правами і обов'язками. В якості статусу особи можуть виступати: професія, посада, підлога, вік, сімейний стан, національність, релігійність, матеріальне становище, політичний вплив і так далі. Сукупність усіх соціальних статусів особи Р. Заходів тон назвав «статусним набором». Той статус, який чинить домінуючий вплив на спосіб життя особи, його соціальну ідентичність, називається головним статусом. У малих, первинних соціальних групах велике значення має особистий статус людини, що формується під впливом його індивідуальних якостей.

Соціальні статуси підрозділяють також на наказаний (аскриптивний), тобто отриманий незалежно від суб'єкта, найчастіше з народження (раса, підлога, національність, соціальне походження) і досягнутий, тобто придбаний власними зусиллями індивіда.

Існує певна ієрархія статусів, місце в якій називається статусним рангом. Виділяють високий, середній і низький статусні ранги. Неспівпадання статусів, тобто протиріччя в міжгруповій і внутрішньогруповій ієрархії, виникає при двох обставинах:

- коли індивід займає високий статусний ранг в одній групі і низький – в іншій;
- коли права і обов'язки одного статусу суперечать або заважають виконанню прав і обов'язків іншого.

Поняття «соціальний статус» тісно пов'язане з поняттям «соціальна роль», яка є його функцією, динамічною стороною. Соціальна роль – ця очікувана поведінка індивіда, що має певний статус в цьому суспільстві. За визначенням Р. Мертон, сукупність ролей, що відповідають цьому статусу, називається ролевою системою («ролевим набором»). Соціальна роль підрозділяється на

ролеві очікування – те, чого згідно з правилами гри чекають від тієї або іншої ролі, і ролева поведінка – те, що людина виконує у рамках своєї ролі.

Будь-яку соціальну роль, на думку Т. Парсонса, можна описати за допомогою п'яти основних характеристик:

- рівнем емоційності – одні ролі емоційно стримані, інші – розкуті;
- способом отримання – наказані або досягнуті;
- масштабом прояву - строго обмежені або розмиті;
- мірою формалізації - строго встановлені або довільні;
- мотивацією - на загальний прибуток або на особисте благо.

Оскільки кожна людина має широкий набір статусів, означає і ролей, що відповідають тому або іншому статусу, у нього також багато. Тому в реальному житті нерідко виникають ролеві конфлікти. У найзагальнішому вигляді можна виділити два типи подібних конфліктів: між ролями або в межах однієї ролі, коли вона включає несумісні, конфліктуючі обов'язки особи. Соціальний досвід показує, що лише небагато ролей вільні від внутрішньої напруги і конфліктів, що може привести до відмови від виконання ролевих зобов'язань, до психологічного стресу. Існує декілька видів захисних механізмів, за допомогою яких ролеву напруженість можна понизити. До них відносяться:

- «раціоналізація ролей», коли людина несвідомо шукає негативні сторони бажаної, але недосяжної ролі з метою власного заспокоєння;
- «розподіл ролей» припускає тимчасове вилучення з життя, виключення зі свідомості індивіда небажаних ролей;
- «регулювання ролей» – усвідомлене, умисне звільнення від відповідальності за виконання тієї або іншої ролі.

Таким чином, в сучасному суспільстві кожен індивід використовує механізми несвідомого захисту і усвідомленого підключення громадських структур щоб уникнути негативних наслідків ролевих конфліктів.

Людина так чи інакше поводиться (здійснює дію), знаходячись в соціальному зв'язку, взаємодіючи з різними соціальними групами: сімейною, вуличною, учбовою, трудовою, армійською і т. п. Для характеристики міри включення індивіда в різні соціальні зв'язки і групи, а також положення, яке він займає в них, його функціональних обов'язків в цих групах використовується поняття соціального статусу.

Соціальний статус – це обов'язки і права людини в системі соціальних зв'язків, груп, систем. Він включає обов'язки (ролі-функції), які людина повинна виконувати в цій соціальній спільності (учбовій групі), зв'язку (учбовому процесі), системі (внз). Права – це ті обов'язки, які повинні виконувати по відношенню до людини інші люди, соціальний зв'язок, соціальна система. Наприклад, правами студента у ВНЗ (і одночасно обов'язками по відношенню до нього адміністрації внз) є: наявність висококваліфікованих викладачів, учбової літератури, теплих і світлих учбових приміщень і т. п. А правами адміністрації ВНЗ (і одночасно обов'язками студента) є вимоги до студента відвідувати заняття, вивчати учбову літературу, складати іспити та ін.

У різних групах один і той же індивід має різний соціальний статус. Наприклад, талановитий шахіст в шаховому клубі має високий статус, а в армії може мати низький. Це – потенційна причина фрустрацій і міжособових конфліктів. Характеристиками соціального статусу є престиж і авторитет, що представляють визнання оточенням заслуг індивіда.

Наказаними (природними) називаються статуси і ролі, нав'язані суспільством індивідові незалежно від його зусиль і заслуг. Такі статуси визначаються етнічним, сімейним, територіальним та ін. походженням індивіда: підлогою, національністю, віком, місцем проживання та ін. Наказані статуси чинять величезний вплив на соціальний статус і спосіб життя людей.

Придбаними (досягнутими) є статус і роль, досягнуті зусиллями самої людини. Такими є статуси професора, письменника, космонавта та ін. Серед придбаних статусів виділяють професійно-

посадовий, який фіксує в собі професійне, економічне, культурне і т. п. положення індивіда. Частіше всього один провідний соціальний статус визначає становище людини в суспільстві, такий статус називають інтегральним. Досить часто він обумовлений посадою, багатством, вченістю, спортивними успіхами та ін.

Людина характеризується сукупністю статусів і ролей. Наприклад: чоловік, одружений, професор і т. п. статуси утворюють статусний набір цього індивіда. Такий набір залежить як від природних статусів і ролей, так і від придбаних. Серед безлічі статусів людини на кожному етапі його життя можна виділити головний: наприклад, статус школяра, студента, офіцера, чоловіка та ін. У дорослої людини статус зазвичай пов'язаний з професією.

У класовому суспільстві статусний набір носить класовий характер, залежить від соціального класу цієї людини. Порівняйте, наприклад, статусний набір «нових» російських буржуа і робітників. Ці статуси (і ролі) у представників кожного соціального класу утворюють ієрархію по мірі цінності. Між статусами і ролями виникає міжстатусна і міжролева дистанція. Вона також характерна для статусів і ролей з точки зору їх громадської значущості.

В процесі життя відбувається зміна статусного набору і ролей людини. Воно відбувається в результаті як розвитку потреб і інтересів індивіда, так і викликів соціального середовища. У першому випадку людина активна, а в другому – реактивний, проявляє рефлекторну реакцію на дію середовища. Наприклад, молода людина вибирає в який вз поступити, а опинившись в армії, вимушений пристосовуватися до неї, рахуючи дні до демобілізації. Людині властива здатність до підвищення і ускладнення статусного і ролевого набору.

Деякі філософи бачать сенс індивідуального життя в самореалізації своїх здібностей і потреб, підвищенні статусного і ролевого набору. (З цього виходить, зокрема, наведена вище система потреб по Маслоу.) У чому причина цього явища? Воно обумовлене тим, що, з одного боку, самореалізація закладена в «фундаменті» людини – в його свободі, амбіціях, соревновательности. З іншого

боку, зовнішні обставини часто прославляють або знижують людей в статусному наборі. В результаті люди, здатні мобілізувати свої здібності і волю, просуваються впродовж життя від одного статусного рівня до іншого, переходя з однієї соціальної страти в іншу, вищу. Наприклад, школяр – студент – молодий фахівець – бізнесмен – президент компанії – пенсіонер. Останній етап статусного набору, пов'язаний із старістю, зазвичай ставить точку в процесі збереження статусного набору.

Адаптація людини до свого віку і соціального статусу, що міняється, – важлива і складна проблема. Для нашого суспільства характерна слабка соціалізація до старості (і пенсії). Багато хто виявляється невідготуваним до старості, поразці у боротьбі з віком і хворобами. В результаті вихід на пенсію, відхід з трудового колективу в сім'ю, що вважалася другорядною соціальною групою, зазвичай супроводжувався найсильнішим стресом, ролевими конфліктами, хворобами і передчасною смертю.

Соціальна роль. Соціальна поведінка індивіда, спільності, інституту, організації залежить не лише від їх соціального статусу (прав і обов'язків), але і від соціального докільця, що складається з таких же соціальних суб'єктів. Вони чекають певної соціальної поведінки відповідно до своїх потреб і «орієнтацій на інших». В цьому випадку соціальна поведінка набуває характеру соціальної ролі.

Соціальна роль (франц. Role – образ, втілений актором) – це поведінка, очікуване від того, хто має певний соціальний статус. Соціальні ролі – це сукупність вимог, пропонованих індивіду суспільством, а також дій, які повинен виконати людина, що займає даний статус у соціальній системі. У людини може бути безліч ролей. Соціальні ролі можуть бути інституалізовані і конвенціональними.

Інституалізовані: інститут шлюбу, сім'ї (соціальні ролі матері, дочки, дружини)

Конвенціональні: приймаються за угодою (людина може відмовитися прийняти їх)

Норми культури засвоюються в основному через навчання ролям. Наприклад, людина, що освоює роль військового, долучається до звичаїв, моральним нормам і законам, характерним для статусу даної ролі. Тільки деякі норми приймаються всіма членами суспільства, прийняття більшості норм залежить від статусу тієї чи іншої особистості. Те, що прийнятно для одного статусу, виявляється неприйнятним для іншого. Таким чином, соціалізація як процес навчання загальноприйнятими способами і методів дій і взаємодій є найважливішим процесом навчання рольовому поведінці, в результаті чого індивід дійсно стає частиною суспільства.

Розглянемо деякі визначення соціальної ролі:

- фіксація окремого положення, яке займає той чи інший індивід у системі суспільних відносин;
- функція, нормативно схвалений зразок поведінки, очікуваний від кожного, що займає цю позицію;
- суспільно необхідний вид діяльності і спосіб поведінки особистості, які несуть друк громадської оцінки (схвалення, осуд та ін.);
- поведінка особистості у відповідності з її суспільним статусом;
- узагальнений спосіб виконання певної соціальної функції коли від людини очікуються певні дії;
- стійкий стереотип поведінки в певних соціальних ситуаціях;
- сукупність об'єктивних і суб'єктивних очікувань (експектацій), похідних від соціально-політичної, економічної чи будь-якої іншої структури суспільства;
- соціальна функція особистості, відповідна прийнятим уявленням людей залежно від їхнього статусу чи позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин;
- існуюча в суспільстві система очікувань щодо поведінки індивіда, що займає певне положення, у його взаємодії з іншими індивідами;

- система специфічних очікувань по відношенню до себе індивіда, що займає певне положення, тобто як він представляє модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими індивідами;
- відкрите, спостерігається поведінка індивіда, що займає певне положення;
- уявлення про установленому шаблоні поведінки, яке очікується і вимагається від людини в даній ситуації;
- визначені дії, характерні для тих, хто займає певну соціальну позицію;
- набір норм, що визначають, як має поводитися людина даного соціального становища.

Таким чином, соціальна роль трактується як очікування, вид діяльності, поведінку, уявлення, стереотип, соціальна функція і навіть набір норм. Соціальну роль розглядають як функцію соціального статусу особистості, реалізовану на рівні суспільної свідомості в експектацій, нормах і санкціях в соціальному досвіді конкретної людини.

Види соціальних ролей визначаються різноманітністю соціальних груп, видів діяльності і відносин, у які включена особистість. У залежності від суспільних відносин виділяють соціальні та міжособистісні соціальні ролі.

Соціальні ролі пов'язані з соціальним статусом, професією або видом діяльності (вчитель, учень, студент, продавець). Це стандартизовані безособові ролі, що будуються на основі прав і обов'язків, незалежно від того, хто ці ролі виконує. Виділяють соціально-демографічні ролі: чоловік, дружина, дочка, син, внук ... Чоловік і жінка – це теж соціальні ролі, біологічно зумовлені і передбачають специфічні способи поведінки, закріплені суспільними нормами, звичаями.

Міжособистісні ролі пов'язані з міжособистісними відносинами, які регулюються на емоційному рівні (лідер, скривджений, нехтуємо, кумир сім'ї, улюблений та ін.).

У житті, в міжособистісних відносинах, кожна людина виступає в якій-небудь домінуючій соціальній ролі, своєрідному соціальному амплуа як найбільш типовому індивідуальному образі, звичному для оточуючих. Змінити звичний образ вкрай важко як для самої людини, так і для сприйняття оточуючих його людей. Чим більш тривалий період часу існує група, тим звичніше стають для оточуючих домінуючі соціальні ролі кожного учасника групи і тим складніше змінити звичний для оточуючих стереотип поведінки.

Основні характеристики соціальної ролі виділені американським соціологом Т. Парсонсом, який запропонував чотири характеристики будь-якій ролі.

- за масштабом. Частина ролей може бути строго обмежена, у той час як інша – розмита;
- за способом отримання. Ролі діляться на запропоновані і завойовані (ще їх називають досягаємо);
- за ступенем формалізації. Діяльність може протікати як у чітко встановлених рамках, так і довільно;
- за видами мотивації. В якості мотивації можуть виступати особистий прибуток, суспільне благо та ін.

Масштаб ролі залежить від діапазону міжособистісних відносин. Чим більше діапазон, тим більший масштаб. Так, наприклад, соціальні ролі подружжя мають дуже великий масштаб, оскільки між чоловіком і дружиною встановлюється найширший діапазон відносин. З одного боку, це відносини міжособистісні, що базуються на різноманітні почуттів та емоцій, з іншого – відносини регулюються нормативними актами і в певному сенсі є формальними. Учасники даного соціальної взаємодії цікавляться різними сторонами життя один одного, їх відносини практично не обмежені. В інших випадках, коли відносини строго визначаються соціальними ролями (наприклад, відносини продавця і покупця), взаємодія може здійснюватися тільки з конкретного приводу (в даному випадку – купівлі). Тут масштаб ролі зводиться до вузького кола специфічних питань і є невеликим.

Спосіб отримання ролі залежить від того, наскільки неминучою є дана роль для людини. Так, ролі молоді людини, старого, чоловіки, жінки автоматично визначаються віком і підлогою людини і не вимагають особливих зусиль для їх придбання. Тут може бути тільки проблема відповідності своєї ролі, яка вже існує як даність. Інші ролі досягаються або навіть завойовуються в процесі життя людини і в результаті цілеспрямованих спеціальних зусиль. Наприклад, роль студента, наукового співробітника, професора та ін. Це практично всі ролі, пов'язані з професією і будь-якими досягненнями людини.

Формалізація як описова характеристика соціальної ролі визначається специфікою міжособистісних відносин носія цієї ролі. Одні ролі передбачають встановлення лише формальних відносин між людьми з жорсткою регламентацією правил поведінки; інші, навпаки, - тільки неформальних, треті можуть поєднувати в собі як формальні, так і неформальні відносини. Очевидно, що відносини представника поліції з порушником правил дорожнього руху повинні визначатися формальними правилами, а відносини між близькими людьми - почуттями. Формальні відносини часто супроводжуються неформальними, в яких проявляється емоційність, адже людина, сприймаючи і оцінюючи іншого, виявляє до нього симпатію або антипатію. Це відбувається, коли люди взаємодіють деякий час і відносини стають відносно стійкими. Мотивація залежить від потреб і мотивів людини. Різні ролі обумовлені різними мотивами. Батьки, піклуючись про благо своєї дитини, керуються перш за все почуттям любові і турботи; керівник працює в ім'я справи та ін.

В якості очікуваної поведінки соціальна роль включає сукупність соціальних норм, що визначають очікувану послідовність дій суб'єкта, адекватну його соціальному статусу. Наприклад, від талановитого шахіста очікується професійна гра, від президента - здатність формулювати інтереси країни і реалізувати їх та ін. Тому соціальну роль можна визначити як поведінку, що відповідає соціальним нормам, прийнятним в цьому суспільстві.

Вченими прийнято розрізняти *два рівні статусної позиції людини*: соціально-груповий і особистий. Соціально-груповий – це положення індивіда в суспільстві, яке він займає як представник великої соціальної групи (раси, нації, статі, класу, шару, релігії, професії та ін.). Особистим статусом називається положення індивіда в малій групі (сім'ї, шкільному класі, студентській групі однолітків та ін.). Соціально-груповий статус залежить від положення тієї або іншої соціальної групи в соціальній стратифікації суспільства. Особистий же статус визначається індивідуальними якостями особи і залежить від того, як її оцінюють і сприймають члени малої групи.

Залежно від того, чи посідає людина певну статусну позицію завдяки успадкованим ознакам або завдяки власним зусиллям, розрізняють ще *два види статусів*: наказаний і досягнутий. Наказаний – це означає нав'язаний суспільством, незалежно від зусиль і заслуг особистості. Він обумовлений статтю, расою, етнічним походженням, соціальним положенням сім'ї, місцем народження та ін. Досягнутий статус визначається зусиллями самої людини, його талантами, наполегливістю, цілеспрямованістю або виявляється слідством успіху і везіння.

Соціальний статус визначає конкретне місце, яке займає індивід в даній соціальній системі. Знаючи соціальний статус даної людини, його соціальні функції, люди чекають від нього, що він володітиме певним набором якостей, здійснювати певний набір дій, які необхідні для виконання його функцій. За визначенням Р. Лінтона, очікувана поведінка, що асоціюється із статусом, який має чоловік, називається *соціальною роллю*. Інакше кажучи, соціальна роль – це модель поведінки, орієнтована на даний статус відповідно до очікувань людей. Її також можна визначити як шаблонний тип поведінки, направлений на виконання прав і обов'язків, наказаних конкретному статусу. А це означає, що соціальну роль можна розглядати як статус в русі, статус в його реальному здійсненні.

Очікування можуть бути зафіксовані в певних інституціоналізованих соціальних нормах: юридичних документах, інструкціях, положеннях, статутах та ін., а можуть носити характер звичаїв, вдач, і в тому і в іншому випадку вони визначаються статусом. Так статус викладача вузу – це цілком певні права і обов'язки, більшість з яких зафіксована юридично в Законі про вищу освіту, статuti того або іншого вузу. Соціальна ж роль викладача включає і те, як він повинен поводитися із студентами (передавати знання, стежити за дисципліною, оцінювати знання, служити прикладом культурної поведінки та ін.). Отже, роль викладача в його відношенні із студентами – це очікування внутрішньо пов'язаних один з одним вчинків, рис особистості.

Рольові очікування, перш за все, пов'язані з функціональною доцільністю. У рольових очікуваннях міститься саме стільки якостей, робиться акцент саме на тих рисах, які гарантують виконання даної соціальної функції. Разом з тим, рольові очікування реалізації того або іншого статусу в різних культурах різні і знаходяться відповідно до прийнятої в них системи цінностей. Таким чином час і культура провели відбір найбільш доцільних для кожного даного статусу типових рис особистості і закріпили їх у вигляді зразків, стандартів, норм поведінки особистості.

У рольовій поведінці, як наголошувалося раніше, значне місце посідають інституціалізовані, формалізовані норми. Однак не слід абсолютизувати їх значення. Якби людина поводитися тільки в рамках формалізованих норм, він діяв би як машина. Реально ж виконання ролі кожною людиною суто індивідуально. І тому зафіксовані в соціальних нормах очікування повинні стати надбанням внутрішнього світу індивіда. Кожен індивід в ході соціалізації виробляє сам уявлення про те, як він повинен поступати у взаємодії з світом інших соціальних статусів.

Т. Парсонс вважав, що будь-яка роль описується п'ятьма основними характеристиками:

1) способом отримання – одні наказують, інші – завойовуються;

2) емоційністю – одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші – розкутості;

3) масштабом – частина ролей сформульована і строго обмежена, інша – розмита;

4) формалізацією – дії в строго встановлених правилах або довільно;

5) мотивацією – на загальне благо, на особистий прибуток та ін.

Роль вже статусу, до якого вона прив'язана. Кожен статус для своєї реалізації вимагає безліч ролей. Так, наприклад, статус викладача вузу включає і роль вчителя, і роль наставника. Кожна з цих ролей вимагає особливої манери поведінки. Роль вчителя полягає в дотриманні формальних норм і правил: читання лекцій, проведення семінарів, перевірки контрольних робіт, ухваленні заліків і іспитів. Роль наставника в більшій мірі обумовлена неформальними відносинами і виявляється в прагненні допомогти студенту розібратися в життєвих обставинах. І тут викладач виступає в ролі старшого товариша, мудрого радника та ін.

Сукупність ролей, витікаючих з кожного статусу, що належить даній людині, називається ролевим набором.

Поняття «рольовий набір» описує всі види і все різноманіття шаблонів поведінки (ролей), закріплених за одним статусом. Кожна особа володіє лише їй властивим набором ролей. Унікальність поєднання соціальних ролей слід розглядати як один з аспектів індивідуальності особи, її духовних властивостей і якостей.

Як соціальне оточення суб'єкта примушує його наслідувати певні норми, що ведуть до очікуваного цим оточенням поведінці? Передусім, величезне значення має соціалізація, виховання таких норм. Далі, в суспільстві наявний механізм санкцій – покарань за невиконання ролі і заохочень за її виконання, тобто за дотримання соціальних норм. Цей механізм діє в процесі всього життя людини.

Соціальний статус і роль тісно взаємозв'язані, не випадково в європейській соціології їх часто не розмежовують. «Статус» в цьому значенні слова еквівалентний ролі, хоча саме останній термін має

ширше ходіння, – пишуть англійські соціологи. Поведінкова сторона соціального статусу, виражена в ролі, дозволяє їх розмежувати: соціальний статус може включати декілька ролей. Наприклад, статус матері включає ролі годувальниці, лікаря, вихователя та ін. Поняття ролі дозволяє також виділити механізм координації поведінки різних суб'єктів в соціальних спільнотах, інститутах, організаціях.

Суворе виконання соціальних ролей робить поведінку людей передбачуваною, упорядковує соціальне життя, обмежує її хаос. Ролеве навчання – соціалізація – починається в ранньому дитинстві з впливу батьків і близьких. Спочатку воно носить несвідомий для дитини характер. Йому показують, що і як треба робити, заохочують за правильне виконання ролі. Наприклад, маленькі дівчатка грають в ляльки, допомагають матерям по господарству; хлопчики ж грають в машини, допомагають батькам в ремонті та ін. Навчання дівчаток і хлопчиків формує у них різні інтереси, здібності, ролі.

Очікувана поведінка є ідеальною, оскільки виходить з теоретичної ситуації. Тому від соціальної ролі треба відрізнити реальну ролеву поведінку, т. с. виконання ролі в конкретних умовах. Наприклад, талановитий шахіст може грати через певні причини погано, тобто не справлятися зі своєю роллю. Ролева поведінка як правило відрізняється від соціальної ролі (очікуваної поведінки) за багатьма ознаками: здібностям, розумінню, умовам реалізації ролі та ін.

Ролеве виконання визначається передусім ролевими вимогами, які втілені в соціальних нормах, згрупованих навколо цього соціального статусу, а також санкціях за виконання ролі. Значний вплив на ролі людини чинить ситуація, в якій він знаходиться, – передусім, інші люди. Суб'єкт моделює рольові очікування – орієнтації, передусім по відношенню до інших людей, з якими він пов'язаний в ситуації. Ці люди виступають додатковим членом взаємних рольових орієнтацій. У цих рольових очікуваннях людина може орієнтуватися на саму себе (свій світогляд, характер, здібності та ін.). Таке рольове очікування-орієнтацію Парсонс називає атрибутивним (аскріптивним). Але рольові очікування-орієнтації

можуть відноситися до результатів діяльності іншого. Це рольове очікування Парсонс називає досяжним. Атрибутивно-досяжна орієнтація є важливим моментом статусно-рольової поведінки.

Людина в процесі соціалізації навчається виконанню різних ролей: дитину, учня, студента, товариша, батька, інженера, військовослужбовця, пенсіонера та ін. Рольове навчання включає:

1) знання своїх обов'язків і прав в цій сфері громадської діяльності;

2) придбання психологічні якостей (характеру, ментальності, переконань), що відповідають цій ролі;

3) практичне виконання ролевих дій. Навчання найважливішим ролям починається в дитинстві з формування установок (добре-погано), орієнтуючих на певну послідовність дій і операцій. Діти грають різні ролі, наслідують повсякденну поведінку оточення. Вони усвідомлюють свої права і обов'язки: дітей і батьків, товаришів і ворогів та ін. Поступово приходить свідомість причин і результатів своїх дій.

Характеристики соціальної ролі. Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей зроблена Т. Парсонсом і його колегами, які вважали, що будь-яка соціальна роль описується чотирма характеристиками:

Емоційність. Деякі ролі вимагають емоційної стриманості. Такими є ролі лікаря, медсестри, командира та ін. Інші емоційної стриманості не вимагають. Такими є ролі, наприклад, землекопа, муляря, солдата та інше.

Спосіб придбання. Відповідно до цих ознак ролі (як і статуси) діляться на наказані і придбані (стримані – невгамовні). Перші ролі (пів, вік, національність і інше) формуються в результаті соціалізації, а другі (школяра, студента, аспіранта, ученого і інше) – в результаті власної активності.

Формалізація. Ролі діляться на неформальні і формальні. Перші виникають стихійно в процесі спілкування, на основі освіти, виховання, інтересів (наприклад, роль неформального лідера, «душі

компанії» і т. п.); другі – на основі адміністративних і правових норм (ролі депутата, міліціонера і інше).

Мотивація. Різні ролі обумовлені різними потребами і інтересами, так само як однакові ролі – однаковими потребами. Наприклад, роль президента обумовлена історичною місією, владолюбством, випадковістю народження. В той же час ролі «олігарха», професора, дружини та ін. можуть визначатися економічними мотивами.

Особистісні аспекти ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких слід виділити: теорію символічного інтеракціонізму [15], теорію психодрами [15; 17], транзакційний аналіз [12]. Ці теорії не настільки популярні, як, скажімо, психоаналітичні чи гуманістичні, вони не потрапили до відомих підручників по теоріям особистості, проте містять дуже цікаві концепції, що можуть мати неабиякий науковий інтерес.

Теорія символічного інтеракціонізму, яку інколи називають «теорією ролей» (Дж. Мід, Г. Блумер, Е. Гоффман, М. Кун та інші) [14] розглядає основний механізм і структуру особистості пов'язаними з її рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими поглядами, людина в своєму житті, в спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається «просто людиною», а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. З точки зору цієї теорії виконання ролі має велике значення в розвитку особистості людини. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, ніж в виконанні певних суспільних рольових функцій, а в основі соціалізації людини лежить формування її соціальних ролей.

Засновник психодрами Джекоб (Якоб) Леви Морено [14] вважав найбільш глибинним філогенетичним чинником особистості, що формує людську поведінку, її спонтанність, із зникненням якої особистість гине. Структура особистості, на думку Морено, складає набір ролей. Фундаментальне значення мають такі первинні рольові категорії: соматичні ролі, що визначаються фізіологічними потребами і

емоціями; психічні ролі, що виникають уже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; соціальні ролі, що задаються структурою соціальних стосунків людини; трансцендентні (інтегративні) ролі, в яких людина здійснює іманентну притаману світу трансценденцію і приходить до загального погляду на світ. В процесі рольового розвитку відбувається послідовне формування всіх рольових категорій. Якщо якась фаза минається чи відбувається повернення на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, несформованість психічних ролей веде до психопатичного розвитку, а соціальних – до шизоїдного. Повернення до нижчих рівнів є причиною розвитку страху, який може проявлятися в різних невротичних та психотичних порушеннях.

В концепції Еріка Берна [15] особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що проявляються в специфічних станах свідомості і зразках поведінки:

1) «батько» – стан, що копіює справжніх батьків чи інших авторитетних в дитинстві особистостей, відображає традиції, цінності, норми і правила;

2) «дитина» – частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства, що містить афективні комплекси, зв'язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями;

3) «дорослий» – стан, що здійснює переробку інформації і імовірнісну її оцінку для ефективної взаємодії з оточуючим світом, що демонструє тверезість, незалежність і компетентність.

В різних життєвих ситуаціях, передусім в процесі спілкування з іншими людьми, особистість знаходиться, як правило, в одному з Его-станів, що в даний момент активізований. Проте можливо і «зараження» (контамінація) одного стану іншим, чим Ерік Берн пояснює різні випадки особистісних патологій та відхилень аж до психічних захворювань. За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособової взаємодії і більш складні форми поведінки людини – «ігри», чи «серії прямуєчих одна за одною прихованих додаткових трансакцій із чітко визначеним і передбачуваним кінцем», а також скріпти, що лежать в їх основі.

Як бачимо, в цих теоріях ролі достатньо включені в структуру та процес функціонування особистості. Проте, вивчення рольових аспектів соціальної психології особистості повинен включати і інші підходи, наприклад, диференціально-психологічний, тобто аналіз особистісних параметрів рольової поведінки. Дослідження закономірностей функціонування особистості в умовах рольового конфлікту показало, що існують досить стійкі характеристики особистості, що визначають типові способи його розв'язання. Серед таких параметрів – локус рольового конфлікту, тобто конструкт, що визначає схильність обирати одну з двох стратегій поведінки: екстернальну чи інтернальну, і відповідно орієнтуватись на зовнішній чи внутрішній рольовий конфлікт [4].

Ще однією характеристикою виступає рольова компетентність, тобто спроможність особистості оперативно володіти своїми психологічними ролями, виступати повноправним суб'єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власної життєдіяльності і життєтворчості. Рольова компетентність в свою чергу складається з компонентів:

1) рольова варіативність – це різноманіття репертуару психологічних ролей особистості, що не обмежуються стандартним набором соціальних і міжособових ролей в референтних групах, а включає багато їх різновидів, а також уявні ролі;

2) рольова гнучкість – це вміння легко переходити від однієї ролі до іншої (це стосується і Его-станів за Е. Берном), не «застрягати» на окремих ролях, особливо якщо ці ролі в певних умовах стають неконструктивними і перетворюються на джерело психологічних проблем;

3) рольова глибина – це володіння глибинною структурою ролей і Его-станів особистості, опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі (експектації), а на глибинні складові (рольова Я-концепція, рольове переживання);

4) здатність до рольової децентрації – це складне психологічне утворення, що включає здатність до перевтілення, рольову емпатію, рольову рефлексію.

Рольове переживання – це емоційний стан, що супроводжує рольову поведінку особистості і є важливим компонентом рольової Я-концепції особистості, характеризуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта ролі. Потреба в рольовому переживанні розглядається як потреба в новому чуттєвому досвіді, одержуваному особистістю в процесі виконання ролей (не лише реальних, але і уявних, а також штучно модельованих – театральних, психодраматичних тощо) і в процесі творчого самовираження [16]. Рольове переживання в одних випадках піднімається до рівня духовної насолоди, в інших – виступає як катарсис, що очищує. Отже, воно є ефективним засобом формування особистості.

Кожна особистість характеризується репертуаром її життєвих ролей, які змінюються на протязі життя. Проте, ранні інфантильні ролі не зникають безслідно, а перетворюються в своєрідну символічну функцію (наприклад, Его-стан «дитини»). У деяких особистостей інфантильні життєві ролі фіксуються і залишаються актуальними в наступних життєвих циклах. Буває, що нові життєві ролі не формуються, або, існуючи номінально, як соціальна функція, тим не менш не стають її життєвими ролями. Це є причиною всіляких особистісних дисгармоній і потребує психотерапевтичної допомоги.

Важливим аспектом рольових концепцій особистості є дослідження феномену рольової ідентичності та рольового розвитку особистості. Існують такі форми рольової ідентичності:

- 1) статева – одна з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю;
- 2) етнічна – пов'язана з національною самосвідомістю, мовою і соціокультурними особливостями;
- 3) групова – пов'язана з членством в різних малих соціальних групах;
- 4) політична – пов'язана з соціальними і політичними цінностями та інтересами;
- 5) професійна – пов'язана з особливостями професійних ролей [14].

Рольовий розвиток може відбуватись не гармонійно і супроводжуватись виникненням рольових дисгармоній, серед яких можна виділити рольовий інфантилізм та рольові девіації. Рольовий інфантилізм – це фіксація на інфантильних життєвих ролях при затрудненні функціонування та нерозвинутості «дорослих» життєвих ролей. Наприклад, буває, що доросла людина замість ролі «чоловіка» («жінки») грає в подружньому житті роль «сина» («дочки»). Це не обов'язково призводить до дисгармонії, часто це влаштовує обох партнерів, особливо, якщо вони мають взаємно компліментарні експектації, інколи це є причиною нерівних шлюбів тощо. Рольові девіації це значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм. Прикладом є статеві девіації, більшість яких супроводжується відхиленнями функціонування статевих ролей.

Крім *життєвих ролей*, що мають велике значення в процесі розвитку та соціалізації особистості, можна виділити так звані «особистісні ролі», що на відміну від соціальних мають тісний зв'язок з глибинними підвалинами особистості. В драматургії є поняття характерної ролі, тобто ролі, що зображає не соціальну функцію людини, а складний (і, можливо, внутрішньо суперечливий) особистісний типаж, своєрідний характер, неповторну індивідуальність. Кожній людині в житті доводиться не лише виконувати різні соціальні функції (ролі), а й бути різною в залежності від обставин (люблячою або жорстокою, сильною або слабкою тощо). Особистісні ролі – це насамперед певні стани особистості, що дозволяють розкрити певні сторони власного «Я», втілити їх в форму рольової поведінки.

Дуже перспективним напрямком досліджень є вивчення типології особистостей в зв'язку з типологією особистісних ролей. Між цими типологіями немає чіткої границі. Так, в окремих типологіях особистості – Г. Саллівана, О. Ранка та інших [10] психологічні типи мають «рольову» природу, тобто визначають певні типи соціальної поведінки, а типологія ролей і життєвих сценаріїв у Е. Берна носять явну особистісну забарвленість. Те ж саме можна сказати про

типологію «стилів життя» за А. Адлером, яка також має соціально-особистісний характер.

Особистісна типологія передбачає наявність у особистості домінуючої особистісної ролі. Проте, вона не обов'язково мусить бути одна. Так само, як особистісні риси в сучасній диференціальній психології не вважаються статичними, а розглядаються як модули, здатні в певних межах давати досить широкий спектр різноманітності, особистісні ролі також об'єднуються в репертуари, що визначають рольову своєрідність кожного індивіда. Від багатства репертуара особистісних ролей залежить, наприклад, розвиток рольової компетентності, про яку ми говорили вище.

Проте, окремих ролей з цього репертуару може не вистачати, що еквівалентно нерозвинутості окремих сторін особистості. Це є причиною не лише віднесення до того чи іншого психологічного типу, а й різних особистісних дисгармоній. Деякі психотерапевтичні методики (наприклад, техніка “антиролі” в психодрамі) дозволяють не тільки визначати нерозвинуті особистісні ролі (вони часто виявляються просто заблокованими в процесі рольової соціалізації особистості), а й певною мірою розкривати їх, що має значний психотерапевтичний ефект.

Всі ролі особистості (не лише власні, а й ролі значимих людей) займають певне місце в структурі життєвого світу особистості. Отже, можна говорити не лише про рольову структуру особистості, а й про рольову метаструктуру життєвого світу. Деформація чи руйнування життєвого світу, що відбувається під час життєвої кризи, неминуче призводить до деформації її життєвих ролей і до суттєвих змін в сфері всіх психологічних ролей, що входять до його метаструктури [6].

На завершення можна зробити наступні висновки: Психологічні ролі виступають не лише як соціальні ролі (тобто закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а і як особистісні ролі (тобто поведінкові паттерни, що спричиняється не лише зовнішніми, а й внутрішніми глибинними особистісними детермінантами).

Психологічні ролі входять в структуру рольової Я-концепції людини; при цьому вони мають нерівномірний розвиток (окремі ролі можуть бути недорозвинутими, атрофійованими, заблокованими; інші – деформованими, зафіксованими тощо); ці особливості стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутріособистісних рольових конфліктів тощо; рольові дисгармонії так чи інакше пов'язані з деформацією рольової структури особистості.

Психологічні ролі (як реальні, так і уявні) виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його соціально-психологічну широту, гармонійність тощо; деформація, чи руйнування життєвого світу особистості, характерне для життєвої кризи, можуть бути пом'якшеними засобами реконструкції зруйнованих психологічних ролей (в тому числі і заміщенням та компенсацією реальних ролей уявними).

Соціальні ролі, необхідні в конкретних ситуаціях взаємодії, виробляються суспільством впродовж тривалих періодів його розвитку як соціально схвалювані типи поведінки людей. При цьому і норми, і ролі з часом міняються відповідно до змін життєвих умов.

Аналізуючи соціально-психологічне призначення ролей, Т. Шибутани писав: «Соціальна структура створює рамки, усередині яких спільна діяльність може виконуватися з найменшими труднощами. Коли учасники групи не в змозі передбачати реакції один одного, об'єднана діяльність рушиться. Впорядкованість повсякденного життя значною мірою обумовлена тим, що кожна людина послідовно виконує то одну, то іншу конвенціональну роль» [21].

Таким чином, соціальні ролі – це результат колективного пристосування людей до умов життя в суспільстві.

Особистість використовує ролеву поведінку як інструмент адаптації до соціального середовища. Проте особистість і роль не є як абсолютно окремими, так і абсолютно тотожними один одному. Особистість привносить індивідуальну своєрідність у виконання ролі, а інтерналізація ролі формує і розвиває одні якості і

перешкоджає формуванню і розвитку інших рис особистості. Таким чином, між особистістю і роллю здійснюється взаємодія і взаємний вплив.

Системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях може стати рольова психотерапія, яка використовує дві основні стратегії: терапія роллю (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) та терапію ролі (відновлення деформованої рольової структури особистості та метаструктури її життєвого світу).

В понятті «гендерна роль» підкреслюються вимоги і очікування суспільства щодо поведінки особистості тієї або іншої статі. Це поняття виступає ланкою зв'язку між особистістю і соціумом, між культурою суспільства і структурою особистісних рис.

Протиставлення «чоловічого» і «жіночого» світів відбувається в специфічних гендерних приписах і обов'язках чоловіків і жінок, а також пов'язаних з ними гендерних стереотипах. Сукупність норм, що вміщують узагальнену інформацію про властивості, які притаманні кожній статі, називається гендерними ролями. Суспільство через гендерні ролі формує психологічні якості індивідів, заохочуючи розвиток одних і гальмуючи інші. Через гендерні соціокультурні конструкти суспільство детермінує також стиль поведінки, стиль одягу, форму спілкування особистостей. В цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає виконувати ту чи іншу гендерну роль, яка нав'язується індивідові на підставі його біологічної статі. Гендерна поведінка здебільшого базується на тому, як особистість сприймає вимоги до своєї тендерної ролі. Люди, що підкреслюють маскулінні або фемінні риси, використовують ролі, які вони вважають важливими в суспільстві. Від чоловіків очікується велика частота виявлення маскулінної поведінки, а жінки повинні демонструвати фемінну поведінку.

У виконання гендерних ролей, в яких представлені статево відповідні суспільні приписи, людина включається з моменту народження. Процес статевої рольової соціалізації триває все життя людини. На ньому відбиваються мінливі обставини і новий досвід.

Протягом життєвого шляху матеріалом для побудови гендера є вся система того, що в даній культурі пов'язується з чоловічністю або жіночністю.

В соціальній психології особлива увага звертається на такі механізми засвоєння індивідом гендерної ролі як диференційне підсилення та «диференційне наслідування».

Диференційне підсилення це процес соціалізації, в ході якої прийнятна для даного суспільства гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна карається соціальним несхваленням, за умови, що схвалення і покарання людини за певні моделі поведінки залежить від її біологічної статі. Наприклад, було виявлено, що хлопчики, які притримуються традиційних статево-рольових стереотипів, користуються більшою популярністю серед своїх однолітків, ніж ті, хто у своїй поведінці відступає від них. Відомо також, що батьки заохочують у своїх дітей типові для гендера заняття.

Диференційне наслідування це процес соціалізації, в ході якого людина вибирає рольові моделі у відповідності з групою, до якої вона належить з точки зору загальноприйнятих норм, і починає наслідувати їм. З моменту, як тільки дитина усвідомлює свою стать, у неї з'являється підвищена увага до рольових моделей тієї статі, до якої вона належить. В ході процесу, який Колберг означив терміном «соціалізація Я», хлопчики наслідують поведінці чоловіків, а дівчатка поведінці жінок. Явище диференційного наслідування узгоджується з теорією соціального наслідання (А. Бандура) [3], яка припускає, що індивід може навчитись різним типам поведінки через спостереження за людьми, а також за тим, караються чи заохочуються їх дії. За допомогою цього механізму можна пояснити відмінності в поведінці хлопчиків і дівчаток в ситуації, коли вони, отримуючи інформацію від двох гендерів, схильні відтворювати саме ті моделі поведінки, які відповідають їх гендеру. Спочатку статево-рольова поведінка маленьких дітей контролюється ззовні (діти спостерігають, яка саме поведінка притаманна жінкам, а яка чоловікам), але потім дитина добудовує свою власну систему стандартів поведінки. Після цього дитина контролює поведінку, використовуючи санкції, які застосовує до самої себе. Така схема

поведінки описується соціально-когнітивною теорією гендерної саморегуляції (Колберг), згідно якої дитина скоріше буде імітувати поведінку дорослого, якщо вважає, що ця модель відповідає правильній гендерно-рольовій поведінці.

2. Статеворольова соціалізація особистості. В широкому розумінні статеворольова соціалізація це формування особистості як представника певної статі. Проблема статеворольової соціалізації не є новою, проте актуальність її не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. Про це свідчить, зокрема, чисельність наукових робіт з психології за останні роки, в яких їх автори намагаються вирішувати різні питання, пов'язані зі статтю особистості. Як і раніше, дослідників цікавлять питання особистісних відмінностей чоловіків і жінок, закономірності формування психологічних особливостей статі, фізіологічні основи статевих відмінностей, формування статеворольової ідентичності особистості, набуття гендерних ролей та ін.

Стать це комплекс анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. В залежності від аспекту дослідження статі розрізняють: біологічну стать це сукупність контрастуючих генеративних ознак осіб одного виду; психологічну стать це характеристика особистості і поведінки індивіда з точки зору маскулінності-фемінності. Маскулінність сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки. Фемінність це сукупність ознак, які відрізняють жінку від чоловіка. Поняття «гендер» (gender рід) означає стать як соціальне явище, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю (sex). Оскільки в соціальній психології досліджуються соціокультурні чинники формування статевих відмінностей, що повинно знаходити відображення і в науковому дослідному інструментарії, то це дає підстави стверджувати, що для визначення відмінностей між чоловічими і жіночими якостями в соціальній психології краще віддавати перевагу поняттю «гендер». Отже гендер це соціально-психологічне поняття, яке визначає статус людини з точки зору маскулінності або фемінності.

Статеворольова соціалізація охоплює широке коло проблем, в основі вираження яких лежать такі принципи:

- 1) статеворольова поведінка це не біологічне, а соціальне явище;
- 2) статеворольова поведінка і установки індивідів зумовлені соціонормативною культурою суспільства;
- 3) статеворольова поведінка, з одного боку, зумовлена біологічною природою людини, а з іншого – детермінована логікою культури як системного цілого;
- 4) статеворольова поведінка індивідів різних суспільств і культур має багато спільного, проте вона різноманітна, історично мінлива і звідси впливає необхідність її порівняльно-історичного аналізу;
- 5) різні соціальні групи і верства одного й того ж суспільства можуть істотно відрізнятися за своїми установками і поведінкою, а тому існують чисельні статеві, вікові, етнічні і інші гендернорольові культури;
- 6) окремі елементи гендерної культури пов'язані з більш загальними соціокультурними явищами (гендерна культура пов'язана з загальною культурою). Це правильно не тільки щодо певних норм культури поведінки, але й поведінки окремих індивідів, яку можна зрозуміти тільки у зв'язку з їх конкретною соціальною належністю, статусно-рольовими характеристиками та ін.

Потрібно розрізнити поняття «статеворольова соціалізація» і «статеворольове виховання». В останньому наголос зроблено на цілеспрямованості процесу.

На відміну від статевого виховання цілі і програми статевої соціалізації ніхто спеціально не формує, у неї немає спеціальних методів і відповідних виконавців. Дослідження формування особистісних характеристик дітей показують, що «непрямі» соціалізуючі впливи, наприклад, батьків, відбиваються на поведінці дітей не менше, а може й більше, ніж впливи «прямі» виховуючі. Статеворольове виховання є важливою стороною статевої соціалізації.

соціалізації, однією з її форм, але окрім цієї форми, існують також так звані «стихийні», незаплановані форми статевої соціалізації.

В статевої соціалізації можна виокремити такі функції: соціальну адаптацію, яка означає стандартизацію мови, жестів, характерних для індивідів певної статі, сприйняття гендерних стереотипів, засвоєння гендерних цінностей, значень, символів, формування соціального характеру гендера; інкультурацію засвоєння традицій гендерної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню; інтерналізацію особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування гендерної ідентичності, відповідності між психічною статтю і гендерною роллю.

Статева соціалізація здійснюється на рівні суспільства через такі інституції, як сімейна інституція, система навчання, виховання і система ідеологічного впливу, як свідомо організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства з метою формування у індивідів певних гендерних властивостей. Успішність організації процесу статевої соціалізації цими інституціями пов'язана з наявністю у них системи цілеспрямовано орієнтованих нормативів і стандартів гендерної поведінки в типових ситуаціях. Засвоєння індивідами ціннісно-нормативної системи суспільства відбувається завдяки трансформації її у всі інші системи соціального оточення індивіда, аж до груп безпосереднього міжособистісного спілкування, завдяки якому тільки но і здійснюється процес інтеріоризації соціальних норм і цінностей.

Можна умовно виділити три сфери, в яких здійснюється статева соціалізація: поведінкова, сфера спілкування і сфера самосвідомості.

Протягом всього процесу статевої соціалізації особистість засвоює моделі *статевої поведінки*, які є позитивними для чоловічої і жіночої статі. Люди демонструють оточуючим, наскільки вони по відношенню до суспільства займають чоловічу, жіночу, або кроссгендерну позицію своїми висловлюваннями на цю тему, поведінкою. Це публічне, зовнішнє вираження гендера називається

гендерною поведінкою. Термін «статева поведінка» вживається в двох аспектах. Перший статева, в розумінні сексуальна, тобто поведінка в репродуктивно значущій ситуації. До неї відноситься все те, що в поведінці людини в кінцевому підсумку приводить до появи потомства. Поведінка в цьому випадку долає ступені статевої полярності. Другий аспект поведінка людини в ситуації, яка не має репродуктивного значення. Чоловіки і жінки поводять себе в кожній ситуації відповідно, по-перше, до своєї загальнолюдської сутності, по-друге, до своєї статевої належності. Немає такої ситуації, в якій чоловіки і жінки виступали б як якісь безстатеві істоти. Це потрібно розглядати як одну із найважливіших умов системи статевого виховання. У зв'язку з цим ми хочемо зазначити необхідність розрізняти поняття «сексуальне» і «статеве». Можливо, ці поняття не слід «розводити» за обсягом, однак їх слід розрізняти за аспектом. Коли мова йде про «сексуальне», то наголос робиться на особливостях особистості, які пов'язані, в першу чергу, з репродуктивними властивостями. У понятті «статеве» домінуючими характеристиками виступають загальноособистісні, соціокультурні властивості. В будь-якому суспільстві статеве виховання передбачає засвоєння індивідом гендерних ролей і навчання статевої поведінці. Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у даному суспільстві розподілом статевих ролей, називають статовотипізованою. Це – генералізоване, узагальнене уявлення про «типово» жіночу або «типово» чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вони існують як маскулінні та фемінні риси.

Друга сфера, в якій відбувається процес формування особистості, – це *спілкування*. В контексті статоворольової соціалізації спілкування розглядається з боку засвоєння норм спілкування як з особами своєї, так і з особами протилежної статі. Існують чисельні психологічні дослідження міжстатевого спілкування і їх впливу на формування статевих якостей.

Важливою проблемою в зв'язку з цим є виховання гетеросоціальності як властивості особистості, через яку виявляється зрілість гендерної ідентичності як статусу чоловіка або жінки в системі їх міжстатевого спілкування. Ця проблема пов'язана також з вихованням

культури міжстатевого спілкування у відповідності з нормами і законами суспільства.

Третя сфера, в якій відбувається формування особистості це *розвиток самосвідомості*. В контексті статевої соціалізації розвиток самосвідомості особистості розглядається як процес усвідомлення нею своєї статі. Людські істоти мають чітке внутрішнє відчуття своєї належності до певної статі. Це внутрішнє сприйняття статі визначається як гендерна ідентичність. В самому загальному вигляді можна сказати, що процес статевої соціалізації відбувається як формування у людини образу Я, де перше місце посідає «Я» статево.

Отже, процес статевої соціалізації здійснюється як єдність змін у всіх трьох визначених сферах. У сукупності вони створюють для індивіда дійсність, яку він розширює, де він спілкується, пізнає і діє, засвоюючи не тільки своє найближче мікросередовище, але й всю систему соціальних відносин. З перших днів життя дитини соціальне оточення відіграє вирішальну роль у вихованні особистості як статі.

3. Стадійність процесу статевої соціалізації. Процес статевої соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і відбувається стадійно.

Можна виокремити принаймні такі періоди статевої соціалізації. По-перше, це первинна статева соціалізація. Період первинної статевої соціалізації охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання в школі до соціальної зрілості. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль у статевої соціалізації, можна виділити два важливих етапи в первинній статевої соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інституттом є сім'я, а провідною діяльністю гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

Вторинна статеворольова соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого.

Загальна послідовність подій, які пов'язані зі статеворольовою соціалізацією, виглядає так. Якщо виходити з тези, що особистістю не народжуються, а нею стають, то ясно, що процес статеворольової соціалізації за своїм змістом є процес, який починається з перших хвилин життя людини. При народженні спостерігається відносно небагато помітних відмінностей між статями. Взаємодіючи все більше з соціальним оточенням, діти засвоюють певні ролі, а потім, в період статевого дозрівання, гормональні фактори викликають значні зміни у статевої диференціації, збільшуючи відмінності між чоловіками і жінками. Більшість спеціалістів вважає, що хлопчики і дівчата в процесі виховання зазнають різного з ними поводження, що отримало назву диференціюючої соціалізації. В кожному суспільстві від жінок і чоловіків очікується відповідність приписаним ролям, і в кожному суспільстві чоловіки і жінки мають досить узгоджені уявлення про ці очікування, незалежно від того, подобаються вони їм чи ні. Підростаючи, діти підлягають подальшій соціалізації і засвоюють поведінкові паттерни, які вважаються прийнятними для їх статі. По мірі того, як дитина все більше усвідомлює себе, вона починає реагувати на вплив з боку оточуючих її людей і стає носієм своєї Я-концепції, яка включає уявлення про себе як про хлопчика або дівчинку. Поступово дитина все більше усвідомлює стать свого тіла, наявність у себе чоловічих або жіночих стате-вих органів і визначає їх як частину своєї статевої природи. Всі ці фактори приводять до розвитку первинної гендерної ідентичності.

Статеве дозрівання відбувається в пубертатному періоді. Це період життя людини, коли статеві залози починають виробляти велику кількість гормонів, що виявляється у змінах організму, у поглибленні сексуальних почуттів і в поведінці, пов'язаній зі статтю. Пубертатні гормони починають формувати різні фізичні характеристики чоловіків і жінок. В підлітковому періоді завершується формування

фундаментальних паттернів гендерної ідентичності, що дає підставу говорити про досягнення статевої зрілості індивідом і практичну завершеність формування гендерної ідентичності особистості. Показником гендерної зрілості є формування у індивіда соціально-типових гендерних рис в результаті засвоєння ними стандартів гендерної культури. Процес і результат набуття індивідом гендерних властивостей, які є типовими для певної статі, називається статеворольовою типізацією. Отже, гендерна зрілість означає становлення гендерного типу особистості. Індивід в процесі статево-рольової типізації засвоює загальну інформацію для категоризації поведінки і ролі чоловіка і жінки, а також інформацію про форми поведінки і властивості особистості, які характерні для своєї статі. Гендерна зрілість це не застигла сукупність раз і назавжди даних гендерних особливостей, а динамічна система, що постійно розвивається. Особистість, вступаючи в нові зв'язки і взаємини з іншими людьми, змінюється все життя. Входження людини в нові для неї групи, прийняття нових ролей, позицій, зміна соціальних установок, мотивів, потреб триває безперервно. Процес статево-рольової соціалізації особистості продовжується до тих пір, поки продовжується її спілкування, соціальне пізнання, соціальна активність. Звичайно, що в молоді роки цей процес протікає більш інтенсивно, ніж у старших людей, що досягли певного ступеня зрілості. Зрілість це не зупинка, а динамічна система гендерних якостей особистості, що постійно трансформується під впливом нових вимог. Соціальне середовище явище динамічне. Тому результатом статево-рольової соціалізації є все нові й нові гендерні властивості, яких потребує життя. А тому, розглядаючи статево-рольову соціалізацію як процес, не можна стверджувати, що він завершується на якійсь стадії життєдіяльності індивіда. Сучасний стан трансформації всіх сфер життя не може не впливати на зміни вимог, які пред'являються особистості. У зв'язку з цим виникає безліч проблем, вирішення яких потребує наукового аналізу закономірностей процесу статево-рольової соціалізації.

4. Статева диференціація. Статева диференціація визначається як сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі яких розрізняється чоловіча і жіноча стать. Статева диференціація це універсальна властивість живого, яка пов'язана з функцією відтворення собі подібних. У людини статева диференціація обумовлена соціокультурно. Вивчення статевих відмінностей має важливе практичне значення для професійного відбору і професійної орієнтації, для вирішення багатьох задач медичної психології і служби сім'ї. Статевій диференціації присвячено безліч робіт. Багато робіт присвячено відмінностям жіночої і чоловічої поведінки, яка може спостерігатись уже в перші дні після народження і стає все більш наявною в подальшому.

В багатьох дослідженнях підкреслюється, що у віці 1,5-2 роки у хлопчиків виявляється більша схильність до конструктивної діяльності, ніж у дівчаток. Статеві відмінності у поведінці яскраво помітні, коли аналізують сумісну з дорослими діяльність дітей обох статей. Спостерігалось, наприклад, як діти різної статі і одного віку (3-5 років) допомагали батькові виконувати домашню роботу технічного характеру. Було відмічено, що допомога у хлопчика і у дівчинки була різною. Дочка була готова щось принести, подати, потримати, їй достатньо бути учасницею загальної корисної справи. Сина ж це не задовольняє, він обов'язково буде прагнути схопити той самий інструмент і сам виконувати роботу, наслідуючи батькові в конкретних маніпуляціях.

Наявність суттєвих психологічних відмінностей між чоловіками і жінками само по собі ні у кого не викликає сумніву. Важливо підкреслити, що будь-яка встановлена відмінність є середньо-статистичним показником, який не можна прикласти до всіх жінок і чоловіків. Вчені виявили середньо-статистичні відмінності між чоловіками і жінками в ряді моторних і когнітивних функцій. Жінки, в середньому, демонструють більш високі показники в тестах на швидкість мовлення, правопис, швидкість письма і читання, розуміння соціальних взаємодій і емоційної інформації, перцептивну швидкість, тонку моторику, арифметичний рахунок і асоціативну пам'ять.

Чоловіки, в середньому, краще справляються з тестами на полінезалежність, математичні судження, абстрактне мислення, розуміння просторових відносин, цілеспрямовану моторику, а також стереотипно чоловічі захоплення: технічну смекалку, електронну інформацію і інформацію, пов'язану з автомобілями і крамницями.

Загально прийнято, що права і ліва півкуля головного мозку людини здатна відповідати за виконання різних функцій. Є вказівки на те, що півкулі чоловіків і жінок можуть по-різному спеціалізуватись в розумових процесах. Чоловіки, напевно, більш латералізовані, тобто конкретні функції мозку у них частіше локалізуються переважно в одній півкулі. Це може допомогти пояснити їх інтерес і більші здібності, наприклад, до механіки, розуміння просторових відносин і математичних суджень.

Жінки, як правило, менш латералізовані і відрізняються більшою взаємодією між півкулями. Це цілком може робити для них доступним більш широкий діапазон розумових задач і пояснити їх більшу здібність пояснювати і обробляти емоційний матеріал, а також добре писати.

Статеві відмінності охоплюють досить широке коло властивостей і відносин. Наприклад, більша агресивність чоловіків є транскультурною і навіть міжвидовою константою. Міжкультурну валідність, напевно, має визначення чоловічого стилю життя, як більш предметного і інструментального, на відміну від більш емоційно-експресивного жіночого стилю; це пов'язано з особливими функціями жінки-матері і так чи інакше відбивається в спрямованості інтересів і діяльності, співвідношенні сімейних і позасімейних ролей та ін.

Імовірно, що багато з цих відмінностей між чоловіками і жінками є генетично обумовленими. Наприклад, американські дослідники Е. Масcobу, С. Jacklin (1974) [1515] припускають, що більша агресивність чоловіків може бути викликана тим, що їх організм в пренатальний період отримувал більшу кількість статевих гормонів. З цією точкою зору не погоджуються інші дослідники. Так, Дж. Тернер [15] стверджує, що у чоловіків відсутня будь-яка біологічна схильність до вияву агресивності, вважаючи, що підвищена агресивність чоловіків зумовлена скоріше статеворольовою соціалізацією. Згідно з іншими

дослідженнями, до цих загальноприйнятих відмінностей між жінками і чоловіками за рівнем агресивності необхідно підходити з великою обережністю, як і до статевих відмінностей в прояві математичних і вербальних здібностей. Дослідивши не одну сотню людей, Хайд прийшов до висновку, що відмінності, які визначені «середнім чоловіком і середньою жінкою», виявляються далеко не завжди.

Отже, не дивлячись на велику кількість досліджень з психологічних відмінностей чоловіка і жінки, експериментальних даних з цього питання недостатньо і вони часто є суперечливі. Це свідчить про складність проблеми статевої диференціації.

Статева диференціація оснований, в першу чергу, на різній ролі чоловічого і жіночого організму у здійсненні репродуктивної функції. Одним з перших, хто намагався теоретично пояснити природу відмінностей чоловіка і жінки, є французький дослідник А. Фул'є [15]. Суть його теорії полягає у принциповій відмінності метаболізму (обмінного процесу) у чоловіків і жінок. Метаболізм це є взаємодія анаболізму і катаболізму. Анаболічні процеси, що включають переважно орієнтацію на живлення, інтеграцію, збереження енергії, за А. Фул'є [15], є більш розвинутими у жіночих організмах. Ця велика анаболічна орієнтація, забезпечуючи інди-відуальну виживаність жінок, виявляється і в їх поведінці.

Катаболітичні процеси, які більш пов'язані із розмноженням, дезінтеграцією, витратом енергії, визначають поведінку чоловічих організмів. В цій теорії явним є те, що закон взаємодоповнюваності, описаний Геккелем, є універсальним, проте в реальності все набагато складніше.

Згідно концепції В. Геодакяна, дихотомія чоловічого і жіночого є дихотомія спадковості і змінності, довготривалої і оперативної пам'яті виду, кількості і якості нащадків, консервативності і еволюційності. Диференціація статей є результатом соціалізації організмів за двома головними аспектами еволюції: збереженням і зміною генетичної інформації. Потік інформації від середовища до популяції реалізує переважно чоловіча стать, а від покоління до покоління жіноча стать. Філогенетично більш змінюється чоловіча стать, онтогенетично

жіноча. Онтогенетична пластичність жіночої статі забезпечує їй більшу стабільність у філогенезі. Жіноча стать більш адаптована, чоловіча більш винахідлива. Статевий диморфізм виникає в результаті різних норм реакції на умови: жіноча стать спеціалізується на адаптації до умов; чоловіча на футуристичних моделях, які ще не мають аналогів на еволюційному шляху. Тому чоловіки більш творчі, а жінки адаптивні. Цією концепцією В. Геодакян пояснює відмінності між чоловіками і жінками. Ці відмінності знаходяться не в конкурентних відносинах, а в комплементарних.

Концепція В. Геодакяна [10] виходить з інтересів популяції і виявляє функції двостатевості на рівні виду: мова йде про всезагальні закономірності альтернативного типу, фундаментальний характер яких потрібно мати на увазі. Тому пряме перенесення понять його концепції на рівень конкретних психологічних, соціально-логічних досліджень було б помилкою.

Статевий диморфізм відноситься до постійних характеристик онтогенетичної еволюції людини, охоплюючи як самі ранні, так і самі пізні періоди людського життя. Онтогенез людини розкривається як послідовна зміна віку, однією з характеристик якого є своєрідний статевий метаморфоз і поступове розгортання і посилення статевого диморфізму в періоди роботи і дозрівання, потім стабілізація цього диморфізму, по якій визначається статева зрілість, нарешті, послаблення і згасання статевого диморфізму в процесі старіння.

Взагалі не можна досягти якоїсь визначеності і однозначно розділити поведінку людини відповідно до статі. Вчені вважають, що мозок людини має можливість програмувати поведінку як за чоловічим, так і за жіночим типом. Іншими словами, кожна людина володіє одночасно маскулініми і фемінними рисами, і лише ступінь вираженості й особливості поєднання визначають індивідуальність особистості, її маскуліність або фемінність.

Гендерна свідомість схильна абсолютизувати психологічні і соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскуліність з активно-творчим культурним, природничим началом.

Як системне ціле, образи маскулінності і фемінності є історич-ними і етноспецифічними. Деякі риси, які їм приписуються, є транс-культурними: наприклад, ототожнення маскулінності з силою, аг-ресивністю, а фемінності з м'якістю, ніжністю.

В суспільній свідомості гендерні стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про моделі поведінки і риси характеру, які відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче». Американські соціологи, вивчаючи стереотипи «маскулінності» і «фемінності», запропонували студентам назвати слова і фрази, які, на їх думку, вживає більшість американців у характеристиці чоловіка і жінки. Вийшов такий список.

Характерні риси чоловіка:

- сильний, схильний до занять спортом.
- мало турбується про свою зовнішність.
- виконує роль годувальника сім'ї.
- має досвід сексуального життя.
- Неемоційний, стійкий.
- логічний, раціональний, об'єктивний, має розвинутий інтелект.
- прагне до влади і лідерства.
- активний.
- прагне до успіху, честолюбний.

Характерні риси жінки

- слабка, не схильна до занять спортом.
- турбується про свою зовнішність.
- виявляє прив'язаність до сім'ї.
- Добродійна.
- емоційна і ніжна.
- легковажна, нелогічна, наділена інтуїцією.
- залежна, великою мірою потребує захисту.
- пасивна.
- полохлива, сором'язлива.

Як бачимо, існує глибока асиметрія в принципах описування чоловіків і жінок: чоловік трактується у відповідності зі стереотипом

маскулінності, а жінка зі стереотипом фемінності. Чоловік сприймається і оцінюється, головним чином, своїм суспільним становищем, родом занять, соціальними досягненнями, а жінки в системі сімейно-родинних відносин. В описуваннях жінок іншими досліджуваними теж підкреслюються такі риси, як материнство, плодовитість, персоніфікація природного начала.

Бути чоловіком або жінкою це не просто бути людиною з жіночою або чоловічою анатомією чи фізіологією; одного цього недостатньо. Необхідно, по-перше, щоб людина сама відчувала себе представником чоловічої або жіночої статі, а, по-друге, щоб це відчуття було в гармонії з певними соціокультурними експектаціями відносно прийнятих у суспільстві зразків поведінки і зовнішнього вигляду чоловічого й жіночого, яке воно приписує індивідам. Отже, статеві відмінності формуються під впливом соціального оточення в результаті входження людини в певну соціокультурну систему через засвоєння її норм.

5. Гендерні: ідентичність, культура суспільства, норми. Як уже було зазначено, відмінності між чоловіками і жінками обумовлені не тільки біологічним фактором, а значною мірою соціокультурним середовищем. Більшість наявних особливостей статевої поведінки індивідів є наслідком соціально-історичних факторів, а саме:

- 1) розподілу праці в залежності від статі;
- 2) відмінностей у змісті і засобах виховання хлопчиків і дівчаток;
- 3) культурних стереотипів чоловічності і жіночності;
- 4) диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей.

Перелічені соціально-історичні фактори обумовлюють зміст і функції гендерних ролей, які мають свої особливості в кожній культурі. Культура, взята в контексті історії розвитку людської статі, де всі предметні зміни корелюють з розвитком статевої властивостей індивідів, є ні що інше, як гендерна культура суспільства.

Гендерна ідентичність це усвідомлення індивідом своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності статевого усвідомлення та поведінки. Трагічність долі тих, хто не зміг сформувавати гендерну ідентичність, переконує в

тому, наскільки важливим для особистості є цей психологічний стан. Стать це перша ознака, з якою індивід входить у «світ людей». Усвідомлення себе певною статтю це усвідомлення себе людиною, особистістю. Тому гендерна ідентичність є основним компонентом самосвідомості людини, стрижнем її цілісності. Гендерна ідентичність формується поступово в процесі статевої соціалізації. Вирішальним етапом її формування є підлітковий вік, в цей період відбувається її остаточне формування.

Гендерна культура суспільства це система цінностей суспільства, яка складає таку надіндивідуальну загальнообов'язкову поза-генетично задану програму, яка наказує індивідам відповідати певним соціокультурним експектаціям відносно прийнятих для даного суспільства «зразків» поведінки і зовнішнього вигляду чоловічої або жіночої статі. Статева соціалізація є не що інше як процес засвоєння особистістю стандартів, зразків поведінки, правил, цінностей, норм, вимог, очікувань, адресованих суспільством людям чоловічої й жіночої статі протягом входження особистості в соціально-культурне середовище.

Гендерна культура це така система форм і способів організації життя, без яких не існує жодне суспільство. Через певні механізми гендерної соціалізації вона формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, направляє на здійснення тих чи інших видів діяльності. Гендерна культура детермінує не тільки стиль одягу і поведінку чоловіка або жінки, але й оволодіння ними професійними знаннями. Гендерна культура включає чисельну кількість різноманітних норм, за допомогою яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму.

Етнографічна література змальовує надзвичайно строкату картину стосовно системи гендерних норм у різних народів і в різні часи. І. Кон [15], аналізуючи значення і місце обрядів в гендерній

культури суспільства показує, що обряд ініціації чоловіків в деяких суспільствах спрямований на те, щоб закріпити почуття чоловічої солідарності. Це проявляється в груповому характері ініціації, в підготовці підлітків до ініціації поза сім'єю, в недопущенні до участі в ній жінок. Такі правила, як показує І. Кон [15], виражені в 37 % чоловічих і тільки у 7 % жіночих церемоній.

Відома американська дослідниця М. Мід [12] у книзі «Стать і темперамент» (1935) зробила блискучий аналіз гендерної культури різних народів. Вона проаналізувала особливості культури трьох племен Нової Гвінеї, показавши їх історичність і нормативність. В кожному з трьох досліджуваних племен була специфічна для цих суспільств гендерна культура зі своєю системою гендерних норм, зовсім різними гендерними ролями, своїми стандартами, прямо протилежними тим, що прийняті у європейських суспільствах.

Велика роль у вивченні особливостей гендерних культур різних народів належить крос-культурним дослідженням. Порівняння різних проявів гендерних особливостей у неоднакових культурних умовах дає можливість встановити мінливі і незмінні, залежні від культури психічні властивості чоловіків і жінок, окреслити межі і діапазон цієї мінливості і т.ін., одним словом, дослідити найбільш суттєві аспекти гендерної природи людини.

Норми статевої поведінки у різних народів завжди відповідають особливостям їх культури і конкретному способу життя. Це видно хоча б на прикладі норм статевої сором'язливості, які мають великі відмінності як в кількісному (рівень), так і в якісному (змістовному) відношенні. Одні народи, наприклад, закривають більше тіло, інші закривають лице та ін.

Існують суттєві відмінності гендерних культур за типом статевої моралі. Найбільш загальний принцип класифікації культур за типом їх статевої моралі, прийнятий в етнографічній літературі, це розподіл їх на антисексуальні типи і просексуальні типи, або репресивні (суворі) і пермісивні (терпимі). Приклад репресивної антисексуальної моралі мікронезійці, що заселяють острови Ян (західна частина Каролінських островів). Ці люди не вважали секс гріхом, але вірили, що статеве життя

шкідливе. Негативне ставлення до сексуальності характерне і для традиційної культури папуасів племені манус (острови Адміралтейства). Тип пермісивної культури можна бачити на прикладі народів Полінезії, де відкрито заохочується, як в чоловіків, так і у жінок, еротизм. Виявлення сексуальності у підлітків і юнаків тут вважається нормальним і здоровим. Більшість суспільств має проміжний тип статево-сексуальної культури і це залежить від загальних властивостей стилю життя і культури народу.

Оскільки культура тісно пов'язана з продовженням роду, яке регулюється спеціальними інститутами шлюбу і сім'ї, то елементом цієї культури є ціннісно-нормативна система шлюбно-сімейних відносин, якою регулюються права і можливості для кожного гендерного статусу в родинному осередку. В цю систему включаються гендерний шлюбний і репродуктивний статус, пов'язаний з виконанням або відмовою від шлюбу, народженням дітей, родинних ролей, а також моделі соціально схвалюваних уявлень, що служать зміцненню сімейних структур інституту батьківства.

Велика роль майже у всіх культурах приділяється соціально-статевому контролю, який виконує функцію регулятора статевої поведінки. Ядром системи соціально-статевого контролю є заборони, завдяки яким суспільство уніфікує поведінку індивідів. Крім обмежень і заборон в культурі існують позитивні накази, що вказують, як можна і потрібно поводитись жінкам і чоловікам. Виконання цих наказів забезпечується не стільки санкціями ззовні, скільки внутрішніми психологічними установками, включаючи почуття сорому, провини, естетичні почуття та ін.

Виконуючи регламентуючу функцію, культура завжди залишає місце для індивідуальних і ситуативних варіацій. Одні вчинки регламентуються, оцінюються як «хороші» або «погані», «вірні» або «невірні», інші цілком віддаються на індивідуальний розсуд, формулюючи той чи інший наказ. Культура завжди передбачає які-небудь можливості його порушення. Варіації цих порушень в різних суспільствах і сферах буття різні.

Нормативні накази неоднорідні і неоднозначні. Вони розрізняються в залежності від того, кому, що, ким і чому заборонено. Заборони, які стосуються чоловіків, можуть не поширюватись на жінок, і навпаки. Розрізняються нормативні накази для різних прошарків одного і того ж суспільства. Заборона тих чи інших вчинків не завжди співпадає із заборонаю говорити про них. Бувають відносини, які принципово не називаються, невіртуалізуємі стосунки; їх існування загальновідоме, але про них не прийнято говорити (табу слів) або можна говорити лише натяком. В той же час існують речі, про які можна говорити, але не можна робити. Поведінкові і вербальні заборони завжди співвідносяться з певним контекстом. Так, в сучасному суспільстві не прийнято, щоб діти і батьки (підлітки і дорослі) відкрито обговорювали один з одним свої сексуальні проблеми, а з однолітками це цілком допустимо.

Різна і суворість заборон: одні вчинки забороняються категорично (інцест), до інших же відношення амбівалентне (позашлюбні зв'язки). Відповідно, норми не тільки є різними для чоловіків і жінок (подвійний стандарт), але й суперечливими: те, що забороняється офіційно, неофіційно вважається підтвердженням вірливості, тобто заборона розповсюджується на офіційну сторону життя.

Засобом соціально-статевого контролю є суспільна думка мікросередовища, що оцінює вчинки в сфері сімейно-побутових традицій в категоріях моральної свідомості. Це виявляється в життєвих поняттях «доброчесності», «невинності», «гідності», «честі» та ін. і проявляється у спонтанних реакціях мікросередовища (сусідів, близьких людей, членів групи, дорослих членів сім'ї). Реакція мікросередовища як неформальна позитивна або негативна соціальна санкція є одним із основних засобів соціального контролю. Можна виділити типи реакцій мікросередовища на вчинки індивідів:

1) мікросередовище доводить своє ставлення безпосередньо до відома самих чоловіків і жінок;

2) мікросередовище висловлює своє відношення до позиції дорослих (батька і матері, діда і бабусі) у формі поради, попередження, догани, зневаги, заочного осуду, недобррозичливих пліток та ін.

В процесі соціалізації соціально-статевий контроль виявляється в різних формах обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, особливо спілкування дівчаток з хлопчиками. Обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, яке здійснює сім'я, пов'язане з певними етнопсихологічними фак-торами, витоки яких у звичаях, традиціях.

Значну регламентуючу функцію в гендерній культурі виконує гендерна ідеологія, яка виправдовує існування гендерних статусів і різну їх оцінку в суспільстві. Виходячи з гендерної диференціації суспільства, можна стверджувати про існування таких ідеологій як маскулінізм і фемінізм, кожна з яких прагне обґрунтувати свої інтереси і впровадити в життя.

Здебільшого ідеологію маскулінізму, яка виправдовує і уста-новлює чоловіче домінування, пов'язують з пережитком архаїчної патріархальної ідеології і традиційними гендерними стереотипами (жінкам домашня робота, а чоловікам суспільно-виробнича сфера). Гендерна ідеологія є основою гендерної стратифікації в соціальному житті суспільства. В західній соціології гендерна стратифікація є обов'язковим фактором у вивченні соціальної нерівності.

На основі гендерної ідеології виникає два рухи: фемінізм і чоловічий рух, які особливо поширені на Заході. Особливо поширеним в світі є феміністичний рух, який виник в кінці XVIII сторіччя. В XIX ст. виник і сам термін «фемінізм», який використовується для визначення ідеології рівноправності жінок. Л. Татл [5], яка видала «Енциклопедію фемінізму», дає таке визначення фемініста: «Фемініст – це людина, яка не має упередженості проти інших людей з огляду на їх стать, і своїми діями сприяє політичній, економічній, духовній і сексуальній рівності жінок».

Завдяки жіночому рухові люди зрозуміли, що жінки інколи стають жертвами дискримінації. Виникло навіть таке поняття як сексизм, яким називають упереджене відношення до жінок. Прибічники сексистських поглядів вважають жінку нижчою істотою. Разом з тим під впливом жіночого руху в поле зору суспільства потрапили також проблеми, пов'язані зі стереотипністю чоловічої гендерної ролі.

У Північній Америці виник чоловічий рух на захист потреб і виявів почуттів чоловіків. В США з'явилися чоловічі групи, які розробляють спеціальні програми для чоловіків, в яких даються поради щодо можливості виявляти поведінку, що раніше вважалась справою, яка недостойна чоловіка.

Жіночий і чоловічий рухи, основою яких є гендерна ідеологія фемінізму і маскулінізму, в свою чергу, здійснюють вплив на гендерну культуру, змінюючи її у відповідності з тими трансформаціями, що відбуваються у суспільстві.

Отже, особливості статевої соціалізації зумовлені значною мірою властивостями основних структурних елементів гендерної культури. Системоутворюючим елементом, який значною мірою визначає нормативність гендерної культури є система гендерних стереотипів, які пов'язані з гендерними ролями.

6. Гендерні стереотипи як протиставлення маскуліності та фемінності. Поняття стереотипу (від грец. Stereos твердий і typos – відбиток) визначається як стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про соціальний об'єкт. В такому визначенні це поняття було введено в науку У. Ліпманом [5]. Гендерні стереотипи існують у вигляді схем, за допомогою яких організується і структурується інформація про кращий тип статевої поведінки. Через засвоєння цієї інформації здійснюється регуляція поведінки індивіда.

В соціальній психології стереотип досліджувався переважно як стереотип представника якої-небудь соціальної групи, а також як етнічний стереотип. Між тим зміст і функції соціальних стереотипів є більш широкими. Являючись концентрованим втіленням соціальної установки, соціальний стереотип виконує функції регуляції, інтеграції в соціальних відносинах. Стереотип це думка людей, їх сприйняття, оцінка тих чи інших об'єктів. Сутність механізму стереотипізації полягає в приписуванні різноманітних характеристик через віднесення об'єкта, що спостерігається, до відомої категорії на підставі протиставлення іншій.

В основі стереотипу знаходиться психологічний феномен генералізації, схематизації свого і чужого досвіду. Механізм схематизації реалізується через протилежні образи, через антропоморфні зв'язки, через персоніфікацію. Цим пояснюється такий феномен стереотипів, як феномен поляризації, або «чорно-білого мислення».

Така спрощеність думки і сприйняття буденної свідомості допомагає людям орієнтуватись в тих обставинах, де непотрібні серйозні роздуми або індивідуальні рішення.

Гендерні стереотипи це спрощені, схематизовані образи чоловіка і жінки. Стереотип це образ, полярний за знаком оцінки, жорстко фіксований, що не припускає навіть найменшого сумніву в його істинності, спонукаючи до суворого однозначного дійства. В суспільній свідомості гендерні стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про модель поведінки і риси характеру, які відповідають поняттям «чоловіче» і «жіноче». Гендерні стереотипи функціонують на рівні буденної свідомості. Гендерний стереотип, це, перш за все, сприйняття, оцінка людини як статі через поширення на неї характеристик певної статевої групи, завдяки при-писуванню загальних протилежних характеристик всім представникам чоловічої або жіночої статі без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними.

Гендерні стереотипи існують на таких рівнях: індивідуальному, мікрогруповому (малі групи), макрогруповому (великі соціальні групи) і на соціетальному (на рівні всього суспільства), на кожному з них гендерні стереотипи мають свої особливості. Спрощеність, схематизованість, некритичність і особливо емоційна забарвленість це ті особливості стереотипів, які надають їм надзвичайно сильної дієвості як у формуванні поведінки окремої особистості, так і великих груп людей.

Наскільки глибоко укорінені гендерні стереотипи у свідомості людей, показав такий експеримент. Батьків новонароджених дітей опитали через добу після пологів. Діти підбирались так, щоб не було ніяких відмінностей в їх фізичних показниках (зріст, вага тощо). Проте батьки дівчаток описували їх як більш слабких, ніжних, тендітних.

Батьки хлопчиків характеризували своїх дітей як сильних, крупних і впевнених у рухах. Очевидно, що все наступне виховання цих дітей буде гендерно орієнтованим. Хлопчикам і дівчаткам будуть купляти різні іграшки, різною мірою залучати до спортивних ігор, заохочувати одні і засуджувати інші прояви характеру, в залежності від статі дитини. Сміливій і ініціативній дівчинці будуть казати: «поводь себе тихіше, будь скромнішою бо ти ж дівчинка». Ті ж самі риси характеру у хлопчика будуть соціально схвалюватись.

Існують різні види гендерних стереотипів: стереотипи стосовно якостей, характеристик особистості, поведінки, професійної діяльності. В суспільстві дуже поширеними є стереотипи, що закріплюють певні види діяльності за відповідними статями. Майже у всіх сучасних суспільствах досить поширеним є стереотип, що заняття наукою – це традиційно чоловіча діяльність. З метою вивчення цього стереотипу було проведено дослідження серед студентів методом семантичного диференціалу. Студентам запропонували список з 15 назв наукових дисциплін, які вони повинні були оцінити як заняття чоловіче або жіноче. В результаті було встановлено, що заняття, віднесені до найбільш «наукових», були визнані найбільш «чоловічими». Виявилось, що в уявленні студентів є «чоловіче знання», або «чоловіча наука», проте немає «жіночої науки». Аналіз образу вченого в уявленні студентів теж підтверджує існування стереотипу, що справжній вчений повинен бути чоловічої статі. В образі типового вченого (фізика) студенти називали такі риси як: розум, працелюбство, логічне мислення і одночасно «він менш артистичний і менш емоційний, менше цікавиться людьми і суспільством, які його оточують». Ці якості є традиційно чоловічими. Вони протилежні тим нормам, яких суспільство примушує дотримуватись жінок. Стереотип, що ототожнює образ науки і типового вченого з чоловічою статтю, є сильним детермінуючим фактором у виборі кар'єри. Жінки, щоб більш успішно конкурувати в науці, вимушені приймати чоловічі орієнтації і систему цінностей. Проведене за жінками-вченими спостереження показало, що жінки університетські вчені відрізняються від

контрольної групи жінок за тими самими параметрами, за якими вони зближуються з вченими-чоловіками, що досягли великих успіхів.

Існує також стереотип, що природничими науками повинні займатись чоловіки, а не жінки. Юнаки вважають, що заняття природничими науками для них є більш важливим, ніж для дівчат, бо це для чоловіків скоріше згодиться в майбутньому. Результати опитування англійських студентів підтвердили цей стереотип. Студенти природничих факультетів хотіли б, щоб їхня майбутня дружина мала гуманітарну освіту, а не природничу або технічну, і щоб вона працювала неповний робочий день, могла приділяти більше уваги сім'ї.

Стереотип маскулінної науки і маскулінності природничих галузей формується всією соціальною практикою освіти. Якщо проаналізувати підручники, то в них жінки-вчені майже не представлені, навіть ті, хто здобув славу. Конкретні приклади і ілюстрації надаються з області інтересів хлопчиків. Якщо ж жінки з'являються на сторінках підручників, то тільки в найбільш традиційних ролях і сферах діяльності. Підручники і ілюстрації в них представляють образи чоловіків і жінок, виходячи зі стереотипного мислення про призначення статей: чоловіки воюють, приймають участь у виробництві, а жінки працюють на обслуговуючих місцях. Соціолог М. Комаровські [18] ще на початку 40-х років ХХ ст. змалювала парадоксальну ситуацію, яка складається в результаті тиску цих стереотипів: щоб вважатись нежіночими, не мати ярлика «синьої панчохи», розумні і здібні до навчання дівчата намагаються, іноді підсвідомо, здаватись дурнішими і безпомічними, лише б бути «жіночнішими». Це явище отримало назву «правила бути на два кроки позаду чоловіків».

В сучасному суспільстві дуже поширені патріархальні стереотипи, в яких особистість жінки розглядається лише у зв'язку з функціями материнства, сім'ї, матеріального благополуччя. Успіх у професійній діяльності з образом жінки не пов'язується. Жінок-службовців, які виявляють чоловічі якості, вважають більш перспективними у порівнянні з жінками, які переважно мають жіночі

риси характеру. Образ ділової жінки, що досягла успіхів, залишається «мужеподобним».

Поширені також стереотипи про непридатність жінок до політичної діяльності, до будь-якої діяльності взагалі, яка тісно не пов'язана з біологічними і соціальними функціями матері, жінки або коханої. Цей стереотип є дуже живучим, часто він погано усвідомлюється і не має раціональної мотивації. Так, за даними дослідження «соціальне самопочуття населення України», яке проводилось Інститутом соціології НАН України (травень 1992 р., описано 1900 чоловік у 16 областях України), половина чоловіків вважає, що «в політиці краще обійтись без жінок». Ця ж частина респондентів не бажає бачити жінок на керівних посадах, їх думка «жінки не повинні займати посади керівників». На жаль, чверть опитаних жінок притримується такої ж точки зору у відношенні своєї придатності до політичної діяльності.

Перші дослідження гендерних стереотипів пов'язані зі спробою вичленити типові відмінності в уявленнях чоловіків і жінок одне про одного і про себе. Підводячи підсумки цих досліджень, американські дослідники Дж. Мак і А. Шерріф [15] дійшли висновків:

- стереотип типового чоловіка це набір рис, пов'язаних зі соціально необмеженим стилем поведінки, компетенцією, раціональним мисленням, активністю і ефективністю;
- стереотип типової жінки це образ, який характеризується соціальними та комунікативними вміннями, теплотою і емоційною підтримкою. Проте надмірна акцентуація як типово маскулінних, так і типово фемінних рис набуває вже негативної оціночної окраси: типово негативними якостями чоловіка визначаються грубість, авторитаризм, надлишковий раціоналізм та ін., у жінок формалізм, пасивність, надлишкова емоційність та ін.

В цілому чоловікам надається більш позитивних якостей, ніж жінкам. Чоловіки демонструють набагато більшу узгодженість по відношенню до чоловічих якостей, ніж жінки жіночих.

Поняття «гендерний стереотип» застосовується не тільки до опису когнітивно-емоційної сфери людини, але й до поведінки, що спостерігається безпосередньо. Дослідники, які вивчають стереотипи з цієї сторони, ставлять своєю задачею вивчення типових відмінностей між чоловіками і жінками в манері поведінки, в «програванні» статевих ролей і ритуалів.

Інший напрям дослідження гендерних стереотипів генетичні вікові аспекти. У вітчизняній і зарубіжній літературі багато досліджень, в яких аналізується роль гендерних стереотипів у формуванні статевої ідентичності в дитячому і підлітковому віці. Наприклад, вивчалось співвідношення гендерних стереотипів з уявленням про роль школяра у хлопчиків і дівчаток. Досліджуючи те, як хлопчики і дівчатка оцінюють поведінку в школі представників власної і протилежної статі, психологи виявили, що хлопчики оцінюють дівчаток лише в позитивному тоні, а свою власну і в позитивному, і в негативному, в той час як дівчатка визначають свою власну поведінку тільки позитивно, а хлопчиків – негативно. З цього випливає, що роль школяра і школярки по-різному співвідносяться з гендерними стереотипами. Бути «гарною» школяркою і «справжньою» жінкою взагалі не суперечить одне одному; проте бути гарним (старанним) школярем і «справжнім» чоловіком це протилежні речі.

Починаючи з 60-х рр. набувають поширення дослідження стереотипних уявлень про здібності чоловіків і жінок, їх компетентність в різних сферах діяльності. Так, було виявлено певну долю упередженості жінок проти самих себе в сфері наукової діяльності; студентки коледжів більш високо оцінюють статті, написані чоловіками, ніж жінками. Приблизно такі ж саме дані було отримано і в експерименті, де досліджувані обох статей повинні були оцінити запропоновані їм для огляду картини, одні з яких були нібито написані чоловіками, інші - жінками. В це дослідження було введено додатковий фактор статус художників. Цей фактор діяв на протиположний спосіб до стереотипів про менші здібності жінок в області живопису.

Була зроблена спроба інтерпретувати ці результати за допомогою теорії каузальної атрибуції, згідно з якою успіх або невдача

пояснюються в залежності від того, чи є вони очікуваними чи ні. Очікуваній поведінці приписуються так звані стабільні причини, а неочікуваній нестабільні. Тому у відповідності з гендерними стереотипами, добре виконана задача, високий результат в чому-небудь, який досягнутий чоловіком, найчастіше пояснюється його здібностями (стабільна причина), а такий самий результат, досягнутий жінкою, пояснюється її зусиллями, випадковою вдачею та іншими нестабільними причинами. Більше того, сама типологія стабільних і нестабільних причин виявляється неоднаковою в залежності від того, чия поведінка пояснюється чоловіка чи жінки.

Так, наприклад, при поясненні успіху жінки фактор зусиль розглядається найчастіше як нестабільний і в цілому має деяке негативне оціночне забарвлення, а відносно професійних успіхів чоловіка, цей фактор інтерпретується як стабільний і як такий, що має позитивну оцінку, як необхідну умову природної чоловічої потреби у досягненні, як засіб подолання бар'єрів і труднощів, що виникають на шляху до цілі.

У реальному житті компетентність виявляється для жінки скоріш негативним, ніж позитивним фактором: високо компетентні жінки не користуються доброзичливим відношенням до них ні жінок, ні чоловіків. В експерименті, який проводили американські соціальні психологи, було показано, що як чоловіки, так і жінки прагнуть виключити із своєї групи компетентних жінок. Результати своїх досліджень автори інтерпретують так: висока компетентність жінок спростовує існуючі стереотипи. В цьому випадку виникає декілька способів про реагування на дане протиріччя:

- 1) змінити стереотип;
- 2) спростувати факт наявності компетентності;
- 3) взагалі усунути протиріччя через фактичне усунення, виключення компетентної жінки із групи.

Останні два способи використовуються в реальному житті найчастіше. Програвати жінці в змаганні, особливо чоловікові з традиційними консервативними установками на взаємостосунки між статями, майже завжди означає зниження самооцінки, оскільки у

відповідності зі стереотипами, які існують в традиційній культурі, „справжній чоловік перевершує жінку і завжди повинен її обігравати”.

Значна частина дослідників вважає, що найбільш важливою функцією гендерних стереотипів є функція виправдовування і захисту існуючого стану речей, зокрема, фактичної нерівності між статями. Так, американська дослідниця О. Лірі пише про існування в американському суспільстві норм упередженості проти жінок, які мають які-небудь пріоритети над чоловіками того ж самого віку і соціального стану. Вона досліджувала зв'язок між гендерними стереотипами і виправдовуванням затримки просування жінок по службових сходах у промисловості. Нею було встановлено, що без будь-яких підстав жінкам приписувались такі установки відносно роботи: вони (жінки) працюють заради «кишенькових» грошей; в роботі їх більше цікавлять чисто комунікативні і емоційні моменти; жінкам більше подобається робота, яка не потребує інтелектуальних зусиль; вони цінують самоактуалізацію і просування по службі менше, ніж чоловіки. Основою всіх цих поглядів є розповсюджені гендерні стереотипи, за якими у жінок відсутні риси, які пов'язані з компетентністю, незалежністю, змагальністю, логікою, домаганнями та ін., і які, навпаки, постулюють у них підкреслену вираженість емоційних комунікативних характеристик.

Інколи для обґрунтування виправдовувальної функції гендерних стереотипів дослідники звертаються до минувшини, намагаючись зрозуміти існуючу асиметрію на основі культурно-історичного досвіду. Так, аналізуючи образ жінки в історії, американська дослідниця Дж. Хантер прийшла до висновку, що загалом це образ неповноцінності, а процес жіночої емансипації з глибокої античності однозначно і прямо пов'язується з деструктивними соціальними наслідками і зруйнуванням сім'ї. Наприклад, одна із головних причин падіння Римської імперії пов'язувалась саме із процесом жіночої емансипації. Дж. Хантер вважає також, що великий вплив на зміст сучасних гендерних стереотипів здійснила християнська традиція, яка розглядає жінку як джерело зла, не випадково саме жінки і склали основний контингент жертв інквізиції.

Ці та інші фактори вплинули на те, що С. і Д. Бомбі [13] назвали «несвідомою ідеологією» про природне місце жінки в суспільстві, а також не пов'язані з цією ідеологією витончені, закамouflьовані форми нерівності і дискримінації. В цьому відношенні можна говорити про негативну функцію гендерних стереотипів, оскільки вони заважають ефективному включенню жінок у сферу виробництва, науку, економіку і політичне управління суспільством. Гендерні стереотипи, в яких абсолютизуються маскуліність або фемініність, можуть завдавати шкоду як чоловікам і жінкам, так і в цілому всьому суспільству. Якщо ж залишається нереалізованим жіночий потенціал в будь-якій сфері діяльності, то це є втратою не тільки окремих особистостей, але й суспільства в цілому.

Проте, регулятивна функція гендерних стереотипів має також позитивну сторону. Спеціальні дослідження показують, що засвоєння особистістю еталона, або зразка, має надзвичайно важливу психологічну функцію. Зразок, стереотип полегшує входження дитини в нову соціальну позицію, засвоєння нових відносин, утворення нових особистісних структур. Так, виявлено, що ті діти, які в дошкільному віці мало грали в рольові ігри і тим самим мало відтворювали поведінку дорослих, гірше адаптувались в соціальних умовах. Проте, в ситуаціях, де потрібна повна інформація і об'єктивна оцінка, особливо при зіткненні з новим, іноді стереотипи, як непорушні конструкції, можуть відігравати негативну роль, сприяючи виникненню упереджень і неприязні до нього.

В соціальній психології існують спеціальні дослідження з вивчення регулятивної функції гендерних стереотипів. Наприклад, американські соціальні психологи у вивченні цієї функції досліджували вплив етнічної і гендерної належності людини на допомагаючу поведінку. Результати засвідчили, що жінки і чоловіки демонструють расову дискримінацію, але тільки стосовно представників своєї статі, а не протилежної. Інший приклад вивчення регулятивної функції гендерних стереотипів, це експеримент з виявлення відмінностей у манері жінок і чоловіків переходити вулицю на червоне світло. Виявилося, що частіше порушують правила чоловіки, жінки є більш

піддатливі до вимог, проте, більш конформними до групового тиску в подібній ситуації (вони обов'язково порушували правила слідом за чоловіками, але ніколи не робили цього першими).

Гендерні стереотипи виконують також ретранслятивну функцію. Ретрансляційна функція гендерних стереотипів досліджується в різних напрямках. Наприклад, важливою функцією стереотипів для життєзбереження суспільства є трансляція із покоління в покоління гендерних ролей.

Французька соціальний психолог (Мари-Жозе Шомбар де Лов) вивчала ретрансляційну функцію гендерних стереотипів в іншому напрямку. Вона цікавилась такими питаннями: яким способом різні соціальні інститути впливають на формування і розповсюдження гендерних стереотипів, чи існують відмінності у зображенні споживачів, і якщо так, то які вони. Як виявилось, сутність цих відмінностей співпадала з традиційними лініями статевої стереотипізації. Чоловіки частіше змальовувались як розсудливі і такі, що оцінюють товар, розуміють об'єктивні причини його покупки, як такі, що займають автономні ролі, що пов'язані з практичним використанням придбаних предметів. Жінки – навпаки, змальовувались як такі, що не обговорюють і не оцінюють вартість придбаного товару, а як такі, що керуються суб'єктивними причинами в його придбанні (емоціями, побажаннями), як такі, що займають допоміжні і залежні ролі (жінки, коханки, подруги), а також як такі, що орієнтуються на престиж і символічне значення товарів, які ними купуються. Отже, з цих досліджень можна зробити висновок, що, з одного боку, засоби масової інформації беруть свої образи із існуючих стереотипів, а з другого що стереотипи підкріплюються і розповсюджуються засобами масової інформації.

Однією з найважливіших соціальних функцій гендерних стереотипів є не тільки закріплення, але й трансляція із покоління в покоління гендерних ролей.

Завдяки цьому зберігається історія, продовжується людський рід. Тому позитивність цієї функції, її важливість для суспільства переважає негативну сторону гендерних стереотипів, про яку розповідалось.

📖 Література:

Основна:

1. Ананьев Б.Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус / Борис Григорьевич Ананьев // Хрестоматия по психологии : учебное пособие / сост. В.В. Мироненко ; ред. А.В. Петровский. – Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Москва : Просвещение, 1987. – С. 319-324.
2. Бергер, П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер ; пер. с англ. Под ред. Г.С. Батыгина. – М., 1996. – 321 с.
3. Бодалев А.А. Специфика социально-психологического подхода к пониманию личности / А.А. Бодалев // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Л.В. Куликов. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – С. 336-344.
4. Горностай П., Титаренко Т. (ред.) Психологія особистості: словник-довідник. – К. : Рута, 2001. – 563 с.
5. Гройсман А.Л. Проблемы ролевой психотерапии / А.Л. Гройсман // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. : Наука, 1979. – С. 175-203.
6. Громова О.Н. Конфликтология. Курс лекций / О.Н. Громова. – М.: Эксмос, 2000. – 151 с.
7. Имидж лидера. Психологическое пособие политиков / Под ред. Е.В. Егоровой-Гантман – М.: Об-во «Знание» России, 1994. – 265 с.
8. Клиническая психология: учебник / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – Второе, стереотипное изд. – СПб. Издательство «Питер», 2007. – 960 с.
9. Крысько В.Г. Социальная психология: Курс лекций / Владимир Гаврилович Крысько. – 3-е изд. – М.: Омега-Л, 2006. – 352 с; табл.
10. Мкртумова И.В., Шафигуллина И.С. Основные социальные роли клиентов страхования: структура, особенности, причины // Вестник ТИСБИ. – № 4. – Казань: АУ «ТИСБИ», 2004. – 12 с.
11. Общая социология: Учебн. пособие / Под общ. ред. проф. А.Г. Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 654 с.

12. Пайнс Э., Маслач К. Практикум по социальной психологии. – СПб.: Питер, 2001. – 528 с.: ил. – (Серия «Практикум по психологии»).
13. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М., 2002. – 600 с.
14. Радугин А.А., Радугина О.А. Социальная психология. Учебное пособие. – М.: Библионика, 2006. – 496 с.
15. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
16. Статуси Я і ролі [электронний ресурс]. – Режим доступу: www.univer.omsk.su/omsk/socstuds/person/status.html.
17. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Экзаменационный экспресс-справочник. 100 экзаменационных ответов по педагогике. – Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2001. – 428 с.
18. Тернер, Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М., 1985. – 342 с.
19. Уткин Э.А. Конфликтология: теория и практика. – М.: Тандем, 2000. – 272 с.
20. Холмогорова А. Эмоциональные расстройства и современная культура на примере соматоморфных, депрессивных и тревожных расстройств / А. Холмогорова, Н. Гаранян // Московский психотерапевтический журнал. – 1999. – № 2. – С. 61-90.
21. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани / Пер. з англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999. – 544 с.

Додаткова:

1. Аверина М.В. Маргинальность в социокультурных исследованиях // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Т. 10. – С. 389-396.
2. Бадараев Д.Д. Социальный статус человека и критерии его определения в современном обществе // Вестник Бурятского государственного университета. – 2009. – № 5. – С. 224-228.
3. Геллер М. В. История развития социального и правового статуса несовершеннолетних // История государства и права. – 2006. – № 5. – С. 6-10.

4. Горнаков Э.И. Социальный статус и уровень притязаний личности // Отдел кадров. – 2005. – № 4. – С. 76-79.
5. Доброхлеб В.Г. Пол и возраст // Психология зрелости и старения. – 2006. – № 3. – С. 24-46.
6. Езова С.А. К уточнению понятия интеллигенция // Научные и технические библиотеки. – 2005. – № 11. – С. 42-48.
7. Каширина Л.В. Статусно-ролевые аспекты социально-психологических состояний социальных групп // Социология власти. – 2004. – № 5. - С. 124-134.
8. Киселева А.В. Социальный статус инвалида в современном российском обществе // Вологдинские чтения. – 2002. – № 29. – С. 70-70.
9. Кононова Т.М. Роль и статус женщины в современном мире. - Тюмень: Вектор Бук , 2004. – 240 с.
10. Крушанов А.А. Мужская доля // Вестник Российского философского общества. – 2009. – № 2. – С. 119-125.
11. Левенец И.Е. Социальный статус женщины и современные маркетинговые стратегии // Культурная жизнь Юга России. – 2007. – № 4. – С. 104-105.
12. Романова Н. П. Социальный статус одиноких женщин в современном российском обществе: теоретико-методологический аспект // Вестник Читинского государственного университета. – 2008. – № 3. – С. 113-116.
13. Сайкин Е.А. Социальные роли и многомерность личности // Известия Томского политехнического университета. – 2010. – Т. 316. – № 6: Экономика. Философия, социология и культуролог. – С. 200-203.
14. Сурдин Г.В. Статусное самоутверждение личности: его природа и сущность // Известия Иркутской государственной экономической академии (Байкальский государственный университет экономики и права). – 2011. – № 4 (78). – С. 221-224.
15. Сычев А.А. Социальный статус учителя: соотношение сил между агентами и институтами // Интеграция образования. – 2008. – № 4. – С. 18-23.

Запитання для самоконтролю

1. Що розуміють під «роллю» науковці?
2. Які бувають ролі
3. Назвіть типи ролей.
4. Які види статусів виділяють?
5. Назвіть класифікацію ролей, здійснену Т. Парсонсом.
6. Що таке соціальний статус? Кому він притаманний? З чим він пов'язаний?
7. Як відбувається адаптація людини до свого віку?
8. Надайте характеристику соціальним ролям.
9. Що таке рольова активність?
10. Схарактеризуйте статеворольову соціалізацію особистості
11. Які принципи покладено у вирішення статеворольової соціалізації особистості?
12. Виділіть стадії процесу статеворольової соціалізації
13. Розкрийте статево диференціацію з наукової точки зору.
14. Що таке гендерна культура суспільства?
15. Назвіть гендерні норми.
16. Яку роль відіграє крос-культурне дослідження у вивченні особливостей гендерних культур різних народів?

3.5. Природне та соціальне середовище як умова соціалізації

ПЛАН

1. Сутність поняття «природне середовище». Види природного середовища.
2. Етапи взаємодії людини з навколишнім світом.
3. Соціальне середовище, його характеристика, рівні, способи впливу на особистість.

Ключові слова та поняття: середовище; природне середовище; соціальне середовище;

*Хто не належить своїй Вітчизні,
той не належить і людству.*

1. Сутність поняття «природне середовище». Види природного середовища. Розвиток людини від індивідуального до суспільного відбувається у певному середовищі і під його впливом.

Середовище – комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток.

Середовище, що оточує людську особистість, поділяють на *природне (географічне), соціальне і домашнє*, кожне з яких відіграє певну роль у її розвитку.

Природне середовище, у тому числі клімат, різноманітні природні умови та ресурси, безсумнівно, впливає на спосіб життя людини і характер її трудової діяльності. Соціальне середовище як сукупність суспільних і психологічних умов, у яких людина живе, позначається на її розвитку найбільшою мірою. Тому потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання.

«Головна справа виховання якраз у тому й полягає, – вважав російський психолог Сергій Рубінштейн (1889- 1960), – щоб тисячами ниток зв'язати людину з життям – так, щоб з усіх боків перед нею поставали завдання, для неї значущі, для неї привабливі, які вона вважає своїми, до вирішення яких вона залучається. Це важливо тому, що головне джерело всіх моральних негараздів, усіх відхилень у поведінці - це та душевна порожнеча, яка утворюється в людей, коли, вони стають байдужими до життя, що їх оточує, відходять убік, відчують себе в ньому сторонніми спостерігачами, готовими на все махнути рукою, - тоді все їм стає ні до чого».

У середовищі людина соціалізується. Соціалізація — процес двобічний: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству й соціальним групам, до яких він належить, а з іншого — активно залучається до системи соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду.

Всі теорії розвитку особистості можна поділити на три групи згідно поєднання факторів розвитку.

Представники біологічного напрямку рахують, що людина народжується з набором відповідних моральних та етичних якостей, таких як: доброта, злість, чесність, брехливість, порядність, агресивність, жорстокість та інші. Представниками цієї течії є: М. Монтессорі, К. Лоренц, Е. Фромм, А. Чічерліх.

Представники соціологічного напрямку вважають, що вирішальним фактором у розвитку і формуванні особистості є середовище, а головним – вплив сім'ї. До них належали: Ж.-Ж. Руссо, К.-А. Гельвецій, Д. Дідро та інші.

Представники теорії конвергенції дотримуються думки, що психічні процеси (відчуття, сприймання, мислення та інші) мають біологічну природу, а спрямованість інтереси, здібності формуються під впливом середовища. До них відносяться Д. Шаттлеворт, Піаже та інші.

Залежно від поглядів на роль спадковості чи середовища в розвитку особистості представники цих педагогічних теорій відводять різну роль вихованню: від визнання його повного безсилля до активного втручання в поведінку особистості. Правильним вірогідно є те, що особистість треба виховувати з врахуванням біологічних факторів і впливу соціального середовища.

Мета соціалізації – допомогти вихованцеві вижити в суспільному потоці криз і революцій: екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо, оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві. При цьому людина прагне до самопізнання, самоосмислення, самовдосконалення.

Соціалізація залежить від багатьох чинників, які можна звести до трьох груп: 1) макрочинники (суспільство, держава, планета, світ і космос); 2) мезочинники (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина); 3) мікрочинники (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства однолітків, засоби масової комунікації та інші інститути виховання).

Вони різною мірою безпосередньо впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюються в умовах науково-технічної революції самі, змінюється і їх питома вага в соціалізації підростаючих поколінь.

Цілком очевидна сила виховного впливу домашнього середовища, а також оточення дитини поза школою (вплив двору, вулиці). Особливим є вплив сусідів на виховання дітей у родині, адже від них найшвидше можна отримати і допомогу, і розумну пораду («Хороший сусід – найближча родина»). Підтримуючи добрі стосунки з сусідами, батьки вводять дітей у громадське життя, навчають їх жити з людьми і для людей, любити свою націю та поважати інші народи.

Родинна педагогіка вчить батьків не тільки того, як використовувати сусідські стосунки у вихованні дітей, а й як учити їх будувати розумні взаємини з однолітками у дворі. Адже тут дитина шліфує свій характер, позбувається недоліків.

У середовищі людина соціалізується. Соціалізація - процес інтеграції індивіда в суспільство, в соціальні спільноти шляхом засвоєння елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості. Цей процес є двобічним: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству й соціальним групам, до яких він належить, з іншого - активно прилучається до системи соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду. Мета соціалізації – допомогти індивідові вижити в суспільному потоці криз і революцій, оволодіти досвідом попередніх поколінь, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві. При цьому людина прагне до самопізнання, само осмислення, самовдосконалення.

Соціалізація залежить від макрочинників (суспільство, держава, планета, світ і космос), мезочинників (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина) та мікрочинників (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства однолітків, засоби

масової комунікації та інші інститути виховання). Вони по-різному впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюються в умовах науково-технічної революції, змінюється і їх питома вага в соціалізації підростаючих поколінь.

Головним критерієм соціалізованості особистості є не міра її пристосування, конформізму, а міра її незалежності, впевненості, розкутості, ініціативності, що виявляється у реалізації соціального в індивідуальному, забезпечує реальне відтворення людини і суспільства. Різним віковим етапам становлення особистості властиві специфічні особливості розвитку самосвідомості, самореалізації, творчої активності, соціальної зрілості, різні процесуальні характеристики соціалізації. Свідченням соціалізації індивіда є набуття ним певного для кожного вікового етапу рівня самості та самосвідомості як першооснови формування індивідуальності. Чим розвиненішими є самосвідомість і самовизначення індивіда, тим більше він індивідуально визначений.

Відчутним є виховний вплив домашнього середовища, тобто сімейного оточення, а також оточення дитини поза школою (двору, вулиці), сусідів. Підтримуючи з ними добрі стосунки, батьки вводять дітей у громадське життя, навчають їх жити з людьми і для людей.

Родинна педагогіка вчить дітей вибудовувати розумні взаємини з однолітками у дворі. Тут дитина шліфує свій характер, позбувається недоліків, що неможливо за перебування її тільки в оточенні дорослих. Щоправда, на вулиці збираються не лише ідеальні діти. Тому в цій справі необхідно виявляти обережність. Однак надмірна обережність може зашкодити, оскільки взаємодія з однолітками сприяє фізичному, розумовому, духовному розвитку дитини і далеко не завжди псує її.

Водночас спеціальної виховної роботи потребує профілактика таких патологічних явищ суспільного життя, як пияцтво, наркоманія, куріння, хабарництво, злочинство, рекет, проституція.

Певний позитивний виховний вплив на розвиток особистості мають і засоби масової інформації (телебачення, радіо, преса) як один з компонентів соціального оточення. Повідомляючи про

соціально значущі факти, явища, події, процеси, вони виховують у підростаючого покоління певне ставлення до них, сприяють його духовному збагаченню, соціальному зростанню, виробленню правильного ставлення до життя, активної життєвої позиції. Все це позначається на позитивному ставленні до навчальної праці як основного виду діяльності учня.

Надзвичайно велику роль у вихованні людини відіграє саме її оточення. Адже процес виховання забезпечується суспільством та державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також в тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації виховання особистості полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, але в першу чергу формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах (Державна національна програма «Освіта»), і визначає його структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для найбільш ефективної соціалізованості особистості.

Процеси соціального виховання та соціалізації особистості здійснюються в умовах соціального середовища. У соціології під соціальним середовищем людини розуміють економічні, політичні, соціальні, духовні, територіальні умови, що впливають на становлення особистості.

Соціальна педагогіка, базуючись на цьому визначенні, розглядає соціальне середовище як сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість та поведінку.

Соціальні умови життєдіяльності – це всі ті фактори, які визначають, якою буде поведінка людини, якою буде її доля і місце у суспільстві, тобто, це умови в сім'ї, колективі дитячого садка, школи, друзі, вулиця, родина, гуртки, ЗМІ.

Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки

особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніше його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

В структурі соціального середовища виділяють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище.

Макрорівень – це загально створені умови існування для кожної людини і є однаковими для всіх. А саме до макросередовища належать: держава, етнос, суспільство, регіон, місто, селище чи село, а також ті великі організації, які діють на території даних середовищ, а саме засоби масової інформації, субкультури, контркультури, а також економічне і політичне становище у країні, які також відіграють чималу роль у соціалізації індивіда.

Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання). Отже, мікрорівень (мікросоціум) – це спільність, що діє на певній території, включає сім'ю, сусідство, групи однолітків, різні громадські, державні, релігійні, приватні і виховні організації, а також різні неформальні групи жителів. Визначити межі мікросоціуму не завжди просто. У сільських поселеннях, в селищах, в малих містах ці межі, як правило, співпадають, з межами конкретного поселення в середніх і великих містах визначення кордону мікросоціуму проблематично. Його можна обмежувати двором (якщо йдеться про мікросоціум маленьких дітей); кварталом (для молодших школярів), мікрорайоном (для більш старших вікових груп). Умовно мікросоціум – це конкретне сільське поселення, селище або мале місто, а в середніх і більших містах – мікрорайон. Вплив мікросоціуму на процес соціалізації дітей, підлітків, юнаків

залежить від об'єктивних характеристик мікросоціуму і суб'єктивних характеристик самої людини.

Мікросоціум володіє рядом характеристик. Просторові характеристики конкретного мікросоціуму: у місті той або інший мікрорайон може розташовуватися в центрі, на околиці, в серединній зоні і по-різному бути пов'язаним з іншими частинами міста; село або селище можуть бути більш менш ізольованими і віддаленими від інших поселень.

З просторовими тісно пов'язані архітектурно-планувальні особливості мікросоціуму: у селі або селищі – компактна або розкидана забудова; у місті – мікросоціум із забудовою, що історично склалася або індустріальною, співвідношення малоповерхової і висотної забудови, відвертість-замкнутість прибудинкових просторів, наявність, кількість і якість малих архітектурних форм.

Від всіх цих характеристик залежить функціональна структура простору мікросоціуму: наявність або відсутність місць для ігор дітей і підлітків, можливостей для проведення часу невеликих груп.

Важливою характеристикою мікросоціуму слід вважати демографічну, тобто склад його жителів: їх етнічна приналежність, однорідність або неоднорідність; соціально-професійний склад і ступінь його диференційованої; особливості статевовікового складу; склад сімей.

З погляду тих можливостей, які є в мікросоціумі для соціалізації дітей, підлітків, хлопців, важливу роль грає його культурно-рекреаційна інфраструктура – наявність і якість роботи учбово-виховних установ, кінотеатрів, клубів, спортзалів, стадіонів, басейнів, музеїв, театрів, бібліотек; наявність місцевих засобів інформації. Також можна сказати, що мікрорівень є складовою частиною макрорівня і, в деякій мірі, залежить від його впливу, адже саме від того, якими є загально створені умови існування людей будуть залежати і створені умови в мікросередовищі.

Соціальне середовище як сукупність соціальних умов процесу соціалізації особистості безпосередньо впливає на механізми його

регулювання. Зміни у процесі соціалізації обов'язково обумовлюються реформаціями у структурі та функціонуванні соціального середовища. Тобто, всі зміни, які відбуваються у тому середовищі, з яким взаємодіє людина впливають на формування її свідомості та поведінки.

Отже, формування соціально-психологічного типу особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Людина прилучається до тієї чи іншої групи часто-густо саме задля того, аби стати її частиною, осягнути почуття «Ми» й почуття «Я» серед «Ми», що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукує до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду.

Соціальне середовище впливає на соціалізацію особистості і охоплює життєдіяльність людини від її народження аж до смерті. Соціалізація особистості залежить від умов соціального середовища

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за умов стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за умов цілеспрямованого формування особистості. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціально-психологічної реальності пере-творюється в складну двосторонню взаємодію особистості та соціального життя. Складний процес взаємовпливу одне на одного і є джерелом розвитку та становлення індивіда. З погляду соціальної психології активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. На стадії переходу взаємовідносин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують його до вироблення відповідної лінії поведінки особи й вибору конкретного її варіанта. Отже, основа соціально-

психологічного розуміння соціалізації особистості ґрунтується на характеристиці соціально-психологічного типу особистості як специфічного утворення, продукту соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин.

Як було вище зазначено, що процес соціалізації особистості відбувається тільки за певних умов, тобто способів впливу соціального середовища на свідомість, формування характеру, типу темпераменту та поведінки людини. Можна сказати, що існує два способи впливу на процес соціалізації особистості:

- спосіб стихійного впливу на особистість різних обставин життя;
- спосіб цілеспрямованого формування особистості.

Під час стихійного впливу на особистість різних обставин життя, умов соціального середовища особистість мимовільно сприймає і засвоює все те, що на неї впливає. Даний спосіб впливу соціального середовища на соціалізацію особистості відбувається тоді, коли у людини ще не сформована самосвідомість.

Цілеспрямований вплив відбувається тоді, коли у особистості вже сформована самосвідомість, коли людина сама починає усвідомлювати мету свого життя у суспільстві.

Потрібно також зазначити, що обидва способи впливу соціального середовища на процес соціалізації особистості можуть мати як позитивний так і негативний характер.

Спосіб умов стихійного впливу на соціалізацію особистості реалізується, як правило, через фактори макросередовища, – це ті обставини життя, які впливають на кожну людину і які кожен сприймає по різному і пристосовується до них також як вважає за потрібне. Такими обставинами є політичний устрій країни, економічне становище, певні події, які відбуваються у суспільстві, певні непередбачувані події у житті людини. Спосіб цілеспрямованого впливу на формування особистості здійснюється у мікросередовищі, а саме у сім'ї, колективі дитячого садка, школи, студентського колективу, у певних суспільних організаціях, бо саме у цих середовищах вплив на особистість здійснюється з конкретною

метою, а саме з метою виховання, навчання та підготовки особистості до майбутнього самостійного життя, також у вище згаданих середовищах формується особистість кожної людини, її якості характеру, життєві позиції, погляди і тому треба створювати всі необхідні умови для того, щоб цей процес формування особистості відбувався правильно і тільки на позитивному рівні. Також дуже важливо щоб сама особистість усвідомила свою життєву мету і була позитивно налаштована на сприймання вище зазначених впливів, бо саме тоді можна очікувати успішного входження людини у суспільство і засвоєння соціального досвіду.

Отже, соціалізація як процес входження людини у суспільство залежить від способів впливу на особистість умов соціального середовища, у якому вона перебуває, від того чи правильно відбувається вплив цих умов на свідомість людини, і це вкотре підтверджує нерозривність процесу соціалізації і умов соціального середовища, у якому відбувається цей процес.

Соціалізація особистості невід'ємна від соціального середовища. Воно охоплює людину від її народження і впливає до самої смерті. Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості.

До основних джерел макрочинників соціалізації відносять країну, етнос, суспільство, державу.

У цьому контексті країна розглядається як географічно-культурний феномен, для якого властива територіальна єдність, що виділяється на основі певного географічного положення, характерних природних умов. Географічні умови і клімат країни виявляють як безпосередній, так і опосередкований вплив на умови життя людей, народжуваність і густоту населення, характер господарської діяльності, розвиток культури, що все у сукупності створює відповідні «рамки» для процесів соціалізації.

На Східно-Європейській рівнині, де, зокрема, розташовані такі слов'янські країни, як: Росія, Україна, Білорусія – чітка зміна пір року загартовує людей, виховує у них здатність жити і працювати в різноманітних кліматичних умовах. Цим частково пояснюється те, що

росіяни, в незначній мірі українці та білоруси, розселені майже по всій північній Євразії. Кліматичні особливості країни безпосередньо впливають на режим праці і відпочинку населення упродовж року.

Вітчизняні педагоги не раз звертали увагу на величезну роль первозданної краси природи для формування духовного світу молодої людини. Стосовно цього В. Сухомлинський писав: «Краса природи відіграє велику роль у вихованні духовного багатства. Вона виховує в душі підлітка здатність відчувати, сприймати тонкощі, відтінки речей, явищ, порухи серця» [3].

К. Ушинський вважав, що прекрасний ландшафт має такий само величезний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко суперничати впливу педагога, і день, «проведений серед гаїв та полів, вартий багатьох тижнів, проведених на шкільній лаві».

Отже, природні особливості країни певним чином визначають не тільки характер господарської діяльності населення, а й мають здатність впливати на ті види діяльності, які пов'язані з духовним життям особистості: архітектуру, живопис, літературу, музику, що безпосередньо зумовлюють перебіг процесу соціалізації особистості та формування її внутрішнього психологічного «дому» – екопсихологічної системи. В. Семенов-Тянь-Шанський виявив тісний зв'язок людських споруд з місцевими фізико-географічними особливостями. На його думку, в архітектурних ідеях людина перейняла і продовжує переймати чимало форм навколишньої живої і мертвої природи. Так, кам'яні колони Середземномор'я «народилися» із пальмових стовбурів, а верхні частини колон (капітелі) – із пальмових крон, стіни будинків і східці сходів – із скель, сволок – із печер, вікна – із карстових промоїн у гірських породах. А круті дахи «дощових» країн помірного поясу, як і форми готичного стилю, – із розташування гілок дерев таких хвойних порід, як ялини і модрина, по яких вільно скачуються вниз краплі дощу. суворіші кліматичні умови помірного кліматичного поясу примушували далеких наших предків активніше розвивати свої конструкторські здібності, мислення, кмітливість для розв'язання не лише проблем теплофікації в зимовий період, а й цілої низки інших, невідомих багатьом країнам «вічної весни», чи «вічного

літа». Спостереження В. Семенова-Тянь-Шанського дали змогу дійти висновку, що природні умови країни впливають також на духовний самовияв народу через живопис, орнаментику, скульптуру.

Людина, стверджує він, усвідомивши приємність від спостереження в природі певних ліній, геометричних форм, їх співвідношення у відомих пропорціях, з власної волі чи підсвідоме переносить зображення найулюбленіших у витвір своїх рук.

Кожна нація, доводить учений, у різних стадіях свого історичного розвитку бачить різну кількість відтінків сонячного спектра. Населенню, яке проживає на Східно-Європейській рівнині, наприклад, чужий помаранчевий колір. Його відносять до відтінків червоного чи жовтого. Чужий для східних слов'ян і фіолетовий колір, який вважають відтінком сусіднього синього, тоді, як стосовно синього і блакитного сформовані чіткі поняття, чого не можна сказати про німців і французів, які одне і друге означають спільним словом (Біаи, Біеи). Людські племена в процесі спостереження природи вибирали з неї улюблені барви для своєї орнаментики і живопису. Найчастіше це були ті, які, поєднані з переважаючим колоритом краю, створювали ефектний контраст. Наприклад, на яскраво зеленому весняному чи літньому тлі Східноєвропейської рівнини найефективніший контраст у сонячну погоду створювали червоні, малинові й рожеві кольори, властиві для стиглих ягід, квітучих маків і шипшини, червоного гриба і мухомора. Ці кольори й залишаються улюбленими для більшості населення рівнини. Водночас жовтий колір, будучи властивим вмираючому листю сумної осені, непопулярний у східних слов'ян, тоді як у китайців і тибетців цей колір, властивий сонячному промінню, що несе життя на землю, вважається священним. Фіни, наприклад, люблять використовувати його для внутрішньої прикраси вікон і кімнат, очевидно, тому, що упродовж довгої похмурої зими встигають засумувати за радістю сонячного проміння. А в деяких південних мусульманських народів через найефектніший контраст випалених сонцем скель і пустель з рідкою яскравою зеленню оазисів, зелений колір вважається священним і приурочується до прапора та плаща пророка.

Природні особливості краю здатні навівати музичні образи композиторам та виконавцям їхніх творів. Наприклад, це стосується вступу до опери Римського-Корсакова «Ніч перед Рождеством», «Весни» А. Глазунова, «Пір року» П. Чайковського та ін.

Мистецтво як особлива психотехніка за допомогою властивим їй засобами ефективно формує екопсихологічну систему особистості. Без нього таке формування майже не можливо уявити, оскільки важко знайти ефективніший від нього засіб, що звільняє і стимулює. Зважаючи на це, країна як одне з основних джерел макрочинників соціалізації не тільки безпосередньо впливає на перебіг процесу соціалізації особистості, а й посередництвом різних жанрів мистецтва, якому щедро поставляє «первинний» матеріал для художніх образів.

Наступним важливим джерелом макрочинників соціалізації є етнос. У сучасній етнологічній науці не існує єдиного розуміння етносу, його сутності та структури. Найпоширеніше визначення можна дати за Ю. Бромлєєм. Етнос – це історично складена на певній території сукупність людей, які володіють спільними, відносно стабільними особливостями мови, культури, психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксованим у самоназві. У розумінні Л. Гумільова, етнос – це певний колектив людей, який протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам («ми» і «не ми») і має особливу внутрішню структуру та оригінальний стереотип поведінки. На думку вченого, етнічний стереотип поведінки не успадковується, а засвоюється дитиною в процесі соціалізації, зберігаючись майже без змін упродовж усього життя.

Особливості психіки і поведінки представників різних етнічних спільностей виявляють себе удвох складових: біологічній та соціально-культурній, що, відповідно, ґрунтується на таких особливостях соціалізації, як: вітальні (біолого-фізичні) та ментальні (фундаментальні духовні якості). Під вітальними розуміють умови та характер фізичного розвитку людини, починаючи від способів годування її в дитинстві.

Суспільство – сукупність усталених у країні соціальних відносин між людьми, структуру яких складають сім'я, соціальні, вікові, професійні та інші номінальні й реальні групи, а також держава (А. Мудрик). У тлумачній словниковій літературі сучасної української мови воно визначається як велика сукупність людей, яких об'єднує спосіб задоволення своїх пріоритетних потреб (насамперед, матеріальних) шляхом добування, перетворення, виробництва, розподілу і споживання їжі, одягу, засобів праці та ін. [1].

Суспільство як одне з найважливіших джерел макрочинників соціалізації – цілісне утворення, яке перебуває у постійному історичному розвитку, змінюючи свої соціальні, економічні, ідеологічні, культурні властивості залежно від зміни історичних умов. Дослідники доводять, що домінуючий спосіб виробництва був, є і завжди залишатиметься фактором номер один впливу на суспільно-політичне життя, на комплекс канонів і норм індивідуальної та колективної діяльності, на культуру й освіту» [2].

Основні варіанти суспільств: доаграрне, аграрне, індустріальне, інформаційне. Зіставлення визначальних рис цих суспільств, за Е. Тоффлером, дає підставу вважати, що людство в основній своїй частині стоїть перед порогом інформаційних суспільств, у яких об'єктом накопичення на протигагу індустріальним суспільствам стають не влада, гроші та ресурси, а знання і виробнича компетентність з ультимативним значенням вищої освіти. У таких суспільствах визначальний вплив на характер та інтенсивність процесів соціалізації справлятиме потреба в безперервній освіті у зв'язку з безперервним удосконаленням гнучких та індивідуалізованих виробництв.

Соціальна структура суспільства – більш чи менш усталений набір і співвідношення соціальних і професійних прошарків і груп, які мають специфічні інтереси і мотивацію економічної і соціальної поведінки. Між цими прошарками немає чітких меж. Це створює потенційні можливості для мобільності членів суспільства – горизонтальної і вертикальної. Горизонтальна означає зміну соціальних позицій у рамках одного соціального прошарку. Вертикальна – перехід членів суспільства із одного соціального прошарку в інший (як у вищій, так і

в нижчий). В процесі соціальної диференціації можна спостерігати 4 тенденції – «обніщення» фахівців, криміналізація і люмпенізація (ідеологія відчуження від праці) багатьох соціальних прошарків, утворення середнього класу.

На соціалізацію людей, передусім, молодших вікових груп стихійно впливає стиль життя кожного соціального прошарку. Для багатьох дітей він стає своєрідним еталоном у тих випадках, коли батьки не належать до нього. За таких умов у молоді, яка перебуває на початковому етапі шляху до «самої себе», «справжньої», легко виробляються відомі усереднені стереотипи із загальноприйнятих стандартів. Найчастіше таким стандартом стає образ «фірмача» з усіма властивими йому атрибутами життя: «іномаркою», дорогою «мобілкою», сучасним «мастком». Уявлення батьків про знаходження свого місця в житті й ролі праці в ньому все частіше не співпадають з відповідними уявленнями дітей, частина з яких хоче мати все «відразу і швидко». Цьому сприяє порівняно розвинута реклама, зразки «красивого» життя, які з'явилася широка можливість спостерігати в кадрах кінофільмів.

На соціалізацію молоді впливає рівень економічного розвитку суспільства. Рівень життя це – поняття, яке характеризує ступень задоволення матеріальних і культурних потреб населення. Рівень економічного розвитку визначає можливості для створення умов для цілеспрямованого розвитку, соціалізації людини, реалізації в трудовій діяльності, сімейному житті, дозвіллі.

Зрозуміло, що в умовах складної економічної та політичної ситуації в Україні соціальні проблеми не можуть не ускладнюватися. Але серед цих проблем є корінні, які становлять собою ту вирішальну ланку, вчепившись за яку, можна витягнути весь ланцюг соціальних проблем. Такою ланкою філософ Л. Чупрій небезпідставно вважає культурну кризу, яка спричинює духовну деградацію суспільства, розмивання ціннісних орієнтирів і моральний занепад, констатуючи, що культура і духовність – це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності, приречена на загибель. У сучасному нормальному

громадянському суспільстві головна роль відводиться людині як особистості, її участі у розбудові як громадянського суспільства, так і держави. Основними цінностями, які панують у такому суспільстві, є справедливість, свобода, демократія, солідарність, рівність. Усе це спрацьовує в одному напрямі – створення умов, за яких стимулюється реалізація людиною властивих їй здібностей і потенцій на благо власно-особистісних і загальносуспільних інтересів.

Таким чином, лише спрямованість суспільства на шлях до автентичного життя кожної людини спроможна вирішити головну суперечність у взаєминах особистості й суспільства на користь обох.

Не менш важливим, ніж суспільство джерелом мікрочинників соціалізації є держава – ланка політичної системи суспільства, яка володіє владними функціями. Державу у країні представляє сукупність установ та організацій, об'єднаних функцією управління суспільством. До них належить урядовий апарат, адміністративні та фінансові органи, силові структури й ін. Вона є чинником стихійної соціалізації, оскільки її громадяни, живучи у створених нею умовах, засвоюють декларовані на державному рівні норми та цінності, хоч ці цінності не завжди співпадають з уподобаннями кожної окремої особистості.

Держава створює власну систему щодо цілеспрямованої соціалізації своїх громадян. Визначає суспільне значимі вікові норми (початок обов'язкового навчання, його терміни, повноліття, час виходу на пенсію тощо). Законодавче забезпечує соціальну та соціально-педагогічну роботу з населенням. Створює систему виховання та розробляє політику в його сфері. На основі цього й формуються конкретні умови для соціалізації та самореалізації кожного окремого громадянина.

У філософській словниковій літературі, що розглядає соціальні терміни, висвітлюється поняття «соціальна держава», її визначено як «тип організації державного й суспільного життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, найвищим із яких є право людини на «гідне життя» [4].

У сучасній суспільно-політичній думці ідея побудови соціальної держави визнається як пріоритетна. Ідеологами соціальної держави

стали Г. Ріттер, К. Хессе, А. Браун, Д. Ролс, Д. Янkelович, М. Гode. Свою теорію вони розробляли на основі соціально-філософських та політологічних ідей підвищення статусу людини, правової держави, «людського виміру суспільства», демократії та гуманізму. Суспільство у цій теорії розглядається як соціальний простір, що забезпечує розвиток і самореалізацію людини як вищої мети та цінності суспільного буття.

Чимало держав світу, зокрема й Україна, у своєму розвитку орієнтуються на ідеали соціальної держави. Майже від початку свого виникнення держава ініціювала сама або ж підтримувала ініціативи з розгортання в країні як соціально-педагогічної діяльності, так і конкретних видів соціальної роботи. За безпосередньої участі та сприяння держави в Україні починають реалізовуватися так звані партнерські проекти. Одним із них, наприклад, є уже відомий проект «Соціальна освіта в Україні», який почав втілюватися в життя у 1998 році з участю Християнського дитячого фонду, Міжнародної федерації соціальних працівників та Української асоціації соціальних педагогів і фахівців соціальної роботи.

Держава здійснює законодавче забезпечення соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності в Україні. Насамперед, вона бере участь у розробці та прийнятті міжнародних правових документів, які певним чином регламентують згадані сфери діяльності.

Матеріальною базою державної політики у сфері виховання та соціального захисту молодших вікових груп суспільства є частково державна система виховання, яка, крім законодавчих актів, включає в себе низку відповідних виховних організацій, як-от: навчально-виховні заклади різного типу; установи для дітей, підлітків, юнаків із психосоматичними і (або) соціальними відхиленнями, і (або) дефектами; установи для обдарованих у певних сферах навчання чи діяльності, а також для тих, хто, маючи яскраво виражені здібності, сформував стійкий інтерес; установи для дітей, підлітків та юнаків із ослабленим здоров'ям; організації, що займаються соціально-культурним та іншими видами оздоровлення мікросередовища,

індивідуальною та груповою опікою дітей, підлітків, юнацтва; організації, зайняті перевихованням та реабілітацією.

Держава виділяє відповідні матеріальні та фінансові засоби для успішного функціонування створеної нею системи виховання. Визначає набір соціальних ролей для реалізації функцій виховання на державному, регіональному та місцевому рівнях. А також ті цінності, які культивуються державною системою виховання і є адекватними типу економічної та соціально-політичної системи суспільства. Формує органи управління вихованням на всіх згаданих рівнях з метою забезпечення функціонування та розвитку державної системи виховання і виконання завдяки цьому соціального замовлення суспільства.

Державна політика у сфері виховання спрямована на підготовку підростаючих поколінь до розв'язання перспективних соціальних, соціально-політичних та економічних завдань, які ставить перед кожним суспільством прийдешній час.

2. Етапи взаємодії людини з навколишнім природним середовищем. В даний час середу, навколишня людини, складається з чотирьох нерозривно пов'язаних між собою компонентів.

Природне середовище – включає фактори природного походження. Це середовище здатна до самопідтримки і саморегуляції. Вона прямо або побічно впливає як на окрему людину, так і на все людство в цілому.

Агротехнічна середа – ця модифікація природного середовища, штучно перетвореної людьми. Це – орні землі, ґрунтові дороги, зелені насадження; іншими словами, це змінена людиною природне середовище.

Соціальне середовище – це суспільні відносини, в які вступає людина, ставлячи свою поведінку залежно від поведінки інших людей, – соціальних груп, в які він включений.

І нарешті, штучний або «другий» світ – створена людиною середу, якої немає аналогів в природній природі. Це не змінена природа, а природа, докорінно перетворена людиною.

Всю історію взаємодії людства з навколишнім світом можна розглядати як поступовий розрив з першої природним середовищем і потрапляння у все більшу залежність від другої штучної середовища, безперервно ускладнюється зусиллями людини.

Сучасна наука вважає, що вид *Homo sapiens* існує на Землі близько 40 тисяч років. При цьому немає ніяких підстав розглядати первісних людей як споконвічних суперхіщників, які виявилися сильнішими всіх представників тваринного світу і займалися їх винищенням. Найдавніші шари мови свідчать про тісний зв'язок перволюдей з навколишнім їх природним середовищем. Як підтверджуючий аргументу наводяться, зокрема, сучасні дані про безпечний тривалому проживанні натуралістів в контактi з вовками і ведмедями, що дозволяють зробити висновок, що ці тварини не мають інстинкту нападати на людину, а навпаки, проявляють схильність до співпраці, якщо людина поводить ся так, як, мабуть, поведився неандерталець – не проявляючи ні страху, ні агресії. Можливо, саме така контактність прачеловека дозволила одомашнити одну з різновидів вовка – предка собаки. Ефективність дресирування хижаків так само підтверджує цей висновок, а їх неоднакова дрессіруємость може свідчити про ступінь їх контакту з первісною людиною.

Найдавніші люди жили в певній рівновазі з навколишнім природним середовищем імовірно близько 20 тисяч років. Чисельність груп, що проживають на тій чи іншій території, підпорядковувалася біологічним законам і залежала від опору природного середовища.

Але чим ближче до порога власне людської історії, тим більше даних про важливу роль полювання в житті первісного суспільства. Близько 15 тис. Років тому економічною основою життя людства стає полювання на великих тварин.

Приблизно 10 тис. Років тому первісні племена почали одомашнювати диких тварин і окультурювати рослини. Це стало початком зміни культури спільнот мисливців і збирачів культурою землеробів і скотарів.

Приблизно 250 років тому – в історичному розвитку взаємодії людства з природою – з'явилися механізми і машини, що

використовують енергію викопного палива, що поступово призвело до появи нової стадії розвитку цивілізації – індустріального суспільства, на зміну якому поступово приходять постіндустріальна або інформаційна стадія розвитку.

Отже, всього виділяють п'ять етапів взаємини людини з природою:

- 1) безпосереднє єдність;
- 2) товариство мисливців і збирачів;
- 3) суспільство землеробів і скотарів;
- 4) індустріальне суспільство;
- 5) постіндустріальне суспільство.

Що стосується першого етапу – неповнота палеонтологічного літопису, ніколи не дасть можливість дізнатися точно, яку саме модель ставлення до природи здійснював людина при своєму становленні.

Можна виділити 3 основних етапи взаємовідносин людини з природою протягом історії людства.

1. Перший період від появи на Землі перших людей *Homo habilis* і до виникнення сучасних людей *Homo sapiens* близько 40 тис. р. тому. Цей період тривав приблизно 2-3- млн.р. і характеризувався суто біологічними стосунками людини з природою, не порушуючи динаміки основних біологічних процесів.

2. Другий період від пізнього палеоліту і до середини ХХ ст. Цей період продовжувався приблизно 40 тис. р. На його протязі можна виділити три стадії, а саме:

- примітивну, коли вплив людини обмежувався полюванням та рибальством;
- агрокультурну, коли антропогенний вплив на природу відбувався при занятті скотарством та землеробством;
- машино – індустріальну, коли основним засобом руйнування стало промислове виробництво. На цій стадії, внаслідок НТР, нераціональне природокористування та господарська діяльність призвели до пошкодження та руйнування механізмів саморегуляції біосфери.

3. Третій період взаємовідносин людини з природою можна характеризувати як кризовий. З середини ХХ століття розпочалася сучасна екологічна криза, яка призвела до забруднення природного середовища і до нестачі природних ресурсів (В. Боков, А. Лушик, 1998). Ще більш небезпечна криза – криза екологічних систем, яка проявляється в порушенні стійкості геосистем і біосфери в цілому (Реймерс, 1994).

Первісна людина сприймала навколишній світ як певну сукупність живих та неживих предметів та істот, які були дружніми, або ворожими. З використанням вогню, розвитком скотарства та землеробства, стає можливим при накопиченні певних знань використовувати ті, чи інші природні явища собі на користь. З розвитком людського суспільства виникає утилітарно – прагматичне ставлення до природи, як до джерела ресурсів людської діяльності, а з іншого боку – процес обожнення природних сил як носіїв вищої, абсолютної мудрості, гармонії та краси буття. Виникають культу богів, що керують не тільки долею людини, але є носіями та виразами сил природи, наприклад Перун – Сонце у стародавніх слов'ян.

Поступово здійснюється перехід до виробничого способу ведення господарства. Час активного розвитку землеробства характеризується значною іригацією земель (витоки Нілу, Середня та Мала Азія, Індія, Китай, Юна та Центральна Америка, частина території Сахари). Іригаційні системи минулого забезпечували високу продуктивність зрошуваних земель, про що свідчить значна щільність населення в цих районах. Наприклад, на зрошуваних землях Туркменії в II – I тис. до н.е. вона досягала 8-9 чоловік на 1 км². Але для розширення площ ораних земель вирубувались ліси, будувались значні іригаційні системи, що суттєво впливало на природні процеси. Руйнування природи задля отримання високих врожаїв сільськогосподарських культур призвело до екологічної кризи примітивного землеробства.

Підсумовуючи, можна сказати, що зародженню сільського господарства передували дві екологічні кризи: 1) криза «відносного збіднення» доступних примітивній людині ресурсів навколишнього середовища; 2) перший антропогенна криза – масове знищення великих

тварин. Подальша еволюція взаємовідносин суспільство – природа пов'язана з першою сільськогосподарською революцією, яка проявилася в переході від мисливства та збиральства до сільського господарства

Античність. Античний період розвитку людства характеризується появою та подальшим розвитком багатьох наукових напрямів та течій в філософії, природничих науках. Саме в цей час працювали і затверджували свої погляди на розвиток Всесвіту та життя такі видатні вчені, як Гіппократ, Аристотель, Теофраст, Тацит . Розширенням знань про будову людського тіла людство зобов'язано римському лікарю та природодосліднику Галену (близько 130-200 р.н.е.). Його праці впливали на природознавство і медицину протягом кількох сторіч .

Серед вчених того часу починає складатися цілісне сприйняття природи як єдиної системи. В наукових дослідженнях переважають пошуки елементарних одиниць будови як Світу взагалі, так і будови окремих організмів і структури неживої природи; закладаються основи систематики, де накопичені знання систематизуються за певними принципами (перша відома систематика живих організмів Аристотеля). Одночасно в суспільстві співіснують культу різних богів (пантеон богів Стародавньої Греції та Риму) та дослідження матеріального світу. Чисельність людства невелика і вплив її діяльності на природу незначний. В стародавньому Римі закладаються основи санітарії та гігієни: поширена мережа публічних лазень, вирішується проблема централізованої стічної каналізації «Вічного міста», існує мережа водопостачання.

Середньовіччя. Криза античного світу і його світоглядів змінила погляди і ставлення людини до природи. Середньовічне відношення до природи мало утилітарно – прагматичний характер, розглядаючи її як власність людини. Оскільки еквівалентом матеріальних цінностей в цей час знову є продукти тваринного світу, людство активно знищує диких тварин. З метою вирішення кризи примітивного землеробства засвоюється все більше нових земель. Розширення землеробства проходило перш за все за рахунок знищення лісів та перетворення

звільнених ділянок в сільськогосподарські землі. Вони склали матеріальну основу виробництва у середні віки. Почалося осушення боліт. Раніше за все ліси були знищені в Західній Європі. Окрім землеробства, причиною знищення лісів була значна потреба деревини в будівництві будівель та кораблів. Наприклад, для будівництва 1-го корабля, що міг перетнути океан необхідно було використати приблизно 4 тис. дубів. Запаси лісу раніше за все були зведені в Іспанії – розплата за панування на той час на морі.

В цей час починається ріст міст. В містах зосереджується ремісницьке виробництво, що значним чином активізує технічну діяльність людини. В містах перебуває значна кількість населення і відразу виникають проблеми: відходів, каналізації, елементарних вимог санітарії та гігієни. Внаслідок цього період середньовіччя характеризується пандеміями чуми, тифу, холери, коли населення Європи зменшилось більш ніж наполовину.

Епоха відродження. В епоху Відродження відбувається новий етап розвитку природничих наук, що в першу чергу пов'язано з Великими географічними відкриттями. Досягнення астрономів того часу (Галілео Галілей, Джордано Бруно, Микола Копернік та ін.) відкрили масштаби Всесвіту, нашої планети, розуміння природи щорічних сезонних та добових змін в природі. В філософії формується два світогляди на навколишній світ: утилітарно – прагматичний та природничий. З точки зору представників першого погляду, Людина – володар природи, вінець творіння, якому підкоряються всі інші живі істоти. Цей світогляд панував в суспільстві, і відношення до природи розглядалось лише як споживацьке. Представники іншої наукової школи вважали, що в цьому світі все підлягає законам природи (праця П.А. Гольбаха «Система природи»), але це були поодинокі прояви наукової та філософської думки того часу.

Індустріальний розвиток. Початок індустріальної епохи характеризується значними темпами розвитку виробництва, розвитком та формуванням значних приватних капіталів, постійними загарбницькими війнами. Відбувається активне видобування мінеральних ресурсів, розвивається гірська справа, металургія,

видобування вугілля. Розвиток гірничої та переробної промисловості призвів до перерозподілу хімічних елементів Землі, до порушення геохімічного балансу біосфери. За підрахунками академіка А. Ферсмана, тільки за ХІХ ст. на поверхню Землі було піднято 54 тис. т. кольорових та благородних металів. Активна діяльність виробництва людини переважає природні переміщення речовин (діяльність річок, морів, та ін.). Виробництво активно розвивається в певних районах, де навколо концентрується значна маса населення. Використання вугілля як пального, відсутність очисних споруд, призводили до швидкого забруднення навколишнього середовища (промислові райони Великобританії, Рурська область Німеччини, США).

Початком промислової революції вважається ХУІІІ ст., коли починає формуватись технічна цивілізація. В суспільстві формується культ техніки.

Під тиском виробництва наука робила нові відкриття у природознавстві, що призвело до підвищення продуктивних можливостей людства. Саме в цей час американський вчений Г.Марш обґрунтував необхідність започаткування нової самостійної науки – охорони природи

XX сторіччя. В ХХ ст., внаслідок НТР відбувся перехід на новий, постіндустріальний етап взаємовідносин людини з природою. Збільшення навантаження на екосистеми пов'язано з надшвидкими темпами росту виробництва, демографічним вибухом та низьким рівнем екологічної культури. Вплив людини на природу не обмежується лише зміною земельних ресурсів. Активно використовуються та змінюються водні ресурси, повітряне середовище, Світовий океан, клімат планети.

З розвитком науково-технічної революції пов'язані такі екологічні кризи:

- криза продуцентів – масове знищення рослинних ресурсів Землі. Знищення лісів викликає зміни газового складу атмосфери, кліматичні зміни, водний режим, стан ґрунтів;

- криза редуцентів – редуценти не встигають очистити біосферу від глобального забруднення, а для синтетичних речовин їх навіть не існує.

Природним шляхом не руйнуються більшість відходів промислового та побутового походження. В суспільстві поступово формується нове ставлення до природи та розуміння складних взаємовідносин та зв'язків в екосистемах, розуміння того, що людина не володар природи, а її складова. Це знайшло своє відображення в появі політичних течій, яке намагаються контролювати господарську діяльність з врахуванням екологічних законів. В більшості парламентах Західної Європи присутні партії «Зелених», які домоглися суворого контролю суспільства за діяльністю та відходами виробництв. Формується екологічне законодавство в багатьох країнах, з'являються міжнародні суспільні організації, які координують природоохоронну діяльність в Світі.

Сучасний етап. Сучасна екологічна криза, яка почалася в середині ХХ століття і яка призвела до забруднення природного середовища продовжує загострюватися. Зростає напруга в зв'язку з порушенням термодинамічної рівноваги. Протягом історичного розвитку при отриманні з природних систем продукції на одиницю її витрачається все більше енергії, збільшуються енергетичні витрати на 1 людину. В розвинутих країнах енергетичні витрати на 1 людину в 60 разів більше, ніж у наших предків. Порушення теплового балансу може призвести до суттєвих змін середньої температури в атмосфері, а відповідно до цього до глобальних змін в природно – кліматичних зонах. Ще більш небезпечна криза – криза екологічних систем, яка проявляється в порушенні стійкості структур геосистем і біосфери в цілому.

3. Соціальне середовище: сутність, характеристика, рівні, способи впливу на особистість. *Соціальне середовище* – це сукупність суспільних, матеріальних та духовних умов, факторів, відносин тощо, в яких існує особистість і які так чи інакше впливають на її свідомість, поведінку і діяльність.

З точки зору соціальної педагогіки соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на формування її свідомості та поведінки

Реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини, називається середовищем. На формування особистості впливають різноманітні зовнішні умови, в тому числі географічні й соціальні, шкільні й сімейні. Коли педагоги говорять про вплив середовища, то мають на увазі, перш за все, середовище соціальне й домашнє. Перше відносять до дальнього оточення, а друге – до найближчого. Поняття соціальне середовище має такі загальні характеристики, як суспільний лад, система виробничих відносин, матеріальні умови життя. *Найближче середовище* – сім'я, родичі, друзі.

Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніше його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

В структурі соціального середовища виділяють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище.

Макрорівень – це загально створені умови існування для кожної людини і є однаковими для всіх. А саме до макросередовища належать: держава, етнос, суспільство, регіон, місто, селище чи село, а також ті великі організації, які діють на території даних середовищ, а саме засоби масової інформації, субкультури, контркультури, а також економічне і політичне становище у країні, які також відіграють чималу роль у соціалізації індивіда.

Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації,

формальні та неформальні об'єднання). Отже, мікрорівень (мікросоціум) – це спільність, що діє на певній території, включає сім'ю, сусідство, групи однолітків, різні громадські, державні, релігійні, приватні і виховні організації, а також різні неформальні групи жителів. Визначити межі мікросоціуму не завжди просто. У сільських поселеннях, в селищах, в малих містах ці межі, як правило, співпадають з межами конкретного поселення в середніх і великих містах визначення меж мікросоціуму проблематично. Мікросоціум можна обмежувати двором (якщо йдеться про мікросоціум маленьких дітей); кварталом (для молодших школярів), мікрорайоном (для більш старших вікових груп). Умовно мікросоціум - це конкретне сільське поселення, селище або мале місто, а в середніх і більших містах - мікрорайон. Вплив мікросоціуму на процес соціалізації дітей, підлітків, юнаків залежить від об'єктивних характеристик мікросоціуму і суб'єктивних характеристик самої людини.

Мікросоціум володіє рядом характеристик. Просторові характеристики конкретного мікросоціуму: у місті той або інший мікрорайон може розташовуватися в центрі, на околиці, в серединній зоні і по-різному бути пов'язаним з іншими частинами міста; село або селище можуть бути більш менш ізольованими і віддаленими від інших поселень.

Соціальне середовище як сукупність соціальних умов процесу соціалізації особистості безпосередньо впливає на механізми його регулювання. Зміни у процесі соціалізації обов'язково обумовлюються реформаціями у структурі та функціонуванні соціального середовища. Тобто, всі зміни, які відбуваються у тому середовищі, з яким взаємодіє людина впливають на формування її свідомості та поведінки.

Отже, формування соціально-психологічного типу особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей.

Надзвичайно велику роль у вихованні людини відіграє саме її оточення. Адже процес виховання забезпечується суспільством та

державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також в тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації виховання особистості полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, але в першу чергу формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах (Державна національна програма «Освіта»), і визначає його структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для найбільш ефективної соціалізованості особистості.

Соціальне середовище – оточуючий людину соціальний світ (соціум), який включає в себе суспільні (матеріальні та духовні) умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей, які тісно пов'язані з суспільними відношеннями, у які ці люди включені.

У соціології під соціальним середовищем людини розуміють економічні, політичні, соціальні, духовні, територіальні умови, що впливають на становлення особистості.

З точки зору соціальної педагогіки соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на формування її свідомості та поведінки [8, с. 28]. Соціальні умови життєдіяльності – це всі ті фактори, які визначають, якою буде поведінка людини, якою буде її доля і місце у суспільстві, тобто, це умови в сім'ї, колективі дитячого садка, школи, друзі, вулиця, родина, гуртки, ЗМІ.

Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування перетворюються відповідними соціальними інститутами у цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніше його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості [8, с. 28].

В структурі соціального середовища виділяють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище.

Макрорівень – це загально створені умови існування для кожної людини і є однаковими для всіх. А саме до макросередовища належать: держава, етнос, суспільство, регіон, місто, селище чи село, а також ті великі організації, які діють на території даних середовищ, а саме засоби масової інформації, субкультури, контркультури, а також економічне і політичне становище у країні, які також відіграють чималу роль у соціалізації індивіда.

Мікрорівень – це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання). Отже, мікрорівень (мікросоціум) – це спільність, що діє на певній території, включає сім'ю, сусідство, групи однолітків, різні громадські, державні, релігійні, приватні і виховні організації, а також різні неформальні групи жителів. Визначити межі мікросоціуму не завжди просто. У сільських поселеннях, в селищах, в малих містах ці межі, як правило, співпадають з межами конкретного поселення в середніх і великих містах визначення меж мікросоціуму проблематично. Мікросоціум можна обмежувати двором (якщо йдеться про мікросоціум маленьких дітей); кварталом (для молодших школярів), мікрорайоном (для більш старших вікових груп). Умовно мікросоціум – конкретне сільське поселення, селище або мале місто, а в середніх і більших містах – мікрорайон. Вплив мікросоціуму на процес соціалізації дітей, підлітків, юнаків залежить від об'єктивних характеристик мікросоціуму і суб'єктивних характеристик самої людини.

Мікросоціум володіє рядом характеристик. Просторові характеристики конкретного мікросоціуму: у місті той або інший мікрорайон може розташовуватися в центрі, на околиці, в серединній зоні і по-різному бути пов'язаним з іншими частинами міста; село або селище можуть бути більш менш ізольованими і віддаленими від інших поселень.

З просторовими тісно пов'язані архітектурно-планувальні особливості мікросоціуму: у селі або селищі – компактна або розкидана забудова; у місті – мікросоціум із забудовою, що історично склалася або індустріальною, співвідношення малоповерхової і висотної забудови, відвертість-замкнутість прибудинкових просторів, наявність, кількість і якість малих архітектурних форм.

Від всіх цих характеристик залежить функціональна структура простору мікросоціуму: наявність або відсутність місць для ігор дітей і підлітків, можливостей для проведення часу невеликих груп.

Важливою характеристикою мікросоціуму слід вважати демографічну, тобто склад його жителів: їх етнічна приналежність, однорідність або неоднорідність; соціально-професійний склад і ступінь його диференційованої; особливості статевовікового складу; склад сімей.

З погляду тих можливостей, які є в мікросоціумі для соціалізації дітей, підлітків, хлопців, важливу роль грає його культурно-рекреаційна інфраструктура – наявність і якість роботи учбово-виховних установ, кінотеатрів, клубів, спортзалів, стадіонів, басейнів, музеїв, театрів, бібліотек; наявність місцевих засобів інформації [9, с. 120]. Також можна сказати, що мікрорівень є складовою частиною макрорівня і, в деякій мірі, залежить від його впливу, адже саме від того, якими є загально створені умови існування людей будуть залежати і створені умови в мікросередовищі.

Соціальне середовище як сукупність соціальних умов процесу соціалізації особистості безпосередньо впливає на механізми його регулювання. Зміни у процесі соціалізації обов'язково обумовлюються реформаціями у структурі та функціонуванні соціального середовища. Тобто, всі зміни, які відбуваються у тому середовищі, з яким взаємодіє людина впливають на формування її свідомості та поведінки.

Отже, формування соціально-психологічного типу особистості відбувається насамперед за допомогою власного досвіду спілкування в безпосередніх соціальних контактах, де людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм і цінностей. Людина прилучається до тієї чи іншої

групи часто-густо саме задля того, аби стати її частиною, осягнути почуття «Ми» й почуття «Я» серед «Ми», що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукує до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду [10, с. 160].

Соціальне середовище впливає на соціалізацію особистості і охоплює життєдіяльність людини від її народження аж до смерті. Соціалізація особистості залежить від умов соціального середовища

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, відповідні навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин. Соціалізація відбувається як за умов стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за умов цілеспрямованого формування особистості. Завдяки активності людини її життєвий шлях, відображення нею соціально-психологічної реальності перетворюється в складну двосторонню взаємодію особистості та соціального життя.

Складний процес взаємовпливу одне на одного і є джерелом розвитку та становлення індивіда. З погляду соціальної психології активність індивіда зумовлена людською потребою належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. На стадії переходу взаємовідносин і зв'язків стереотипні вимоги групи до поведінки індивіда спонукують його до вироблення відповідної лінії поведінки особи й вибору конкретного її варіанта. Отже, основа соціально-психологічного розуміння соціалізації особистості ґрунтується на характеристиці соціально-психологічного типу особистості як специфічного утворення, продукту соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин [10, с. 160].

Як було вище зазначено, що процес соціалізації особистості відбувається тільки за певних умов, тобто способів впливу соціального середовища на свідомість, формування характеру, типу темпераменту та поведінки людини. Можна сказати, що існує два способи впливу на процес соціалізації особистості:

- спосіб стихійного впливу на особистість різних обставин життя;
- спосіб цілеспрямованого формування особистості.

Під час стихійного впливу на особистість різних обставин життя, умов соціального середовища особистість мимовільно сприймає і засвоює все те, що на неї впливає. Даний спосіб впливу соціального середовища на соціалізацію особистості відбувається тоді, коли у людини ще не сформована самосвідомість.

Цілеспрямований вплив відбувається тоді, коли у особистості вже сформована самосвідомість, коли людина сама починає усвідомлювати мету свого життя у суспільстві.

Потрібно також зазначити, що обидва способи впливу соціального середовища на процес соціалізації особистості можуть мати як позитивний так і негативний характер.

Спосіб умов стихійного впливу на соціалізацію особистості реалізується, як правило, через фактори макросередовища, - це ті обставини життя, які впливають на кожну людину і які кожен сприймає по різному і пристосовується до них також як вважає за потрібне. Такими обставинами є політичний устрій країни, економічне становище, певні події, які відбуваються у суспільстві, певні непередбачувані події у житті людини. Спосіб цілеспрямованого впливу на формування особистості здійснюється у мікросередовищі, а саме у сім'ї, колективі дитячого садка, школи, студентського колективу, у певних суспільних організаціях, бо саме у цих середовищах вплив на особистість здійснюється з конкретною метою, а саме з метою виховання, навчання та підготовки особистості до майбутнього самостійного життя, також у вище згаданих середовищах формується особистість кожної людини, її якості характеру, життєві позиції, погляди і тому треба створювати всі необхідні умови для того, щоб цей процес формування особистості відбувався правильно і тільки на позитивному рівні. Також дуже важливо щоб сама особистість усвідомила свою життєву мету і була позитивно налаштована на сприймання вище зазначених впливів, бо саме тоді можна очікувати

успішного входження людини у суспільство і засвоєння соціального досвіду.

Отже, соціалізація як процес входження людини у суспільство залежить від способів впливу на особистість умов соціального середовища, у якому вона перебуває, від того чи правильно відбувається вплив цих умов на свідомість людини, і це вкотре підтверджує нерозривність процесу соціалізації і умов соціального середовища, у якому відбувається цей процес.

Соціальне середовище є однією з основних категорій соціальної психології, соціальної філософії, соціології, соціальної педагогіки. Але тільки соціальна педагогіка і теорія виховання всебічно розглядають його педагогічні аспекти, виховний вплив на особистість, обґрунтовують виховні функції. Адже соціальне середовище як постійне джерело поповнення особистого досвіду, знань вихованця є тим об'єктивним фактором, що визначає його життєві настанови, особистісну спрямованість, характер потреб, інтересів, зацікавлень, ціннісних орієнтацій, реальну поведінку, процес самовизначення і самореалізації.

«Поняття «соціальне середовище» є видовим стосовно більш загального поняття «середовище», змістом якого є все те, що оточує річ, рослину, тварину або людину і впливає на них безпосередньо чи опосередковано.... До середовища людини мають бути віднесені економічні, політичні, соціальні, духовні умови й відносини, територіальні та інші соціальні спільноти й об'єднання тією мірою, якою вони стихійно або цілеспрямовано, прямо або опосередковано впливають на свідомість і поведінку особистості».

Поняття «суспільство» та «соціальне середовище» є однопорядковими, але не тотожними. Поняття «соціальне середовище» передбачає існування сукупності соціальних умов по відношенню до певного соціального суб'єкта (особистості, групи, колективу, класу тощо), тому для кожного з них значення цього поняття буде різним. Ті чи інші суспільні умови стають елементами соціального середовища в тому разі, коли будь-як впливають на соціальний суб'єкт.

Отже, середовище – все те, що оточує людину – починаючи із сім'ї, родини, включаючи середовище соціальне, яке створює умови для її розвитку, соціалізації та формування як особистості. Соціальне середовище – це сукупність суспільних, матеріальних та духовних умов, факторів, відносин тощо, в яких існує особистість і які так чи інакше впливають на її свідомість, поведінку і діяльність.

Соціальне середовище являє собою складне структурне утворення, яке характеризується численними рівнями, складними зв'язками та відносинами між елементами. Розрізняють соціальне середовище у широкому розумінні – макросередовище, що охоплює всю суспільно-економічну систему, соціум, до якого належить учень (наприклад школа), та у вузькому розумінні – мікросередовище: безпосереднє соціальне оточення учня – сім'я, певна спільність (наприклад клас), неформальна група (коло ровесників) та ін.

Вплив соціального середовища на особистість вихованця та її подальший розвиток неоднобічний, він відбувається через мікросередовище. Безпосереднє соціальне середовище є сполучною ланкою між особистістю і суспільством. Найважливіші структурні компоненти мікросередовища – первинний трудовий або навчальний колектив, профспілкова та інші громадські організації за місцем роботи, неформальне об'єднання за інтересами тощо.

Особливості соціального середовища:

- рівень і характер можливостей для самоактуалізації та самореалізації, прояву індивідуальних здібностей і творчого потенціалу особистості;
- рівень єдності й цілісності складових елементів (соціальних відносин, соціальних сфер);
- рівень рівномірності розвитку різних елементів і сфер соціального середовища.

Рідновидом соціального середовища є конкретне професійне середовище, що являє собою сукупність різноманітних умов, які безпосередньо впливають на особистість вихованця під час виконання професійних функцій.

Умови, які безпосередньо впливають на особистість у соціальному середовищі, можна класифікувати на дві групи – суспільні та матеріально-фізичні. До першої належать первинні колективи, педагогічний процес, ритуали, соціальне середовище певного регіону, до другої – матеріально-побутові умови життєдіяльності вихователів і вихованців у конкретній освітньо-виховній системі, морально-психологічний клімат у колективі тощо.

Елементи конкретного середовища можуть впливати на людину прямо чи опосередковано, стихійно чи цілеспрямовано. Вплив може бути випадковим чи закономірним, стійким або тимчасовим. Виховна робота має послабити асиміляцію факторів впливу соціальних процесів, які зумовлюють поряд із позитивним впливом соціального середовища негативні моменти, що дестабілізують свідомість та поведінку особистості.

Література:

Основна:

1. Алексєєнко Т.І. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику // Соціальна педагогіка. – 2005. – № 1. – С.56-60.
2. Андрущенко В.П., Бех В.П., Лукашевич М.П. Соціальна робота. Книга І. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За заг. ред., і гол. ред, В.Т. Бусел . – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 121.
5. Гаврилова Т. Як допомогти сором'язливій дитині / Т. Гаврилова // Психолог. – 2005. – № 8. – С.20-22.
6. Гірник А.М. Тренінг комунікативних умінь // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 2. – С.11-16.
7. Городяненко В.Г. Соціологія: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560 с.
8. Дубасова Т. Комунікативні ігри / Т. Дубасова // Психолог. – 2005. – № 33. – С. 17-24.

9. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
10. Корсак К. Освіта і суспільство-дороговказ розвитку // Рідна школа. – 2002. – № 5. – С. 5.
11. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник. – К., 2004. – 536 с.
13. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. – К.: Радянська школа, 1987. – С. 443.
14. Філософський словник соціальних термінів / За заг. ред. В.П. Андрущенко. – Київ – Харків, 2002. – С. 543.

Додаткова:

1. Алексеєнко Т.І. Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику // Соціальна педагогіка. – 2005. – №1. – С.56-60.
2. Андрущенко В.П., Бех В.П., Лукашевич М.П. Соціальна робота. Книга I. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с.
3. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
4. Гаврилова Т. Як допомогти сором'язливій дитині // Психолог. – 2005. – № 8. – С. 20-22.
5. Гірник А.М. Тренінг комунікативних умінь // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №2. – С.11-16.
6. Городяненко В.Г. Соціологія: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с.
7. Дубасова Т. Комунікативні ігри // Психолог. – 2005. – №33. – С. 17-24.
8. Капська А.Й. Соціальна педагогіка: Підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
9. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. Вузов. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 200 с.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: підручник. – К., 2004. – 536 с.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «середовище».
2. Що таке природне середовище?
3. Назвіть види природного середовища
4. Схарактеризуйте соціальне середовище? Яку роль воно відіграє у соціалізації особистості?
5. Як етнос впливає на соціалізацію особистості?
6. Назвіть етапи взаємодії людини з навколишнім природним середовищем.
7. Назвіть рівні впливу соціального середовища на особистість.

Розділ 4

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ І МОЛОДИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

4.1. Сім'я та її вплив на соціалізацію особистості

ПЛАН

1. Сім'я як інститут первинної соціалізації дитини
2. Занальна характеристика родини
3. Типологія сім'ї
4. Тенденції в розвитку сучасної української родини

Ключові слова та поняття: соціальний інститут, сім'я, сім'я як соціальний інститут, первинний інститут соціалізації особистості, категорії сімей, соціальна система, сім'я як соціальна система, власний потенціал сім'ї, благополучна сім'я, неблагополучна сім'я, функції життєдіяльності сім'ї; типологія сім'ї; родина

1. Сім'я як інститут первинної соціалізації дитини. Інститути соціалізації, які виконують роль трансляторів соціального досвіду, на різних етапах історичного розвитку мають неоднакове значення і навантаження [6]. Незважаючи на це саме сім'я залишається одним з найважливіших інститутів соціалізації дитини протягом усього її життя. Перший соціальний досвід, а також емоційне тепло і відчуття захищеності можуть дати тільки батьки.

Сім'я, як певне соціальне утворення, зазнала досить глибоких змін за тривалий шлях свого розвитку – від полігамної первісного суспільства до моногамної сім'ї нового типу, яку спостерігаємо зараз. Протягом тривалого періоду (орієнтовно до XIX століття) сім'я розглядалась як провідна складова суспільства, його висхідний етап розвитку (іноді вчені визначають як «прообраз суспільства»). Такий статус сприяв тому, що сім'я, виховання дітей у сім'ї порівняно давно стали об'єктом вивчення, особливо інтенсивно основи сімейної педагогіки виокремлювалися в окрему галузь педагогічного знання наприкінці XIX століття у працях

К.Ушинського, П.Лесгафта Ф.Каптерєва, Л.Толстого та інших. «Коріння сім'ї глибоко закладені в людській природі, – відзначала Н.Єршова, – вона є тим природним середовищем, в якому розвивається людина, формується особистість» [7, с. 154]. З.Ромовська цілком виправдано називає сім'ю «природною та основною структурою в суспільстві» [13, с. 69], оскільки сім'я є невід'ємною частиною сучасної суспільної системи, яка в якості первинного і основного осередку суспільства тісно пов'язана з іншими елементами цієї системи. І це дійсно так – суспільство впливає на сім'ю, формуючи її певний тип, а сім'я, в свою чергу, справляє зворотнього впливу на інші соціальні інститути, процеси та відносини. В той же час, сім'я представляє собою відносно самостійне явище суспільного життя зі своїми специфічними закономірностями розвитку. Таким чином, сім'я виступає одночасно і як інструмент для задоволення різнопланових індивідуальних потреб особистості (духовних, матеріальних, фізіологічних, культурних тощо), і як соціальний інститут, який безпосередньо впливає на значну кількість суспільних процесів.

Сім'єю традиційно прийнято вважати первинну соціальну групу, в якій народжуються індивіди і яка забезпечує їх початкове виховання, фізичну, психологічну та в цілому соціальний захист і підтримку. Крім того, згідно традиційного визначення, сім'я являє собою соціальну систему, змінюється в часі та складається з індивідів кількох поколінь. Зазвичай всі члени такої системи об'єднані родинними узами, тобто багатосторонніми відносинами між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами, іншими родичами, котрі живуть разом і провідними спільне домашнє господарство. Як і будь-яка активна соціальна система, вона знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім соціальним середовищем і під її впливом відчуває різні зміни.

Аналіз існуючих підходів у розгляді сім'ї як одного з соціальних інститутів соціуму дозволяє виділити значущі елементи в соціально-педагогічній характеристиці сім'ї:

1) класифікаційні ознаки (типи сімей та їх сімейний уклад, характерні для сім'ї соціально-педагогічні явища і процеси, стан здоров'я, соціальна мобільність, споживчу поведінку та ін.);

2) характер проблем життєдіяльності сім'ї (співвідношення цінностей подружжя та дітей, внутрішньосімейні ролі, міжособистісна адаптація, виховання дітей та ін.);

3) потенційні можливості сім'ї (інтелектуальний, моральний, виховний, економічний потенціал, що включає поточний стан психологічного здоров'я сім'ї та ін.).

Щоб вивчити сім'ю, зрозуміти особливості соціально-педагогічних явищ, процесів, котрі в ній відбуваються, важливим постає знання основних характеристик малої соціальної групи (наприклад, її кількісні показники, підстави для класифікації та ін.). Сім'я як мала соціальна група є спільністю близьких людей, що належать певній соціальній системі і є органічною частиною її структури.

Поряд з типологією видів життєдіяльності сім'ї важливим для її характеристики як соціального інституту видається розгляд соціально-педагогічних явищ і процесів, притаманних їй як малої соціальної групи. У сім'ї відбувається весь процес повернення суспільству соціально активної особистості за допомогою її власних можливостей.

Кожній з категорій сімей притаманні свої загальні та специфічні особливості, проблеми життєдіяльності, які визначаються характером соціально-економічних перетворень, що відбуваються в країні, укладом всього життя українського суспільства

Проблема становлення сім'ї обумовлена насамперед тими значними змінами вмісту уявлень про сьогоденну сім'ї взагалі і власної сім'ї зокрема не тільки серед якої-небудь вікової категорії населення (наприклад, серед молоді), а практично у більшій його частини. Проблема стабільності життєдіяльності сім'ї проявляється в її зосередженості на стані душевного благополуччя сім'ї, оскільки воно нерідко забезпечує адекватну соціальному середовищу

регуляцію поведінки і діяльності кожного члена сім'ї. Проблема виховання дітей у сім'ї відображає якість взаємин між батьками і дітьми, дітей між собою і дітьми із соціальним середовищем проживання. Ця сфера життєдіяльності сім'ї досить проблематична. Проблема задоволення потреб у соціально-педагогічній допомозі сім'ї виявляється в тому, що за останні роки різко зросла кількість потенційних клієнтів з проблемами внутрисімейної властивості, які потребують кваліфікованої допомоги.

Пізнати особливості сім'ї як активної системи, її структурні складові, їх взаємозумовленість з наявними резервами соціальної активності, значить знайти ключ не тільки до розуміння сутності її власного потенціалу, а й до управління процесом її формування та розвитку, а також використання у вирішенні конкретної життєво важкою для сім'ї соціально-педагогічної ситуації.

Тому сьогодні особливого значення набуває проблема вивчення власного потенціалу сім'ї і пошуку шляхів її розвитку засобами соціальної роботи.

Власний потенціал сім'ї являє сукупність наявних соціально-економічних, моральних, психологічних, педагогічних, фізіологічних, інших значущих джерел, ресурсів, можливостей, засобів досягнення певної сімейної мети, існуючої, як правило, в потенції, прихованому вигляді і здатною проявитися в стимулюючих умовах.

Значне місце у власному потенціалі сім'ї займає педагогічний аспект. Свого часу це відбив В. Сухомлинський у знаменитій формулі: «Справжня школа виховання, сердечності, духовності, чуйності – сім'я» [15].

Так, І. Гребенніков, досліджуючи виховний потенціал сім'ї, представляє його як «комплекс умов і засобів в сукупності визначають її педагогічні можливості».

У ряді праць виховний потенціал ототожнюється з наявністю «нормальних моральних відносин, обстановки взаєморозуміння в сім'ї і найближчому її оточенні», або з «мікрокліматом в сім'ї» та

активізацією її соціально-педагогічних функцій, або до «трудової атмосфери сім'ї», «життєвим досвідом», «традиціями сім'ї» та ін.

У свою чергу, виділяється група авторів, що розглядають в контексті з «виховним потенціалом сім'ї» «педагогічні можливості сім'ї», як це зазначено в роботі М. Коваль, або «виховні можливості», що розкриті Ю. Левковим та ін. Причому «виховні можливості сімей, – як зазначають Т. Гурко, Є. Купріянова, П. Малярова, – значною мірою визначаються психологічної та педагогічної грамотністю батьків».

Різноманіття підходів до вивчення власного потенціалу сім'ї відображається в науковій літературі різними поняттями: «життєвий потенціал самої сім'ї», «потенціал формуючого впливу сім'ї на дітей», «моральний потенціал», «виховний потенціал», «виховні можливості», «психологічний клімат сім'ї», «морально-психологічне здоров'я людини в сім'ї» та ін. У той же час більшість авторів вкладають у дані визначення ідентичний зміст, суть якого зводиться до виразу його статичного і динамічного компонента. Було виявлено, що статичний компонент проявляється у потенційних можливостях сім'ї: виховних, педагогічних, психологічних, моральних, психофізіологічних та ін. До них належать знання, вміння, навички, особистісні якості і соціальні ролі членів сім'ї, сімейні цінності, мотиви внутрісімейного спілкування, загальсімейні цілі і перспективи та ін. У сукупності вони відображають рівень освіченості сім'ї, її підготовленість, здатність до самостійного відновленню порушених функцій.

«Сім'я утворює ґрунт морального виховання, у ній дитина здобуває правила поведінки; в сім'ї розвиваються внутрішні – гарні й погані – почуття, і вдача набирає рішучого напрямку в той або інший бік», вважав Я. Чепіга.

Динамічний компонент відображає більш-менш стійкий стан, настроїв сім'ї, як, наприклад, «психологічний клімат сім'ї», емоційні переживання і відносини членів сім'ї як один до одного, так і до інших людей, до подій, до діяльності. У той же час динамічний компонент відображає стан норми або відхилення у функціонуванні

сім'ї, в поведінці і орієнтаціях членів сім'ї, втілюючи соціальні і моральні сторони здоров'я (фізичного, психічного, соціального тощо) особистості і здатність сім'ї протистояти ситуативним впливам соціального середовища і надавати взаємопідтримку. З цієї точки зору динамічний компонент представляється як інтегративне явище і може виявлятися у сфері психологічного здоров'я сім'ї.

Найважливіша характеристика динамічного компонента власного потенціалу сім'ї – психологічне здоров'я сім'ї; схожість сімейних цінностей, функціонально-рольова узгодженість, соціально-рольова адекватність, адаптивність в мікросоціальних відносинах; емоційна задоволеність, спрямованість на сімейне довголіття.

Таким чином, значущим показником соціально-педагогічної характеристики сім'ї як активної соціальної системи є власний потенціал сім'ї. Основу його структури становить динамічний компонент, що виявляється у вигляді її психологічного здоров'я.

Будь-яка сім'я схильна зміні свого становища в класифікаційній типології. Так, в результаті розлучень, овдовення щорічно сотні сімей стають неповними, тисячі сімей через відсутність житла знаходять статус проблемної; практично кожна друга сім'я постійно зустрічається з серйозними психолого-педагогічними проблемами.

Реально будь-яка сім'я (міська, сільська тощо) має право розраховувати на активну допомогу сімейного соціального педагога.

У сім'ї, до якої б соціальної групи вона не належала, існують функції, які в тій чи іншій формі зберігаються реально або в потенції протягом усього життєвого циклу повноцінної сім'ї.

Серед найважливіших стосовно до сучасної родини можна виділити такі функції:

- виховна;
- функція господарсько-побутових відносин;
- функція інтелектуального спілкування;
- функція психологічної розрядки;
- функція дітонародження і сексуально-еротичних відносин.

Функція соціалізації дітей на думку А. Харчевого відноситься до специфічних функцій сім'ї, тобто впливає з сутності сім'ї та залишається при всіх змінах суспільства.

Серед різних категорій сімей, найбільш значимих для соціально-педагогічної характеристики сім'ї як соціального інституту, слід виділити: молоді, середньовікові, літні сім'ї; бездітні, малодітні, багатодітні та складні сім'ї; сім'ї благополучні і неблагополучні; позашлюбні і змішані; неповні і материнські, а також дистантні, різнорідні, міжнаціональні.

Кожній з них властиві свої особливості і роль у соціумі та в соціалізації, коло спілкування і його зміст, особливості емоційної глибини спілкування членів сім'ї з представниками мікрооточення свого і протилежної статі, соціально-педагогічні цілі сім'ї тощо.

2. Загальна характеристика родини. Сім'я як соціальний інститут являє собою сукупність соціальних норм і культурних зразків, які визначають систему поведінки у відповідності з цими нормами, регулюють відносини всередині сім'ї, між членами сім'ї і між ними та суспільством.

Що ж таке сім'я? Виявляється, на це питання не так-то просто відповісти. Існують різні думки щодо того, що є ядрним, сутнісним в понятті «сім'я».

Найбільш часто «ядром» сім'ї вважають подружню пару з додаванням дітей і родичів. Так, за визначенням Н. Соловйова, сім'я – це мала соціальна група, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі і спорідненість, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, що проживають разом і провідними спільне господарство [14]. Родинні зв'язки можуть бути трьох видів: кровна спорідненість (брати і сестри), породження (батьки – діти), шлюбні відносини (чоловік – дружина, подружжя) [14].

Таке визначення сім'ї, засноване на перший погляд на зовнішніх і апсихологічних критеріях, насправді підкреслює дві характеристики сім'ї, які мають ключове значення для розуміння

закономірностей функціонування сім'ї. По-перше, розуміння сім'ї як малої соціальної групи ставить ефективність її функціонування в залежність від вирішення проблем внутрішньогрупової комунікації, тобто спілкування між членами сім'ї, розподілу влади та лідерства, вирішення конфліктів, міжгрупової взаємодії як побудови її відносин з соціальним оточенням – з праатьківською сім'єю та ін. По-друге, особливий характер сім'ї як малої соціальної групи пов'язаний з високою афективною інтенсивністю і емоційною «перенасиченістю» відносин між членами сім'ї, де на одному полюсі – відносини любові, прийняття і прихильності, а на іншому – відносини ненависті, відкидання, залежності, негативізму [5].

А. Харчев визначає сім'ю як історично конкретну систему взаємовідносин між подружжям, між батьками і дітьми як малої групи, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними відносинами, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю. Соціальна потреба у сім'ї обумовлена потребою суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення [16]. Таким чином, як зазначає В. Дружинін, А. Харчев включав в сім'ю не тільки родинні та соціальні, а й етичні відносини, вважаючи основною функцією сім'ї відтворення населення, духовне і фізичне.^[2]

Сім'я є і соціальним інститутом, і малою соціальною групою і, отже, підпорядковується відповідним законам функціонування. В. Н. Дружинін, конкретизуючи це положення, вважає, що «сім'я є соціальним інститутом, а конкретна сім'я – інституалізованою соціальною групою, функція якої полягає в первинній соціалізації дітей» [6, с. 31].

На думку А. Антонова і В. Медкова, в основі сім'ї повинно лежати триєдине ставлення «шлюбу – батьківства – споріднення», тільки в цьому випадку можна говорити про сім'ю як таку [2]. Згідно з їх точки зору, шлюб без дітей або батьківство без шлюбу є «осколковими» формами сім'ї і, відповідно, більш адекватним терміном для них є «сімейна група», тобто група людей, які ведуть спільне господарство і об'єднані тільки батьківством, подружжям або спорідненістю (наприклад, брати і сестри) [2].

Оскільки «осколкових» родин стає все більше, з'являються нетрадиційні форми сім'ї, все більшого поширення набувають цивільні шлюби, сім'ї з прийомними дітьми, патронатні сім'ї та ін., виразно відчувається потреба в новому визначенні сім'ї. Враховуючи сучасні тенденції у розвитку сім'ї, Т. Андрєєва пропонує визначати сім'ю максимально широко, а саме «як контактну групу споріднених осіб (або юридично прирівняних до них людей), що становлять єдине ціле і відчувають себе цим цілим» [1, с. 68-69].

Інститут родини принципово відрізняється від інших соціальних інститутів не тільки сферою відносин, тобто змістом, який їм регулюється, а й іншими позиціями.

Перш за все, сім'я як соціальний інститут зберігає свою значущість протягом усього життя людини (на відміну, наприклад, від школи або вузу, які значимі лише на певному етапі життя людини, хоча їх вплив на долю людини, його майбутнє важко переоцінити).

Крім того, інститут сім'ї – найдинамічніший соціальний інститут. Можна виділити, принаймні, три вектора розвитку сім'ї. По-перше, сім'я змінюється в історичній перспективі. Оскільки інститут сім'ї регулює відносини сім'ї з суспільством, а суспільні форми та соціальні умови постійно трансформуються, то, отже, під впливом цих трансформацій змінюється і сама сім'я. Зміни, що відбуваються в нашому суспільстві на сучасному етапі, викликали і продовжують викликати кардинальні зміни в інституті сім'ї. По-друге, сім'я розвивається і як цілісний організм, існують певні стадії розвитку сім'ї та закономірності їх проходження. У міру розвитку сім'ї змінюються не тільки її функції, склад і структура, але змінюються самі члени сім'ї, а отже, і їхні стосунки. І нарешті, змінюються роль і функція сім'ї протягом індивідуального життя людини, у міру проживання їм вікових періодів [9].

Виділяють три історичні типи сім'ї: патріархальну (традиційна сім'я), дітоцентриська і подружня (демократична сім'я) [3; 8; 11].

В основі патріархального типу сім'ї лежать два основних принципи: на всіх стадіях життєвого циклу сім'ї існує жорстка

половозрастна субординація і відсутня особистісна вибірковість. Патріархальна сім'я будується на відносинах домінування - підпорядкування (авторитарної влади чоловіка, залежності дружини від чоловіка, а дітей від батьків), тобто батьківська влада абсолютна, система виховання авторитарна [8].

У *дітоцентриській* родині пріоритетом є виховна функція. Для такої сім'ї характерні відносно рівноправність подружжя, близькість у відносинах подружжя, батьків і дітей. Виховання дітей є головним сенсом життя сім'ї, головне завдання батьків – забезпечення щастя дитини. Дітоцентриська сім'я зазвичай малодітна, час народження і кількість дітей планується подружжям, дитина в такій родині завжди бажаний. Дитячо-батьківські відносини пронизані любов'ю і прихильністю.

Подружня сім'я – новий, сучасний тип, що формується протягом останніх десятиліть. На першому плані в цій сім'ї - турбота сім'ї про розвиток дітей і кожного з подружжя як автономної особистості в системі емоційно насичених, симетричних, змістовних сімейних відносин. У подружньому родині мета виховання дітей поступається місцем цінностям особистісної автономії, самореалізації всіх членів сім'ї.

У сучасній сім'ї особлива роль відводиться батьківству. Любов до дітей – це поняття історичне, протягом століть воно зазнало серйозних змін. Особливу цінність батьківство набуває в ХХ ст., коли на перший план в дитячо-батьківських відносинах виходять прихильність, емоційна і духовна близькість. У сучасному суспільстві період дитинства подовжується, і саме на батьків покладається відповідальність за виховання і навчання дітей. Відповідальність за дітей (фінансову, моральну, соціальну) батьки несуть аж до закінчення школи, а часто – і до завершення вищої освіти, тобто до того моменту, коли дитина набуває статусу дорослого члена суспільства.

Ще однією характерною особливістю сучасної сім'ї є те, що в основі її лежать (або повинні лежати) *любов, емоційне прийняття та підтримка*. Сім'я, як правило, ґрунтується на почутті – почутті

любові, яке визначає її психологічну та моральну атмосферу, характер взаємодії членів сім'ї.

Свій погляд на відносини в родині пропонує В. Дружинін. На його думку, оскільки сім'я є соціальним інститутом, а конкретна сім'я – інституалізованою соціальною групою, вона скріплюється відносинами домінування – підпорядкування, відповідальності та емоційної (психологічної) близькості [6]. Між цими видами відносин, що реалізуються в сім'ї, існують певні зв'язки. Роль лідера, глави сім'ї передбачає відповідальність за сім'ю в цілому, а не тільки за окремих членів сім'ї. За припущенням В. Дружиніна, максимально стабільною є сім'я, де суб'єкт відповідальності і влади – одна і та ж особа, а члени сім'ї психологічно ближче до неї, ніж один до одного. Нормальною можна вважати сім'ю, де відповідальність за її благополуччя несе чоловік. При будь-яких відносинах влади – підпорядкування в сім'ї, при будь-якій емоційній дистанції з членами сім'ї чоловік повинен нести відповідальність за сім'ю. Сім'я терпить крах, коли чоловік або не здобуває, або втрачає відповідальність за сім'ю як ціле, або з будь-яких причин не може виконувати свої обов'язки. Якщо чоловік втрачає або не несе тягар відповідальності, сім'я є аномальною. Зауважимо, що при такій жорсткості визначення з поняття нормальної сім'ї випадають сім'ї, де відповідальність за сім'ю несе жінка, тобто досить типові російські родини [6].

3. Типологія сім'ї. У відповідності з різними критеріями виділяють різні типи сімей.

Так, за *складом* сім'ї можна виділити нуклеарну, розширену, неповну і змішану сім'ю. Нуклеарна (або ядерна) сім'я складається з подружжя та їх дітей. У разі якщо сім'я бездітна, то сім'ю складають лише подружжя. Нуклеарная сім'я, в яку входять прабатьки або інші близькі родичі, називають розширеною (або доповненою) сім'єю. Змішана сім'я (перебудована) – це сім'я, в якій місце чоловіка (або обох подружжя) займає інший член сім'ї. Прикладом змішаних сімей є сім'ї, створені у повторному шлюбі, де в одного або обох подружжя є діти від попередніх шлюбів. Неповна сім'я – це сім'я, в якій

унаслідок розлучення або смерті відсутній один з подружжя. До неповних відносяться і сім'ї, які складаються з матері і дитини (дітей), народженого (-них) поза шлюбом. Неповна сім'я належить до групи ризику, насамперед через те, що у дітей в такій сім'ї відсутні зразки для ідентифікації, зразки стосунків чоловіка і жінки, а також через функціональних перевантажень одного з членів сім'ї.

Іншим критерієм, за яким будується типологія сім'ї, є кількість дітей. За цим критерієм виділяють сім'ї бездітні, одnodітні, малодітні та багатодітні. Багатодітній в наш час вважають сім'ю, що має трьох і більше дітей.

Критерієм типології може бути також сімейний стаж, особливості розподілу ролей і характер взаємодії в сім'ї (за цим критерієм виділяють авторитарні, демократичні і егалітарний сім'ї), місце проживання (міські, сільські, які проживають у віддалених районах сім'ї), соціальна однорідність сім'ї та ін. [8].

Функції сім'ї. Сім'я реалізує безліч функцій, що залежать і від специфіки культурно-історичного контексту розвитку сім'ї, і від етапів її життєвого циклу. Більшість авторів виділяють такі функції:

- репродуктивна (функція дітонародження і відтворення населення). Ця функція є найважливішою соціальною функцією сім'ї, оскільки вона забезпечує відтворення населення країни [16];
- функція виховання дітей також є найважливішою соціальною функцією сім'ї. У міру дорослішання дітей виховна функція сім'ї не втрачає свого значення, змінюються лише завдання, способи, тактика виховання, форми співпраці та комунікації батьків з дитиною. У наш час виховна функція стає все більш значущою, оскільки збільшується тривалість дитинства, розширюються межі подростничества, батьківські турбота і опіка простягаються тепер не тільки на маленьких, але й на дорослих дітей;
- функція емоційної підтримки та прийняття («психотерапевтична» функція) створює у членів сім'ї

відчуття безпеки і приналежності до групи, забезпечує емоційне взаєморозуміння, відчуття значущості та цінності свого «Я».

Безумовно, найважливішими функціями сім'ї є економічна, господарсько-побутова, функція задоволення сексуально-еротичних потреб, рекреативна та ін. Функції сім'ї утворюють ієрархічну структуру. Якесь із них є головними, якісь – менш значущими. В усі часи і в усіх культурах «єдиною специфічною функцією родини» була соціалізація, інші ж функції були додатковими і змінювалися протягом століть [6, с. 30]. Ієрархія функцій не є застиглою, вона залежить від історії сім'ї як соціокультурного інституту, від історії конкретної сім'ї і від стадії життєвого циклу сім'ї [6, с. 30].

4. Тенденції в розвитку сучасної української родини. Зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, неминуче тягнуть за собою і зміни в інституті сім'ї. Практично всіма дослідниками сім'ї розділяється положення про те, що в останні десятиліття сімейна система зазнає кризи, відбуваються глибокі трансформації батьківських і подружніх ролей і інші зміни. Узагальнення даних, які наводять різні автори, дозволяє виділити такі тенденції в розвитку сучасної родини [1; 8]:

- перехід від розширених сімей до нуклеарних. При цьому поряд з тенденцією до нуклеарізації сімей існує і протилежна тенденція – фактично нуклеарні сім'ї функціонують як розширені (бабусі і дідусі доглядають за онуками і допомагають у їх вихованні);
- різноманіття шлюбно-сімейних форм. Все більше поширення набувають сім'ї нетрадиційного типу, засновані не на юридично узаконених формах шлюбу, а на таких формах партнерства, як цивільний шлюб, співжиття, пробний шлюб, гомосексуальні сім'ї, патронатні сім'ї та ін.;
- демократизація й егалітаризація стосунків у сім'ї, перехід до гнучкої системи ролей, партнерству і взаємній підтримці. Ця

тенденція проявляється, зокрема, у появі феномену»"нового батьківства»;

- стабільно високе число розлучень і пов'язане з цим зростання числа неповних сімей, найчастіше це сім'ї, де діти виховуються матір'ю. Так, число шлюбів по відношенню до розлучень склало в Україні 2:1. Неповні сім'ї, де діти виховуються одним батьком, становлять сьогодні більше половини від числа повних сімей. Негативні наслідки виховання без батька і для хлопчиків, і для дівчаток показані численними дослідженнями;
- низька народжуваність;
- диспропорція підлог. Переважання чисельності жінок над чисельністю чоловіків в зрілому і літньому віці. Це пов'язано з більшою тривалістю життя жінок і тягне за собою погіршення шансів жінок на вступ у шлюб у зрілому віці і на повторний шлюб;
- зростання кількості дітей, які виховуються без сім'ї або в умовах депривації спілкування з батьками та близькими дорослими (сироти, вихованці інтернатів, соціальні сироти);
- високе число бездітних сімей, у тому числі збільшується число бездітних сімей у результаті свідомої відмови від народження дітей;
- зниження числа молодят;
- високий ступінь матеріальної, психологічної, емоційної залежності членів сім'ї один від одного. Звідси сплутаність сімейних ролей, їх недостатня диференційованість і узгодженість;
- дистанційованість і низька емоційна включеність чоловіка в життя сім'ї. Домінування жінки в сім'ї призводить до психологічного виключення батька, навіть якщо він фактично присутній. Це, у свою чергу, тягне за собою формування негативного чоловічого образу у дітей,

порушує набуття статеворольової ідентичності і у хлопчиків, і у дівчаток;

- зростання кількості неповнолітніх батьків (підліткове батьківство);
- зростання частки однодітних сімей. Це підвищує ймовірність укладання шлюбів між єдиними дітьми, що може посилювати руйнівні тенденції в сім'ї [1];
- збільшення числа позашлюбних народжень. Тенденція зростання цивільних шлюбів призводить до того, що все більше вагітностей у жінок у всіх віках відбувається поза юридично оформленого шлюбу. Так, добрачна вагітність у віці 16-17 років становить 95,6%, у віці 25-29 років – 54,9%, у нас в країні понад 40% жінок репродуктивного віку реєструють шлюб в стані вагітності [10, с. 109-115]. Соціологи відзначають, що багато пар тільки перспектива появи дитини змушує реєструвати шлюб, і ця тенденція до позашлюбної вагітності тільки посилюватиметься. Даний факт є досить тривожним. За даними досліджень, добрачна вагітність збільшує ризик розпаду сім'ї [10];
- збільшення кількості дітей, які виховуються вітчимою;
- зростання числа сімей з дітьми, народженими із застосуванням нових технологій, зокрема поява родин, де діти народжені «сурогатними» матерями;
- зовнішні кордони сучасної сім'ї стають все більш розмитими, ця тенденція пов'язана з усе більшою поширеністю цивільних шлюбів, відносною легкістю розлучень і вступу в другий і подальший шлюби, розвитком практики заміщуючих сімей та ін.

Серед тенденцій сучасної сім'ї слід відзначити і розірваність поколінь, відсутність наступності традицій і передачі досвіду від покоління до покоління, що викликано відбулися соціальними змінами. Порушення міжпоколінних зв'язків призводить до падіння престижу батьків, але при цьому обов'язково призводить до

зростання ролі однолітків. Так, дослідженнями показано, що значущість сфери відносин з однолітками українських підлітків знижується, а значимість конфліктів з батьками зростає.

На жаль, більшість з перерахованих тенденцій є негативними. Зазначені вище особливості призводять до виникнення серйозних демографічних і психологічних проблем. Це стосується, насамперед, сфери дитячо-батьківських відносин та особистісного розвитку дітей.

Література:

Основна:

1. Андреева Т.В. Психология современной семьи / Татьяна Владимировна Андреева. – СПб. : Издательство: Речь, 2005. – 436 с.
2. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М., Изд-во МГУ. Изд-во Международного университета бизнеса и управления (Братя Карич), 2005. – 304 с.
3. Арутюнян М. Педагогический потенциал семьи и проблема социального инфантилизма молодежи [Текст] / М. Арутюнян // Отец в современной семье. – Вильнюс, 1988.
4. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 211 с.
5. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Краткий лекционный курс / А.Я. Варга. – М.: Издательство Речь, 2001. – 144 с.
6. Дружинин В.Н. Психология семьи / В.Н. Дружинин. – СПб.: Издательство: Питер, 2006. – 176 с.
7. Ершова Н.М. Развитие советского семейного права В кн. : СССР-Австрия: Проблемы гражданского и семейного права. – М. : 1983. – Ин-т госуд. и права АН СССР. – С. 154-166.
8. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О.А. Карабанова. – М.: Гардарики, 2005 – 320 с.

9. Кон И.С. Ребенок и общество: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.
10. Левкович В.П. Добрачная беременность как один из факторов дестабилизации семьи [Текст] / В.П. Левкович // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 2. – С. 109-115.
11. Марченко Г.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / Г.И. Марченко, П.И. Шлемин, С.И. Голод // РЖ Академии Наук Общественные науки в СССР. Сер 3. Проблемы научного коммунизма. – 1985. – № 3. – С. 124-128.
12. Подросток в эпоху перемен (Жизненные проблемы подростков С. Петербурга) // Психология современного подростка / Под ред. Л.А. Регуш , СПб, 2005. – С.7-27.
13. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: погляд у майбутнє // Право України. – 2001. – № 2. – С. 63-69.
14. Соловьёв Н.Я. Брак и семья сегодня / Н.Я. Соловьёв. – Вильнюс, 1977. – 164 с.
15. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Издание четвертое – К.: Издательство «Радянська школа», 1973. – 287 с.
16. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / Анатолий Георгиевич Харчев. – 2-е изд., перераб. и доп. / Ред. филос. наук. – М. : Мысль, 1979. – 367 с.

Додаткова

1. Андреева Т.В. Психология семьи: учебн. пособие / Татьяна Владимировна Андреева. – СПб.: Издательство «итер», 2014. – 336 с..
2. Андреева Т.В. Семейная психология : учебн. пособие / Татьяна Владимировна Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
3. Андреева Т.В. Социальная психология семьи : монография. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006
4. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения [Текст] / А.Я. Варга. – М., 1986.

5. Гаврилова Т.П. О стилях семейного воспитания [Текст] / Т.П. Гаврилова // Начальная школа. - 1989. - №5. - С.54-58.
6. Захаров А.И. Ребенок до рождения и психотерапия последствий психических травм [Текст] / А.И. Захаров. - СПб., 1998.
7. Кондратюк В.Н. Изучение методов семейного воспитания [Текст] / В.Н. Кондратюк // Начальная школа. – 1993. – №1. – С.70-72.
8. Острогорский А. Семейные отношения и их воспитательное значение [Текст] / А. Острогорский // Домашнее воспитание. – 2002. – № 3, № 4, № 5. – С.9-11.
9. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи [Текст] / Ю.И. Семенов. – М., 1974.
10. Ткачева В.В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии [Текст] / В.В. Ткачева. – М.: АСТ; Астрель, 2007. – 318 с.
11. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. [Текст] / Л.Б. Шнейдер. – М., 2000.
12. Щербич Л.И. Семья и общество [Текст] / Л.И. Щербич, Н.В. Кузнецова // Социальная работа. – 1993. – № 7.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке сім'я?
2. Чому сім'ю вважають інститутом первинної соціалізації дитини?
3. Дайте визначення поняттю «сім'я» різними науковцями.
4. Розкрийте з історичної точки зору поняття «сім'я».
5. Виділіть значущі елементи в соціально-педагогічній характеристиці сім'ї.
6. Як відбувається становлення сім'ї?
7. Розкрийте особливості сім'ї.
8. Що означає поняття «власний потенціал сім'ї»?
9. Що виступає найважливішою характеристикою динамічного компонента власного потенціалу сім'ї?
10. Розкрийте загальну характеристику родини.

11. Яка принципова різниця інституту родини стосовно інших соціальних інститутів?
12. Скільки існує історичних типів сімей? Розкрийте їх.
13. Кому відводиться особлива роль у сучасній сім'ї? Відповідь обґрунтуйте.
14. Розкрийте основні функції сім'ї.
15. Які тенденції прослідковуються в розвитку сучасної української родини?

Розділ 5

ВПЛИВ ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩА НА СОЦІАЛІЗАЦІЮ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

5.1. Інтернет як нове соціальне середовище

ПЛАН

1. Інтернет-мережі як нове соціальне середовище
2. Управління поведінкою в мережі
3. Вербальна мова спілкування в Інтернет-середовищі
4. Конструйована реальність як різновид середовища.
5. Вплив Інтернет-середовища на розвиток суспільства
6. Вплив на соціалізацію сучасної молоді Інтернет-середовища
7. Соціальні мережі Інтернет-середовища як чинник кіберсоціалізації студентів
8. Інтернет як нова комунікативна соціальна реальність
9. Вплив мережі Інтернет на формування і розвиток соціального капіталу

Ключові слова та поняття: Інтернет, соціальна мережа, Інтернет-середовище, вплив, соціальна реальність, конструйована реальність, студентська молодь, Інтернет-технології, середовище

*І побачив я нове небо і нову землю, бо колишнє небо і колишня земля минули
Біблія. Одкровення 21:1-27*

1. Інтернет-мережі як нове соціальне середовище. Комп'ютерні мережі, як вид телекомунікації – принципово новий пласт соціальної реальності. Найбільш широке поширення, у наш час, отримала комп'ютерна мережа Інтернет, так само відома під назвою «Всесвітня павутина». Більше не треба ходити в кінотеатр, на концерт улюбленої групи, засиджуватися у бібліотеці, утрудняти себе походами по магазинах, усю необхідну Вам інформацію Ви можете отримати, не відходячи від екрану Вашого монітора. З'явився новий вид психологічного розладу – Інтернет-залежність. Зростаюча популярність Інтернет-технологій дозволяє розглядати

«всесвітню павутину», як нове соціальне середовище. Предметом уваги вчених в ній може бути багато що – від закономірностей поведінки людей в Інтернеті і до впливу взаємин в Мережі на повсякденне життя осіб, безпосередньо не зайнятих у сфері комп'ютерних технологій або електронної комерції. А прогнози сьогодні робляться ще радикальніші: через декілька років багато що, що відбувається в «віртуальній реальності», визначатиме наше буття у «реальному світі».

Особистісне сприйняття породжує «Кінець світу» і малю в умах людей нові картини світу що, в реальності не мають свого існування. У серпні 2003 світ спостерігав, як половина США і Канади занурилася в темряву. Недавню енергетичну кризу жартома прозвали »кінцем світу«, породжуючи чутки і анекдоти. Аварія на електростанції і каскадні відключення електрики, що послідували, паралізувала не лише транспортну та ін. системи життєзабезпечення мегаполісу. Криза внесла паніку в роботу банків і закриття біржових торгів. Колосальні збитки понесли об'єкти торгівлі, тони продуктів утилізували або просто викинуті. Багатомільйонні втрати підраховують досі, і навряд чи офіційні цифри відповідатимуть дійсності.

Залежність людства від енергозабезпечення в наше століття важко переоцінити. Проте відключення з мережі 220 V привело до відключення іншої Мережі – Глобальної Мережі людських комунікацій. Робота операторів мобільного зв'язку і Інтернет-провайдерів припинилася. Тимчасово не працювали основні новинні сервери. Робота з електронною поштою стала неможлива, закрилися для відвідування багато чатів і форуми. Автор статті, знаходячись у відносно благополучній північній частині столиці, міг спостерігати реакцію людей на блокування роботи в Мережі. І як виявилось, багато жителів московського регіону переживали не за відсутність світла у своїх будинках, кондиціонери, що потекли, і холодильники або дорогу додому. Передусім, їх цікавило, коли можна буде проглянути електронну пошту або зайти на улюблений форум,

зустрінуться в чаті або ICQ. Страхи із цього приводу можна було спостерігати ще декілька днів після нормалізації роботи Інтернету.

Чому ж настільки хворобливою виявилася відсутність Інтернет-комунікацій? Останніми роками сучасні комунікаційні технології міцно увійшли до життя людей. Інтернет, створювався як сакральна сфера діяльності, касти інтелектуалів-ЕОМщиків, Інтернет зараз заповнили клерки, школярі, студенти, домогосподарки і багато хто інший. Популяризація Інтернету, його доступність, не висока вартість персональних комп'ютерів і послуг провайдера, привели до справжнього Інтернет-буму. Навіть криза доткомовських компаній на початку тисячоліття ненадовго похитнула віру в економічну доцільність використання «всесвітньої павутини». За прогнозами експертів-представників компаній що надають доступ в Інтернет, розчарування повинне було позначитися на відвідуваності і часі проведеному користувачами в Мережі. Але потік відвідувачів не зменшився, більше того він лавиноподібно прокотився по країнах Азії, центральної Європи і України.

Що ж сталося? Економічні інтереси поступилися місцем міжособистісним комунікаціям, і людство зіткнулося з новим соціальним феноменом – «віртуальна реальність».

Нове середовище. Людське середовище на основі Інтернет-технологій і реальність соціально конструйовані. Ключові терміни тут – «реальність» і «середовище» – використовуються не лише в повсякденній мові, але і у філософській традиції, що має тривалу історію. Отже, немає потреби обговорювати семантичні складнощі повсякденного або філософського використання цих термінів. Для наших цілей досить визначити «реальність» як якість, властиву феноменам, мати буття, незалежне від нашої волі і бажання. Тобто на Інтернет середовище ми дивимося «по-дюргеймовські», розглядаючи соціальні факти як Речі.

А щільне спілкування в Інтернеті вже стало повсякденністю не лише для країн «Золотого мільярда», але і для всіх регіонів України так і всього світу. Соціологи стверджують, що 15% бар'єр відділяє реальність від девіантності. Саме у той момент, коли в 2000 році в

Києві користувачами стали більше 15 відсотків населення, (на початок 2005 р. їх вже 26%) було знято питання про те, що таке Інтернет, технічне середовище для взаємодії Адиків або норма?! Звичайно, вже не екзотикою Інтернет для всіх регіонів України і інших країн колишнього радянського союзу. Але мешканці столиці України так і інші вже «живуть» в Мережі, для них вже усе реально.

Ще довго триватимуть дискусії на тему негативного впливу Мережі на психосоматику і інші сфери життя сучасної людини. Але це предмет досліджень інших наук. Педагогіка, психологія і соціологія розглядає цей феномен як феномен, як соціальний факт, як річ.

У науці широко застосовується поняття «Визначення ситуації». Введений уперше американським соціологом У. Томасом, він означає, що будь-яка соціальна ситуація є те, як її визначають учасники. Іншими словами, для соціологічних цілей реальність є предметом дефініції. Ось чому вчений соціолог повинен ретельно аналізувати багато граней людської поведінки, у тому числі і такі, які по суті визнаються помилковими і абсурдними. Психолог може констатувати Інтернет залежність, антрополог і медик визнати сексуальну поведінку в Мережі абсурдним, філолог затаврувати мову інтернетчиків як «недорозвинений». І більше не звертати увагу на «маргіналів». Але якраз тут і починається робота вченого. Йому абсолютно не навіщо заперечувати життя в Інтернеті як дурість з наукової точки зору. Насправді та дурість і уявна абсурдність, яка визначає ситуацію, входить складовою частиною в предмет наукового соціологічного аналізу.

Якщо ми були досить переконливі, то Мережа – це соціум, що займає генеральне положення для мільйонів землян. Відповідно до дюркгеймівського розуміння, Інтернет-співтовариство з'являється перед нами як об'єктивний факт. Його не можна заперечувати, з ним повинні рахуватися. «Всесвітня Павутина – WWW» знаходиться зовні, вона оточує, направляє життя, як тільки заходиш в Мережу. Відмінність від її антипода – «реала» – можливість відключити

комп'ютер (але це схоже на те, як вимкнути телевізор: не знаходячи нічого цікавого, ми все одно наполегливо перемикаємо канали).

Так ми стикаємося з Мережею як соціальним фактом. Еміль Дюркгейм і його послідовники більш менш обґрунтовано стверджували, що соціальні факти суть «речі», що так само мають об'єктивне існування поза нами, як і явища природи – «Річ» – це щось подібне до гори, яку не можна прибрати. «Річ» - це те, об що можна марно битися, те, що знаходиться у визначеному місці всупереч нашим бажанням і надіям. Саме у такому сенсі Мережа це сукупність речей.

2. Управління поведінкою в мережі. «Нетікет» або «кіберетика» – це загальноприйняті норми роботи в Мережі Інтернет, спрямовані на те, щоб діяльність кожного користувача мережі не заважала роботі інших користувачів. Фундаментальним принципом їх дії є наступне: правила використання будь-яких ресурсів Мережі (від поштової скриньки до каналу зв'язку) визначають власники цих ресурсів і тільки вони. Одно з найбільш поширених помилок, існуючих в Інтернеті, полягає в тому, що в Мережі усі рівні. Проте це далеко не так. Нерівність (стратифікація) в Інтернеті досить поширена. Одним із засадничих принципів функціонування мережевих співтовариств є принцип самоорганізації. Соціальна стратифікація в даному випадку виникає з приводу доступу до інформаційних ресурсів і, відповідно, владних повноважень. Найяскравіше стратифікація в мережевих співтовариствах міжособистісного спілкування є видимою в телеконференціях.

Адміністратори мають вищий ступінь влади і є найбільш кваліфікованими в технічному відношенні з учасників співтовариства самостійно приймають рішення про те, які телеконференції доступні на їх сервері, вирішують питання доступу користувачів до тих або інших інформаційних ресурсів, відповідності модераторів їх функціональним обов'язкам.

Наступний ступінь в соціальній ієрархії електронних конференцій займають модератори і нижче субмодератори.

Модератор – ця відповідальна особа, або призначена, або вибрана на підставі голосування (таємного або відкритого), основним завданням якого є стеження за тим, щоб тексти, що відправляються в модеруєму групу, що знаходиться у відомстві вказаної особи, відповідали тематиці групи і не несли в собі образливих суджень і матеріалів. У круг його обов'язків також входить виконання ряду дій, у разі порушення користувачами (юзерами) встановленого порядку.

Субмодератор – це людина, що відповідає за порядок у своєму форумі або форумах сервера, прагнучий підтримати і розвинути інтерес до цієї теми і, можливо, але не обов'язково, такий, що є експертом в питаннях, що обговорюються в цьому форумі. Модератор має право повного контролю над змістом телеконференції і можливість «викидання» порушників з конференції. Модерування здійснюється на будь-якому сайті мережевого спілкування.

Міра модерування варіюється в широких межах: від суворого контролю за висловлюваннями учасників, до дуже ліберального. Неврегульованість соціальних норм, на яких базується те або інше рішення модератора нерідко призводить до міжособистісних конфліктів.

Між користувачами Мережі часто виникають суперечки про поведінку того або іншого модератора, і, звичайно ж, про те, чи потрібні взагалі модератори. Іноді для обговорення етичних норм при ухваленні рішень модераторами, навіть створюються спеціальні форуми. Вони частенько бувають одними з найпопулярніших, оскільки майже кожен вважає себе скривдженим діями якого-небудь модератора або просто присутністю таких.

У більшості телеконференцій і чатів існують також групи постійних учасників, які вважають себе хазяями на цій віртуальній «території». А творці інтерактивних сервісів для користувачів вносять свій внесок у відповідність Інтернету реальному простору,

називаючи окремі частини своїх продуктів «світами», «кімнатами» і «територіями».

До кожного «маргінала» там відносяться з підозрою і у разі порушення ним неписаних звичаїв і традицій роблять заходи дії. Серед цих заходів найбільш радикальним є блокування усіх повідомлень від будь-кого, хто користується послугами провайдера, який обслуговує порушника. Такого роду «смертний» вирок, що позбавляє права доступу в конференцію, в мережі Usenet носить назву Usenet Death Sentence, скорочено UDS або БАН.

Мережа, як об'єктивний і не залежний факт, протистоїть людині, особливо у формі примусу. Модератори задають зразки дій і навіть формують очікування інтернетчиків. Вони заохочують, поки дотримуються їх приписів. На випадок виходу за ці рамки у розпорядженні Інтернет-співтовариства є майже необмежений арсенал важелів контролю і примусу. Санкції здатні у будь-який момент ізолювати нас від навколишніх акторів, піддати осміянню, позбавити Імені («Ника») і можливості відвідувати цей ресурс. Закони і мораль співтовариства можуть надати майстерно аргументоване виправдання кожної з цих санкцій, і більшість людей навкруги схваллять подібні виправдання, якщо їх використовують в покарання за відхилення від заданих зразків поведінки.

Таким чином, стратифікація у рамках локальних мережеских співтовариств міжособистісного спілкування може не лише закріплювати внутрішньогрупові страти, що склалися у оффлайновому світі, але і сприяти формуванню громадської думки навколо тих або інших груп, а також індивідів.

3. Вербальна мова спілкування в Інтернет-середовищі. Можна прогнозувати, що вплив стратифікації, що оформилася у віртуальному просторі, на стратифікацію у реальному світі ростиме, особливо в молодіжному середовищі. Те, що індивіди, що мають доступ до ресурсів мережі Інтернет об'єднуються в одну страту, а індивіди, що не мають доступу, залишаються в іншій страті, сприяє

як процесу формалізації стосунків усередині страт, так і процесу протистояння між згаданими стратами.

Індивід, таким чином, черпає свій світогляд з Інтернет-співтовариства точно так, як і він отримує соціальні ролі і самоідентифікацію. Іншими словами, його почуття, уявлення про себе, дії, а також погляди на світ, як віртуальний, так і реальний, задаються йому суспільством. Цю обставину А. Шютц виразив терміном «світ як даність», що означає систему нібито самоочевидних допущень, що самостверджуються, про світ, яку кожне суспільство породжує в ході своєї історії

Такий соціально детермінований світогляд заданий, принаймні частково, в мові, на якій говорить Інтернет. Можливо, деякі лінгвісти і перебільшили вплив мови на світогляд, але навряд чи можна сумніватися в тому, що мова, як мінімум, бере участь у встановленні стосунків між його носієм і реальністю. При зіткненні нашої мови з Інтернетом мова трансформується. «Посмішечки» (smiles) непомітно для тебе самого проникають в твої цілком паперові листи, і одного разу ти виявляєш їх у своєму офіційному листуванні. Комп'ютерний жаргон, як і самі інформаційні технології, випробовує на собі вплив англійської мови, при цьому залишаючись унікальним явищем для кожної з культур. Ситуація навколо комп'ютерного сленгу набагато складніше це не транслітерація англійських термінів і навіть не їх калькування, хоча можна привести масу прикладів і того, і іншого. Це переосмислення англійських позначень під впливом глибинних пластів мовної свідомості і унікальної контактної ситуації двох мов, що склалася. Відмітимо численні приклади практичної транскрипції термінів (гейт, хард, Глюк, апгрейд, сісоп, лінк, чат, юзер, аплет, геймер, балка, офлайн і тому подібне). Часто цей механізм виступає в єдиному ладі з тенденцією до редукування (комп, плз, путер, софтвер). Те, що транскрибувало є сусідами з ненавмисними або, що теж трапляється, нарочитими помилками (мессаг, рулез), з усіканнями (проги, субж, кінфа, борду). Ряд термінів втратили ознаки, властиві варваризмам, і прижився в нейтральному професійному шарі російської мови –

іноді через відсутність хорошого українського еквіваленту (онлайн, Інтернет, принтер, хакер), а інший раз і незважаючи на наявність еквівалентів (постмайстер, коннект, логін, контент).

Уявлення про письменність на наших очах видозмінюється, на порядок денний встає так звана «мультиписьменність», тобто навички і вміння розуміти і складати тексти з необхідністю повинно тепер включати навички і вміння оперувати електронними засобами пізнання і спілкування, у тому числі – мультимедійними і гіпертекстовими засобами. Такий виклик нової дійсності. Ми не вибираємо собі мову, його нав'язує нам конкретна соціальна група, що відповідає за нашу соціалізацію в Мережі. І заздалегідь готує нам початковий символічний апарат, за допомогою якого ми досягаємо Інтернет, упорядковуємо свій мережевий досвід і інтерпретуємо власне існування у віртуальному просторі.

4. Конструйована реальність як різновид середовища.

Точно також як і «нова мова», мережеве співтовариство «надає» нам цінності, логіку і запас інформації (як, до речі кажучи, і дезінформації), які складають наше «знання». І далеко не кожен в змозі зробити переоцінку не лише усієї нав'язаної картини світу, але навіть її окремих фрагментів. Насправді актор просто не відчуває потреби в такій переоцінці, оскільки прищеплений в процесі соціалізації світогляд здається йому самоочевидним. Оскільки ту або іншу точку зору розділяють майже усі, з ким індивідові доводиться мати справу у рамках мережевого спілкування, остільки світогляд не вимагає спеціальних підтверджень. Його «доведеність» лежить в досвіді інших людей, які, що постійно відтворюється, між іншим, теж сприймають його як даність.

Коротке це положення соціології Інтернету можна виразити так віртуальна реальність конструюється мережевим суспільством.

Може скластися помилкове уявлення про натовпи загнущаних і керованих модераторами людей, спонукуваних до покори постійним страхом перед тим, що їх забанять. Але і буденне знання

про суспільство, і соціологічний аналіз переконують нас в тому, що це не так. Більшості з чатеров ярмо адміністрації не занадто тре шию.

Чому? Частково тому, що вони у більшості випадків самі бажають саме того, що суспільство чекає від акторів. Ми хочемо підкорятися правилам. А це, у свою чергу, можливо не тому, що влада Інтернет-співтовариства менша, а тому, що вона навіть більше, ніж ми досі стверджували. Воно детермінує не лише те, що ми робимо, але також і те, що ми є. Іншими словами, мережева стратифікація зачіпає і буття, і нашу поведінку в Мережі.

Проте щоб не згущувати фарби з приводу детермінованої мережевих стосунків, звернемося до «веберовській» парадигми про вплив особи на історію і соціум. Якою б непорушною не здавалася та або інша соціальна структура сьогодні, вона не була такою з моменту зародження Інтернету в надрах Пентагону і університетів США. У різні періоди існування Мережі кожна з її характерних рис була придумана людьми – спочатку, військовими, далі – вченими-ЕОМщиками, фанатиками-аддиктами, комерсантами яким було потрібне нове середовище для ведення бізнесу і сублімації його на інший динамічний рівень, і тими, хто просто мав владу (провайдери і оператори зв'язку) і чомусь вирішив, що так краще будувати комунікаційне середовище. Цю соціальну систему створили люди, тому вони можуть вносити в них зміни Подібна діалектична життя в Інтернеті – ґрунт для дискусій фахівців в різних областях знання. Але головне – дзеркальна подібність з діалектикою реального життя, можливо, в найближчому майбутньому дозволить зняти лапки з «реальності» що відноситься до Інтернет-мережі.

Мільйонам людей Інтернет замінив реальність, але, що означає замінив? Наскільки правомірне уявлення про Інтернет як «інший», маргінальній реальності. Все частіше в столицях обивателі замовляють товари і їжу в Інтернеті, стежать за банківськими рахунками і грають на біржі, відвідують електронні торги, аукціони, казино, розплачуючись віртуальними грошима (а колись і паперові гроші сприймали як фікцію, за визначенням Маркса надалі, «золоту довіряли, оскільки воно мало вартість, а паперові гроші мали

вартість, оскільки їм довіряли» – ситуація повторюється). У Мережі вибирають електронний уряд і віддають голоси в конкурсах краси, і на усе це технічне середовище накладається невидима мережа людських відносин. Представляється, що зі збільшенням користувачів Інтернет-середовище настільки буде опосередковано і інтерналізована, дискурс освоєний, а топологія особи сприйме персональний комп'ютер як нормальне продовження особи індивіда, що через 10-15 років демаркаційна лінія, що розділяє дві реальності, зникне. А роботи із приводу Інтернет-аддикції викликатимуть нерозуміння і нерозуміння, як розчулюють сьогодні роботи деяких психіатрів початку 90-х.

Якщо автор був досить переконливий, то можна зробити припущення, що вивчення психологами і соціологами опосередкованої Інтернетом діяльності є актуальною і перспективною дослідницькою областю. І такі дослідження набиратимуть силу. Викликаний стрімким розвитком Інтернету «культурний шок», або «футурошок», якщо скористатися вираженням О. Тоффлера, всюди порівнюється з потрясіннями основ культури, що супроводжували винахід і розвиток спочатку писемності, а згодом книгодрукування і, нарешті, телебачення. Не слід також закривати очі на те, що опосередковану Інтернетом активність проявляють десятки і сотні мільйонів людей, тобто «Мережа» – насправді всесвітня. Отже, ми бачимо, що життя у Віртуальному просторі так само насичене і підкоряється тим же соціальним законам, що і «реал». Ми продемонстрували підтвердження основних соціологічних дефініцій про суспільство: соціальна стратифікація, соціальна мобільність, соціальний контроль є присутніми в мережевому спілкуванні, як і в реальності.

Всепроникненість інформаційних технологій незабаром дасть певні підстави стверджувати, що якщо Вас немає в Інтернеті, то Вас немає ніде.

5. Вплив Інтернет-середовища на розвиток суспільства.
Комп'ютери і інформаційні технології неухильно підштовхують

людство у бік нового інформаційного світоустрою. Величезні потоки інформації породжують в суспільстві найнесподіваніші наслідки. Інформація настільки проникла в соціально-політичні і економічні процеси, що іноді викликає в людях страх перед невизначеністю сьогодення і майбутнього. Народжуються нові ідоли і ідеали, які об'єднані тим, що усі вони існують поза межами сфер впливу організацій, традиційно контролюючих ситуацію в суспільстві. Відбувається переосмислення істоти особи не лише на тлі глобальних інформаційних потоків, але і в суперництві з ними.

Інформаційна революція руйнує перешкоди між народами і країнами, електронні магістралі, незважаючи на державні кордони, сполучають Київ і Токію, Ригу і Сан-Франциско, Душанбе і Ванкувер. Одним з дивних інструментів, що дозволили прийти до нового рубежу історичного розвитку, став INTERNET (INTERNational NETwork), з яким зв'язують найважливіший етап в інформаційній революції двадцятого століття, оскільки саме ця всесвітня комп'ютерна мережа об'єднала мільйони людей і сотні країн, саме вона сприяла стиранню державних кордонів, скороченню географічних відстаней, ліквідовувала перешкоди для спілкування в різних галузях науки, культури і освіти.

Результати дослідження міністерства торгівлі США показали, що радіо знадобилося 30 років, щоб досягти аудиторії в 50 мільйонів чоловік, телебаченню – 13 років, а Інтернету – всього 4 року. Об'єм даних, що пересилаються, в Мережі подвоюється кожні 100 днів, до 2001 року число його користувачів за прогнозами зросте до 700 мільйонів.

Що ж таке Інтернет? Історія Мережі своїми коренями йде в початок 60-х років нашого століття. Тоді перед Міністерством оборони США виникла нелегка стратегічна проблема – як управляти країною у разі виникнення ядерного конфлікту з Радянським Союзом. Іншими словами, побоювання полягали в можливому обезголовлюючому ударі по національному комунікаційному центру, який, у результаті, був би не в змозі зв'язати військових

начальників з Американськими стратегічними силами і, тим самим, запобігти удару у відповідь.

Рішенням цієї задачі і зайнявся відділ Департаменту Міністерства Оборони США, відомий під назвою ARPA (Агентство Дослідницьких Проектів Особливої Трудності).

За результатами дослідницьких робіт, проведених під його керівництвом, було вирішено створювати децентралізовану систему, що складається з окремих незалежних сегментів, в якій в основу інформаційного обміну покладений принцип комутації пакетів. Ці пакети можуть транслюватися до вузла одержувача різними шляхами (як по павутині), з використанням різних каналів зв'язку.

В процесі роботи було виявлено цікаву обставину – така система виявилася дуже зручною транспортною магістраллю для передачі різного роду інформації. Так з'явилася «електронна пошта».

Початком становлення світової комп'ютерної мережі прийнято вважати 1986 рік. Відтоді її популярність постійно росте, а ріст кількості користувачів складає відсотки в місяць. США є лідером - на їх частку доводиться більше половини комп'ютерних систем Мережі і більше трьох чвертей загального інформаційного потоку. Інтернет став середовищем спілкування, спільної роботи і відпочинку людей. Непрацевдатні і інваліди тепер мають «весь світ під рукою». Біл Гейтс добре порівняв Інтернет з «електронною нервовою системою, що має здатність миттєво реагувати на будь-які зміни у навколишньому світі і аналізувати ситуацію, допомагаючи людям приймати швидкі і правильні рішення» [4]. Це вікно в новий світ – світ пізнання, світ нових інформаційних технологій. Сучасна людина вже не мислить себе без Інтернету. Розвиток мережі в недалекому майбутньому зіграє у світовій історії таку ж роль, як свого часу розвиток фабричного виробництва, що викликав промислову революцію XVIII століття. Такий висновок міститься в дослідженні «Вплив Інтернет-економіки на сучасну Європу», проведеному компанією Henley Centre. На думку авторів дослідження, прийдешня «Інтернет-революція» багато в чому повторить зміни, що відбувалися в Європі XVIII століття, з тією

лише різницею, що сьогодні «революційні процеси відбуватимуться в три рази швидше» [5].

На сьогодні світова Мережа об'єднує за найскромнішими оцінками, більше 143 мільйонів користувачів на усіх континентах [2]. Вони сполучені телефонними лініями, оптоволоконними кабелями, супутниковими каналами зв'язку.

Швидкий поступальний розвиток Мережі зажадав створення континентальних організацій для її управління. Вже в 1989 році в Європі для адміністрування і координування роботи з Мережею була організована RIPE (Resaux IP Europeans). Для координації загальної структури, Europeans). Для координації загальної структури, зусиль розробників, вжиття організаційних заходів служить організація, яка має наступну структуру: центральний орган IAB (Internet Activities Board), що складається з двох підкомітетів, - дослідницького IRTF (Internet Research Task Force) і законодавчого IETF (Internet Engineering Task Force). Основною адміністративною службою Інтернету є IETF, який займається питаннями стандартизації і приймає стандарти RFC (Request For Comments). Цей підкомітет складається з секцій по напрямках, які, у свою чергу, діляться на робочі групи по завданнях. Усі прийняті IETF стандарти RFC загальнодоступні.

Окрім цього, в Інтернеті існує організація під назвою NIC (Network Information Center), що займається поширенням технічної інформації, реєстрацією і підключенням користувачів, а також рішенням адміністративних завдань, таких, наприклад, як розподіл адрес в мережі. У регіонах послуги Інтернету місцевим організаціям і окремим особам надають спеціальні комп'ютерні служби ISP (Internet Service Providers).

У Україні комп'ютерні мережі почали створюватися в 1986 році. До Інтернету українців підключилися у кінці 1990 року. Вже тоді він зробив неоціниму послугу засобам масової інформації. Так, під час путчу 1991 року в Києві комп'ютерні мережі були непідвладні цензурі і тому змогли дати об'єктивну інформацію про

події, що відбуваються. У ті серпневі дні «Укртелеком» випустив 46 тисяч одиниць інформації для усієї України і зарубіжних країн.

Сьогодні на українських серверах є багато цікавої і корисної інформації, життю суспільства, що стосується практично усіх сторін, але, на жаль, доступ до Інтернету в нашій країні має лише 3% населення.

Розвиток глобальних мереж є причиною виникнення принципово нового світу з так званою віртуальною дійсністю, в якому значно зростає можливість маніпулювання суспільством взагалі і окремою особою зокрема. Наукового прогнозу подальшого розвитку віртуального світу доки немає, як немає і досвіду існування віртуальних організацій. Масштаби, топологічна складність і поведінка системи давно виходять за рамки первинного американського проекту, навіть якщо він існував. Вже поставлений і вирішується питання про наступний крок розвитку мережі. Директор консорціуму W3C Тім Бернерс-Лі вважає, що нова фаза розвитку Інтернету характеризуватиметься спільною роботою комп'ютерів в Мережі без якого-небудь втручання людини. Йдуть повним ходом і роботи по подальшому вдосконаленню структури глобальних обчислювальних мереж. Є декілька проектів, у рамках яких передбачається створення єдиної інфраструктури високошвидкісних комунікацій наступного тисячоліття. Одним з таких проектів є INTERNET, що розробляється під егідою USAID (University Corporation for Advanced Internet Development). У нім, окрім таких відомих фірм як IBM, Fore Systems, Cisco, 3Com, беруть участь Національний науковий фонд США і, природно, Міністерство оборони США. Планується, що на початковому етапі ця мережа забезпечить швидкість передачі даних до 2,4 Гбіт/с і об'єднає найбільші північноамериканські університети, лабораторії і обчислювальні центри. Хочеться зазначити, що подібні проекти вже зараз закладають розподіл сфер впливу в інформаційному просторі планети в ХХІ столітті. Яким воно буде, невідомо, а доки Росія, втім, як і уся Європа, відстає від США в області високошвидкісних каналів зв'язку.

Крім того, Інтернет є абсолютно новим середовищем для заняття бізнесом. Він дозволяє фірмам працювати швидко, без посередників, без використання дорогих інформаційних каналів, а також забезпечує для усіх рівні можливості по всьому світу, встановлює свої економічні межі, забезпечує безпечний обмін інформацією як між відділеннями одного підприємства, так і між різними фірмами і організаціями, географічно віддаленими один від одного. Розширення круга споживачів і мобільність, які дає Мережа, дозволяють інакше поглянути на види послуг і товарів, що надаються.

Так, наприклад, у багатьох країнах через інтернет можна замовити квитки на спортивні і розважальні заходи, на потяг і літак. У Росії успішно діє система попереднього замовлення залізничних квитків для проїзду по країнах СНД і Балтії (www.express.tsi.ru). Маркетинг так само з появою Інтернету придбав нові можливості завдяки дешевизні, швидкості і інтерактивності Мережі, адже Web-сторінки можна відновити за лічені секунди. Деякі Web-маркетологи вважають: чим швидше інформація дійде до покупця, тим швидше він прийме рішення про купівлю. Цей висновок зроблений на основі відповідних наукових досліджень, що показали, що багато користувачів відвідують початкові сторінки тільки для того, щоб дізнатися про нову продукцію.

Очікується значний розвиток електронної комерції, що обумовлено створенням Web-вузлів роздрібними торговцями. Індустрія реклами і маркетингу, орієнтована до цього моменту на друк, радіо і телебачення, починає набувати контурів і в Інтернеті, розвиваються новітні стратегії маркетингу.

Світовий фінансовий ринок вже немислимий без використання якісно нових систем електронних платежів. За оцінками фахівців, на початок наступного століття щонайменше сім тисяч банків матимуть свої Web-сторінки. А число банків, що дійсно ведуть діяльність через інтернет, досягне двох тисяч. Угода в Інтернеті може бути оброблена без дорогої участі інфраструктури банку. Зокрема, Nations Bank (четвертий банк США) розробив і впровадив нову

програму обслуговування, оскільки старі технології вже не дозволяють обслуговувати клієнтуру швидко і якісно. Організовано п'ять інформаційних центрів в різних регіонах країни, з якими будь-який клієнт може зв'язатися по телефону або Інтернету і уточнити стан свого рахунку, а також послуги, що робляться банком. В майбутньому передбачається можливість обслуговування клієнта через персональні комп'ютери, відеотелефони і спеціальні кіоски, що нагадують невелику тумбу з екраном. Причому можна буде не лише отримати гроші або перевести в готівку чеки, клієнт може вийти на банківських операторів, проконсультуватися з ними, віддати необхідні розпорядження і проконтролювати через свій монітор правильність заповнення необхідних документів. У останніх моделях таких кіосків банківські операції деталізовані і управляються за допомогою картинок. Клієнтові залишається натиснути пальцем на потрібне зображення.

Окрім усього позитивного, що придбало і придбаває людство з розвитком високих технологій типу Інтернету, світ стикається і з негативною стороною цього явища – зокрема, з бурхливим ростом комп'ютерних злочинів, особливо в економіці і кредитно-фінансовій сфері. За даними МВС Росії, в 1997 р. доля комп'ютерних злочинів склала 0,02% від загального числа злочинів в цій області. Збиток склав понад 20 млрд. рублів.

Через свою відкритість Мережа надає зловмисникам великі можливості. Так, наприклад, через неї можна отримати доступ до конфіденційної і секретної інформації, скопіювати її, внести зміни або просто знищити, можна упізнати паролі, адреси серверів і т. д. і входити в мережу під ім'ям зареєстрованого користувача. В результаті подібних дій серйозно страждають авторитет фірми, її конкурентоспроможність і довіра клієнтури.

Враховуючи актуальність виниклої проблеми, великі комп'ютерні фірми організовують спеціальні групи «етичних хакерів». Ці групи шляхом легального вторгнення в системи різних фірм аналізують їх захищеність і дають відповідні рекомендації по усуненню вразливих місць.

Крім того, певну небезпеку представляють тимчасові або звільнені службовці, оскільки мають в розпорядженні великі права доступу в корпоративні мережі підприємства, знають структуру їх побудови і рубежі захисту. «Саме цими людьми, а не хакерами, - як відмітив фахівець з комп'ютерних злочинів з ФБР Ден Нільсен у своєму виступі на конференції RSA Data Security, – здійснюється велика частина зареєстрованих комп'ютерних злочинів в американських компаніях». Так, Джордж Марио Паренте, колишній комп'ютерний технік компанії Forbs Inc, звинувачується в зломі внутрішньої мережі компанії і знищенні інформації, що міститься в ній. В результаті п'ять з восьми серверів встали, а фірма зазнала збитків у розмірі 100 тис. доларів. Представник Forbs підтвердив, що «акт технологічного саботажу» стався відразу, як тільки Паренте був звільнений. В результаті проведені ФБР заходів у будинку зловмисника знайшли конфіденційну інформацію про діяльність Forbs, включаючи бюджет відділу інформаційних технологій на 1997 рік і декілька службових записок одного з керівників віце-президентів компанії.

Не обійшли комп'ютерні зломщики стороною і мережі ядерних станцій і військових структур. З найбільш гучних останніх злочинів можна відмітити проникнення в жовтні минулого року в Агентство інформаційних систем оборони США і викрадення звітти операційного програмного забезпечення, необхідного для контролю військових комунікаційних мереж. Це програмне забезпечення використовувалося в мережі американських військових супутників системи глобальної дислокації, яка призначена для наведення ракет на мету, орієнтації військ і відстежування наземної обстановки. У цю систему дислокації, керовану з бази ВПС в Колорадо, входять десятки супутників. Вона вважається одним з найважливіших плацдармів США на випадок ведення бойових дій в космосі. Ще одним прикладом комп'ютерного злomu може служити проникнення 22-річного канадця Джейсона Мьюхіні в абонентський пункт NASA. Відомство вимушене було створити цей пункт наново і замінити систему його безпеки (причому збиток склав понад 70 тисяч

доларів). Одним з останніх прикладів роботи українських хакерів можуть служити атаки, проведені їх неформальним об'єднанням проти відомств США. Тільки за три дні початку війни НАТО проти Югославії хакери зробили більше 40 атак на комп'ютерні центри Білого дому, Міністерства оборони і комп'ютерного зв'язку США. По заявах хакерів, більше двох третин спроб закинути вірус або заподіяти які-небудь ушкодження заокеанській системі увінчалися успіхом. Фахівці, зайняті в космічній галузі, підтвердили правдоподібність цієї інформації. За їх оцінками, дії хакерів, спрямовані на дестабілізацію системи GPS, спричинили дуже серйозні труднощі, пов'язані з комп'ютерною навігацією морських суден і літаків. Передбачається, що подібні дії хакерів здатні практично повністю «вимкнути» американську систему наведення ракет і бомб на мету, що може привести до світових конфліктів і глобальних катастроф.

Хакери, безумовно, хочуть довести, що в електронне століття у них є сила і вони здатні легко збити пиху з будь-якої державної організації або великої корпорації. «Але якщо вони такими діями намагаються завоювати симпатії, то це велика помилка, – вважає Юджин Спаффорд, експерт по забезпеченню інформаційної безпеки з університету Пардью. – Те, що вони роблять, навряд чи допоможе їх справі».

З появою мереж, що мають вихід на загальнодоступні канали зв'язку, намагатися проникнути в них можна з будь-якої точки земної кулі. Головне, щоб був комп'ютер з модемом, можливість підключення до мережі і цікавий користувач. «У світі налічується приблизно 100 чоловік, яких я ні за яких обставин не хотів би допускати до свого комп'ютера, – заявив Чарльз Палмер, що очолює Лабораторію глобальних досліджень безпеки фірми ІВМ. – Нині у всьому світі налічується близько 100 000 хакерів, але тільки 9,99% з їх числа можуть бути найняті професіоналами для участі в операціях промислового шпигунства, а 0,01% – відносяться до віртуальних злочинців світового рівня. Інші 90% – любителі, які використовують віртуальний простір для розваг».

Проблема комп'ютерної злочинності вже переросла в міжнародну, тому потрібні спільні зусилля держав, щоб з нею боротися або хоч би тримати під контролем. Зважаючи на небезпеку міжнародних комп'ютерних злочинів, вісім провідних індустріальних держав домовилися про загальні принципи і конкретні плани боротьби з ними. Ці угоди були досягнуті під час першої наради міністрів внутрішніх справ і юстиції Великобританії, Канади, Франції, Німеччини, Італії, Японії, України і США по розробці заходів боротьби з комп'ютерною злочинністю. У підсумковому прес-релізі відзначається, що серед іншого країнами вісімки погоджені кроки, покликані забезпечити:

- зарахування в штат правоохоронних органів достатньої кількості підготовлених і належним чином забезпечених технікою співробітників для боротьби із злочинами у сфері високих технологій;
- розробку способів відстежування атак на комп'ютерні мережі для виявлення хакерів в найкоротші терміни;
- проведення слідства в тій країні, в якій ховається підозрюваний, якщо екстрадиція є неможливою;
- заходи для збереження важливої інформації в комп'ютерних мережах, покликані запобігати посяганням на неї;
- розробку нових способів виявлення і запобігання комп'ютерним злочинам;
- використання нових технологій, наприклад, так званих ліній відеозв'язки, які дозволили б отримувати свідчення свідків з інших країн.

У нашій країні з 1 січня 1997 р. введений в дію новий Карний кодекс, що містить главу «Злочину у сфері комп'ютерної інформації», в якій перераховані наступні склади комп'ютерних злочинів:

- неправомірний доступ до комп'ютерної інформації (стаття 272);

- створення, використання і поширення шкідливих комп'ютерних програм (стаття 273);
- порушення правил експлуатації комп'ютерів, комп'ютерних систем і мереж (стаття 274).

Необхідно відмітити, що реально упіймати злочинця дуже складно. Згідно із законодавством, несанкціоноване проникнення в чужу інформаційну систему (наприклад, через інтернет) без яких-небудь наслідків не є протиправною дією і покаранню не підлягає. Тільки коли буде встановлено, що зроблено знищення, зміну або копіювання інформації, що зберігається в електронному вигляді, можна розглядати можливість притягнення до карної відповідальності. До того ж, як говорить статистика, жертвами комп'ютерних злочинів в основному є приватні підприємства і банки, які неохоче афішують свої проблеми (тим більше, відповідним державним органам), боячись зіпсувати свою ділову репутацію.

З виникненням Інтернету з'явилася нова, поки що недостатньо досліджена серйозна проблема – використання мережі як одного з інструментів інформаційно-психологічної дії на людське суспільство. Виникло нове інформаційне середовище, в якому інформація передається, складається, копіюється практично миттєво. Це середовище міняє сенс і цінність багатовікових засад і понять, трансформує норми моральності. Наведемо наступний приклад. Не встиг померти президент Франції Франсуа Міттеран, як його особистий лікар, всупереч правилам лікарської етики, випустив книгу про його хворобу. І хоча сім'я Міттерана добилася рішення про вилучення книги з продажу того ж дня, було вже пізно. Заповзятливі люди вже запустили текст в Інтернет, звідки вилучити його практично не можна. Так само використання Всесвітньої мережі політичними організаціями давно перестало дивувати звичайних обивателів і обурювати поборників чистоти в Інтернеті. Але, якщо офіційна влада використовує Інтернет для пересилки і представлення офіційної інформації, то претенденти на владу (особливо переслідувані і такі, що знаходяться в підпіллі)

використовують Інтернет не лише для обміну кореспонденцією. В якості прикладу можна привести початок передвиборної кампанії нинішнього віце-президента США Эл Гора. Його колишній секретар Майкл Гілл від імені Гора розмістив на Web-сайті (www.gore2000.org) контактні телефони і адреси електронної пошти, по яких могли б звертатися будь-які охочі підтримати вірогідного кандидата від демократів матеріально. Іншим прикладом використання мережі Інтернет може служити організація під назвою «Коаліція за вільну Бірму» (FBC), яка була заснована чотири роки тому. Своїм основним завданням організація вважає економічну і політичну блокаду військового режиму, встановленого в країні в 1988 р., що, по думці керівників Коаліції, у результаті неминуче повинно привести до «скидання хунти». З моменту створення FBC (www.freeburma.org) встигла перетворитися на одне з найвпливовіших політичних угруповань, представлених в Інтернеті. FBC має своїх прибічників в 28 країнах світу. З її впливом зв'язують введення економічних санкцій проти Мьянми (нинішня назва Бірми) з боку США і Канади. «Коли ми починали боротьбу у кінці 80-х, нам доводилося жити в джунглях і друкувати відозви на машинках, що писали. Персональні комп'ютери повністю змінили наш спосіб життя. Коли ж в 1994 році ми стали використовувати Інтернет, нам стало набагато простіше спілкуватися один з одним, і наші дії стали більше погодженими», – сказав Онг Найнг У з руху FBC «Демократичний фронт усіх студентів Бірми».

Ще однією проблемою є поширення інформації, пов'язаної з тероризмом, шпигунством, наркотиками, зброєю, порнографією або ж просто недоброякісним товаром. Перуанське угруповання бойовиків під назвою «Блискучий шлях» (Shining Path), яка знищила тисячі людей за десятиліття озброєного насильства, має свою власну сторінку. Середній абонент Інтернету витрачає близько 40% робочого часу на пошук порнографічних видань, подібних забороненому «Порнокіберу» [11]. Деякі держави, зважаючи на потенційні можливості нового середовища, шукають юридичні і технічні рішення цієї проблеми. У країнах Персидської затоки влади

ведуть переговори про основні правила доступу і використання Інтернету з провайдерами Мережі і групами користувачів. Так, Міністерство зв'язку Кувейту видало постанову, згідно з якою провайдери послуг Інтернету зобов'язані «гарантувати, що порнографія і політично шкідливі коментарі не з'являтимуться в Кувейті». А в Абу-Дабі «Клуб Інтернет» вирішив «заборонити сексуальні, релігійні і політичні матеріали в Інтернеті для дотримання місцевих законів».

Потрібно відмітити, що для нашої країни вирішення цієї проблеми представлятиме велику складність із-за особливостей внутрішньої політичної і економічної обстановки, розвалу контролюючих структур і правового середовища, що ще не склалося.

Важливою вважається і проблема підростаючого покоління. Давно відомо, що діти сприйнятливіші до різного роду нововведенням, ніж дорослі. Природно, Інтернет освоюється підлітками значно швидше, ніж батьки устигають зрозуміти і оцінити суть того, що відбувається. Щоб допомогти дорослим тримати ситуацію під контролем, створені програми-фільтри, що регламентують доступ до ресурсів Інтернету і дозволяють посилити нагляд за діями дітей в Мережі. За допомогою цих програм можна простежити, де побувала дитина, проконтролювати час його роботи, встановити заборонний список адрес (у деяких програмах ці списки автоматично оновлюються кожен місяць). Так, наприклад, програма Cyber Patrol (www.microsys.com) використовується для контролю і блокування доступу деяких вікових груп до інформації, яка може негативно вплинути на психіку і поведінку. До таких програм відносяться і Net Nanny (www.netnanny.com), і Littlebrother (www.kansmen.com) та ін.

Популярність Інтернету досягла такого рівня, що навіть державні структури вважають необхідним мати свою сторіночку в Інтернеті.

Враховуючи зростаючу роль і можливості інформаційного протиборства в системі забезпечення безпеки будь-якої держави, розвідувальні служби провідних країн світу не залишаються

осторонь. Так, йорданська розвідка розглядає свій новий абонентський пункт в Інтернеті як ознака «нової політичної відкритості». Насправді, це черговий приклад використання Інтернету для пропаганди.

У зв'язку з цим проблема управління інформаційним потоком, що впливає на уми людства, набуває наддержавного характеру. Окремо взятій країні з нею не впоратися. Якщо раніше відношення між людьми, соціальними групами, державами будувалися на нормах природного права, моральних і релігійних цінностях і принципах, що створюються і потім шліфувалися віками, то зараз треба починати усе спочатку, оскільки інформаційна революція зруйнувала ці засади. Потрібні спеціальні закони і програми захисту, централізована міжнародна система взаємодіючих структур як державного, так і приватного характеру. Як сім'я і суспільство визначають правила виховання підростаючого покоління, так і світу потрібні міжнародні закони спілкування з глобальними мережами. Це першочергове загальне завдання усіх держав, інакше може виникнути парадоксальне переродження аксіоми: не інформація для людини, а людина для інформації. Доки виникла ситуація не вийшла з-під контролю, проблему необхідно негайно вирішувати. Існуючі інститути Уповноважених по захисту даних в основному роблять упор на захист персональних даних, які є інформацією, що стосується конкретної людини або особи, яку можна ідентифікувати, – суб'єкта даних. Питання ж, що зачіпають моральне наповнення або інший зміст цієї інформації, розглядаються дуже рідко і мають, швидше, другорядне значення.

Розглянемо питання про створення в нашій країні кіберполіції по захисту суспільства, його культури і духовної спадщини в інформаційних мережах. Йдеться про створення в мережі або біля неї своєрідного порогу або сита, що перешкоджає проникненню в систему аморальної і аморальної інформації, що вражає нашу психіку, розкладаючої нашу культуру і основні засади людського суспільства в цілому. Тому вважаємо необхідним ухвалити закон, що регламентує діяльність, визначає відповідальність усіх зацікавлених

відомств і приватних структур в цій сфері, включаючи цей Комітет, з одного боку. З іншого боку, новостворювана структура має бути незалежною від більшості гілок влади. Бажано, щоб кіберполіція підпорядковувалася особисто Президентові України і готувалася щорічна доповідь Президентові і Парламенту про якість циркулюючої в комп'ютерних мережах і системах інформації.

6. Вплив на соціалізацію сучасної молоді Інтернет-середовища. Ідея створення і розвитку інформаційного середовища на базі сучасних інформаційних і комунікаційних технологій є важливою і актуальною. Розуміння терміну «інформаційне середовище» включає не лише звичні джерела інформації, але і віртуальну складову. Сьогодні у віртуальному середовищі, прикладом якого є Інтернет, активно протікають багато соціальних, політичних, економічних та ін. процеси.

Інтернет – цей засіб віддзеркалення реального середовища і одночасно умова конструювання реальності, що виявляє нові дії соціалізації особистості, які трактують інші установки, норми і цінності, і зрештою, чинить вплив на потреби, систему стосунків, структуру смислових координат сучасної людини.

Особливий інтерес у даному контексті придбавають питання соціалізації молоді. Фахівці з комунікацій, психологи, соціологи відмічають ріст впливу сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, включаючи Інтернет, на соціалізацію. Молоді люди починають переносити способи діяльності, форми поведінки з віртуального середовища в повсякденне життя. З'явився такий термін як «*homo virtualis*» людина, орієнтована на віртуальність, творця, носія, споживача віртуальної культури.

Звернемося до терміну «соціалізація». Уперше термін «соціалізація» стосовно людини з'явився в 1887 р. в книзі «Теорія соціалізації» американського соціолога Франклін Г. Гіддінгса [5]. Він спожив його як «розвиток соціальної природи або характеру індивіда», «підготовка людського матеріалу до соціального життя».

У широкому значенні слова термін «соціалізація» застосовується для позначення процесу, в ході якого людина з певними біологічними завдатками придбаває якості, необхідні йому для життєдіяльності в суспільстві. Чи іншими словами, соціалізація – це процес, що дозволяє індивідові функціонувати в конкретному суспільстві. Соціалізація традиційно розглядається як процес становлення суб'єкта суспільства, як процес і результат засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, соціальних ролей.

Інтернет є частиною структури інформаційних технологій і найпопулярнішим джерелом інформації серед молоді. Про що свідчить Всеукраїнський центр вивчення громадської думки. Ініціативне опитування було проведене 30-31 березня 2017 р. Опитано 1600 чоловік в 130 населених пунктах в 42 областях, краях і республіках України. Доля користувачів Інтернету в Україні продовжує рости: до березня 2017 року їх стало вже 86% (у вересні минулого року 67%), причому особливо помітно збільшується група активних щоденних користувачів (з 36 до 41% за рік). Щодня виходять в Мережу, передусім 18-24-річні (76%), високоосвічені респонденти (59%) [8].

Вплив віртуального середовища на соціалізацію сучасної молоді ми розглянемо з різних точок зору:

- 1) у ідентифікації свідомості і самопізнання (осмислення свого «Я», власної соціальної ролі і приналежності);
- 2) перетворення спілкування (розширення круга спілкування, розвитку навичок комунікації, зміни його просторово-часових характеристик);
- 3) розширення видів діяльності, зміни їх характеру.

Усі перераховані напрями тісно взаємозв'язані. З кожним з них пов'язаний ряд ризиків впливу віртуального середовища на особистість, що розвивається.

Життя сучасної молоді під впливом Інтернету зазнало ряд трансформацій: змінилася структура проведення дозвілля, традиційні канали отримання інформації, характер міжособової

взаємодії, трансформувалася ціннісна система. Не залишилися на колишньому місці в молодіжному середовищі і соціалізуючі процеси. Одним зі значущих інструментів формування суспільної свідомості молоді є нові засоби масової інформації. Це звичні інформаційні ресурси, що не лише розвиваються у віртуальному середовищі, – on-line радіо і телебачення, електронні журнали і газети, але також і елементи цивільної журналістики - потокове відео, блогсфера і wiki-середовище. Іншими словами, формується новий вид соціалізації під впливом інформаційних технологій Інтернет-соціалізація (кіберсоціалізація, віртуальна комп'ютерна соціалізація), що чинить вплив на поведінку індивіда як в офлайновому, так і в онлайн-просторі.

На думку доктора соціологічних наук, співробітника Центру прикладних досліджень інтелектуальної власності С. Бондаренка [4], існує два найбільш загальних типу соціалізації: соціалізація в офлайні і соціалізація в кіберпросторі. Процес первинної соціалізації в кіберпросторі ділиться на два етапи: архетипічний і інструментально-когнітивний. На архетипічному етапі соціалізації відбувається формування суб'єктивної реальності кіберпростору за допомогою комунікації в групах членства. У індивіда з'являється інформація, що дозволяє сформуванню уявлення про те, що таке кіберпростір, а також мотивація для продовження кіберсоціалізації, їм засвоюються соціальні норми кіберпростору, а також культурні патерни (домінуючий в культурі кіберпростір, принципи). Момент першого виходу в Інтернет-простір є момент переходу від архетипічного етапу кіберсоціалізації до інструментально-когнітивному. На цьому етапі індивід соціалізується в двох вимірах одночасно:

- 1) у соціальній спільності кіберпростору (навчання електронної письменності, навичкам навігації і тому подібне)
- 2) у мережевому соціумі, з яким взаємодіє Інтернет-користувач (засвоєння структури ролей і цінностей того або іншого Інтернет-співтовариства).

Кіберпростір виступає альтернативною реальністю, в якій можливо абстрагуватися від проблем навколишнього світу, намагатися виправити будь-яку помилку неодноразових спроб, експериментувати, самостійно приймати рішення, незалежно від результату. Новизна і великі можливості мережі Інтернет притягають сучасних студентів, тим самим, чинячи значний вплив на їх соціалізацію.

Використання комп'ютерних мереж, призводить до істотних функціональних і структурних змін в соціальній і психологічній сфері людини. Зміни торкаються комунікативної, пізнавальної і особової сфери, трансформуючи операціональну ланку діяльності, просторові і тимчасові параметри взаємодії, процеси цілепокладання, потрібнісно-мотиваційної регуляції діяльності. І в першу чергу описані вище зміни, пов'язані з появою Інтернет-технологій, зачіпають соціалізаційні процеси сучасної молоді. За даними Міжнародного центру дослідження реклами (World Advertising Research Center) можна відмітити наступні характеристики сучасної молоді:

- 1) прагнення до вражень;
- 2) різноманітність напрямів діяльності;
- 3) прагнення досягти успіху в різних сферах діяльності;
- 4) різноманітність професійної самореалізації;
- 5) велике значення співтовариства віртуальних друзів;
- 6) прагнення упізнати багато що з необхідністю швидкого результату;
- 7) політична активність.

Реальністю України ХХІ ст. стало включення її в глобальний інформаційний простір. Засоби масової комунікації за допомогою нових технологій стали найважливішим агентом соціалізації молоді.

У сучасної України з розвитком і проникненням стільникового зв'язку, комп'ютерних технологій і інших нововведень відкрилися вакансії, які орієнтовані на молодих і енергійних працівників. Іншими словами, сучасна молодь у своїй практичній діяльності нерозривно буде пов'язана з сучасними комп'ютерними

технологіями, без яких немислима їх професійна соціалізація (Е. Мотрич, Е. Лі, Е. Скрипник) [8].

Використовуючи принцип бінарних опозицій (Л. Іонін) [6] підкреслимо суперечливий характер Інтернет-соціалізації, який може бути конкретизований наступними положеннями:

1) опозиція «свобода-контроль». Географічні відстані не грають ролі в процесі спілкування. У Інтернеті люди часто створюють собі так званих "віртуальних осіб", описуючи себе певним чином. Індивіди, що конструюють власних актуальних осіб, характеризуються низькою соціальною ригідністю, а індивіди, що ніколи не конструюють віртуальних осіб, високою соціальною ригідністю. В результаті індивіди, що мають низьку соціальну ригідність, мають широку соціальну ідентичність. У індивідів, що мають високу соціальну ригідність, в цілому в ідентичності переважає соціальна ідентичність (А. Жичкіна). Не пред'являючи до людини особливих вимог, Інтернет нікому не належить, ніким не контролюється і при цьому містить в собі серйозні погрози руйнування особі, культури, не кажучи про можливість маніпулювання свідомістю з його допомогою, що може привести до створення "духовних" симулякрів, до віртуалізації свідомості, до "розмазання" меж власного "Я". Обмеження/розширення "приватної сфери" Інтернет-простору, його фрагментація здійснюється самостійно і поступово через скорочення/розширення круга спілкування і інформації на основі локус контролю.

2) опозиція «безмежність-обмеженість». Соціалізація молоді за допомогою Інтернету відбувається із вже частково соціалізованим індивідом. Цей процес має принципову відмінність від первинної соціалізації, що полягає в тому, що для індивіда найближче його оточення мережеве співтовариство, а також реальне суспільство, та і сам індивід в його ж представленнях опиняються «іншими» з урахуванням освоєної їм раніше об'єктивної реальності. Початковий етап вторинної соціалізації дозволяє у формах, прийнятих в мережевому співтоваристві. З одного боку, індивідові надається потенційно необмежений круг спілкування і інформаційного обміну,

а з іншого боку, це коло замикається на досить вузькому, але при цьому, слід помітити, і найбільш близькому для цієї людини секторі (В. Емелин) [10]. У Інтернеті особа має повну можливість увесь час відтворювати себе. У чаті індивід може спілкуватися тільки з тими, хто йому підходить, звертається до сайтів, які йому подобаються, де їм усе контролюється і де їм вибирається тільки потрібна йому інформація. Багаторівнева організація Мережі обумовлює той факт, що авторові доводиться соціалізуватися одночасно в двох вимірах. Після підключення до Інтернету користувач соціалізується одночасно в наступних вимірах. Перший вимір це соціальна спільність мережевого просторово-часового континууму. Другий вимір є мережевим співтовариством, з яким користувач взаємодіє в процесі комунікації. В процесі цього, по суті, нового етапу соціалізації особа стикається з альтернативними шаблонами і зразками мислення. При цьому користувач освоює величезну кількість нових якостей, від засвоєння конкретних ролевих орієнтацій, навчання навігації в мережевому просторі до пізнання нормативних моделей соціальних взаємодій і відчуття тиску механізмів соціального контролю.

В результаті, Інтернет-соціалізація не лише формує особистість з новим способом оцінки ситуації і з новим нелінійним світоглядом, але і пред'являє до особи, жорсткі вимоги, що постійно змінюються і ускладнюються.

Спираючись на ідеї А. Ковальової і В. Лукова [4], де алгоритм побудови соціалізаційної траєкторії ґрунтується на динаміці процесу соціалізації, з урахуванням пройденого індивідом етапу життєвого шляху, відмітимо, що комп'ютерна інтервенція в життєвий простір сучасної молоді сприяє виконанню її життя новим культурним змістом, різноманітності життєвих траєкторій. Прийнято визнавати соціалізацію успішною, якщо індивід засвоює схвалювані цим суспільством норми, цінності, стереотипи поведінки, освоює необхідні соціальні ролі. Але не завжди соціалізація ця поступальна хода вгору. Цей процес динамічний, складний, суперечливий, не рідко супроводжуваний кризами. «Людина не завжди може

впоратися з кризою соціалізації, і подальший розвиток його особистості може піти не по висхідній соціалізаційної траєкторії».

Звернемося до розгляду потреб молоді, що задовольняються в Інтернет-середовищі. Так, В. Плешаков [1] виділив потреби, задоволення яких можливе за допомогою Інтернет-середовища, а саме:

- 1) фізіологічні;
- 2) екзистенціальні;
- 3) соціальні;
- 4) престижні;
- 5) духовні.

Використовуємо типологію потреб, запропоновану В. Плешаковим і розроблений ним тест-опитувач «Діагностики потреб, що задовольняються в Інтернет-середовищі». Інтернет дозволяє людині задовольнити такі фізіологічні потреби, як голод і спрага, звернення до інтернет-ресурсів еротичного змісту потреба в статевому потягу. За допомогою Інтернету також можливо придбавати одяг, предмети гігієни, ліків і так далі. Здійснюючи покупки так само, людина значно економить час, має можливість, неспішно, в домашній обстановці ознайомитися з асортиментом, прочитати анотації. Спосіб використання інтернет-ресурсів для покупок може бути різноманітним. Слід зазначити, що замовлення продуктів і предметів першої необхідності через Інтернет є відмінним виходом з ситуації, коли людина з тих або інших причин не має можливості піти або поїхати в магазин.

Екзистенціальні потреби задовольняються в Інтернет-середовищі оскільки поширеність і доступність комп'ютерних технологій і глобальна інтернетізація сучасного життєвого простору дозволяють відчувати людині комфорт і постійність умов життєдіяльності. Крім того, багатьма дослідниками неодноразово підкреслювалася безпека для самооцінки користувачів Інтернету ситуації мережевого спілкування завдяки анонімності і відсутності невербальних компонентів, які сприяють до створення в спілкуванні можливості для «пробних дій». Надання співрозмовникам, за

винятком відеочатів, значній анонімності обумовлює велику відкритість і психологічний комфорт в процесі спілкування і обміну думками. У Інтернеті людина також може створити той круг співрозмовників, в якому йому найкомфортніше спілкуватися. Можливість здійснення структурного контролю при взаємодії за допомогою електронної пошти і тому подібне також задовольняє потребу деяких користувачів у безпеці власного існування.

Соціальні потреби задовольняються користувачами Інтернету, які припускають кіберкомунікацію з іншими користувачами, і соціальним мережам Інтернет-середовища, в яких можливо вказувати певну інформацію про себе, знаходити «друзів» за інтересами, здійснювати кіберкомунікацію як з людьми, знайомими в реальній життєдіяльності, так і з тими, хто відомий їм тільки в кіберпросторі. Одним із способів міжособової кіберкомунікації є блог, основним вмістом якого є короткі записи тимчасової значущості, що регулярно додаються, зображення або мультимедіа.

Наступним видом потреб, що задовольняються за допомогою Інтернету, є престижні потреби. За допомогою інтернет-ресурсів користувачі можуть знайомитися як з творчістю інших людей, так і демонструвати оточенню власну творчість (фотографії, нотатки про подорожі, музичні твори, відеоролики, вірші, різні вироби, шитво, в'язання і так далі), ділитися своїми успіхами в різних областях. Усе це по-справжньому сприяє задоволенню потреби в самоповазі і повазі з боку інших, схваленні і визнанні, досягненні успіху і високої оцінки.

Інтернет-середовище надає широкі можливості для задоволення духовних потреб. На відміну від реального життя, де лише небагато можуть досягти самоактуалізації, можливості презентувати себе в кіберпросторі Інтернет-середовища дозволяє задовольняти потреби в самоактуалізації і самовираженні в частині реалізації потенційних можливостей по розвитку власної особистості: наприклад, приймати рішення, досягати поставлених цілей, ризикувати, брати на себе відповідальність, керувати людьми та ін. У Інтернеті будь-який користувач може спробувати себе в

новій ролі, оскільки він має повну свободу в управлінні інформацією про себе: йому ніщо не заважає змінити підлогу, соціальну, національну і культурну приналежність, область професійної діяльності і так далі. Крім того, кіберпростір Інтернет-середовища надає людині нові можливості для просування своїх ідей і коханого справи.

Таким чином, Інтернет, надаючи людині можливості для задоволення багатьох потреб, перетворився з простої безлічі пов'язаних мережею комп'ютерів в співтовариство користувачів Мережі, співтовариство людей, що співвідносять свою поведінку з певними правилами і законами віртуального простору. Віртуальне середовище стає реальною сферою діяльності, важливою частиною життя індивіда, міняючи багато що в самій людині стиль, спосіб життя, звички, круг інтересів і спілкування. Основним завданням Інтернету є репрезентація простору повсякденності, оскільки Інтернет здатний не лише, реалізовувати завдання соціалізації; але і наділяти явища і феномени громадського життя певним статусом, значущістю, престижем. Грамотне використання ресурсів кіберпростору надає людині перевага перед тими, хто не використовує або слабо використовує його ресурси, Інтернет-середовище стає одним з найважливіших мегачинників соціалізації сучасної людини, а кіберсоціалізація найважливішим сучасним виглядом соціалізації.

Проте, Інтернет-соціалізація має суперечливий характер. Можна говорити про конструктивну і деструктивну соціалізацію, що проявляється у формі негативних залежностей: компульсивної (нав'язливого) віртуальної поведінки; фетишизації Інтернет-інформації без критичного її осмислення.

Відповідно, з'являються нові сукупності вимог до соціальних статусів, нормою поведінки стає повсякденне використання ресурсів Інтернету в побуті або професійній діяльності, вступ в діалог із засобами масової комунікації, вибірковість по відношенню до партнера.

7. Соціальні мережі Інтернет-середовища як чинник кіберсоціалізації студентів. Активне впровадження і розвиток комп'ютерних мереж практично в усі області життєдіяльності сучасної людини порушує корінні питання трансформації і функціонування соціальних, економічних і політичних структур суспільства, а також формування нових механізмів культурного розвитку людства, що перейшло на мережевий рівень еволюції і діяльності. Особливість сучасної ситуації в області інформаційно - комунікаційної інфраструктури полягає в тому, що зміни в цій індустрії такі стрімкі і мають таку загальну масштабну дію, що сьогоднішні інноваційні досягнення в цій сфері стають завтра, як мовиться, вже «вчорашнім вдень», відповідно, необхідно одночасно вивчати ці процеси і прогнозувати тенденції їх розвитку, як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях.

Завдяки динамічній кіберреволюції комп'ютерних технологій і всесвітньої глобальної мережі Інтернет, сучасна людина – Homo Sapiens – на рубежі XX – XXI віків, стає ще і «Homo Cyberus'ом». Сучасна психолого-педагогічна наука збагатилася появою інноваційного соціально-психолого-педагогічного феномену - процесу кіберсоціалізації людини. Термін віртуальна комп'ютерна соціалізація (кіберсоціалізація) введено в науковий обіг у 2005 році. Впродовж останніх п'яти років визначення терміну «кіберсоціалізація» зазнавало свої зміни.

Кіберсоціалізація людини (від англ. Cyber – префікс, пов'язаний з комп'ютерними технологіями і, особливо, зі всесвітньою глобальною мережею Інтернет, який використовують, посилаючись на різні електронні і мережеві ресурси, інформацію, об'єкти, події, коли мова йде про комп'ютерну техніку + англ. Socialization – соціалізація) – соціалізацію людини в кіберпросторі – процес якісних змін структури самосвідомості особистості, а також потребнісно-мотиваційної сфери індивідуума, що відбувається під впливом і в результаті використання людиною сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в контексті життєдіяльності.

Кіберпростір, як ми вважаємо, є деяке створене і постійно таке, що доповнюється людством мережеве інформаційне втілення ноосфери.

Сучасна людина, окрім соціального і психовікового статусу, етнічної і конфесійної приналежності, сімейно-шлюбного положення, майнового і матеріального стану і тому подібне, з моменту народження і до кінця життя має ще і цілком конкретний потенціал соціалізації, а також можливості для кіберсоціалізації в процесі організованої і стихійної життєдіяльності. У процесі кіберсоціалізації, а саме виходячи із специфіки впливу чинників кіберпростору соціалізуючого Інтернет-середовища (як, одночасно, мега- і мезофактора соціалізації) на розвиток особистості, у людини виникає цілий ряд нових, фактично, кіберонтологічних очікувань і інтересів, мотивів і цілей, потреб і установок, а також форм психологічної і соціальної активності, безпосередньо пов'язаних з кіберпростором – цим новим простором для життєдіяльності.

Кіберонтологія, зароджуючись як інноваційна сфера сучасного пізнання людини, стає, з нашою гостри зору, новою актуальною філософією життєдіяльності людини, «Номо Cyberus, що стало, 'ом», в кіберпросторі.

Кіберонтологія, на наше думання, є буття і життєдіяльність людини в кіберреальності (найяскравіше представленою разом віртуальними світами комп'ютерних і префіксальних ігор, а також кіберпростором Інтернет-середовища), детерміноване рівнем розвитку самосвідомості і мотиваційно-потребнісною сферою особистості, а також комплексом об'єктивних і суб'єктивних мікро-, макро-, мезо- і мегачинників соціалізуючого середовища.

Останнім часом в Інтернеті відбувається інтенсивний розвиток соціальних мереж, усе більше людей реєструються на сайтах подібного роду, створюючи (чи, як говорять самі користувачі, «заводячи») свої персональні сторіночки (акаунти), завдяки яким кожний:

- презентують і позиціонують себе (вказуючи, по особистому бажанню і виходячи з політики і наявної структури конкретної мережі, свої різноманітні персональні дані);
- знаходять родичів і однокласників, людей, з якими вчилися в коледжі, ВНЗ і тому подібне, разом працювали (працюють) і відпочивали;
- налагоджують комунікацію з незнайомими людьми;
- завантажують контент (інформаційне значуще наповнення: тексти, графіка, мультимедіа та ін.);
- вступають і організовують групи (мініспівтовариства) з цілями знаходження однодумців для обговорення загальних різних, що цікавлять, і всіляких тим (від суто особистих до вузькопрофесійних), таких, що об'єднують їх та ін.

Персональні дані користувача мережі можна зробити доступними/закритими цілком або частково для перегляданню усім охочим, це, наприклад, в www.vkontakte.ru: ім'я і нікнейм (псевдонім, використовуваний користувачем в мережі), підлога, день і місце народження, місце проживання, сімейний стан, освіта, політичні і релігійні подивися, контактна інформація (e-mail, телефони, адреси, номер ICQ, веб-сайт, блог), місця роботи і відпочинку, професійна діяльність і кар'єра, інтереси, захоплення і інша всіляка додаткова інформація.

Під соціальною мережею в Інтернеті розуміється «інтерактивний розрахований на багато користувачів веб-сайт, контент якого наповнюється самими учасниками мережі. Сайт є автоматизованим соціальним середовищем, що дозволяє спілкуватися групі користувачів, об'єднаних загальним інтересом. До них відносяться і тематичні форуми, особливо галузеві, які активно розвиваються останнім часом».

«Соціальна мережа (Інтернет) спрямована на побудову співтовариств в Інтернеті з людей з схожими інтересами і діяльністю. Зв'язок здійснюється за допомогою сервісу внутрішньої пошти або миттєвого обміну повідомленнями. Також бувають

соціальні мережі для пошуку не лише людей по інтересах, але і самих об'єктів цих інтересів: веб-сайтів, музики, що прослуховується та ін., де зазвичай використовується фолксономія, тобто, так звана, «народна класифікація» або практика спільної категоризації різної інформації (посилань, фото, музики, відео, медіароликів, файлів та ін.) за допомогою довільно вибраних міток, званих тегами.

Ми визначаємо соціальну мережу в Інтернет-середовищі як соціалізуючий кіберпростір для групи людей, об'єднаних в це конкретне Інтернет-співтовариство, спільно організуючих різноманітну інформацію (фото-, аудіо- і відеоматеріали, файли, посилання і тому подібне), презентуючих, позиціонуючих собі і здійснюючих кіберкомунікацію в ньому.

Офіційним стартом соціальних мереж в Інтернет-середовищі прийнято вважати 2003-2004 роки. Саме тоді були запущені такі сервіси, як LinkedIn, MySpace, Facebook. І якщо соціальна мережа LinkedIn створювалася з метою встановлення і підтримки ділових контактів, то власники таких соціальних мереж Інтернет-середовища як MySpace і Facebook зробили ставку, в деру чергу, на задоволення людської потреби в самовираженні, що відноситься до вищих потреб, випереджаючи навіть потреби у визнанні і спілкуванні.

Власне, сама, як її можна назвати, «Ера соціальних мереж» в Інтернет-просторі почалася в 1995 році із створення американського порталу www.classmates.com (www.odnoklassniki.ru є його російським аналогом (в даний час є забороненим в Україні), запущеним тільки через 11 років! – в 2006 році), діяльність якого виявилася дуже успішною, що за короткий рядків спровокувало появу не одного десятка аналогічних сервісів по всьому світу.

Соціальні мережі в Інтернет-середовищі стали не просто новим кіберпростором для життєдіяльності і не лише новим рівнем мережевої взаємодії сучасних людей, але свого роду «віддушиною», де кожен зареєстрований користувач може знайти як актуальну технічну, так і, власне, необхідну соціальну базу для створення і

розвитку свого віртуального «Я» або «Кіберальтер-его». При цьому кожен користувач дістає можливість не просто здійснювати комунікацію і займатися творчістю, але також ділитися цими «плодами» з багатомільйонною аудиторією своїх побратимів після соціальних мереж. Саме соціальні мережі в Інтернет-середовищі є одним з сучасних і актуальних чинників кіберсоціалізації, оскільки кількість людей, що користуються цим сервісом, зростає з кожним вдень, буквально щогодини.

Таким чином, нині соціальні мережі Інтернет-середовища стали новим рівнем мережевої (і затребуваного, що доводить перманентний ріст кількості користувачів) взаємодії сучасних людей практично різного віку, принаймні, від підлітків до літніх людей, в процесі їх кіберсоціалізації.

Ми розглядаємо в цій статті потенціал і можливості соціальних мереж Інтернет-середовища як чинника кіберсоціалізації студентів.

Говорячи про особистість студента, що користується соціальними ятерами Інтернет-середовища в контексті життєдіяльності (а саме студентство складає основну масу користувачів мереж), важливо розуміти, що мережі «затягують», адже «відхід» від реальності в кіберпростір соціальних мереж може нести в собі особову і професійну небезпеку, при цьому, необхідно усвідомлювати, що соціальна мережа сама по собі нешкідлива. Власне, схильні до залежностей (адиктивні) люди, своєю життєдіяльністю в кіберпросторі, у тому числі, в соціальних ятерах, роблять їх потенційно небезпечними для свого психофізичного здоров'я.

Окремо варто сказати про ті, що та або інша соціальна мережа Інтернет-середовища може бути використана студентом:

- для цілей забави і дозвілля, а саме для гри з друзями по мережі (фахівцями гейм-індустрії створюється безліч ігор і розважальних застосувань для соціальних мереж, як мовиться, попит народжує пропозицію);
- для кіберкомунікації (сучасна соціальна кіберпотреба людини);

- для пізнання (Інтернет і, зокрема, соціальні мережі, є відкрите «сховище» усіх знань людства);
- з цілями конструктивного задоволення інших потреб, скажімо, безпосередньо для вирішення психолого-педагогічні завдань, поставлених в процесі професійного становлення майбутніх фахівців, наприклад, як кураторами студентських груп, тьюторами, професорсько-викладацьким складом, так і самостійно студентами.

Таким чином, популярність соціальних мереж Інтернет-середовища може бути обумовлена і тим, що кожний зачіпають усі основні віди діяльності: гру, спілкування, вчення, працю, переносючи їх, у тому числі, і в сферу життєдіяльності сучасної людини в кіберпросторі.

У наша година, коли йдеться про сучасні інформаційно - комунікаційні і комп'ютерні технології, чомусь прийнято «на шкірному кроці» і, в деру чергу, особливо в ЗМІ, говорити (м би навіть сказали, навіть кричали б!) про кіберадикції, Інтернет-адикції, залежності від комп'ютерних ігор, залежності від соціальних мереж і так далі і тому подібне. Рідше можна почути розмови або прочитати в науковій і методичній літературі про особливості кіберсоціалізації сучасних студентів, існуючі для особистості компенсуючи і розвиваючі можливості комп'ютерної техніки, повчальний потенціал ІКТ, комп'ютерних і Інтернет - технологій.

Адже з точки зору кіберсоціалізації особистості, студент, що є користувачем тієї або іншої (частенько, відразу декількох) соціальної мережі Інтернет-середовища, дістає унікальну можливість не просто заявити «для усіх» свій соціальний статус, проявляти не лише свою індивідуальність і унікальність, але і свій нонконформізм або ставати більше конформним, оскільки, організовуючи і здійснюючи частину власної життєдіяльності в кіберпросторі, з натисненням «всього однієї кнопки», він може відвідати сторінку будь-якого (випадкового або референтного) користувача, ознайомитися, поклад від політики і наявної структури соціальної мережі, з його інтересами і захопленнями, подивитися

його фотоальбоми, групи, в яких він полягає, його записи на «стіні», послухати обрану ним музику, інші медіафайли (фільми, відеоролики та ін.), вступити з ним, при необхідності, в кіберкомунікацію. Вусі це відбувається в режимі реального годині (онлайн), студент відчуває собі у безпеці, не випробовує «географічний дискомфорт» (у Інтернеті, як мовиться, «увесь світ знаходиться на відстані одного кліка миші»: від блогу Президента до персональної сторінки друга або незнайомця), при цьому, почувати собі представником цього Інтернет-співтовариства (сучасна соціальна кіберпотреба людини), вести діалоги онлайн- і офлайн-режимі з його членами, обговорювати конкретні теми в певній групі з іншими активними користувачами.

Самі по собі соціальні мережі безкоштовні для своїх користувачів, проте, додаткові «Віртуальні можливості», наявні у мережі, вимагають вкладення цілком реальних грошей. Для користувачів мережі є як доступні і підтримувані більшістю операторів мобільного зв'язку SMS-сервіси, за допомогою яких відбувається зарахування засобів з мобільного телефону на персональний акаунт, так і інші можливості зарахувати («покласти» або «кинути», як говорять люди) гроші на рахунок. Після чого користувачі, згідно із зарахованими на акаунт фінансами, дістають можливість купити різні «кібертовари» або сплатити необхідні «кіберпослуги» (наприклад, «голоси» – до недавнього існуюча своєрідна віртуальна валюта популярної соціальної мережі Інтернет-середовища www.vkontakte.ru (сервіс запустінь, також як і www.odnoklassniki.ru, в 2006 році), які можна витратити або на підвищення рейтингу (візуальна числова лінія, чим більше рейтинг, тим вище користувач знаходиться в рейтингу друзів у іншої людини), або на купівлю подарунків (віртуальна картинка, якові один користувач мережі може подарувати іншому, після чого вона відобразатиметься на його персональній сторінці) і додатків (так, друзі в одному і тому ж додатку соціальної мережі співпрацюють і змагаються один з одним, що знаходить своє відображення в рейтинговій системі додатка).

Усі ці і багато інших фактів примушують людину прагнути цілеспрямовано організувати життєдіяльність і проводити багато годині (у крайніх випадках – «жити»!) в кіберпросторі – власне, йдеться про кіберонтології, – наприклад, регулярно оновлювати персональну сторінку тієї/іншої соціальної мережі Інтернет-середовища, мовчазно заспокоювати собі тим, що тут завжди є чим зайнятися: чи обговорити тему, що цікавить, чи провести годину в перегляді відеороликів і фільмів або прослуховуванні музики, чи запустити ігрове або розважальне застосування, чи відвідати персональні сторінки близьких або незнайомих людей, і тоді існуючий реальний година життя починає замінюватися і підмінятися (у сенсі актуальності) часом життєдіяльності в кіберреальності.

Соціальні мережі Інтернет-середовища багато в чому мають більший демократичний інформаційний і комунікаційний потенціал, чим сучасні ЗМІ (головним чином, телебачення, радіо, друк і тому подібне), що поширюють частенько «замовлені» думання, використовувані як спрямований «Важіль потрібної дії» на людину і соціум в цілому. А всю соціальну мережу в Інтернеті будують і визначають її контент прості користувачі, представники різних соціальних прошарків суспільства, люди, що мають різні рівні утворення, зайняті в різних сферах ринку праці, мають різні подивися, думання і судження, крім того, кіберпростір соціальної мережі Інтернет-середовища має плюси в його використанні для задоволення людиною власних актуальних потреб, передусім, це оперативність, відносно висока безпека і доступність, свобода самовираження, а також можливості вираження поглядів і позицій, легкість знаходження однодумців і опонентів.

Завдяки використанню соціальних мереж Інтернет-середовища в студентському середовищі радикально міняється (і далі продовжуватиме мінятися) потік постійно зростаючих об'ємів інформації, але далеко не завжди знання (у наша година особливо гостро встає проблема співвідношення інформації і знання)! Проте,

це призводить до того, що у студентів якісно трансформуються такі психічні процеси, як:

- пізнавальні, а саме: відчуття, сприйняття, увага, уява, пам'ять, мислення, мова;
- емоційно-мотиваційні, конкретно: емоційні стани, емоції і почуття, потреби, мотивація;
- особові характеристики, безпосередньо: характер і темперамент;
- а також свідомість, діяльність, специфіка міжособистісних і групових стосунків, набуваючи характеру мережевих, таких, що формуються в умовах інформаційно насиченого соціалізуючого середовища кіберпростору.

Покоління студентів, що зростає в тісному контакті з комп'ютерними технологіями і мобільним (стільниковою) зв'язком, відрізняється по світогляду, структурі самосвідомості особистості і мотиваційно-потрібнісної сфері в психологічному, моральному і духовному плані. Йдеться не лише про навички володіння сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями і комп'ютерною технікою, але і про зміни фундаментальних духовно-культурних структур, понятійного поля і різноманітних представлень. У студентів – активних користувачів соціальних мереж Інтернет-середовища – інакше, ніж у «кіберстерільних» представників населення, організовується життєдіяльність, сприймається зовнішній світ і складова його оточення, розвиваються інтелектуально-пізнавальні здібності в іншому соціально-тимчасовому мережевому вимірі.

Соціальні мережі Інтернет-середовища забезпечують відмінні від реального життя можливості приналежності до певних соціальних категорій, референтних груп, а також, завдяки інформаційній, комунікативній, рекреаційній, терапевтичній, креативній та ін. функціям кіберкомунікації, потенціал для створення віртуальної особистості (Кіберальтер-его) і відносно безпечне експериментування з ідентичністю.

Соціальна мережа Інтернет-середовища, будучи чинником кіберсоціалізації, може бути позитивно використана студентами як соціально - педагогічний полігон для:

- реалізації психолого-педагогічного потенціалу розвитку особистості;
- професійної комунікації і набуття психолого-педагогічного досвіду;
- використання соціальної мережі як глобальної бази для дослідницької і науково-практичної діяльності.

Необхідність становлення особистості в кіберпросторі і життєдіяльність людини в соціальних ятерах Інтернет-середовища з кожним вдень вусі більш актуальна і реальна, будучи мало не обов'язковим критерієм соціалізованості і кіберсоціалізованості особистості в сучасному соціумі. У ХХІ столітті від людини, практично незалежно його хронологічного віку, вимагається мати гнучкий психовіковий статус особистості і, як говориться, вже моветон (від фр. *mauvais ton* – поганий тон, погані манери) не бути зареєстрованим користувачем хоч би однієї соціальної мережі, не мати свого персонального сайту і не вести свій блог. Кіберсоціалізація людини, будучи інноваційним феноменом, вже давно стала фактичною реальністю нашого світу, невід'ємною частиною соціалізації сучасної особистості, двигуном науково-технічного, економічного і соціального прогресу суспільства.

8. Інтернет як нова комунікативна соціальна реальність.

Проблема віртуалізації суспільства набуває в сучасних умовах надзвичайної актуальності у зв'язку з постійним ростом користувачів Інтернету. Отже, згідно із звітом аналітичної компанії comScore, кількість користувачів Інтернету у світі досягла 772 млн. чоловік за травень 2009 року. А в Україні до 2017 року за даними Фонду «Громадської думки» Інтернетом користуються близько 36,4 млн. чоловік, що складає майже 89% від загального населення України. Таким чином, Інтернет-аудиторія за останні 5 років істотно

виросла (на 18%). З них близько 40% респондентів «поринають» в так званий світ віртуальної реальності щодня кожної секунди.

Віртуальна реальність спочатку розглядалася як «кіберпростір» – «cyberspace». Уперше поняття виникло у фантастичному романі-техноутопії «Neuromancer» У. Гібсона, де кіберпростір зображується як колективна галюцинація мільйонів людей, яку вони випробовують одночасно в різних географічних місцях, сполучені через комп'ютерну мережу один з одним і занурені у світ графічно представлених даних будь-якого комп'ютера. У 1989 році Ярон Ланьєр ввів термін «віртуальна реальність» [5].

З точки зору феноменології, соціальну реальність можна розглядати як віртуальну. Згідно Б. Сивірінову [2], феноменологічна соціальна реальність має ті ж ознаки, що і віртуальна, передусім – її основою рефлексії. Під віртуальною реальністю розуміється «внутрішній стан» суб'єкта, який може бути викликаний зовнішніми причинами (природними явищами, комп'ютерними технологіями, мистецтвом та ін.) або внутрішніми причинами (наприклад, внутрішніми відчуттями, соматичним станом). Наш навколишній світ різноманітний, тоді як можливості людини сприймати його обмежені. Але при цьому свідомість людей надає дійсності безліч сенсів. Внаслідок чого виникають системи символів, в цьому і проявляється символічна функція людської свідомості, за допомогою якої і відбувається віртуалізація соціальної реальності. Віртуалізація у такому разі – це будь-яке заміщення реальності її симуляцією/образом, не обов'язково за допомогою комп'ютерної техніки, але неодмінно із застосуванням логіки віртуальної реальності.

Таким чином, соціальна реальність є безліччю віртуальних соціальних реальностей, одним з різновидів якої є Інтернет. По Сулеру Інтернет характеризується обмеженим сенсорним переживанням, множинністю особистості і анонімністю, зрівнюванням статусів, розмиванням просторових меж, розтягуванням і конденсацією часу, необмеженою доступністю контактів. Значить, за допомогою Інтернету може конструюватися

сама соціальна реальність. Те, що для нас віртуально, для інших може представлятися реальністю «*sui generis*».

Виникає питання: «Наскільки ця віртуальна соціальна реальність відповідає дійсній реальності і як взаємозв'язані Інтернет і інші соціальні реальності»? Спершу ми вирішили з'ясувати: як респонденти сприймають «соціальне середовище» і «Інтернет-середовище» і себе в них. Для цього було опитано 240 студентів НУБІП, за допомогою розробленого нами інструментарію, який заснований на методі семантичного диференціала Ч. Осгуда. На первинному етапі, на основі отриманих кореляцій суджень, були згруповані шкали в 5 чинників: оцінка, реальність, емоційність, значущість, сила. Після чого було побудовано семантичний простір (СМ) для кожного об'єкту і вчислений семантичний диференціал (СД). Також була розроблена типологія респондентів: «активні користувачі», «пасивні користувачі», «поп-користувача Інтернету». Останні не представляли інтересу для нашого дослідження.

В результаті аналізу даних було виявлено:

1. Респонденти розділяють поняття «Соціальне середовище» і «Інтернет-середовище». Таким чином, можна сказати, що респонденти не ідентифікують «Інтернет-середовище» з «Соціальним середовищем» (СД=0,637). Також це проявляється в тому, що «Соціальне середовище» більше значуще, ніж «Інтернет-середовище», середні значення по чиннику «значущість» – 0,72 і 0,14 відповідно.

2. Цікаво, що прояв «соціального середовища» не так вже і реальний для респондентів (середнє значення по чиннику «реальність» – 0,16). А для багатьох респондентів «Інтернет-середовище» є «напіввіртуальним» (середнє значення по чиннику «реальність» – (- 0,09)).

3. Респонденти однаково оцінюють «соціальне середовище» і «Інтернет-середовище» не дуже позитивно.

4. «Активні» і «пасивні» респонденти сприймають себе по-різному в «соціальному середовищі» і «Інтернет-середовищі». «Активні користувачі» представляють себе емоційнішими в

«соціальному середовищі» і оцінюють себе більшою мірою позитивно в ній, ніж «пасивні користувачі». Як виявилось, «активні користувачі» представляють себе в соціальному середовищі емоційнішими, «сильнішими» і оцінюють себе більшою мірою позитивно в ній, чим в «Інтернет-середовищі». Це може пояснюватися тим, що «Інтернет-середовище» має свої обмеження: для «активних користувачів» пропала новизна Інтернету, і також вони гостріше переживають сенсорну обмеженість, менші можливості для прояву своєї емоційності в «Інтернет-середовищі», ніж в «соціальному середовищі».

Таким чином, респонденти виділяють «Інтернет-середовище» з «соціального середовища» як особливу реальність, сприймаючи її як «напіввіртуальну» або «напівреальну».

Розвиток Інтернету в сучасних умовах. Останніми роками в Україні дуже високими темпами відбувається поширення мережі Інтернет. Можна з упевненістю стверджувати, що «всесвітня павутина» стає невід'ємним елементом життя українського суспільства.

Одній з найважливіших функцій мережі Інтернет являється комунікативна функція. На основі віртуальної комунікації в російському сегменті мережі Інтернет почали формуватися абсолютно нові соціальні спільності - так звані мережеві співтовариства: локальна мережа людей, що реально взаємодіють в Інтернеті, використовують для цього загальний засіб спілкування, об'єднаних за принципом більш-менш постійних контактів на основі загального інтересу. Також можна говорити про існування внутрішнього контролю стосунків в співтоваристві.

Функціонування мережевих співтовариств базується на двох головних цінностях:

- 1) цінність горизонтальної, вільної комунікації;
- 2) організація мережі, що самоспрямовуюча.

Інші ознаки мережевого співтовариства: мета; можливість впливу учасників на формування правил спілкування; свобода від прихильності до конкретного місця; бажання підтримувати

дискусію; необхідність технічної бази для існування; можливість ідентифікації індивіда.

Основну масу Інтернет-аудиторії в Україні складають молоді люди з вищою або незавершеною вищою освітою з великих міст, з доходом вище за середній. Тому майбутнє мережевих співтовариств в нашій країні багато в чому належатиме від інтересу молоді (особливо найбільш активної її групи – студентства) до цих віртуальних утворень. У вересні 2017 року в Національному університеті біоресурсів і природокористування України було проведено дослідження на тему «Актуальність входження в мережеві співтовариства для студентів НУБіП». В ході дослідження отримані такі дані:

1. У студентів НУБіП України є певні труднощі із спілкуванням в реальному житті. Так, з'ясувалося, що у 43% опитаних небагато друзів (це стосується в першу чергу дівчат). 44% респондентів відмітили, що періодично у них виникають проблеми в спілкуванні з оточенням. 81% студентів час від часу випробовують недолік спілкування (це характерно для 89,1% дівчат і 71,1% юнаків).

2. Найбільш важливою рисою комунікації в Інтернеті студенти НУБіП рахують відсутність різних бар'єрів спілкування (середній бал за семибальною шкалою – 4,41). Менш важливі добровільність і бажаність контактів (3,82) і можливість впливу на правила спілкування (3,61).

3. Серед основних характеристик Інтернету респонденти назвали можливість знайти в мережі потрібну інформацію (87,9%), широкі можливості спілкування (51,6%) і глобальність (30,8%). Для дівчат широкі можливості спілкування важливіші, ніж для юнаків (66,7% проти 32,5%). Крім того, широкі можливості спілкування мають особливе значення для студентів першого курсу.

4. Найбільш важливими ознаками мережевого співтовариства студенти вважають можливість для будь-кого висловити свою думку (57%; ця риса важливіше для дівчат – 70,6% проти 52,5% юнаків), відкритість (39%), активність учасників в дискусіях (37%) і абсолютну рівність членів (35%).

5. Головна функція мережевих співтовариств, на думку більшої частини опитаних (64%), – комунікативна. 37% відмітили, що співтовариства створюються для обміну інформацією. При цьому 15% юнаків відмітили, що співтовариства служать для обміну професійним досвідом (так відповіли лише 6% дівчат). Крім того, доля респондентів, що вважають співтовариство професійною освітою, зростає від першого до четвертого курсу.

6. Більше половини студентів НУБіП (55%) використовують Інтернет як засіб спілкування. 17% витрачають на спілкування більше половини часу перебування в мережі Інтернет. Доля тих, що спілкуються в Інтернеті зменшується з 63% на першому курсі до 48,1% – на четвертому. Головними перевагами віртуальної комунікації студенти назвали відсутність просторових меж (18%), анонімність (15%), відсутність психологічних і соціальних бар'єрів спілкування (12%). Основна мета спілкування в Інтернеті – бажання приємно провести час («спілкування заради спілкування») – 43,6%.

З мережевими співтовариствами в Інтернеті контактували 19% опитаних. З них 38,9% стикалися із співтовариством абсолютно випадково, 27,8% зацікавила опублікована учасниками співтовариства інформація, 16,7% брали участь в обговоренні, залишали свої коментарі. Нині є учасниками мережевих співтовариств 33,3% (усі вони – юнаки). Варто відмітити, що у третини респондентів (33%) є знайомі, що є членами мережевого співтовариства.

Дослідження показало, що Інтернет активно використовується студентами Національного університету біоресурсів і природокористування України, у тому числі і як засіб комунікації. Однією з форм спілкування серед інших є мережеві співтовариства абсолютно різної спрямованості. При цьому був виявлений той факт, що співтовариства, що утворюються в мережі Інтернет здатні задовольняти (і вже задовольняють) дві основні категорії потреб:

1) компенсують недолік спілкування в реальному житті. Ця тенденція характерна, головним чином, для дівчат і для першокурсників;

2) входження в спеціалізовані мережеві співтовариства допомагає студентам в професійній самореалізації (передусім юнакам старших курсів).

Нині в мережеві співтовариства входить незначна частина студентів, але очевидний той факт, що подібні групи цілком відповідають комунікативним потребам молоді, що вчиться, і, таким чином, входження в мережеві співтовариства актуально для студентів НУБІП. Проте для точніших висновків слід простежити в динаміці процес комунікації в мережі Інтернет і вступи студентів у віртуальні співтовариства.

Отже, мережеве співтовариство – це абсолютно особлива форма соціальної спільності, яка поступово придбаває все більшу актуальність в Україні.

Враховуючи масштаби інтернетизації в нашій країні і зростаючу роль мережі Інтернет в житті українського суспільства, цілком обґрунтованим буде виділення окремої галузі соціологічної науки, що займається дослідженнями мережевих співтовариств.

9. Вплив мережі Інтернет на формування і розвиток соціального капіталу. Розвиток нових інформаційних технологій і, передусім, Інтернету призводить до росту «щільності» міжособистісних і міжгрупових комунікацій, але що ще важливіше – створює можливість зміни напрямів потоку цих комунікацій, здатного тим самим реально трансформувати соціальну структуру суспільства.

У 2017 р. нами було проведено опитування студентів Національного університету біоресурсів і природокористування України. В опитуванні взяли участь 1453 респондентів, якими були студенти чотирьох курсів денної форми навчання.

Метою опитування було виявлення рівня користування студентами послуг Інтернету, а також створення більш зручних умов для користування послугами у мережі Інтернет в університеті.

Обробка отриманих результатів проводилась за комп'ютерною програмою. Кількість опитаних студентів наведено у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Розподіл кількості опитаних студентів по факультетах (відповіло 1453 чол. – 100,0%)

№ п/п	Назва факультету	Кількість опитаних студентів	% опитаних студентів
1.	ГП	468	32,2
2.	ЕФ	370	25,5
3.	ХТ та УЯП АПК	249	17,1
4.	ІТ	246	16,9
5.	АМ	120	8,3
Всього:		1453	100,0

Таблиця 5.2

Розподіл кількості опитаних студентів за курсом та факультетом (відповіло 1453 чол. (100,0%))

№ п/п	Назва факультету	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс
1.	ГП	174	98	97	99
2.	ЕФ	90	114	108	58
3.	ХТ та УЯП АПК	61	65	66	57
4.	ІТ	63	75	60	48
5.	АМ	39	34	35	12
Всього:		427	386	366	274

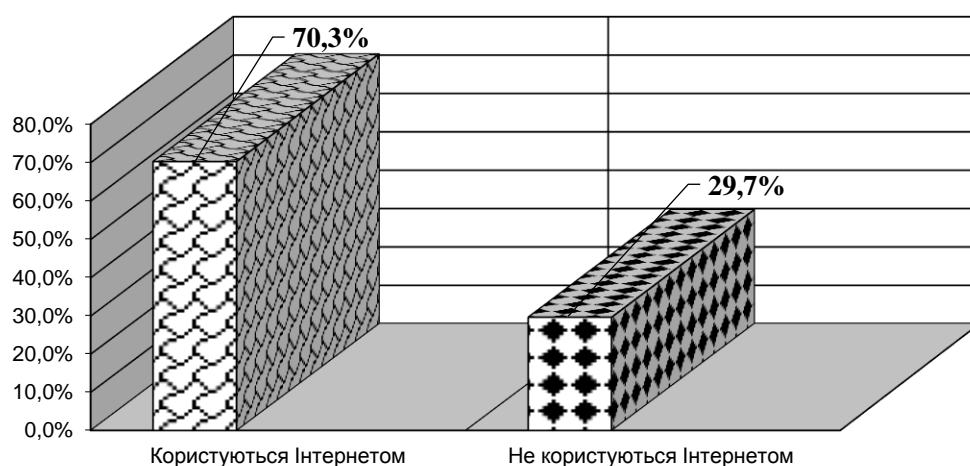

Рис. 5.1. Кількість студентів, які користуються послугами Інтернету (відповіло 1444 чол. – 93,8%)

Таблиця 5.3

Розподіл кількості студентів, які користуються послугами Інтернету (відповіло 1444 чол. – 93,8%)

№ пор	Альтернатива	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1	Користуються Інтернет-зв'язком	1015	70,3
2	Не користуються Інтернет-зв'язком	429	29,7
Всього:		1444	100,0

Опитування показало, що переважна більшість – 70,3% опитаних студентів користуються послугами Інтернету і тільки 29,7% опитаних відповіли, що не користуються цими послугами

Таблиця 5.4

Розподіл кількості студентів по курсах та тими, хто користується послугами Інтернету (у %) (1453 чол. – 100,0%)

№ пор	Альтернатива	Користуюсь послугами Інтернету	Не користуюсь послугами Інтернету
1.	Перший	66,7	33,3
2.	Другий	75,9	24,1
3.	Третій	69,2	30,8
4.	Четвертий	69,0	31,0

Отримані дані показують, що користуються Інтернет – зв'язком 70,3% у тому числі: 33,3% – студенти першого курсу; 24,1% – студенти другого курсу; 30,8% – студенти третього курсу; 31,0% – студенти IV курсу.

Тобто, менш всього використовують Інтернет – зв'язок студенти другого курсу.

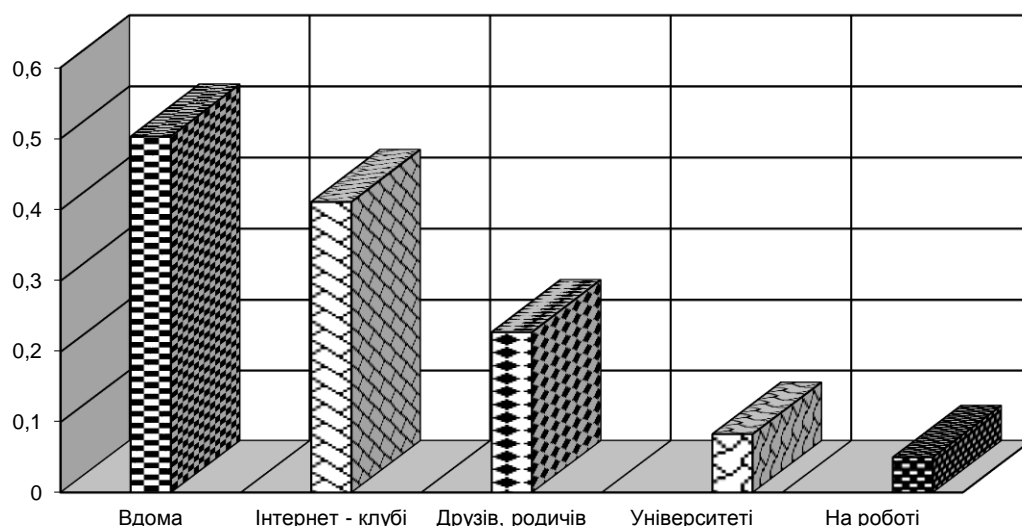

Рис. 5.2. Місце, де студенти мають доступ до мережі Інтернет

Таблиця 5.5

Розподіл кількості студентів, які користуються послугами Інтернету та місцем, де вони мають доступ до мережі Інтернет

№ п/п	Місце доступу	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Вдома	511	50,3
2.	Інтернет-клубі (кафе)	417	41,1
3.	Друзів, родичів	231	22,8
4.	Університеті	84	8,3
5.	На роботі	51	5,0
6.	Інше	18	1,8

Слід відмітити, що 50,3 опитаних користуються послугами вдома, 41,1% – в Інтернет клубах (кафе), і тільки 8,3% – в університеті

Таблиця 5.6

Частота використання студентами мережі Інтернет (вибірка дослідження становила 1054 чол. – 72,5%)

№ п/п	Частота використання	Кількість опитаних студентів	% до опитаних студентів
1.	Кожного дня	193	18,3
2.	Два-три рази на тиждень	243	23,1
3.	Не більше разу на тиждень	240	22,7
4.	Не більше разу на два-три тижня	249	23,6
5.	Інше	129	12,2

Кожного дня звертаються до Інтернет послуг – 18,3% кожний п'ятий два-три рази на тиждень й не більше разу на тиждень.

Опитування показало, що студенти першого курсу – 30,5% користуються послугами Інтернету не більше разу на тиждень і 28,3% користуються послугами Інтернету не менш ніж два – три рази на тиждень Серед опитаних на другому курсі, більш всього студентів користується послугами Інтернету – 28,6% два – три рази на тиждень, але 42,9% опитаних, користується послугами мережі Інтернет не менш ніж два –три рази на тиждень. Студенти третього курсу 47,1% також користуються послугами мережі Інтернет не менш ніж два – три рази на тиждень. На четвертому курсі ті, хто користується мережею Інтернет не менш ніж два – три рази на тиждень складає –52,3%. Це свідчить про те, що Інтернет відіграє велику роль у процесі навчання студентів та студентському житті . К четвертому курсу навчання студенти витрачають більше часу для роботі у мережі Інтернет ніж попередніх трьох (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Розподіл кількості студентів по курсах та тими, хто користується послугами Інтернету (у %) (вибірка дослідження становила 1053 чол. – 72,4%)

№ п/п	Частота використання Курс	Частота використання				
		Кожного дня	Два-три рази на тиждень	Не більше разу на тиждень	Не більше разу на два-три тижня	Інше
1.	Перший	11,7	16,6	30,5	27,6	13,6
2.	Другий	14,3	28,6	19,4	21,4	16,3
3.	Третій	29,9	17,2	19,5	23,0	10,4
4.	Четвертий	19,7	32,6	18,7	21,8	7,2

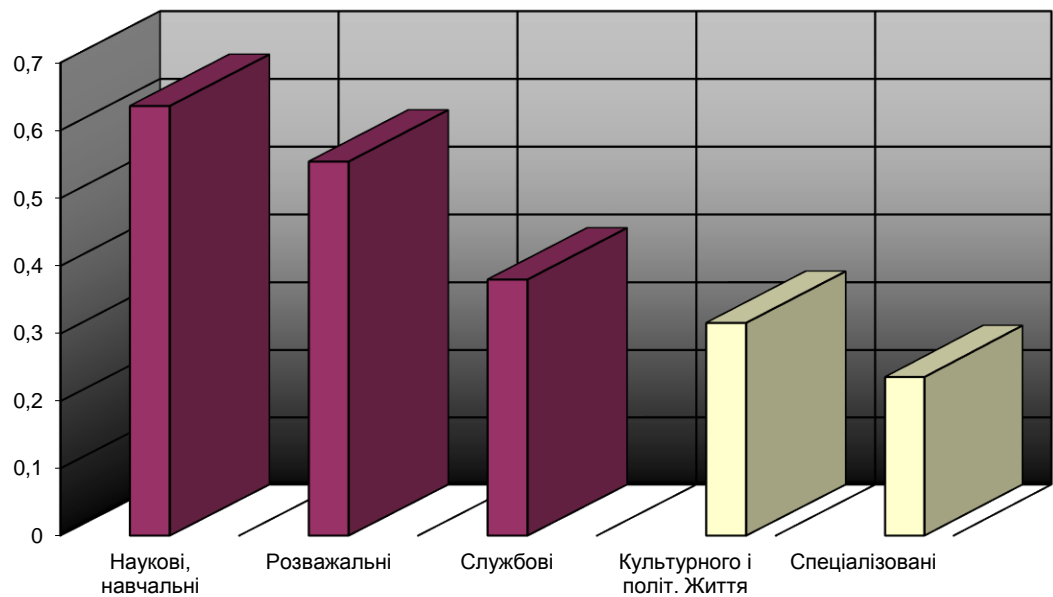

Рис. 5.3. Тематика сайтів, яка є найбільш популярною серед студентів (1057 чол. – 72,8%)

Таблиця 5.8

Тематика сайтів, яку відвідують студенти (1057 чол. – 72,8%)

№ п/п	Тематика сайтів	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Наукові, навчальні	672	63,6
2.	Розважальні	586	55,4
3.	Службові (пошта, пошукові та ін.)	402	38,0
4.	Культурного і політ. життя суспільства	334	31,6
5.	Спеціалізовані (проф..тематика, хобі і т.і)	249	23,6
6.	Сайти знайомства	120	11,4
7.	XXX-сайти (для дорослих)	99	9,1
8.	Депозитарії , файлові сервери	93	8,8
9.	Мегапортали	72	6,8
10.	Інформаційно-технологічні (комп'ютерні)	63	6,0
11.	Рекламні	61	5,7
12.	Онлайн - магазини	43	4,0
13.	Інші	18	1,7

Сайти, які відвідують студенти більш всього: наукові – 63,6%; розважальні – 55,4%; службові – 38,0%; рідше сайти: рекламні – 5,7%; онлайн-магазини – 4,0%.

Таблиця 5.9

Кількість студентів, які знають про існування сайту НУБІП
(відповіло 1066 чол. – 73,4%)

№ п/п	Альтернатива	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Так, знаю	880	82,6
2.	Ні, не знаю	186	17,4
Всього:		1066	100,0

Таблиця 5.10

Частота відвідування сайту НУБІП (874 чол. – 60,2%)

№ п/п	Частота використання	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Кожного дня	21	2,4
2.	Раз на тиждень	15	1,7
3.	Два – три рази на тиждень	33	3,8
4.	Не більше разу на два-три тижня	39	4,5
5.	В залежності від необхідності	552	63,2
6.	Інше:	214	24,5

Про існування сайту НУБІП знають – 82,6%. Більша частина звертаються до нього в залежності від необхідності – 63,2%. Основна інформація, яку з нього отримують студенти, стосується бібліотеки – 42,3%, розкладу занять – 24,7%.

Таблиця 5.11

*Інформація, яку отримують студенти
із сайту НУБІП (824 чол. – 56,7%)*

№ п/п	Альтернатива	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Бібліотека НУБІП	335	42,3
2.	Розклад занять	201	24,7
3.	Нові видання НУБІП	154	18,8
4.	Інше	134	16,3

Більша частина опитаних студентів 77% має бажання користуватися послугами Інтернет зв'язку в НУБІП.

Скоріше не будуть користуватися – 4,4%, не будуть – 2,7%.

Більша частина опитаних студентів 77% має бажання користуватися послугами Інтернет зв'язку в НУБІП.

Таблиця 5.12

Кількість студентів, які б користувались послугами Інтернету в
НУБіП (відповіло 1441 чол. – 99,2%)

№ п/п	Альтернатива	Кількість опитаних студентів	% до тих, хто дав відповідь
1.	Так, буду користуватись	822	57,0
2.	Скоріш буду користуватись	363	25,2
3.	Скоріш не буду користуватись	63	4,4
4.	Не буду користуватись	39	2,7
5.	Важко відповісти	154	10,7

Скоріше не будуть користуватися – 4,4%, не будуть – 2,7%.

Отже, для аналізу соціальних наслідків поширення сучасних інформаційних технологій ефективним видається використання теорії соціального капіталу, який визначається як «особливості соціальної організації, такі, як довіра, соціальні норми, і мережі, які підвищують ефективність суспільства через полегшення координації дій». Близька до цього визначення соціального капіталу, сформульованому Р. Патнемом, і дефініція Ф. Фукуями, що визначило соціальний капітал як «підтверджені неформальні норми, які сприяють співпраці між двома або великим числом індивідуумів» [2].

При розгляді можливих напрямів дії на соціальний капітал сучасних технологій нами були виділені три ключові напрями:

- розширення соціальних можливостей особистості по встановленню і підтримці комунікацій;
- спрощення формування нових організацій і трансформація суспільства за рахунок росту їх кількості і масштабів в тих або інших секторах економіки і соціального життя;
- поширення мережевої форми організації.

При дослідженні соціальних можливостей, що відкриваються у зв'язку з поширенням Інтернет-технологій, ефективним являється аналіз соціальних мереж. Мережа соціальних взаємодій складається з соціальних акторів і взаємозв'язків між ними. Уперше концепція соціальної мережі була введена в науковий обіг як аналітичне

поняття Д. Барнесом (1954 р.), в якій автор характеризує соціальну мережу так: «Кожна людина має певний круг друзів, і ці друзі, у свою чергу, мають власних друзів. Деякі з друзів однієї людини знають один одного, інші немає. Під цим мені бачиться система точок, деякі з яких сполучені між собою. Точками цієї системи є люди, і лінії з'єднання цих точок вказують, які люди взаємодіють один з одним» [12].

Розвиток Інтернет-технологій значно розширює за рахунок зниження витрат і зміни характеру комунікацій зону контактів практично кожного користувача, тим самим підвищуючи його «особистий» соціальний капітал. Такі технології, як ньюс-групи, веб-форуми, чати, вже зараз ефективно забезпечують стрімке підвищення щільності зв'язків там, де раніше спостерігався дефіцит каналів комунікації, – в некомерційних, досугових, спортивних організаціях. З іншого боку, нові інформаційні технології до мінімуму знижують «порог входу» для встановлення нових комунікацій, розширення числа друзів і знайомих, ефективно сприяючи подоланню ефекту відчуженості, характерного для сучасних урбанізованих міст.

Зниження витрат формування нових організацій, пов'язане з поширенням Інтернету і накопиченням досвіду роботи з ним, стане чинником нарощування числа нових некомерційних організацій із задалегідь заданими властивостями, тим самим збільшуючи соціальний капітал суспільства.

Інтернет, дозволяючи через здешевлення комунікацій принципово спростити процес формування організацій найрізноманітніших масштабів і спрямованості, максимально децентралізує можливості соціального проектування. Найбільш очевидні інструменти соціального проектування – інтернет-сайти і Інтернет-форуми, що дозволяють проектувати соціальні співтовариства з практично будь-якими заданими характеристиками (освітніми, віковими, професійними та ін.).

Ефективність і сама можливість активної спільної діяльності між членами Інтернет-ком'юніті залежить від рівня довіри між

учасниками мережі, від цього ж залежить, кінець кінцем, і величина громадського соціального капіталу.

У цих умовах перспективним є цілеспрямоване конструювання спеціальних мережевих організацій, покликаних забезпечити принципово велику ефективність міжособистісного спілкування в порівнянні із звичайними для Інтернету більш менш стихійними механізмами взаємодії – онлайн-конференціями, чатами, списками розсилки, веб-форумами та ін. Один з дослідників мережевих організацій М. Чучкевич визначав останні як «об'єднання незалежних індивідів, соціальних груп і організацій, діючих скоординовано і тривало для досягнення погоджених цілей і що мають загальні корпоративний імідж і корпоративну інфраструктуру» [6].

Соціальна технологія формування мережевих організацій дозволяє збільшити соціальний капітал суспільства через механізм розширеного «виробництва довіри». Це досягнення довіри забезпечується за рахунок розвитку і зміцнення мережі неформальних контактів в максимально широких професійних, освітніх і культурних сферах суспільства. Накладаючись на нові технологічні можливості, Інтернет полегшує формування нових комунікаційних зв'язків. Це дозволяє істотно підвищити ефективність механізмів громадської самоорганізації, прискорити формування і розвиток громадянського суспільства.

Література:

Основна:

1. Асмолов А.Г. Психологическая модель Интернет-зависимости личности // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2004. – № 7. – С. 5-7.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. – М.: Медиум, 2005.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.

4. Богданова Д.А. Внимание: Интернет! / Д.А. Богданова // Открытое образование. – 2010. – № 2. – С. 89-99.
5. Войскунский А.Е. Развивается ли агрессивность у детей и подростков, увлеченных компьютерными играми? // Вопросы психологии. – 2010. – № 6. – С. 133-143.
6. Вы без интернета проживете? // Коммерсантъ Власть. – 2011. – № 15. – С. 6-8.
7. Практична психологія: навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. / М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, Г.М. Ржевський та ін. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 728 с.
8. Ржевский Г.М. Дослідження рівня користування студентами інтернет-середовищем під час навчання / Актуальні наукові психологічні та педагогічні дослідження сучасності: VI-та Всеукраїнська наукова Інтернет-конференція (26-27 жовтня 2017 р.): тези та статті доп. // Відп. Ред. Г.М. Ржевський, Т.Д. Перепелюк. – К.: НУБіП, 2017. – С. 24-36.
9. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2.
10. Чураков А. Анализ социальных сетей // Социологические исследования. – 2007. – № 1. – С. 109.
11. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость // Мир Интернет. – 2000. – № 2. – С. 24-29.
12. Griffiths M. Internet addiction: Fact or fiction? // Psychologist. 1999. V.12. N.5. P.246-250.

Додаткова:

1. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия // Вестник МГУ. Сер.14.1996. Вып.4.
2. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. – Москва: Можайск-Терра, 2000. – 431 с.

3. Балонов И.М. Компьютер и подросток. – М., 2002. – С. 32-58.
4. Бирюков В. Сеть и наркомания. Компьютерный еженедельник // Компьютерра. – 1998. – № 16. С. 13-15.
5. Боровкова Н. Виртуальное зависание / Н. Боровкова // Человек и наука. – 2002. – № 2.
6. Вересаева О. Психология и интернет на пороге XXI века // Психологическая газета. – 1996. – № 12. – С. 4-6.
7. Войскуновский А.Е. Интернет – новая область исследований в психологической науке // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. – Выпуск 1. – М.: Смысл, 2002. – С. 82-101.
8. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от интернета // Психологический журнал. 2004. Т.25. № 1. С.90-100.
9. Войскунский А.Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. – М.: Экопсицентр РОСС, 2000. – С. 251-253.
10. Войскунский А.Е. Феномен зависимости от Интернета // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред.А.Е. Войскунского. – М, 2000. – С 100-131.
11. Войскунский А. Е. Исследования Интернета в психологии // Интернет и российское общество / Под ред. И. Семенова. М., 2002. – С 235-250
12. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред.А.Е. Войскунского. – М., 2000. – 431 с.
13. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции // Аддиктология. 2005. № 1. С.65-77.
14. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. - СПб.: Речь, 2007. - 190 с.
15. Егоров А.Ю., Игумнов С.А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. – СПб.: Речь, 2005. – 436 с.
16. Егоров А.Ю., Кузнецова Н., Петрова Е. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью // Вопросы психического здоровья детей и подростков. 2005. Т.5. № 2.С. 20-27

17. Еляков А. Д. Благо и зло: жгучий парадокс Интернета // Философия и общество. - 2011. - № 2 (62). - С. 58-76.
18. Еляков А. Д. Интернет - тотальная угроза обществу? // Мировая экономика и международные отношения. - 2007. - № 11. - С. 92-98.
19. Иванов Д. В. Виртуализация общества. - СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2007. - 96 с.
20. Корытникова Н. В. Интернет-зависимость и депривация в результате виртуальных взаимодействий // Социологические исследования. - 2010. - № 6. - С. 70-79.
21. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. - 2008. № 3.
22. Краснова С. В. Как справиться с компьютерной зависимостью. – М.: Эксмо, 2008. - 223 с.
23. Кудрявцева Е. В отрыве от реальности // Огонек. - 2010. - № 7. - С. 34-36.
24. Кучеренко В.В., Петренко В.Ф., Госохин А.В. Измененные состояния сознания: психологический анализ // Вопросы психологии. 1998. № 3. С 70-78.
25. Лебедева Н.Н. (2004) Что такое Интернет? // Правовые вопросы связи. № 1.
26. Макаренков М. Хайль, интернет! // Профиль. - 2011. - № 32. - С. 63.
27. Марков Дж., Хефнер К. Хакеры. Киев: 1996.
28. Осипова А.Г. Виртуальная «личность» и реальное «Я»: проблема идентичности // Вопросы культурологии. – 2008. – №1. – С. 16-17.
29. Петров В.П. Интернет в мировом информационном пространстве // ОБЖ. Основы безопасности жизни. - 2008. - № 8. - С. 49-48.
30. По всему миру открываются клиники для интернет-зависимых // Защита информации. Инсайд. – 2005. - № 4. - С. 5-6.

31. Рухло А. А. Аддиктивні Інтернет-личності в сучасній дійсності // Гуманитарні та соціально-економічні науки. - 2010. - № 4. - С. 48-50.
32. Сивиринів Б.С. Соціальна квазіреальність або віртуальна реальність? // Соціологічні дослідження. 2008. № 2.
33. Фаустова Е. Комп'ютер в житті студента // Вище освіта в Росії. – 2003. - № 1. - С. 87-90.
34. Федосов А. Діагноз - Інтернет-залежність // Учитель. - 2008. - № 3. - С. 80-83.
35. Фельдштейн Д.И. Вік і педагогічна психологія. Вибрані психологічні твори. – М.: Видавництво Московського психолого-соціального інституту, 2002. – 432 с.
36. Цой Н.А. Феномен інтернет-залежності в інтерпретації теорії функціоналізму // Політика і суспільство. – 2011. – № 7 (85). – С. 45-55.
37. Чудова І.В. Особливості образу "Я" "Жителя Інтернету" // Психологічний журнал. – 2002. – Т.22. – № 1. – С.113-117.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте роль Інтернет-мережі як соціального середовища
2. Що таке Інтернет-залежність?
3. Глобальна мережа комунікацій: міф чи реальність?
4. Як керувати поведінкою в мережі?
5. Розкрийте мову спілкування в Інтернеті.
6. Чому Інтернет називають «віртуальним»? Де знаходиться межа реальності?
7. Як впливає Інтернет-середовище на розвиток суспільства?
8. Розкрийте негативні наслідки впливу Інтернет-середовища на соціалізацію сучасної молоді.

ГЛОСАРІЙ

Адаптація (від лат. *adaptatio* – пристосування) – процес і результат ефективної взаємодії особистості із середовищем, в результаті якого встановлюється відповідність між загальним рівнем найбільш актуальних на даний момент потреб особистості і наявним (перспективним) рівнем задоволення даних потреб, що визначає безупинний розвиток особистості.

Активний метод навчання – система модельної фіксації змісту соціально-педагогічної підготовки студентів, що імітує реальну діяльність фахівця й відповідних способів реалізації цього змісту з метою інтенсифікації навчання.

Афект – короткочасне, бурхливе переживання людини (гнів, лютість, жах, відчай, раптова радість), що виникає, як правило, у відповідь на сильний подразник. У стані А. знижується здатність людини осмислювати значення своїх дій і керувати ними.

Вертикальна соціальна мобільність – перехід членів суспільства з одного соціального шару в інший (як у більш високий – висхідна мобільність, так й у більш низький – спадна мобільність).

Виховні організації – спеціально створювані державні і недержавні організації, основним завданням яких є соціальне виховання певних вікових груп населення.

Відокремлення – процес і результат становлення людської індивідуальності, автономізації людини у суспільстві, результатом якого є потреба людини мати власні погляди та наявність таких (ціннісна автономія); потреба мати власні прихильності, обрані незалежно від оточуючих (емоційна автономія); потреба самостійно вирішувати питання, що торкаються її особисто, здатність протистояти тим життєвим ситуаціям, які заважають її самовизначенню, самозміні, самореалізації, самоствердженню (поведінкова автономія).

Відчай – психічний стан розпачу, безперспективності, зневіри людини у своїх можливостях, втрата позитивних надій щодо сучасного і майбутнього.

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні мозком окремих властивостей та якостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні органи чуттів.

Віктимізація – процес і результат перетворення людини або групи людей у той або інший тип жертви несприятливих умов соціалізації.

Віктимність – схильність людини стати жертвою тих або інших обставин. Віктимогенність – наявність у тих або інших об'єктивних обставинах соціалізації характеристик, якостей, небезпек, вплив яких може зробити людину жертвою цих обставин (наприклад, віктимогенна група, віктимогенний мікросоціум та ін.).

«**Воно**» у теорії З. Фрейда безсвідома частина психіки, яка містить у собі біологічні вроджені інстинкти, потяги (сексуальні, агресивні).

Гендер (від лат. gender – рід) або соціальна стать – сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, що визначає особистісний, соціальний і правовий статус чоловіка і жінки у певному суспільстві.

Гендерна роль – певна модель поведінки, що включає деякий набір видів діяльності, соціальний статус, манери триматися, критерії маскулінності та фемінності і відповідний набір психічних властивостей, на основі яких дана культура диференціює чоловіків і жінок та яку вона пред'являє їм як певний норматив.

Глобальні проблеми – проблеми, що виникають у результаті потужного розвитку продуктивних сил і досягнення таких масштабів суспільного виробництва, коли з'являється погроза порушення балансу між суспільством і природою; проблеми, від вирішення яких залежить існування та прогрес людства, а саме їхнє вирішення можливо лише при раціональному сполученні національних зусиль із діяльністю ефективною системи міжнародного співробітництва; глобальні проблеми мають загальнолюдський характер, планетарні масштаби прояву, відрізняються комплексністю, динамізмом, гостротою.

Гнів – психічний стан людини, фізіологічним механізмом якого є домінування процесів збудження в корі головного мозку, викликаних певними негативними подразниками. У психічному плані Гнів виявляється під час негативних емоційних станів, супроводжується послабленням вольового і розумового контролю над свідомістю і поведінкою.

Горизонтальна соціальна мобільність – зміна людиною видів занять, груп членства, соціальних позицій у рамках одного соціального шару.

Група однолітків – об'єднання людей найчастіше однакового віку; хоча до неї можуть входити люди, які хоча й відрізняються за віком на кілька років, але об'єднані системою відносин, певними загальними цінностями або ситуативними інтересами та відділяють себе від інших однолітків певними ознаками відокремлення, тобто мають «Ми-почуття».

Депресія – це зменшення психічної активності, що викликана переважною чи негативними психогенними впливами. Ознаками депресивного стану є відчай, пасивність поведінки, підвищений рівень тривожності, різке зниження самооцінки, блокування життєвих перспектив.

Держава – політико-юридичне поняття, яке представляє собою ланку політичної системи суспільства, що має владні функції, включає сукупність взаємозалежних установ і організацій (урядовий апарат, адміністративні і фінансові органи, суд та ін.), що здійснюють управління суспільством.

Державна система виховання – сукупність організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію виховних завдань, поставлених державою.

Десоціалізація – негативна соціалізація членів контркультурних організацій.

Диссоціальне виховання (лат. **dis** – приставка, що повідомляє поняттю протилежний зміст) – цілеспрямоване формування антисоціальної свідомості і поведінки у членів

контркультурних (кримінальних і тоталітарних – політичних і квазікультурних) організацій (співтовариств).

Ейкуменна соціалізація молоді – природно-історичне становлення молоді у певному природному середовищі, освоєння та реалізація нею соціокультурно визначених ейкуменних статево-орієнтованих програм взаємодії з природою, формування конкретно-історичної ейкуменної свідомості, а також відповідних форм і методів життєдіяльності.

Ейфорія – психологічний стан піднесеного настрою, що не виправданий реальністю, об'єктивними причинами. Е. називають також стан некритичного вдоволення (безпричинна радість, безтурботність, надмірна веселість).

Екзистенціальний натиск (від лат. *existentia* – існування) – психологічний механізм соціалізації, який передбачає вплив умов буття людини, що визначає оволодіння нею рідною мовою (у ранньому дитинстві) і нерідними мовами на інших вікових етапах (у ситуації зміни мовного середовища), а також неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки, непорушних у її соціумі і необхідних для виживання в ньому.

Економічна соціалізація молоді – залучення молодих індивідів до самостійної економічної діяльності, освоєння ними певних професій і спеціальностей, систематична участь у виробленні матеріальних та/або духовних. Етнокультурна соціалізація молоді – засвоєння та реалізація нею молодіжних культурно-національних статево-орієнтованих програм, формування біосоціальних здібностей молодих індивідів до збереження як національної культури даного народу перш за все, так і інтернаціональних елементів культури, відтворення вже сформованих традицій і розвиток новацій, підтримка міжнаціонального спілкування і збагачення культур.

Екстраверсія (від лат. *extra* – назовні, *versio* – направляю) – спрямованість, в силу організації нервових процесів, відчуттів,

переживань та інтересів індивіда, до зовнішнього світу. Осіб, для яких характерна екстраверсія, називають екстравертами.

Емоції – це особливий клас психічних процесів, пов'язаних з потребами і мотивами, які відображають у формі безпосередньо чуттєвих переживань значимість діючих на людину явищ і ситуацій.

Емпатія – осягнення емоційних станів іншої людини; психічний процес, який дає змогу зрозуміти переживання іншої людини (механізм пізнання); дія індивіда, що допомагає йому по-особливому вибудувати спілкування (особливий вид уваги до іншої людини); здібність властивість, здатність проникати в психічний стан іншої людини (характеристика людини, тобто емпатійність).

Ентузіазм – психічний стан великого піднесення, душевного пориву.

Етнос – історично сформована спільність людей, що володіють спільним менталітетом, стабільними особливостями культури, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень.

Зараження – психологічний вплив на особистість у процесі спілкування і взаємодії, який передає певні настрої, спонуки не через свідомість та інтелект, а через емоційну сферу. Під час психічного зараження передається емоційний стан від однієї особи до іншої на несвідомому рівні.

Засоби масової комунікації (ЗМК) – технічні засоби (друк, радіо, кінематограф, телебачення та ін.), за допомогою яких здійснюється поширення інформації (знань, духовних цінностей, моральних і правових норм і т.п.) на кількісно великі, розосереджені аудиторії.

Здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій діяльності і є необхідною умовою її розвитку.

Ідеалізація – процес конструювання в уяві понять про об'єкти, які не існують у дійсності, але які мають певні прообрази в реальному світі.

Ідентифікація (ототожнення) – психологічний механізм соціалізації, що представляє собою емоційно-когнітивний процес засвоєння людиною норм, установок, цінностей, моделей поведінки як своїх власних у взаємодії зі значимими особами та референтними групами.

Імпринтинг (відбиття) – психологічний механізм соціалізації, що представляє собою фіксування людиною на рецепторному і підсвідомому рівнях особливостей життєво важливих об'єктів, що впливають на неї.

Індивідуальність – неповторне співвідношення особистих рис та особливостей людини (характер, темперамент, здібності, особливості протікання психічних процесів, сукупність почуттів тощо), що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. І. – особлива і не схожа на інших людина в повноті її фізичних та духовних якостей.

Інституціональний механізм соціалізації – соціально-педагогічний механізм соціалізації, що функціонує у процесі взаємодії людини з інститутами суспільства і різними організаціями, як спеціально створеними для її соціалізації, так і реалізуючих соціалізуючі функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, суспільні, релігійні, клубні та інші структури, а також засоби масової комунікації).

Інтернет – глобальна (всесвітня) телекомунікаційна мережа, яка поєднує багато комп'ютерних мереж, що надає можливість усім користувачам комп'ютерами шукати та одержувати різну інформацію, обмінюватися повідомленнями по електронній пошті, спілкуватися, робити покупки, використовувати розважальні ресурси, одержувати інтерактивні фінансові (банківські операції, гра на біржі) та інші послуги.

Інтроверсія (від лат. intro – всередину, versio – повертати) – спрямованість, в силу організації нервових процесів, відчуттів,

переживань та інтересів індивіда, на свій власний внутрішній світ. Осіб, для яких характерна інтроверсія, називають інтровертами.

Інтуїція – пізнання на основі узагальненого ряду високоавтоматизованих розумових навичок.

Колектив – формалізована соціально-психологічна контактна група людей, що функціонує у межах тієї або іншої організації.

Комунікабельність – риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товариськість.

Контркультурні організації (кримінальні, тоталітарні – політичні і квазікультові) – об'єднання людей, що спільно реалізує інтереси, програми, цілі, соціально-культурні установки, що протистоять фундаментальним принципам, цінностям і правилам суспільства.

Конфлікт (з лат. *conflictus* – зіткнення) – особливий вид взаємодії, в основі якого лежать протилежні і несумісні цілі, інтереси, типи поведінки людей та соціальних груп, які супроводжуються негативними психологічними проявами.

Корекційне виховання – створення умов для пристосування до життя у соціумі, подолання або ослаблення недоліків і дефектів розвитку окремих категорій людей у спеціально створених для цього організаціях.

Країна – територія, яка виділяється за географічним положенням, природними умовами, що має певні природні або історично сформовані умовні кордони.

Креативність – творчість, здатність до створення нового, оригінального.

Культурний шок – конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

Лабільність – здатність до швидких змін. Лабільність характеризується здатністю м'язових і особливо нервових тканин відповідати на подразнення максимальною частотою імпульсів. Лабільність психічних станів означає їхню швидку зміну.

Маніпулювання (від лат. *manipulatio* – застосовувати маніпуляції, прийоми, дії) – вид психологічного впливу, спрямованого на неявне спонукання інших (іншого) до виконання визначених маніпулятором дій.

Медіаосвіта – вивчення закономірностей масової комунікації, завданнями якого є: підготувати людину до життя у сучасних інформаційних умовах, до сприйняття різної інформації (навчити людину розуміти її – «декодувати» повідомлення, критично оцінювати їх зміст), усвідомлювати наслідки її дії на психіку, опановувати способи спілкування на основі невербальних форм комунікації за допомогою технічних засобів.

Мезосоціалізація молоді – конкретно-історичний процес становлення та розвитку молодого покоління у сім'ї, сфері охорони здоров'я, освіти, виховання, вільного часу, а також створення власної молоді сім'ї.

Менталітет – глибинний духовний склад, сукупність колективних уявлень на неусвідомленому рівні, властивий етносу як великій групі людей, що сформувалася у певних природно-кліматичних та історико-культурних умовах.

Міжособистісний механізм соціалізації – соціально-педагогічний механізм соціалізації, що функціонує у процесі взаємодії людини зі значимими для неї особами.

Мікросоціум – діюча на певній території спільність, що включає в себе сім'ю, групи однолітків, різні суспільні, державні, релігійні, приватні, виховні та контркультурні організації, а також різні неформальні групи жителів.

Місто – вид поселення, для якого характерні: концентрація великої кількості жителів і висока щільність населення на обмеженій території; високий ступінь розмаїтості людської життєдіяльності (як у трудовий, так і у позапрофесійній сферах); диференційовані соціально-професійна і, як правило, етнічна структури населення.

Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини.

Мотивація – сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось, спонука до діяльності; мотивування.

Навіювання (сугестія) – психічний вплив однієї людини на іншу (прохання, наказ, переконання), що має на меті актуалізацію або зміну певних установок, ціннісних орієнтацій або вчинків людини, яка виступає об'єктом навіювання.

Наслідування – психологічний механізм соціалізації, що представляє собою довільне і мимовільне слідування яким-небудь прикладам і зразкам поведінки, з якими людина зіштовхується у взаємодії з оточуючими її людьми (у першу чергу зі значимими особами), а також пропонованими засобами масової комунікації.

Настрій – загальний емоційний стан людини, що характеризує її життєвий тонус упродовж певного часу.

Натхнення – особливий стан людини, який характеризується піднесенням її творчих сил, активізацією всіх психічних процесів. Натхнення є однією з головних передумов процесу творчості.

Неприязнь – морально-психологічне почуття несприйняття людини людиною.

Організація – об'єднання людей, створене для вирішення певних завдань і реалізації певних функцій.

Особистість – це суб'єкт свідомої продуктивної діяльності та суспільної поведінки індивіда із соціально зумовленою системою вищих психічних властивостей, що формується і виявляється у самозмінній діяльності, спілкуванні, опосередковує, регулює взаємодію людини з довкіллям.

Пам'ять – пізнавальний психічний процес сприймання, запам'ятовування, збереження, відтворення і забування індивідом свого досвіду.

Паніка – відчуття страху, розгубленості, невпевненості індивіда або соціальної групи. В П. домінують неусвідомлювані прояви.

Переконання – усвідомлювані мотиви, які спонукають людину діяти відповідно до своїх поглядів і принципів; у педагогіці – метод виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в нього позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно-корисної діяльності або подолання негативної поведінки.

Песимізм – світосприйняття, пройняте зневірою в майбутньому, настроєм безнадії. Протилежне – оптимізм. Виникає внаслідок тривалого переживання безперспективності подальшого розвитку, марності зусиль особи.

Планета – поняття астрономічне, що позначає небесне тіло, за формою близьке до кулі, яке одержує світло і тепло від Сонця та обертається навколо нього по еліптичній орбіті.

Політична соціалізація молоді – процес розвитку, в ході якого молоді люди сприймають ідеї, політичну позицію та поведінку, типіву для певної спільноти.

Поселення – обмежена територія постійного місця проживання соціально- структурованої спільноти людей, яка має стійку просторову організацію, що склалася у процесі більш-менш тривалого історичного розвитку.

Почуття – це специфічно людські, узагальнені, стійкі переживання ставлення до потреб, задоволення або незадоволення яких зумовлює позитивні або негативні емоції.

Пристосування – процес і результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища, становлення індивіда соціальною істотою, що передбачає узгодження вимог та очікувань соціального середовища стосовно людини з її установками і соціальною поведінкою, узгодження самооцінки і прагнень людини з її можливостями та з реальностями соціального середовища.

Радість – емоція, психічний стан підвищеної, позитивно забарвленої емоційної піднесеності.

Регіон – частина країни, що представляє собою відносно цілісну соціально-економічну систему, яка має загальне історичне

минуле, культурну і соціальну своєрідність, а також деяку спільність економічного, політичного і духовного життя.

Ресоціалізація – зміна цінностей, що стали неадекватними, норм і відносин людини відповідно до нових соціальних умов і приписань; перебудова особистості, зміна, відновлення соціальних зв'язків, ціннісних орієнтацій, норм.

Рефлексія – психологічний механізм соціалізації, що представляє собою внутрішній діалог, у якому людина розглядає, оцінює, приймає або відкидає ті або інші норми, цінності, поведінкові сценарії, властиві родині, значимим особам, суспільству однолітків, різним соціально-професійним і етноконфесійним шарам і т.д.

Рівень життя – поняття, яке характеризує ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб людей, що виражається у кількості і якості споживаних людиною благ і послуг, починаючи з їжі, житла, одягу, предметів тривалого користування, засобів пересування, аж до самих складних, піднесених потреб, пов'язаних із задоволенням духовних, естетичних та інших подібних запитів.

Самозміна людини – процес і результат більш-менш усвідомлених, планомірних і успішних зусиль людини, спрямованих на те, щоб стати іншою (рідше – повністю, як правило – частково).

Самооцінка особистості – оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, сприйняття своєї особи іншими людьми, виходячи з системи цінностей людини.

Самосвідомість – усвідомлення людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій та вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, моральних, фізичних якостей тощо.

Самотність – психічний стан людини, який виявляється в дефіциті спілкування, ізольованості від інших людей. Залишена наодинці з собою, людина відчуває ущербність, незручність, тугу. Проте певна міра усамітнення – необхідна умова формування самосвідомості людини.

Світ – поняття соціолого-політологічне, що позначає сукупне людське співтовариство, яке існує на нашій планеті.

Селище – абсолютно або відносно територіально обмежена концентрована форма розселення людей з одного боку емансипованих від сільського способу життя, а з іншого боку – не вкорінених у міському способі життя.

Симпатія – почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось. Може виникати на ґрунті природної привабливості, єдності суспільних ідеалів, світоглядних і моральних позицій.

Сільські поселення – місця зосередження населення, для яких характерний специфічний спосіб життя, що історично склався у процесі заняття жителями сільськогосподарською працею.

Сім'я – мала група, заснована або на шлюбі, або на кровному спорідненні (наприклад, мати й діти), або на спільності житла і бюджету (без реєстрації шлюбу), члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою.

Соціалізація – розвиток і самозміна людини у процесі засвоєння і відтворення культури, що відбувається у взаємодії людини зі стихійними, відносно спрямованими та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх вікових етапах.

Соціалізація відносно соціально контрольована – складова соціалізації, що відбувається у процесі планомірного створення суспільством і державою умов для виховання людини.

Соціалізація відносно спрямована – складова соціалізації, що відбувається у процесі та результаті впливу з боку держави на обставини життя тих або інших категорій громадян.

Соціалізація стихійна – складова соціалізації, що відбувається у процесі стихійної взаємодії людини із суспільством і стихійним впливом на неї різних, зазвичай різноспрямованих, обставин життя.

Соціалізованість – досягнення людиною певного балансу пристосування та відокремлення у суспільстві.

Соціальна структура суспільства – більш-менш стійкий набір і співвідношення соціальних і професійних шарів і груп, що мають специфічні інтереси та мотивації економічної і соціальної поведінки.

Соціальне виховання – процес відносно соціально контрольованої соціалізації, здійснюваний у спеціально створених виховних організаціях, що допомагає розвинути можливості людини, що включають її здібності, знання, зразки поведінки, цінності, відносини, позитивно цінні для суспільства, у якому вона живе.

Соціально-педагогічна віктимологія (victime – жертва, logos – слово, поняття, навчання) – галузь знання, у якій на міждисциплінарній основі вивчається розвиток людей з фізичними, психічними, соціальними дефектами і відхиленнями, а також тих, чий статус (соціально-економічний, соціально- правовий, соціально-психологічний) в умовах конкретного суспільства визначає нерівність або дефіцит можливостей для «життєвого старту» і (або) фізичного, емоційного, психічного, культурного, соціального розвитку та самореалізації у процесі соціалізації; розробляються загальні та спеціальні цілі, принципи, зміст, форми й методи роботи із профілактики, мінімізації, компенсації й корекції названих обставин.

Соціометрія – методика дослідження системи неформальних стосунків в певній групі в певний момент її існування. В основі лежить вимірювання відносин симпатій – антипатій, прийняття – неприйняття людьми одне одного, прихильностей, уподобань стосовно один одного.

Спілкування – обмін духовними цінностями (загально визнаними та специфічними для різних номінальних і реальних груп), який відбувається у формі діалогу людини як у процесі взаємодії з оточуючими людьми, так і іншими Я.

Сприймання – це психічний процес відображення людиною предметів і явищ у цілому, в сукупності всіх їх якостей і

властивостей при безпосередньому їх впливі на органи чуттів; сукупність відчуттів.

Спрямованість – це система мотивів, що впливає на діяльність особистості, визначає її вибір, рівень самореалізації.

Стилізований механізм соціалізації – соціально-педагогічний механізм соціалізації, що діє в межах певної субкультури.

Стиль життя – певний тип життєдіяльності людини, реальної або номінальної групи людей, що фіксує стійко відтворені риси, манери, звички, смаки, схильності, традиції, звичаї, про які судять за зовнішніми формами буття: організації робочого і вільного часу, улюбленим заняттям поза трудовою сферою, устрою побуту, манерам поведінки, ціннісним перевагам та ін.

Страх – гостра негативна емоція, котра виникає в умовах біологічної чи соціальної загрози життю індивіда; має різні ступені інтенсивності: переляк, афект тощо.

Субкультура (від лат. sub – під і культура) – автономне, відносно цілісне утворення; сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків і т.п.), що впливають на стиль життя і мислення певних номінальних і реальних груп людей і дозволяють їм усвідомити та затвердити себе в якості «ми», відмінного від «вони» (інших представників соціуму).

Сусідство – певна близько територіально проживаюча група людей (в одному під'їзді, в одному будинку, в індивідуальних будинках, що знаходяться поруч), що характеризується міжособистісними зв'язками, певним ставленням до місця свого проживання (як до «своєї» або «нічиєї» території), деякими загальними цілями та спільною діяльністю (турбота про порядок і т.п.).

Суспільство – сукупність сформованих у країні соціальних відносин між людьми, структуру яких становить родина, етнічні, конфесіональні, вікові, професійні, соціальні та інші номінальні і реальні групи, а також держава.

Традиційний механізм соціалізації – соціально-педагогічний механізм соціалізації, що представляє собою засвоєння людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, які характерні для її родини і найближчого оточення (сусідського, групи однолітків).

Фобії – нав'язливі страхи, які людина не в змозі переборювати.

Фрустрація – негативний стан організму, почуття, які виникають при блокуванні цілей, що їх особистість намагається досягнути, почуття розчарування, крах надії.

Цінність – поняття, що фіксує позитивне або негативне значення будь-якого об'єкта чи явища для суб'єкта.

Щастя – граничне інтенсивне переживання людиною універсальності і глибини затвердження свого буття, максимальної відповідності наявного найзаповітнішим бажанням і мріям, моральна і емоційна насолода життям. Щ. відрізняється від найвищих ступенів задоволення саме соціально-етичним змістом.

Щирість – відвертість, правдивість; морально-психологічна риса людини, протилежна лицемірству, вона характеризує не зміст діяльності і стосунків людини, а їх відповідність мотиву, емоційну безпосередність.

«Я» (ego) – в психоаналізі визначається як свідомість, розумна, раціональна частина психіки. «Я» формується під впливом суспільства, яке висуває свої вимоги до людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально психологические проблемы. – М.: МГУ, 1990.
2. Адлер А. Понять природу человека. – СПб.: Академический проект, 1997.
3. Алексеенко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: науково-методичний посібник / Т. Ф. Алексеенко – К.: Педагогічна думка, 2007. 152 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Наука, 1977
5. Андреева Г. М. Психология социального познания. – М., 2000.
6. Андреева Г.М. В поисках новой парадигмы: традиции и старты XXI в. // Социальная психология в современном мире. – М.: Аспект-Пресс, 2002.
7. Андреева Г.М. В поисках новой парадигмы: традиции и старты XXI века // Социальная психология в современном мире. – М.: Аспект-Пресс, 2002.
8. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М., 2000.
9. Андреева Г.М. Социальная психология / Г. М. Андреева – М.: ВЛАДОС, 2001. – 218 с.
10. Андреева Г.М. Социальное познание: проблемы и перспективы. М.: МОДЭК, 2012. – 416с.
11. Андреева Г.М. Уровень социальной стабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 1997. – №4. – С.31.
12. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: теоретические подходы. – М.: Аспект-Пресс, 2001.
13. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности // Социальные исследования. Вып. 3. – М., 1970.
14. Антология исследований культуры. Т. 1. Интерпретация культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997.
15. Антонов В.В., Медков М.М. Социология семьи / В.В. Антонов, М. М. Медков – М.: ВЛАДОС, 1996. – 186 с.

16. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскуновский А.Е. Мотивация пользователей Интернета. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского (Москва: Можайск-Терра, 2000, 431 с.)
17. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия // Вестник МГУ. Сер.14.1996. Вып.4.
18. Аристова Н.Г. Влияние структуры семьи на успешность выполнения воспитательных функций // Семья как объект социальной политики. – М.: ПСИ АН СССР, 1986.
19. Арон Р. История социологии в Западной Европе и США. – М.: Наука, 1993.
20. Артановский С.Н. Некоторые проблемы теории культуры. – Ленинград: Наука, 1997. – С. 37-40.
21. Арутюнов С.А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 8-21.
22. Арутюнов С.А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. // Исследования по общей этнографии. – Москва: Наука, 1996. – С. 25.
23. Асмолов А. Г. Психологическая модель Интернет-зависимости личности // Дистанционное и виртуальное обучение. – 2004. - № 7. - С. 5-7.
24. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.
25. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М.: Смысл, 2007.
26. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е. Психологические последствия информатизации // Психологический журн. 1998. – Т. 19. – №1. – С.89-100.
27. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. Гуманитарные исследования в

- Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского (Москва: Можайск-Терра, 2000, 431 с.)
28. Багалій Д.І. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. – К.: Вид-во Орії при УКСП “Кобза”, 1992. – 472 с.
  29. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. – Москва: Книга, 1969. – 216 с.
  30. Балонов И.М. "Компьютер и подросток" М., 2002 г. стр.32-58.
  31. Бармашов Т.И. Проблема бессознательного в процессе социализации личности. //Философия образования. 2014. №1. С.228-234.
  32. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – Киев: Тандем, 2000. – С. 43-44.
  33. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение: проблемы и люди. – М.: РГГУ, 1995.
  34. Бейтсон Г. Экология разума: избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии. – М.: Смысл, 2000.
  35. Белик А.А. Историко-теоретические проблемы психологической антропологии. – М., 2005.
  36. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростков / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко – М.: ВЛАДОС, 2000. – 243 с.
  37. Белинская Е.П. Идентичность личности в условиях социальных изменений: автореф. дис. д-ра психол. наук. – М., 2006.
  38. Белинская Е.П. Человек в изменяющемся мире: социально-психологическая перспектива. – М.: Прометей, 2005.
  39. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. – М.: Аспект-Пресс, 2001.
  40. Беличева С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева – М.: ВЛАДОС, 1997. – 256 с.
  41. Белов В.А. В защиту индивидуальности. М.: Магистр, 2013. – 40с.

42. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман. - М.: Медиум, 2005.
43. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.
44. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: “Медиум”, 1995. — 323 с.
45. Бим-Бад Б. М., Петровский А. В. Образование в контексте социализации / Б. М. Бим-Бад, А. В. Петровский // Педагогика. – 1996. – №1. – С. 3 – 8.
46. Бинсвангер Л. Бытие в мире. Введение в экзистенциальную психиатрию. – СПб.: Ювента, 1999.
47. Бирюков В. "Сеть и наркомания". Компьютерный еженедельник "Компьютерра" №16, 1998, стр.13-15.
48. Бобнева М.И. Психологические проблемы социального развития личности // Социальная психология личности / Под ред. М.И. Бобневой, Е.В. Шороховой. – М.: Наука, 1979.
49. Богданова Д. А. Внимание: Интернет! // Открытое образование. - 2010. - № 2. - С. 89-99.
50. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. М.: МПСИ, 2010. – 342с.
51. Борисова Л.Г., Солодова Г.С. Социология личности. Новосибирск: Модус, 2012. – 324с.
52. Боришевский М.Й. Теоретические вопросы самосознания / Психологические особенности самосознания подростка / Под ред. М.Й. Боришевского. – К.: Рад. школа, 1980. – С. 5-34.
53. Боровкова Н. Виртуальное зависание / журнал "Человек и наука". Февраль 2002.
54. Босс М. Влияние Мартина Хайдеггера на возникновение альтернативной психиатрии // Логос. – 1994. – № 5. – С. 88–100.
55. Бочарова В. Г., Плоткин М. М. Школьник в микрорайоне / В. Г. Бочарова, М. М. Плоткин – М.: Просвещение, 1986. – 148 с.

56. Брокмейер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3.
57. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – Москва: Наука, 1983. – 412 с.
58. Брунер Дж. Торжество разнообразия: Пиаже и Выготский / пер. с англ. С.С. Степанова // Вопросы психологии. – 2001. – № 4. – С. 3–13.
59. Бугле С. Социальная наука в современной Германии. – Киев; Харьков, 1900.
60. Буева Л. П. Человек, деятельность и общение / Л. П. Буева – М.: Просвещение, 1978. – 267 с.
61. Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии. – М.: Юрист, 1996.
62. Былкина Н.Д., Люсин Д.В. Развитие представлений детей об эмоциях в онтогенезе // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 38–48.
63. Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической психотерапии. – М.: Класс, 1998.
64. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства. – Москва: Наука, 1989. – С. 118-134.
65. Васильев Л.С. Традиция и проблема социального прогресса в истории Китая / Роль традиций в истории и культуре Китая – Москва: Наука, 1972. – С. 47-54.
66. Вейценбаум Дж. Возможности вычислительных машин и человеческий разум // От суждений к вычислениям. М.: 1982.
67. Вересаева О. "Психология и интернет на пороге XXI века". Психологическая газета №12, 1996, стр.4-6.
68. Вересов Н.Н. Культура и творчество как психологические идеи // Вопросы психологии. – 1992. – № 1–2. – С. 124–128.
69. Винникотт Д.В. Разговор с родителями. – М.: Класс, 1995.
70. Власова В.Б. Традиция как социально-философская категория // Философские науки. – 1980. – № 4. – С. 37-43.

71. Войскуновский А.Е. Интернет - новая область исследований в психологической науке. Статья из: Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1. - М.: Смысл, 2002, с.82-101.
72. Войскунский А. Е. Развивается ли агрессивность у детей и подростков, увлеченных компьютерными играми? // Вопросы психологии. - 2010. - № 6. - С. 133-143.
73. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы зависимости от интернета // Психологический журнал. 2004. Т.25. № 1. С.90-100.
74. Войскунский А.Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. М.: Экопсицентр РОСС. 2000. С. 251-253.
75. Войскунский А.Е. *Феномен зависимости от Интернета* // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред.А.Е. Войскунского. М, 2000. С 100-131.
76. Войскунский А. Е. *Исследования Интернета в психологии* // Интернет и российское общество / Под ред. И. Семенова. М. 2002 С 235-250
77. Волков Ю.Г. и др. Социология молодежи. Ростов н./Д.: Феникс, 2011. – 576с.
78. Воспитательный процесс в высшей школе: его эффективность: социологический аспект / Е. А. Якуба, В. Л. Арбенина, А. И. Андрющенко и др. – К.: Вища школа, 1988. – 275 с.
79. Вундт В. Проблемы психологии народов. – М., 1912.
80. Вы без интернета проживете? // Коммерсантъ Власть. - 2011. - № 15. - С. 6, 8.
81. Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч.: В 6 Т. М.: Издательство: Педагогика, 1984. Т.4. - 432 с.
82. Вяткин А.П. Психологические методы изучения экономической социализации личности в процессе обучения. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2004. – 228 с.

83. Гаврилюк В.В. Маскулинность в социализации городских подростков. //Социологические исследования. 2014. №3. С.98-104.
84. Галицкая И. А., Метлик И. В. Новые религиозные культы и школа / И. А. Галицкая, И. В. Метлик – М.: Знание, 2001. – 132 с.
85. Галузинский В. М., Евтух М. Б. Основы педагогики и психологи высшей школы в Украине: учеб. пособ. / В. М.Галузинский, М. Б. Евтух – К.: ИНТЕЛ, 1995. – 168 с.
86. Гальтон Ф. "Английские люди науки" 1874
87. Герасимов В. Н. Основы превентивной педагогики / В. Н. Герасимов – М.: Академия, 1995. – 283 с.
88. Герген (Джерджен) К. Движение социального конструкционизма в современной психологии // Социальная психология: саморефлексия маргинальности. – М., 1995.
89. Гишинский Я.И. Стадии социализации индивида // Человек и общество. Вып. 9. 1971.
90. Гирц К. Интерпретация культур. – М.: РОССПЭН, 2004.
91. Гозман Л. Я., Шестопап Е. Б. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 314 с.
92. Голованова Н.Ф., Социализация младшего школьника как педагогическая проблема. – СПб.: Специальная литература, 1997.
93. Голод С.И., Клещин А.А. Состояние и перспективы развития семьи. Теоретико-типологический анализ. Эмпирическое обоснование. С-Пб. Филиал ИС росан, 1994г
94. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. / Пер. с англ. – М.: КАНОН, 2010. – 304с.
95. Григорьева Т.П. Японская художественная традиция. – Москва: Наука, 1979. – 366 с.
96. Гринфельд И.Л. Формирование социокультурной идентичности у подростков: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2003.

97. Грищенко Н. А. Технологія формування просоціальних особистісних смислів студентської молоді у виховному процесі ВНЗ / Н. А. Грищенко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 2. – С. 21 – 25.
98. Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А. Е. Войскунского. М., 2000. - 431 с.
99. Гуревич А. Я. Индивид и социум на средневековом Западе. – М.: РОССПЭН, 2005.
100. Гуревич А. Я. История историка. – М.: РОССПЭН, 2004.
101. Гурко Т. А. Трансформация института семьи: постановка проблемы // Социологические исследования. 1995. №10.
102. Гурко Т. А.. Особенности развития личности подростков в различных типах семей // Социологические исследования. 1996. №3
103. Гуров В. Н., Селюкова Л. Я. Социализация личности: социальный педагог, семья, школа / В. Н. Гуров, Л. Я. Селюкова – К.: Науковий світ, 1993. – 158 с.
104. Гурьянова М. П. Сельская школа и социальная педагогика: пособ. для педагогов / М. П. Гурьянова – М.: Смысл, 2000. – 246 с.
105. Гусельцева М. С. Культурная психология: методология, история, перспективы. – М.: Прометей, 2007.
106. Де Моз Л. Психоистория. – Ростов н/Д: Феникс, 2000.
107. Джерджен К. Социальный конструкционизм: знание и практика. – Минск: БГУ, 2003.
108. Добрынина В. И. и др. Молодежь России: три жизненные ситуации. М.: ИНИОН РАН, 2013. – 116с.
109. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1994. – С. 261-262.
110. Драгунова Т. В. Проблема конфликта в подростковом возрасте // Вопросы психологии. – 1972. – № 2.
111. Древнекитайская философия. Сборник текстов. – Москва: АН СССР, ИВ, 1972. – С. 143-147, 263.
112. Дружинин В. Н. Психология семьи. – М., 1996.

113. Дубовская Е.М. Сравнительное исследование отношения к будущему подростков в большом и малом городах // Социальная психология. Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 1999. – С. 458–462.
114. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / общ. ред., пер. с фр. и послесловие А.Б. Гофмана; комментарии В.В. Сапова. – М.: Наука, 1991.
115. Дюркгейм Э. Определение моральных фактов // Теоретическая социология: антология. В 2 ч. Ч. 1 / сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М.: КД «Университет», 2002.
116. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. – СПб., 1912.
117. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., состав., послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995.
118. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции // Аддиктология. 2005. № 1. С.65-77.
119. Егоров А.Ю. Нехимические зависимости. - СПб.: Речь, 2007. - 190 с.
120. Егоров А.Ю., Игумнов С.А. Расстройства поведения у подростков: клинико-психологические аспекты. - СПб.: Речь, 2005. - 436 с.
121. Егоров А.Ю., Кузнецова Н., Петрова Е. Особенности личности подростков с интернет-зависимостью // Вопросы психического здоровья детей и подростков. – 2005. – Т. 5. – № 2. – С. 20-27
122. Еляков А. Д. Благо и зло: жгучий парадокс Интернета // Философия и общество. - 2011. - № 2 (62). - С. 58-76.
123. Еляков А. Д. Интернет - тотальная угроза обществу? // Мировая экономика и международные отношения. - 2007. - № 11. - С. 92-98.
124. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. – Л., 1985.
125. Єленський В.Є., Перебенесюк В.П. Релігія. Церква. Молодь / В.Є. Єленський, В.П. Перебенесюк – К.: Знання, 1996. – 129 с.

126. Запесоцкий А.С., Файн А.П. Эта непонятная молодёжь. Проблемы неформальных молодёжных объединений / А.С.Запесоцкий, А.П. Файн. – М.: Академия, 1990. – 156 с.
127. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург: Деловая книга, 1995.
128. Зимбардо Ф., Ляйпе М. Социальное влияние. – СПб., 2000.
129. Иванов Д. В. Виртуализация общества. - СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2007. - 96 с.
130. Иванова Е.М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности. – М., 1987.
131. Иванова И.В. Влияние переживаний на развитие личностной идентичности у детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2001.
132. Изотова Е.И. Диагностика психического развития детей дошкольного возраста. Уч. пособие для студентов педвузов. – М.: ССКТБ-ТОМАСС, 2002.
133. Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Когнитивный и аффективный компоненты эмоциональной сферы ребенка // Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика. – М., 2004.
134. Исследования по когнитивной психологии / под ред. Е.А. Сергиенко. – М., 2004.
135. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1991. – С.62-63.
136. Каныгин Ю.М., Яковенко Ю.И. Введение в социальную когнитологию. – К.: Наукова думка, 1992. – 106 с.
137. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи: модульний курс дистанційного навчання / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола– К.: ДЦССМ, 2002. – 164 с.
138. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: навчально-методичний посібник / А. Й. Капська – К.: УДЦССМ, 2001. – 220 с.

139. Карацуба Т.К. Особенности жизненного и профессионального становления единственных детей в семье. Автореф. Дис...канд. психол. наук. – М., 1998
140. Категория переживания в психологии и философии. Монография. – М.: Прометей, 2005.
141. Категория переживания в философии и психологии. – М.: Прометей: МПГУ, 2004.
142. Келембетова В.Ю., Куєвда В.Т. Проблеми радянської обрядовості у виданнях останніх років // Нар. творчість та етнографія. – 1978. – № 5. – С. 95-97.
143. Кемеров В. Е., Керимов Т. Х. Хрестоматия по социальной философии / В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов – М.: ВЛАДОС, 2001. – 367 с.
144. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доповідей та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ – Луцьк, 1994. – С. 7-20.
145. Клеман К.Б., Брюно П., Сэв Л. Марксистская критика психоанализа: пер. с фр. – М.: Прогресс, 1976.
146. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие. – СПб, 1998.
147. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. – Казань, 1969.
148. Кобзев А.И. Методология традиционной китайской философии // Народы Азии и Африки. – Москва, 1984. – № 4. – С. 32-38.
149. Ковалев Л.Г. Психология личности. – М.: Владос, 1997.
150. Коваль Л. Г. Социальная педагогика / Л. Г. Коваль – К.: Знання, 1997. – 263 с.
151. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навчальний посібник / Л. Г. Коваль, І. А. Зверева, С. Р. Хлебик – К.: ІЗМН, 1997. – 392 с.
152. Когай Е.А. Человек в городской среде / Е. А. Когай // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – №1. – С. 116 – 131.
153. Коломиец В.П. Становление индивидуальности. М.: МГУ, 2013. – 141с.

154. Коломинский Я.А. Психология межличностных отношений в коллективе школьников. – Минск, 1972.
155. Комаров М. С. Введение в социологию / М. С. Комаров – М.: Просвещение, 1994. – 342 с.
156. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон – М.: Просвещение, 1967. – 289 с.
157. Кон И.С. Личность как субъект общественных отношений. – М., 1966.
158. Кон И.С. Ребенок и общество. – М.: Наука, 1988.
159. Кон И.С. Социологическая психология. Избранные психологические труды. – М.; Воронеж, 1999.
160. Кон И.С. Социология личности. – М., 1967.
161. Кондратьев И.Т. Традиционность культуры. – Казань: Восход, 1996. – 216 с.
162. Кондратьев М. Ю. Подросток в замкнутом круге общения / М. Ю. Кондратьев – М.: ВЛАДОС, 1997. – 248 с.
163. Кондратьев М.Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 69-78.
164. Концепции зарубежной этнологии. – М.: Наука, 1976.
165. Кончаловская М.М. Особенности становления личностной идентичности в дошкольном и младшем школьном возрасте: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2006.
166. Корытникова Н. В. Интернет-зависимость и депривация в результате виртуальных взаимодействий //Социологические исследования. - 2010. - № 6. - С. 70-79.
167. Костяк Т.В. Влияние индивидуальных особенностей детей дошкольного и младшего школьного возраста на процесс их социализации: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2000.
168. Костяк Т.В. Индивидуальная форма социализации и особенности ее становления у дошкольников и младших школьников // Психология и школа. – 2003. – № 4. – С. 62–75.
169. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. - 2008. № 3.

170. Крайг Г. Психология развития. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2012. – 240с.
171. Краснова С. В. Как справиться с компьютерной зависимостью. – М.: Эксмо, 2008. - 223 с.
172. Крейбер А.Л. Избранное: Природа культуры. – М.: РОССПЭН, 2004.
173. Кривов Ю. И. О месте понятия «социализация» в современной педагогике / Ю. И. Кривов // Педагогика. – 2003. – №5. – С. 11-22.
174. Кросскультурная психология: актуальные проблемы. Сб. статей / ред. Л.Г. Почебут. – СПб., 2005.
175. Крысько В. Г. Этническая психология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / В.Г. Крысько. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.
176. Кудрявцева Е. В отрыве от реальности // Огонек. - 2010. - № 7. - С. 34-36.
177. Куєвда В. «Позанаукові» знання у системі етносоціальних уявлень // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2000. – Т. 11, ч. 5. – 309 с.
178. Куєвда В. До питання системно-структурного аналізу звичаєвості як механізму традиції. Етнопсихологічний аспект // Відродження і розвиток культури України: проблеми історії, теорії і практики: Тези Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1993. – С. 12-13.
179. Куєвда В. Етнопсихологічні джерела історичної пам'яті у контексті формування національної свідомості / Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.М.Литвина та М.М.Слюсаревського. – К.: Інф.-вид. Центр Тов-ва „Знання” України, 2001. – Вип. 3. – 344 с.
180. Куєвда В.Т. Архаїчні світобудовні моделі: спроба тлумачення // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі: сутність, реалії конфліктності, проблеми

- та прогнози на порозі ХХІ століття: Матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції, ч. II. – Київ, 1997. – С. 476-481.
181. Куєвда В.Т. Гостина у весільному обряді // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 69-81.
  182. Куєвда В.Т. Естетичні цінності обряду // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 96-101.
  183. Куєвда В.Т. Новосілля // Свято в нашому домі. – К., 1981. – С. 56-68.
  184. Куєвда В.Т. Обряди // Українська радянська енциклопедія. – К., 1982. – Т. 7. – С. 468.
  185. Куєвда В.Т. Психологія української символіки: міф, життєвий ідеал, національна ідея. Образотворче мистецтво. – 2004. – № 4. – С. 68-70.
  186. Куєвда В.Т. Роль звичаїв у формуванні особистості // Тези міжнар. наукових Костюківських читань. – К., 1992. – С. 66.
  187. Куєвда В.Т. Світотворчий міф українського етносу. У надрах генетичної пам'яті / Артанія. – 1999. – №5. – С. 6-11.
  188. Куєвда В.Т. Сучасна весільна гостина // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 1. – С. 31-37.
  189. Куєвда В.Т. Теоретичні засади соціалізації особистості // Соціалізація особистості: міжкафедральний збірник наукових статей за загальною ред. А.Й.Капської. – К.: НПУ, 1998. – С. 21-36.
  190. Куєвда В.Т. Традиція // Українська радянська енциклопедія. – К., 1984. – Т. 11. – С. 318.
  191. Куєвда В.Т., Говорун Т.В., Мацейків М.А. Програма курсу “Етнопсихологія” (для спеціальності “Народознавство”). – К., 1994. – 27 с.
  192. Куєвда В.Т., Мацейків М.А. Концептуальні та методологічні проблеми історичної психології українського народу // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Матеріали звітної наукової сесії

- Институту психології АПН України (10-11 лютого 1994 р). – К., 1994. – С. 16-23.
193. Куницина В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша – М.: ВЛАДОС, 2003. – 286 с.
  194. Куницина В.Н. Восприятие подростком другого человека и самого себя: автореф. дис. канд. психол. наук. – Л., 1968.
  195. Куницина В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. – СПб., 2001.
  196. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В. С. Курило – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
  197. Куттер П. Современный психоанализ. Введение в психологию бессознательных процессов. – СПб., 1997.
  198. Кучеренко В.В., Петренко В.Ф., Госохин А.В. *Измененные состояния сознания: психологический анализ* // Вопросы психологии. 1998. № 3. С 70-78.
  199. Кьеркегор С. Наслаждение и долг. – Киев, 1994.
  200. Кьеркегор С. Страх и трепет. Понятие страха. Болезнь к смерти. – М., 1993.
  201. Лавриченко Н. М. Соціалізація молоді як завдання європейської школи / Н. М. Лавриченко // Шлях освіти. – 2000. – № 31. – С. 17 – 19.
  202. Лебедева Н.Н. (2004) Что такое Интернет? // Правовые вопросы связи. № 1.
  203. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995.
  204. Леванов Е.Е. Семейное воспитание: состояние и проблемы // Социологические исследования. 1979. №1. С.116
  205. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Смысл. Изд. центр «Академия», 2004. – С. 98-99, 119.
  206. Леонтьев А.Н. О системном анализе в психологии // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 4. – С.117-120.
  207. Леонтьев А.Н. Об историческом подходе в изучении психики человека // Психологическая наука в СССР. – Москва, 1959. – Т.1. – С. 9 – 69.

208. Леонтьев А.Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. – № 2. – С. 98.
209. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
210. Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология / под общ. ред. А.А. Белика. – М.: Смысл, 2001.
211. Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (историко-психологический аспект) // Литературное наследие декабристов. – Ленинград, 1975. – С. 56.
212. Лотман Ю.М. К проблеме типологии культуры // Тр. по знаковым системам. – Тарту, 1967. – С. 30-39.
213. Лотман Ю.М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1973. – Вып. 6. – С. 227-244.
214. Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: навчально- метод. посіб. / М.П. Лукашевич – К.: Академвидав, 1998. – 308 с.
215. Лурия А.Р. Об историческом изучении познавательных процессов. – Москва: Наука, 1974. – 170 с.
216. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности. – М.: Генезис, 2005.
217. Майерс Д. Социальная психология. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2011. – 564с.
218. Макаренков М. Хайль, интернет! // Профиль. - 2011. - № 32. - С. 63.
219. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры. – М.: РОССПЭН, 2004.
220. Мардахаев Л. В. Социальная педагогіка: учеб. для студ. высших учеб. завед. / Л. В. Мардахаев – М.: ВЛАДОС, 2005. – 315 с.
221. Маркарьян С.Б., Молодчиков Э.В. Праздники в Японии: Обычай, обряды, социальные функции. – Москва: Наука, 1990. – 247 с.
222. Маркелов Г.И. Личность как культурно-историческое явление. Этюды по истории индивидуальности. Т. 1. – СПб., 1912.

223. Марков Дж., Хефнер К. Хакеры. Киев: 1996.
224. Марсон П. 25 ключевых книг по психоанализу. – Урал LTD, 1999.
225. Марцинковская Т.Д. История психологии. – М.: Академия, 2004.
226. Марцинковская Т.Д. История психологии. Уч. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Академия, 2002.
227. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики. – СПб.: Евразия, 1997.
228. Массон В.М. Культура в понятийном аппарате археологии // Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. – Кемерово: Заря, 1976. – С. 6-7.
229. Мацумото Д. Психология и культура. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002.
230. Мерлин В.С. Деятельность как опосредующее звено в связи разноуровневых свойств индивидуальности // Проблемы интегрального исследования индивидуальности. – Пермь, 1978.
231. Методологические проблемы современной психологии – парадигмальный и междисциплинарный аспекты. – М.: Смысл, 2005.
232. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988.
233. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: досвід та перспективи / Л. І. Міщик Запоріжжя, 1999. – 248 с.
234. Міщик Л. І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. / Л. І. Міщик – К.: ІЗМН, 1997. – 140 с.
235. Міщик Л. І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки соціальних педагогів у закладах вищої освіти. Дис. д-ра пед. наук: 13.00.05. – Запоріжжя, 1997. – 358 с.
236. Москаленко В. В. Социализация личности / В. В. Москаленко – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
237. Москаленко В.В. Социализация личности. К.: Высш. шк., 2012. – 202с.
238. Московиси С. Социальные представления: исторический взгляд // Психологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–14.

239. Московичи С. Век толп. – М., 1998.
240. Московичи С. Общество и теория в социальной психологии // Социальная психология. Тексты. – М., 1984.
241. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику: учеб. пособ. / А. В. Мудрик – М.: Академия, 1997. – 312 с.
242. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников / А. В. Мудрик М.: Просвещение, 1984. – 156 с.
243. Мудрик А. В. Современный старшеклассник: проблема самоопределения / А. В. Мудрик – М.: Просвещение, 1977. – 246 с.
244. Мудрик А. В. Социализация и «смутное время» / А. В. Мудрик – М.: Академия, 1991. – 216 с.
245. Мудрик А. В. Социализация и «смутное время» / А. В. Мудрик – М.: Академия, 1991. – 216 с.
246. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособ. для студ. высших учеб. завед. / А. В. Мудрик – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2006. – 304 с.
247. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – Пенза, 1994.
248. Мудрик А.В. Социализация и «смутное время». – М., 1991.
249. Мудрик А.В. Социализация человека. М.: Академия, 2014. – 304с.
250. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2005.
251. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики: учеб. для студ. высших пед. учеб. завед. / Ф. А. Мустаева – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Академический проект, 2002. – 416 с.
252. Мустаева Ф. А. Социальная педагогика: учебник для вузов / Ф. А. Мустаева – М.: Академический проект. – 2003. – 354 с.
253. Мэй Р. Сила и невинность. – М.: Смысл, 2001.
254. Нардонэ Дж., Вацлавик П. Искусство быстрых изменений. – М.: Издво Института психотерапии, 2006.
255. Невирко Д.Д. Методические основы изучения социализации личности на основе принципа минимального универсума // Личность, творчество и современность. 2000 . Вып. 3. – С. 3-11.

256. Нельга О.М. Теорія етносу. – К.: Наукова думка, 1998. – 267 с.
257. Немировский В.Г. Социология личности. Красноярск: КГУ, 2011. – 196с.
258. Немов Р.С., Психология. В 3 кн. – Москва: Просвещение: Владос, 1995.
259. Новикова Л. И. Школа и среда / Л. И. Новикова – М.: Знание, 1985. – 80 с.
260. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002.
261. Омельченко Е. Молодёжные культуры и субкультуры / Е. Омельченко – М.: ВЛАДОС, 2000. – 195 с.
262. Ортега-и-Гасет Х. Избранные труды. – М.: Весь мир, 1997.
263. Осипова А. Г. Виртуальная "личность" и реальное "Я": проблема идентичности // Вопросы культурологии. - 2008. - №1. - С. 16-17.
264. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина – СПб.: Прайм-Еврознак, 1999. – 182 с.
265. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: Мысль, 1971.
266. Парыгин Б.Д. Социальная психология как наука. – Л., 1967.
267. Парыгин Б.Д. Социальная психология. – спб., 1999.
268. Пахомов В.Н. Проект «гражданин» – способ социализации подростков // Народное образование. – 2000. – №7. – С.163.
269. Петриченко Н.Г. Проблемы экономической социализации личности ребенка // Педагогический вестник Кубани. – 2001. – №1. – С.36
270. Петров В. П. Интернет в мировом информационном пространстве // ОБЖ. Основы безопасности жизни. - 2008. - № 8. - С. 49-48.
271. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 4.
272. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: МПА, 1994.

273. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребенка. – М.: Академический проект, 2006.
274. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. – М., 1994.
275. Пірен М.І. Основи етнопсихології. – К.: Наука, 1996. – 360 с.
276. Плюханова М.Б. О некоторых чертах личностного сознания и России XVII века // Художественный язык средневековья. – М.: Наука, 1982. – С.184–201.
277. По всему миру открываются клиники для интернет-зависимых // Защита информации. Инсайд. – 2005. - № 4. - С. 5-6.
278. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. – М., 1966.
279. Практикум по возрастной психологии. Уч. пособие / под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Речь, 2002.
280. Практична психологія: навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. / М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, Г.М. Ржевський та ін. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2014. – 728 с.
281. Прусакова О.А. Генезис понимания эмоций: автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2005.
282. Психология: Словарь. // Под ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Феникс, 1990.
283. Психолого-педагогические условия личностного роста и социализации детей / под ред. Т.Д. Марцинковской. – М., 2002.
284. Пути реализации воспитательного потенциала вуза: методология, методика, опыт / И. С. Тарапов, В. И. Гигринов, Н. Ф. Николаевский и др. – Харьков: Вища школа, 1988. – 192 с.
285. Радугин А.Л., Радугин К.А., Социология. – Москва: Владос, 1995.
286. Райх В. Характероанализ. – М., 1999.
287. Реан А.А. Социализация личности // Хрестоматия: Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000.
288. Репина Т.А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии // Вопросы психологии. – 1987. – №2. – С.158-165.

289. Ржевський Г.М. Дистанційна форма навчання в сучасних умовах: психолого-педагогічні особливості // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогічні науки» / Редкол.: С. М. Ніколаєнко, (відп. ред.) та ін.– К.: Міленіум, 2017. – Вип. 259. – С.214-221.
290. Ржевський Г.М. Дослідження рівня користування студентами інтернет-середовищем під час навчання / Актуальні наукові психологічні та педагогічні дослідження сучасності: VI-та Всеукраїнська наукова Інтернет-конференція (26-27 жовтня 2017 р.): тези та статті доп. // Відп. Ред. Г.М. Ржевський, Т.Д. Перепелюк. – К.: НУБіП, 2017. – С. 24-36.
291. Ржевський Г.М. Багатовекторний вплив Інтернет-середовища і соціальних мереж на студентів та викладачів університету // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогічні науки» / Редкол.: С. М. Ніколаєнко, (відп. ред.) та ін.– К.: Міленіум, 2017. – Вип. 259.
292. Ржевський Г.М. Теоретичні і методичні засади багатовекторного впливу інтернет-середовища на студентів університету Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги: Всеукраїнська науково-практична конференція (30 травня 2017 р.): тези доп. / Відп. Ред. Г.М. Ржевський, Н.А. Харченко. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. – С. 13-29.
293. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994.
294. Романова Е.С. Психодиагностика. Уч. пособие. – СПб.: Питер, 2005.
295. Романова И.А. Основные направления исследования самопонимания в зарубежной психологии // Психологический журнал. – 2001.– № 1.

296. Роси (Лао-цзы). Дао де дзин (Книга о дао и дэ) // Тюоку котенсэн (Сочинения китайской классики). – Улан-Уде, 1968. – С. 316-318.
297. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946.
298. Рубцова Т. И. Активные формы обучения – основа интенсификации учебного процесса в вузах / Т. И. Рубцова. – Л., 1980. – 122 с.
299. Рухло А. А. Аддиктивные Интернет-личности в современной действительности // Гуманитарные и социально-экономические науки. - 2010. - N 4. - С. 48-50.
300. Савицька О.В., Співак Л.М. Етнопсихологія / О.В. Савицька, Л.М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – С. 50-57.
301. Савченко С. В. Социализация студенческой молодёжи в условиях регионального образовательного пространства / С. В. Савченко – Луганск: Альма-матер, 2003. – 406 с.
302. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности. – СПб., 2004.
303. Сартр Ж.П. Бытие и ничто: опыт феноменологической онтологии. – М., 2004.
304. Севаст'янова О. Студентська молодь у контексті суб'єкт-суб'єктних соціалізаційних виховних впливів у ВНЗ / О. Севаст'янова // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 3. – С. 14 – 20.
305. Семпси Дж. Психонетическая психология: обзор литературы по психологическим и социальным аспектам многопользовательских сред (MUD) в киберпространстве // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. Е. Войскунского. М., 2000. С.77-99.
306. Сивиринов Б.С. Социальная квазиреальность или виртуальная реальность? // Социологические исследования. 2008. – № 2.
307. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер – М.: Просвещение, 1994. – 387 с.
308. Смит Н. Современные системы психологии. – СПб., 2003.

309. Современный словарь по психологии. – Мн.: Современное Слово, 1998.
310. Соколов Э.В. Введение в психоанализ. Социокультурный аспект. – СПб.: Лань, 1998.
311. Сорокин П. А. Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин – М.: Просвещение, 1992. – 149 с.
312. Сороковых Г. Субъектно-деятельностных поход к личностно-профессиональному развитию студентов / Г. Сороковых // Педагогика. – 2004. – №1. – С. 62 – 68.
313. Сохань Л.В. Духовный прогресс личности и коммунизм. – Киев, 1966.
314. Социализация молодёжи: учеб. / Под ред. В. Т. Лисовского. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1996. – 460 с.
315. Социальная педагогика / Под ред. М. А. Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000. 345 с.
316. Социальная психология // Под редакцией Петровского А.В. – М.: Просвещение, 1987.
317. Социальная психология в трудах отечественных психологов. Хрестоматия. – Санкт-Петербург: Питер, 2000.
318. Социология молодёжи: учебник / Под ред. проф. В. Т. Лисовского. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1996. – 354 с.
319. Соціальна педагогіка: навчальний посібник / За ред. А. Й. Капської. – К.: Академвидав, 2000. – 328 с.
320. Соціальна педагогіка: теорії і технології: підручник / За ред. І. Д. Звереві. – К.: Знання, 2006. – 258 с.
321. Спиркин А.Г. Человек, культура, традиция // Традиция в истории культуры. – Москва, 1978. – С. 10.
322. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2009. - № 2.
323. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки / О. М. Степанов, М. М. Фіцула – К.: Академвидав, 2003. – 364 с.

324. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М., 1999.
325. Столяренко Л. Д. Психология: учебник для вузов / Л. Д. Столяренко СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2005. – 248 с.
326. Стоунс Э. Психопедагогика: психологическая теория и практика обучения / пер. с англ.; под ред. Н.Ф. Талызиной. – М., 1984.
327. Суханов И.В. Обычаи, традиции и преемственность поколений. – Москва: Наука, 1976. – С. 10-11.
328. Сушков И.Р. Социально-психологическая теория Джона Тернера // Психологический журнал. – 1993. – Т. 14, № 3.
329. Tarde G. L'Opinion et la Foule. – Paris, 1901.
330. Тайсон Ф., Тайсон Р.Л. Психоаналитические теории развития: пер. с англ. – М.: Когито-Центр, 2006.
331. Тард Г. Законы подражания. – М., 1899.
332. Тард Г. Общественное мнение и толпа. – М., 1902.
333. Тард Г. Социальная логика. – М.: Социально-психологический центр, 1996.
334. Тард Г. Социальные законы. – М., 1906.
335. Тетерский С.В. Образовательная программа допрофессиональной подготовки и начального профессионального образования социальных педагогов и социальных работников / С. В. Тетерский – М.:Академия, 1996. – 56 с.
336. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности / В.Я. Титаренко – М.: Просвещение, 1987. – 286 с.
337. Тихомандрицкая О.А. Уровень социальной стабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1997. – № 4.
338. Тихонравов Ю.В. Экзистенциальная психология: уч.-справочное пособие. – М.: Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998.
339. Тойнби А.Дж. Постигание истории: Избранное / Е.Д. Жарков (пер. с англ.) – Москва: Айрис Пресс, 2003. – 638 с.

340. Торохтий В.С. Психология социальной работы с семьей. – М.: Наука, 2000.
341. Тэшфел А. Эксперименты в вакууме // Социальная психология. Тексты. – М., 1984.
342. Тюляева Т.И. Социализация как фактор гражданского становления школьника. // Основы государства и права. 2014. №3. С.71-74.
343. Угринович Д.М. Обряды: за и против. – Москва: Политиздат, 1975. – С. 175.
344. Уледов А.К. Актуальные проблемы социальной психологии / Александр Константинович Уледов. – Москва: Мысль, 1981 . – 93 с.
345. Уледов А.К. Структура общественного сознания. – Москва: Наука, 1981. – С. 70-148.
346. УРЕ – Українська радянська енциклопедія. У 17 т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1960-1964.
347. УРЕ 2 – Українська радянська енциклопедія. В 12 т. – К.: 1984. – Т. 11. – С. 318.
348. Фаустова Э. Компьютер в жизни студента // Высшее образование в России. – 2003. - N 1. - С. 87-90.
349. Федосов А. Диагноз - Интернет-зависимость // Учитель. - 2008. - № 3. - С. 80-83.
350. Фейдимен Д., Фрейгер Р. Личность и личностный рост: пер. с англ. Вып. 1 – М.: Изд-во Российского открытого университета, 1994.
351. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология. Избранные психологические труды. - М.: Издательство Московского психолого-социального института, 2002. - 432 с.
352. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – М.: Педагогика, 1989.
353. Фельдштейн Д.И. Социализация и индивидуализация – содержание процесса социального взросления // Возрастная психология: детство, отрочество, юность. Хрестоматия. – М.: Академия, 2003.

354. Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2011. – 368с.
355. Философский словарь // Под ред. Щербинина В.И. – М.: Наука, 2000. 85 Фрейд З. Я и Оно. – Тбилиси, 1991.
356. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств // Советская культура. – 1989. – 18.05. – С. 6.
357. Формирование духовной культуры студенческой молодёжи / Л. А. Аза, Н. А. Бегека, В. И. Казачков и др. – К.: Вища школа, 1991 – 110 с.
358. Формирование учебной деятельности студентов / Под ред. М. П. Ляудиса – М.: Изд-во Московского университета, 1979. – 240 с.
359. Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. – М.: Прогресс, 1990.
360. Французская психоаналитическая школа / под ред. А.Жибо, А.В. Росхина. – СПб.: Питер, 2005.
361. Фрейд А. Детский психоанализ. – СПб.: Питер, 2004.
362. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. – М., 1933.
363. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991.
364. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1989.
365. Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1987.
366. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993.
367. Харре Р. Вторая когнитивная революция // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 2.
368. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально- педагогічної діяльності: теорія і практика: монографія / С. Я. Харченко Луганськ: Альма-матер, 2006. – 320 с.
369. Харченко С.Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности / С. Я. Харченко – Луганск: Альма-матер, 1999. – 138 с.

370. Хасан Б.И., Тюменева Ю.А. Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола // Вопросы психологии. – 1997. – №3. – С.32-39.
371. Ходорчук А. Я. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: посіб. для підвищення кваліфікації працівників соц. служб для молоді. 4-а ч. / За ред. доц. А. Я. Ходорчук – К.: ДЦССМ, 2003. – 272 с.
372. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка. – М., 1985. С 21.
373. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М., 1993.
374. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: основные положения, исследования и применение. – СПб.: Питер-Пресс, 1997.
375. Хьелл Л., Зиглер Д.. Теории личности. Серия мастера психологии. –спб., 1999. С. 608.
376. Цой Н. А. Феномен интернет-зависимости в интерпретации теории функционализма // Политика и общество. - 2011. - № 7 (85). - С. 45-55.
377. Чиркова Т.И. Психологическая служба в детском саду. – М., 2001.
378. Чудова И.В. Особенности образа "Я" "Жителя Интернета" // Психологический журнал. 2002. Т.22. № 1. С.113-117.
379. Чупров В.И. Молодежь в обществе риска. М.: Наука, 2012. – 230с.
380. Чураков А. Анализ социальных сетей // Социологические исследования. - 2007. - № 1. - С. 109.
381. Шапкин С. А. Компьютерная игра: новая область психологических исследований / С. А. Шапкин // Психологический журнал. – 1999. – №1. – С. 86 – 102.
382. Шапкин С. А. Компьютерная игра: новая область психологических исследований / С. А. Шапкин // Психологический журнал. – 1999. – № 1. – С. 86– 102.
383. Шаповаленко С. Г. Обучение и научное познание / С. Г. Шаповаленко – М.: Педагогика, 1981. – 152 с.

384. Шинина Т.В. Влияние психодинамики на становление индивидуального стиля социализации детей младшего школьного возраста // Мат-лы Первой междун. научно-практич. конференции «Психология образования: проблемы и перспективы» (Москва, 16-18 декабря 2004 г.). – М.: Смысл, 2004. – С.60-61.
385. Шинина Т.В. Влияние психолого-педагогической культуры родителей на уровень психического развития и социализацию детей // Актуальные проблемы дошкольного образования: Всероссийская межвузовская научно-практическая конференция. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ, 2003. – С. 171-174.
386. Шинина Т.В. Изучение индивидуальных особенностей социализации детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста // Научные труды МПГУ. Серия: Психолого-педагогические науки. Сб. статей. – М.: Прометей, 2004. – С.593-595.
387. Шинина Т.В. Изучение процесса социализации детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста Материалы XII Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых "Ломоносов". Том 2. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – С. 401-403.
388. Шинина Т.В. Особенности семейного общения как условие успешной социализации детей // Мат-лы Междун. конф. «Психология общения: социокультурный анализ» (Ростов-на-Дону, 30 октября-1 ноября 2003 г.). – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 2003. – С.333.
389. Шинина Т.В. Проблема формирования идентичности детей 6-10 лет в процессе их социализации // Научные труды МПГУ. Серия: Психолого-педагогические науки. Сборник статей. – М.: Прометей, 2005. – С.724-728.
390. Шинина Т.В. Психолого-педагогическая культура родителей как фактор психического развития и социализации детей // Научные труды МПГУ. Серия: Психолого-педагогические науки. Сб. статей. – М.: Прометей, 2003. – С.758-759.

391. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М., 1999.
392. Шихтерев П.Н. Современная социальная психология США. – М., 1979.
393. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, 2000.
394. Шпет Г.Г. Философско-психологические труды. – М.: Наука, 2005.
395. Шубинский В. С. Человек как цель воспитания / В. С. Шубинский – М.: Академия, 1992. – 258 с.
396. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 200 с.
397. Шульц Д.П., Шульц С.Э. История современной психологии: пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998.
398. Щербина В.Н. (2008) Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа (опыт рефлексии становления «киберкоммуникативного» континуума). Бердянск: Бердянский государственный педагогический институт.
399. Щукин М.Р. Индивидуальный стиль и интегральная индивидуальность: проблемы и подходы // Психологический журнал. – 1995. – № 2. – С. 103–111.
400. Экзистенциальная психология / под ред. Р. Мэй. – М., 2001.
401. Элиас Н. Общество индивидов. / Пер. с нем. – М.: Практис, 2013. – 336с.
402. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. 1971. №4
403. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ., общ. ред. и предисловие А.В. Толстых. – М.: Прогресс, 1996.
404. Этнография детства. Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании, Индонезии. – М.: Наука, 1992.
405. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т.Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2009. – С. 133-149.
406. Юнг К.Г. Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – 298 с.

407. Юнг К.Г. Душа и миф: шесть архетипов: Пер. с англ. – К.: Порт-Рояль, 1997. – 384с.
408. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопр. философии. – 1988. – № 1. – С. 134.
409. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – С.-Петербург, 2002. – С. 24-30.
410. Ядов В.А. Стратегия социологических исследований. М.: МГУ, 2012. – 246с.
411. Якимова Е.В. Социальное конструирование реальности: социальнопсихологические подходы. – М., 1999.
412. Якоби М. Стыд и истоки самоуважения: пер. с англ. – М.: Молодая гвардия, 2001.
413. Ялом И. Дар психотерапии. Открытое письмо новому поколению психиатров и их пациентов. – М.: Эксмо, 2006.
414. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 2005.
415. Янг К. Диагноз - Интернет-зависимость // Мир Интернет. 2000. №2. С. 24-29
416. Ярцев Д.В. Особенности социализации современного подростка // Вопросы психологии. – 1998. – №6. – С.54-58.
- Авдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в раннем возрасте: дис. канд. психол. наук. – М., 2001.
417. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991.
418. Ясперс К. Собрание сочинений по психопатологии. В 2 т. – М., 1996.
419. Davies B., Harre R. Positioning: The Discursive Production of Selves // J. for the Theory of Social Behavior. – 1991. – Vol. 20.
420. Davy G. La sociologie // Traite de psychologie. Т. 2 / ed. par G. Dumas. – Paris, 1924.
421. Erikson E.H. Childhood and sciety. – N.Y.: Norton.
422. Franzosi R. Narrative Analysis – or Why (and How) Sociologists should be Interested in Narrative // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol. 24.

423. Freud S. Group psychology and the analysis ego // S.E. – 1921. – Vol. 18. – P. 67–143.
424. Gergen K.J. If persons are texts // Hermeneutics and psychological theory. – L.: New Brunswick, 1988. – P. 28–35.
425. Griffiths M. Internet addiction: Fact or fiction? // Psychologist. 1999. V.12. N.5. P.246-250.
426. Halbwachs M. La classe ouvrière et les niveaux de vie. – Paris, 1913.
427. Herskovits M.J. Les bases de l'anthropologie culturelle. – Paris, 1967.
428. Huerre P., Ragan-Reymond M., Reymond J.M. L'adolescence n'existe pas. Histoire des tribulations d'un artifice. – P.: Editions Universitaires, 1990.
429. Kernberg O.F. Borderline Conditions and Pathological Narcissism. – N. Y.: Aronson, 1975.
430. Klein M. Essais de psychoanalyse. – London: Hogarth Press, 1975. – P. 265.
431. Kohut H., Wolf E.S. The disorders of the self and their treatment: An outline // Int. J. Psychoanalysis. – 1978. – Vol. 44.
432. Richardson L. Narrative and Sociology // Journal of Contemporary Ethnography. – 1990. – Vol. XIX. – N 1.
433. Rismen D. The Lonely Growd. – New Haven, 1950.
434. Sarbin T.R. Narratology as a root metaphor in psychology // Narrative psychology: The storied nature of human conduct / Ed. by Sarbin T.R. N.E. – 1986.
435. Serran M. C.G. Jung and Hennann Hesse. – London: Routledge, 1966.
436. Stern D.N. The Interpersonal World of the Infant. – N. Y.: Basic Books, 1985. – P. 272.
437. Tarde G. Les Lois de Limitation. 3-me ed. – Paris, 1890.
438. Turner J. The experimental social psychology of intergroup behaviour // Intergroup Behaviour / Eds J. Turner, H. Giles. – Oxford, 1981.

439. Wertsch J.V., Tulviste P. L.S. Vygotsky and Contemporary psychology of development // Devel. Psychology. – 1992. – Vol. 22 (1). – P. 81–89.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ВІКТОРОВА Леся Вікторівна
ТВЕРЕЗОВСЬКА Ніна Трохимівна
МИХАЙЛІЧЕНКО Микола Васильвич
РЖЕВСЬКИЙ Геннадій Миколайович

ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції

Формат 60X8416. Тираж 300 пр. Ум. друк. арк. 29,7. Зам. № 1785

Виготовлювач ТОВ «ЦП «КОМПРИНТ»
03150, Київ, вул. Предславинська, 28
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 4131 від 04.08.2011 р.